

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 9

БЕОГРАД
1979.

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 9

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
TOME 9.

Rédacteur
PETAR VLAHOVIĆ

Comité de rédaction

Dr VIDOSAVA STOJANCEVIĆ, Dr MILJANA RADOVANOVIĆ, Dr MILKA
JOVANOVIĆ, Dr DESANKA NIKOLIĆ, Dr PETAR VLAHOVIĆ, Mr LASTA
ĐAPOVIĆ

Accepté à la séance du Conseil scientifique de L'Institut le 12. XII 1978.

BEOGRAD
1979.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 9.

Уредник
ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Редакциони одбор
Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Др МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ, Др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, Мр ЛАСТА
БАПОВИЋ (СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ)

Примљено на седници Научног већа Института 12. XII 1978.

БЕОГРАД
1979.

Лектор: Лепосава Жүнић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић

Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности

Тираж: 1.000 примерака

Штампа: „Слободан Јовић“
Београд, Стојана Протића 52

*Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије*

C A Д Р Ж А Ј

Петар Влаховић, <i>Рад академика др Душана Недељковића у етнологији и фолклористици</i>	XI
Душан Бандић, <i>Неке новије промене у животу и култури становништва околине Београда</i>	1
Раде Ракита, <i>Привреда, ергологија и технологија у Јању</i>	107
Јован Крунић, <i>Нови Пазар, о урбаној структури и архитектури старе куће</i>	273
Светлана Бајић, <i>Погребни обичаји и надгробни споменици сеоског становништва у Семберији</i>	321
Магдалена Веселиновић-Шулац и Лајош Матијевић, <i>Лик Краљевића Марка у приповедању савременог мађарског приповедача у Бачкој</i>	361

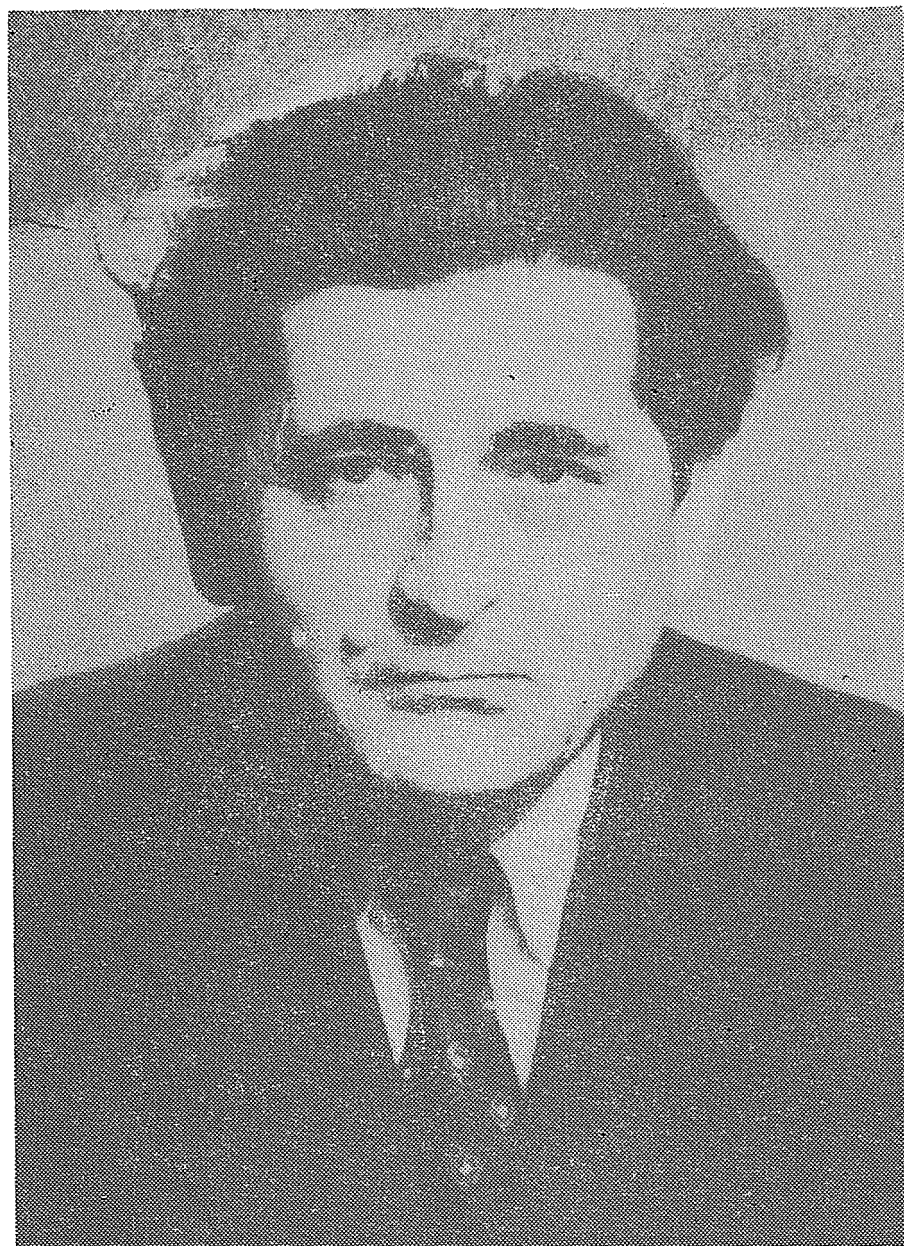
TABLES DES MATIERES

Petar Vlahović, <i>L'activité de l'académicien dr Dušan Nedeljković dans le domaine ethnologique et folklorique</i>	XI
Dušan Bandić, <i>Some new changes in the life and culture of the Belgrade area population</i>	1
Rade Rakita, <i>Janj, economy, ergology and technology</i>	107
Jovan Krunic, <i>Novi Pazar, urban pattern and architecture of the old house</i>	273
Svetlana Bajić, <i>Coutumes et monuments funèbres de la population rurale dans la région de Semberija</i>	321
Magdalena Veselinović-Šulc et Lajoš Matijević, <i>Kraljević Marko dans la narration d'un narrateur hongrois dans la région de Bačka</i>	361

*ПОСВЕЋЕНО ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ ЖИВОТА,
И ШЕЗДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ НАУЧНОГ РАДА АКАДЕМИКА
ДР ДУШАНА НЕДЕЉКОВИЋА, ПРОФЕСОРА УНИВЕРЗИТЕТА
У БЕОГРАДУ*

*Dédié à la célébration du 80-e anniversaire de la vie
et 60-e anniversaire de l'activité scientifique de
l'académicien dr. Dušan Nedeljković, professeur de
l'Université à Belgrade*

Академик Др Душан Недељковић

РАД АКАДЕМИКА ДР ДУШАНА НЕДЕЉКОВИЋА У ЕТНОЛОГИЈИ И ФОЛКЛОРИСТИЦИ

*Уз осамдесетогодишњицу живота и шездесетогодишњицу
научног рада*

Етнографски институт Српске академије наука и уметности има много разлога због којих овај свој Зборник радова посвећује академику Др Душану Недељковићу, професору Универзитета. Међу тим разлозима могу се поменути само најважнији, јер чак ни у најисцрпнијој монографији о Д. Недељковићу и његовом делу не може се обухватити, без пропуста, његов стваралачки рад, научно дело и веома значајан допринос, пре свега друштвеним наукама па у том оквиру и етнологији и фолклористици.

Академик Д. Недељковић је још 1931. године основао и уређивао у Скопљу *Прилоге за филозофију и етнопсихологију*. Нешто касније, учесник је оснивања Етнолошког друштва и његовог часописа. За време другог светског рата уређивао је у ослобођеном Ужицу *Вести*, *Борбу* и *Посебна издања*. По ослобођењу, између осталог, предан је уредник многих етнолошких научних публикација, које у последње три и по деценије издаје Српска академија наука и уметности, као наша највиша научна установа у Србији. Ту је *Српски етнографски зборник*, *Гласник Етнографског института*, *Зборник радова Етнографског института*, *Посебна издања* Института и Академије, издања одељења друштвених наука Српске академије наука и уметности и друге едиције и повремене публикације, с научних скупова које је такође организовао и водио. Све ово појављивало се и појављује под његовим уредништвом у обимном броју штампарских табака иза којих се крије исцрпљујући и неприметни уређивачки напор, како у Академији и Етнографском институту, тако и у Савезу фолклориста Југославије (*Народно стваралаштво — Фолклор; Рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије*), као и на другим странама. Међутим и ово је само део посла који Д. Недељковић обавља, а везан је за етнолошки и фолклористички рад код нас и у свету.

Етнографски институт је у обавези према академику Недељковићу и због тога што је он један од идејних твораца и оснивача *Етнографског института Српске академије наука и*

уметности још 1947. године, у којој је касније основао и *Етнографски одбор*, а суделује активно и у раду *Међуакадемијског одбора Савета академија наука и уметности у СФРЈ*, као и у многим међународним етнологским организацијама.

Љубица Јанковић је још 1967. године с правом истакла да „у Етнографском институту САНУ, добровољни и предани рад професора Недељковића ипак је само један део његове иначе огромне, увек у невероватном темпу обављане активности. Али и тај део могао би испунити читав један одмерено радан живот. У развоју наше науке, поред осталог, стваралац новог правца у проучавању фолклора, академик Др Душан Недељковић има великих заслуга за социјалистичку изградњу код нас¹).

I. Кратки биографски подаци

Академик Др Д. Недељковић је рођен 18. маја 1899. године у селу Исакову, код Буприје, где му се отац са службом налазио као учитељ. По оцу Чачанин, од драгачевских Недељковића, а по мајци од рода Хајдуковића из великоморавског села Обрежа, Недељковић је још од детињства, живећи на селу, упијао у себе духовно народно стваралаштво, посебно његове револуционарне традиције и стремљења. Први светски рат га је довео на Сорбону, као студента филозофије и етнопсихологије, где учествује у покрету који се у Француској развија после 1917. године наопамо. Поред истакнутих филозофа и етнолога имао је прилику да на предавањима слуша и у својим студентским белешкама понесе Џвиђићево *Балканско полуострво*, које ће знатно утицати на Недељковићев даљи стручни и научни рад. У Паризу је и докторирао 1922. године.

На Филозофском факултету у Скопљу изабран је за доцента 1922. године, а од 1931. ради у истој установи као ванредни професор. Између тридесетих и четрдесетих година XX века активно учествује у идејној борби противу фашизма. О томе сведоче, између осталог, његове књиге: *Расе и расизам* (Скопље 1937) и *Идеолошки сукоб демократије и фашизма* (Скопље 1938). Од 1941. активно учествује у Народноослободилачкој борби. Од 1946. до 1953. редовни је професор Филозофског факултета у Београду, а истовремено и на веома одговорним друштвеним и државним функцијама. Током 1946. изабран је за редовног члана Српске академије наука, где је, поред осталог, организовао рад у Фолклорном одељењу Етнографског института. Професор Недељковић је веома заслужан члан Савеза фолклориста Србије и Југославије, Међуакадемијског одбора за народни живот и обичаје Савета академија СФРЈ и других сличних организација у

¹ Д. Јанковић, *Рад академика Д. Недељковића у Етнографском институту Српске академије наука и уметности*, Народно стваралаштво — Фолклор, Год. VIII, св. 29—32, Београд 1969, 10.

земљи и иностранству. Свему томе иде у прилог замашан лични стваралачки научни опус садржан у *студијама, расправама, чланцима, прилозима и посебним књигама*, од којих ће неки наслови, макар и узгредно, овде бити поменути. У свим овим радовима Д. Недељковић је дао запажен прилог науци. С успехом је радио на разним методолошким проблемима, а уз то покренуо и нове правце о *општеетнолошким, етнопсихолошким, етнологским и фолклористичким* питањима. И данас је веома активан и присутан у друштву и науци.

II. Осврт на научни рад

Методолошки приступ представља значајно обележје у свекупном Недељковићевом раду. Наиме, сви радови су му чињенички, дијалектички и аналитички засновани. У почетној фази његовог рада пре свега улази у видно поље динамичка структура моралне друштвене свести друштвено етничког менталитета, где се још 1925. године, на основу паремиолошких проучавања узима у обзир становништво града Скопља, а затим следе расправе и студије о појединим етничким групама и њиховом менталитету. Овакав приступ наметнуо му је жучне полемике (1932.) Али, сви приговори разбијали су се о тврдокорни чињенички материјал, сакупљен на терену и обухваћен одговарајућим анализама, као што је показано у полемици *О методу етнопсихологије* (Скопље 1932.). Непосредном методом проматрања Недељковић је откривао типолошку структуру појединих етничких група, затим указивао на „динамичку етногенетску структуру стратиграфије, услова, фактора, облика и законитости, карактеристика и типова народног живота и стваралаштва”²). Узимана је у обзир метода друштвено историјске анализе, а затим антрополошки фактори целине етничке групе. На овај начин настављано је Цвијићево дело проучавања етничких група (Мавровска, Горнореканска, Торбешка и друге) и Вуково проучавање колективног и индивидуалног ницања мотива, од малешевске епике до козарачког кола³). Посао ове врсте допуњен је радом на народном стваралаштву током Револуције⁴). Најзад, дата је иницијатива и од 1949. до 1953. године спроведен је велики анкетни пресек за који је Недељковић направио упитник о савременом народном певању, који је дао преко 20.000 народних песама, што су се у то време певале. Ако се свему овоме дода понирање у етнопсихологију⁵) и етологију⁶), онда је сасвим уочљив допринос интегра-

2 Народно стваралаштво — Фолклор, св. 29—32, Београд 1969, 394—395.

3 Народно стваралаштво — Фолклор, св. 29—32, Београд 1969, 396.

4 Антифашистичке пјесме, Ужице 1941; Антифашистичке пјесме, Бијељина 1943.

5 Д. Недељковић, *Развој наше етнопсихологије за последње две деценије*, Учитељ, бр. 3—4, Београд 1938.

6 Д. Недељковић, *Основне етографско-етолошке карактеристике скопског народног живота*, Гласник Скопског научног друштва I, Скопље 1925

цији етнологских наука на једној и њиховом продубљивању на другој страни.

Оваквим методолошким поставкама науке о народу Недељковић је нашао основу у критичким проучавањима њеног развоја од Волтера преко Моргана, Маркса, Енгелса и Лењина, а код нас од М. Рељковића, В. Караџића, Ј. Цвијића, Св. Марковића и других претходника и каснијих савременика.

У проучавању историјског развоја етнологије Недељковић има радова у којима је критички сажет историјски развитак ове науке. За пример се може узети већ поменута расправа о методи етнопсихологије, затим *Торбешка варијанта „Смрт Омера и Мериме“*⁷⁾ потом студија *Пионир критичке етнологије, просветитељ реформист и утопист Матија Рељковић*⁸⁾, о проблемима етнологске методе и народном певању данас⁹⁾ или методолошком прекрету у Цвијићевом делу¹⁰⁾, као и бројне друге расправе и радови.

Разматрајући проблеме *етнографије и етнологије*. Д. Недељковић је на примеру скопског народног живота¹¹⁾, пре свега дефинисао проблем и методу рада, утврдио динамичку структуру модерног облика друштвене свести једне градске заједнице и преко прикупљене пословичке грађе упоредио све то са свешћу о целини народног живота. На овај начин Енгелсови општи проблеми добили су проширење у чињеничком и систематском истраживању. Проучавању пословица као изразу колективне свести Недељковић је посветио више радова. Такав је рад о речницима¹²⁾, затим о Његошу као скупљачу и творцу пословица¹³⁾, све до рада о епохама и периодима развоја народних пословица.¹⁴⁾ О пословицама има речи и у књизи *Етика Сутјеске* (Београд 1963.), а додириван је овај проблем и у раду на конгресу у Софији 1966. године¹⁵⁾ као и на Балканолошком конгресу у Атини

7 Д. Недељковић, *О методи етнопсихологије*, Скопље 1932; Д. Недељковић, *Торбешка „варијанта“ Омера и Мериме*, Луч бр. 4, 1937.

8 Д. Недељковић, *Пионир критичке етнологије, просветитељ реформист и утопист Матија Рељковић*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1962.

9 Д. Недељковић, *Проблеми етнологске методе и наше данашње усмено народно стваралаштво на тему „Смрт Омера и Мериме“*, *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена*, књ. 40, Загреб 1962.

10 Д. Недељковић, *Основни методолошки прекрет у Цвијићевом научном делу*, *Цвијићев зборник у спомен 100. годишњице његовог рођења*, Одељење природно-математичких наука, САНУ, Београд 1968.

11 *Гласник Скопског научног друштва I*, Скопље 1925.

12 Д. Недељковић, *Народне пословице и појава њихових речника у пред-револуционарном покрету просвећености Француске XVIII века*, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. IV—VI, Београд 1957.

13 Д. Недељковић, *Основно о Његошу скупљачу и творцу народних пословица*, *Рад X конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963.*, Цетиње 1964.

14 Д. Недељковић, *Епохе и периоди развоја народних пословица*, *Рад XVI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Игалу 1969.*, Цетиње 1978.

15 Д. Недељковић, *Ослободилачка борба балканских народа и имплиците фолклорне ренесансе*, Софија 1966.

1971., где је дата упоредна анализа пословица код свих балканских народа. Посебну пажњу Недељковић је посветио ослободилачком хуманизму наших народних пословица¹⁶⁾.

Расправљања ове врсте, проширена с другим облицима манифестација друштвене свести, настављена су у истраживањима о појединим етничким групама. Друштвена свест проучавана је у народним шалама¹⁷⁾, фацетијама¹⁸⁾, затим у епским и другим народним песмама у којима је приказан дух револуције и њена нова хуманистичка етика¹⁹⁾. У свим овим радовима Д. Недељковић је утврђивао развој фактора народне моралне свести у одређеном периоду, који је даље делотворно деловао у развоју човека, друштва и света. „Свака људска делатност, будући увек извесна производња и тиме постављајући извесан однос у производњи”, каже Недељковић, „носи у себи извешан морални смисао, значај или вредност, као и сваки обичај, свако веровање, свака игра, песма или приповетка, и тиме захтева за своје комплексно, потпуно и целовито расветљавање до краја подробну етнографску документацију и продубљену етнологску анализу и синтезу”²⁰⁾. Из ових разлога треба створити, сматра Недељковић, нову дисциплину, која у пуној лепоти омогућава откривање „моралног фактора људске свести и савести”, који се одражава у игри, песни, приповетци, анегдоти, народној мудрости.

Испод Недељковићеве истраживачке лупе прошли су и неки *општеетнолошки проблеми*. Друштвено историјска и етнологска анализа древних народних обичаја и менталитет наслеђен из првобитних родовских заједница разматран је у низу радова, посебно оним који се односе на колективно летње сточарење по македонским и другим планинама²¹⁾. Овоме се придружује трајно магијско манистичко коришћење ликова у циљу дочаравања плодности, како на пољима тако и код жена²²⁾. Није заобиђена ни стратиграфија каснијих слојева изражена у облицима македонског народног певања, од епских осмераца у женском, осмераца и шеснаестераца у мешовитом ору, до, како каже Недељковић,

16 Д. Недељковић, *Нови хуманизам народних пословица нашег прелазног времена*, Стварање, бр. 5, Титоград 1963.

17 Д. Недељковић, *Комедија зврчке и ерска народна приповетка*, Рад X конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963, Цетиње 1964.

18 Д. Недељковић, *Фолклорни род фацетија*, Народно стваралаштво, св. 41—43, Београд 1972.

19 Д. Недељковић, *Ослободилачки хуманизам Филипа Вишњића*, Народно стваралаштво, св. 22—24, Београд 1967.

20 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 425.

21 Д. Недељковић, *Бурђевданско јагње и „кравај” у Малешеву као партиципациони реликт примитивног колективног менталитета*, Вјесник Етнографског музеја у Загребу IV, Загреб 1938.

22 *Јужносрбијански „стари народни знак”*, Јужни преглед, Скопље 1930; Д. Недељковић, *Мијачка подела песама и њена психолошка основа*, Јужни преглед, Скопље 1932; Д. Недељковић, *Два јужносрбијанска мотива о Марку Краљевићу и њихово етнопсихолошко значење*, Јужни преглед, Скопље 1932.

гусларског десетерца или рецитала без гусала²³). У продужетку истраживања динамичке структуре Д. Недељковић је изложио погледе на „три генерације у једном колу“²⁴). Свака од ових појава има своје дубоке корене и закониту надградњу. Макар и летимичан осврт на само неке од радова Д. Недељковића то несумњиво показује. Одређују се, на пример, друштвено историјски услови развитка рада, производње и друштва, који су довели до појаве религије, као првог облика свести²⁵). Слебен је овај проблем динамичке структуре, што ће се касније видети, у низу ранијих расправа, међу којима су значајне оне о Горбешима и Горнореканцима, на пример²⁶), затим о расама и расизму, где је дошло до усклађивања општих етнолошких, антрополошких и етнопсихолошких истраживања²⁷), све до опште колективне синтезе *Народи Југославије*, првог таквог дела у нас. Ово дело *Народи Југославије*, стекло је, како каже Д. Недељковић угледа „речи која постаје драгоцену у одбрани саме самосвојности наших народа и народности, и специфичности и оригиналности њихова развитка . . .“²⁸). Дакле, праћен је у целини процес и утврђене многе законитости у развоју друштвених кретања у појединим епохама, чиме је дат значајан прилог разматрању опште етнолошке проблематике.

У области *етнопсихолошких истраживања*, надовезујући се на Цвијићева истраживања ове врсте и продубљујући их, Недељковић је извршио комплексна теренска проучавања низа конкретних група, као што су Мавровска²⁹), а затим и Торбешка³⁰) и Горнореканска³¹). О неким групама: Мијачкој, Дримколској и Малешевској, објављене су само неке студије, као што је мијачка подела песама по годишњим добима а не по официјелном календару, и слично. Пропраћени су у Мавровској групи друштвени услови и процеси који настају и развијају се од сточарске преко хајдучкосточарске до печалбарске лимитрофне заједнице. Истакнута је црта народноослободилачке борбености која је дошла до израза и у току народноослободилачке борбе, као и касније у изградњи земље (Мавровско језеро). На сличан начин пренула се кроз народноослободилачку борбу из летаргије и Горнореканска

23 Д. Недељковић, *Облици малешевске епике*, Београд 1939; Д. Недељковић, *Разматрања на изворима старе македонске епике*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. I, Београд 1950.

24 Д. Недељковић, *Три генерације у једном колу*, Ослобођење, 6. XII 1959, Сарајево.

25 Д. Недељковић, *Религија на своме извору*, Сарајево 1958.

26 Часопис „Учитељски покрет“, св. 5—6 и посебно, Скопље 1933.

27 Д. Недељковић, *Раса и расизам*, Скопље 1937.

28 *Народно стваралаштво*, св. 29—32, Београд 1969, 401.

29 Д. Недељковић, *Мавровска психичка група*, Гласник Скопског научног друштва књ. VII—VIII, Скопље 1930.

30 Сепарат из „Учитељског покрета“, св. 5—6, Скопље 1933.

31 Д. Недељковић, *Горнореканска етнопсихичка група*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Скопље 1934.

етничка заједница³²). Овим проучавањима била је заорана нова научноистраживачка бразда, о којој ће касније бити више речи.

У научном опусу професора Д. Недељковића *фолклористика* заузима значајно место. Он је, неспорно, међу првима приступио проучавању развитка певања наше социјалистичке револуције и радничког покрета. Још у току народноослободилачке борбе прикушао је и објављивао народне песме Западне Србије и Источне Босне. По ослобођењу земље, одмах иза другог светског рата, обишао је древне изворе македонске епике. Рукводио је екипним анкетним пресеком народног певања од 1949. до 1953., као и фолклорним проучавањима у Призрену. Поред овога сам је истраживао народно стваралаштво на Златибору, око Бајине Баште, у Пиви и многим другим нашим крајевима. Из тога су уследиле бројне студије и расправе, како о старијем тако и о новијем народном стваралаштву. Из предратног периода запажене су му расправе о сунчевој сестри и добром јунаку³³), о Изабелиној боји у нашој народној поезији³⁴), затим већ поменута два мотива о Марку Краљевићу, о подели Мијачких народних песама, о Торбешкој варијанти „Омера и Мериме” и другим³⁵).

Дубоко заорана бразда у народном стваралаштву пре рата касније је у радовима Д. Недељковића само још више проширена, продубљена и продужена, посебно од успешно завршене наше народне револуције наовамо. Неким проблемима Недељковић се вратио поново (стара македонска епика, варијанта Омера и Мериме и неки други проблеми) у којима је развио стратиграфију народног стваралаштва и проучавао је у њеном даљем континуитету развоја³⁶). С друге стране обухваћено је наше народно стваралаштво у целини у свом етапном и континуираном развоју.

Једну од целина за себе чине песме посвећене другом Титу и Комунистичкој партији Југославије. Кроз песме се истиче општенародни карактер друга Тита, као и борбена, ослободилачка и градитељска монолитност братства и јединства³⁷). Посебна расправа указује на списе и студије у којима се пева о револуцији, Титу као симболу револуције, под чијим се руководством стварао и створио нови живот прожет братством и јединством³⁸).

32 Народна стваралаштво, св. 29—32, Београд 1962.

33 Д. Недељковић, *Сунчава сестра и добар јунак*, Српски књижевни гласник XXV, Београд 1928.

34 Д. Недељковић, *Изабелина боја у нашој народној поезији*, Српски књижевни гласник, Београд 1931.

35 Д. Недељковић, *Развој наше етнопсихологије за последње две деценије*, Учитељ, бр. 3—4, Београд 1938, 191—192.

36 Д. Недељковић, *Разматрања на изворима старе македонске епике*, Зборник радова Етнографског института САНУ I, Београд 1950; Д. Недељковић, *Проблеми етнолошке методе ...*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. 40, Загреб 1962.

37 Д. Недељковић, *Друг Тито у народној песми*, Зборник радова ЕИ САНУ, IV, Београд 1962.

38 Д. Недељковић, *Народни песник о другом Титу*, Народна стваралаштво, св. 57—64, Београд 1976—1977.

Појединачне расправе и студије уследиле су после низа посебних радова који су садржали аналитички пресек. Овде се за илустрацију такође могу поменути само неки радови, настали у релативно дугим временским раздобљима. Д. Недељковић је, још 1950. године, у *Књижевним новинама* указао на методе анкетног пресека који је дао богату жетву³⁹). Нови пресек и заснивање студија ове врсте изложен је потом 1959. године на Бледу⁴⁰). Једну фазу у овоме сигурно чине проблеми о народном стваралаштву у радовима насталим током 1960. године⁴¹). У овим радовима, као и другим сличне врсте, професор Недељковић је уочио одговарајуће законитости и сврстао их у десет категорија. Реч је о трансформацији традиционалне песме у револуционарну, преображавању митске заменом стиха, о усаглашавању њеног садржаја с друштвено историјским развојем рата, револуције и социјалистичке изградње, настајању песама хроника, антигужбалица и других родова поезије⁴²). Посебна пажња обрађена је динамичкој структури фолклора, фолклору отпора, хајдучкој песми која се утапа у народну револуцију и слично, све до употпуњавања слике вишеизворног размножавања и кретања једног мотива као што је *Крајишки смо млади партизани* или *Болна лежи омладинка Мара* и друге. У свему овоме утврђене су етапе и критеријуми узајамног деловања нераздвојно колективног и индивидуалног „у самом процесу конкретног узетог развита“⁴³). Типичан пример континуитета, ослободилачког и борбеног хуманизма општег и посебног, праћен је у Вуковој културној револуцији у мотивима од Косовке девојке до видарица на Сутјесци.

Уочљиви су огледи и студије које је професор Недељковић објавио о неким општим и специфичним појавама и проблемима револуционарног развита народног стваралаштва код нас и у свету, што се изражава у стварању новог човештва и односа према њему. Све ово имало је за циљ „да укаже на неопходност целовитијег етнолошког сагледавања облика и законитости, специфичности и оригиналности развита и преображаја самог живота усменог народног стваралаштва... силажењем у процесе, облике, законитости, етапе, садржаје и критеријуме стваралачког деловања... пре свега најтипичнијих и највиших остварења увек живог усменог и непосредног народног стваралаштва“⁴⁴). На сличан начин говори се о неким естетичким законитостима фолклора, младој авангарди и другим садржајима „свеколиког народног стваралаштва“.

39 Д. Недељковић, *Наше народно певање данас*, Књижевне новине, бр. 14, од 4. IV 1950, Београд.

40 Д. Недељковић, *Народно стваралаштво у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије*, Рад VI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Бледу 1959, Лубљана 1960.

41 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

42 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

43 Народна стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 414—415.

44 Народна стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 416.

Неколико нових конкретних примера најбоље ће осветлити допринос Д. Недељковића развоју фолклористике као науке и етнолошких наука у целини. У том погледу посебну важност имају расправе, студије и огледи саопштени на конгресима Савеза фолклориста Југославије. Још 1959. године Д. Недељковић истиче најкоренитију обнову и најцеловитији препород народног стваралаштва⁴⁵). У његовом видном пољу су такође *Проблеми развојка садржаја и облика савременог народног стваралаштва* (Цеље 1965.). Овде Недељковић, између осталог, указује на епске песме хронике, нове облике лирике, тужбалице, антитужбалице и „врабац” као облик нове друштвене критике и самокритике⁴⁶).

Нов ступањ у развоју савременог народног стваралаштва Д. Недељковић види у појави антитужбалице. То је посебан начин живљења у крајевима где је тужбалица раније била уобичајена појава, као у Херцеговини, Западној Србији, Црној Гори и неким другим крајевима⁴⁷). Значајна законита појава савременог народног певања су двостихови који се развијају и спајају у нове опште и посебне целине⁴⁸).

У студији о *Првој, Другој и Трећој етапи „прелажења колективног у индивидуално и обратно”* Д. Недељковић уочава и износи неколико битних критеријума. У првој етапи, на пример, песме остају и групне и локалне, али кроз то постају и општејугословенске. Даље преко једне Ђопићеве и сличних песама, професор Недељковић утврђује како се врши сам процес прелажења индивидуалног у колективно и обратно. Наиме, песник усваја мелос, десетерац и народни изражајни облик. На сличан начин и сам народ врши актуализацију, даје нов садржај и коренит препород⁴⁹). У другој етапи прелажења индивидуалног у колективно и обратно, колективног у индивидуално, колективно одбацује слабости индивидуалног и допуњује општу идеју. Народ често налази, како уочава проф. Недељковић, адекватнији израз од појединца. На тај начин „спиралним кружењем” од индивидуалног према колективном и обратно богати се садржај колективног у коме је детаљ, тачност, незаобилазна појава⁵⁰. У трећој етапи Д. Недељковић уочава укрштање линије старе традиције певања широких народних маса сеоске сиротиње са линијом певања млађе традиције градске радничке класе и радничког покрета. И у овој фази стваралаштва двостихови су кључни, а остварења су до-

45 Рад VI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Бледу 1959, Љубљана 1960.

46 Рад XII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Цељу 1965, Љубљана 1968.

47 Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

48 Д. Недељковић, *Друштвено историјска условљеност и законитост новостсти у херцеговачком народном певању данашње прелазне епохе*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

49 Народна стваралаштво, св. 2, Београд 1962.

50 Народна стваралаштво, св. 3—4, Београд 1962.

стигла такву висину, тачност и чистоту која је, како каже Д. Недељковић, окренута укидању сваког поробљивачког црнила. Аутор песама из којих у десетерцу зраче идејни и ликовни рефлекси, попут оног знамења револуције: *Смрт фашизму — Слобода народу*, поклич којим се завршава већина песама ове етапе, и даље остаје општенародни и анониман.⁵¹⁾

Запажен допринос Д. Недељковић је дао проучавању радничког фолклора у коме уочава динамичност и препород у погледу ослободилачке борбености и новог хуманизма. Свака револуција је по свом садржају динамична, па се то одражава за одговарајућу епоху и у народном певању. Упоредивујући у том погледу певање о српској револуцији 1804—1815. и народноослободилачкој борби 1941—1945., Недељковић налази одребене аналогije и извлачи закључке који прате целовитост динамичке структуре. Наиме, наставља се хајдучки циклус, продужава Вишњићевска песма буне, шири се предреволуционарна песма радничког покрета, ничу у колу нови двостихови и вишестихови који са својом украсном формом прерастају у баладе критичког садржаја надахнутог социјалистичким хуманизмом⁵²⁾.

Неким законитостима уоченим у развоју радничког фолклора Недељковић је потражио дубље основе. У раду *Проблеми развитка данашњег радничког фолклора* — још 1964. године, Д. Недељковић је изнео пет противуречних гледишта о овој врсти поезије. Утврђујући и анализирајући ове теорије Д. Недељковић истиче: једни су видели зачетке фолклора у професионализму (феудална теорија); Други су фолклор сматрали производом села (сељачка теорија) па због тога нема наводно радничких песама; Трећи су сматрали настанак песама радом и уз рад (радна теорија) још од првобитне заједнице наовамо; Четврти су видели извор радничкој песми у одумирању сеоске поезије (пролетерска теорија); Најзад, пета категорија је она која види рабање фолклора још у најранијем развитку друштва и у његовом континуитету до данас. Реч је о масовном певању на збору, у колу, о перманентном прожимању традиције с новом визијом живота⁵³⁾. Овај континуитет и међусобно прожимање певања села и града добило је потврду и у освртима друге врсте⁵⁴⁾.

Недељковићев рад на фолклористици се овим ни издалека не исцрпљује. Он уме да одабере проблем, детаљ, да уочи његов

51 Народно стваралаштво, св. 5, Београд 1963.

52 Д. Недељковић, *Динамичка структура препорода савременог народног стваралаштва народа Југославије са нарочитим обзиром на улогу и значај радничког фолклора*, Народно стваралаштво, св. 7, Београд 1963.

53 Народно стваралаштво, св. 12, Београд 1964.

54 Д. Недељковић, *Млада авангарда о ренесансу фолклора у предвечерје наше револуције*, Народно стваралаштво, св. 13—14, Београд 1965; Д. Недељковић, *Одараз свесног социјалистичког процеса ослобођења „робова рада” и станања „села и града” у народној песми устанка 1941 и 1943.*, Зборник радова Етнографског института САНУ, IV, Београд 1962.

значај, да окупи чињенице и да све то повеже у одговарајућу целину. Он, на пример, увиђа *Полигенетски карактер стваралачког преображаја народних песама револуције*⁵⁵), као и неке битне естетске законитости развитка народног стваралаштва у крилу закона друштвеног развоја⁵⁶). На овој основи супротставља се вулгарно социологистичком и модернистичко футуристичком оптерећењу самом непосредном анализом нашег песничког народног израза⁵⁷ С тог становишта Д. Недељковић анализира народно стваралаштво у условима развитка савременог друштва⁵⁸), где се супротставља фолклороманији, коју треба, како сматра, критички пратити и у то укључити праву научну методу.

Развој нашег народног стваралаштва, као што се види, једна је од основних поставки у Недељковићевом проучавању фолклористике. У његовим радовима о овој проблематици често се сусрећу поребења традиционалног и савременог народног стваралаштва. Али, увек су то нове теме и нови проблеми. На основу анкетног пресека запажају се појаве у простору а уздужним пресеком прати се друштвено историјски развој такорећи од праисторије све до народноослободилачке борбе. На тај начин даје се онтогенетска димензија развоја нашег народног стваралаштва⁵⁹). У раду *Неки нови методолошки проблеми фолклористике* расправља се о односу и интеграцији етнографије, етнологије и фолклористике, које, по Д. Недељковићу, представљају интегралну целину, јер су за научне анализе битне све димензије⁶⁰) народног стваралаштва као духовног мењања друштва, човека и света.

У свакој појави у народном стваралаштву Д. Недељковић налази одговарајућу законитост, која поред специфичног има и опште обележје. Леп пример за то је рад *Законита напредност савремене наше народне песме* где се ово илуструје примером из забаченог златиборског села Увца⁶¹). Чак и онда када је реч о у наслову скромном „*прилогу проучавања законитости развитка...*” Д. Недељковић образлаже проблем, методу и пређени пут, динамичку структуру и изводи законитости које се јављају у певању сваке епохе као и свих у целовитом оквиру⁶²). Најзад, он увиђа *Међународно и општенародно у развоју народног ства-*

55 Народна стваралаштва, св. 37 и 38, Београд 1971.

56 Рад VII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960, Охрид 1964.

57 Рад VII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960., Охрид 1964.

58 Рад XIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Дојрану 1966., Скопје 1968.

59 Рад XV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Јајцу 1968., Сарајево 1971.

60 Рад XV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Јајцу 1968., Сарајево 1971.

61 Народна стваралаштва, св. 6, Београд 1963.

62 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

ралаштва налазећи дијалектичко јединство целог у обухватном процесу нашег народног певања⁶³).

Неколико Недељковићевих расправа о Вуку Караџићу јасно показује да Вук није био само скупљач и реформатор, каквим га је сматрала грабанска наука, већ творац новог доба, носилац мисли целог народа⁶⁴). У раду *Вук Караџић фолклористика и данашњи развитак „Косовке девојке“*⁶⁵) износи се потпуно ново тумачење овог често разматраног лика наше класичне народне песме. Захваљујући особини (детаљу) „гиздавости“, Д. Недељковић прати развојне варијанте све до видарица на Сутјесци, које по својим својствима не уступају класичној „Косовки девојци“, већ се појављују, као и она, у новом хуманом светлу⁶⁶). У једном другом случају Д. Недељковић тражи „улогу народне песме у Вуковој културној револуцији“, али исто тако „и методолошко разликовање рационалног, револуционарног језгра народне уметности и културе“⁶⁷). Уз ово Недељковић указује на Вуков критички избор народног стваралаштва, значај који придаје стваралаштву „средовечних људи“ у условима кућне задруге, ослободилачкој борби у херојству Старца Вујадина и Буни на дахије као изразу општеном народног покрета за слободу⁶⁸). Најзад, Недељковић износи Вуково схватање научне истине, науке и народне поезије⁶⁹).

Професор Д. Недељковић је дужну пажњу посветио, између осталог, Његошу као гуслару и фолклористи, при чему нам је открио низ појединости о овом мислиоцу чији је живот био прожет и испуњен народним умовањем.⁷⁰

У ослободилачком хуманизму *Филипа Вишњића*⁷¹) Недељковић је уочио „срце слободно“ (силници, раја, хајдучија), „покретачко“ („Свака мајка рада видјет сина“) и „срце милостиво“, односно хумано у односу према избављању раје из ропства.

Расправљајући о делу *Тихомира Р. Борђевића*, Недељковић је пре свега оценио значај „*Караџића*“ — часописа који је Борђевић основао и уређивао на прелому два века. Поред тога истакао је Борђевићев веома позитиван однос према фолклору и колективном раду у етнологији⁷²).

Из радова о појединим личностима и њиховом односу према народном стваралаштву, може се издвојити *Раџинова анти-*

63 Рад XX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Саду 1973., Београд 1978.

64 Д. Недељковић, *Вук фолклорист у културној револуцији нашег доба*, Народно стваралаштво, св. 9—10, Београд 1964.

65 Гласник Етнографског института САНУ, XI—XV, Београд 1969.

66 Гласник Етнографског института САНУ, XI—XV, Београд 1969.

67 Гласник Етнографског института САНУ, I, Београд 1952.

68 Рад XI конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Винодолском 1964., Загреб 1964.

69 Народно стваралаштво, св. 49—52, Београд 1974.

70 Народно стваралаштво, св. 8, Београд 1963.

71 Народно стваралаштво, св. 22—24, Београд 1967.

72 Народно стваралаштво, св. 28, Београд 1968.

тулбалица, коју је, као и поруку мртваг хероја, Рацин нашао — како тврди Недељковић — у песмама балканских народа⁷³) на једној, и Леџинов однос према народним умотворинама, који је увек био позитиван, на другој страни⁷⁴). Следи такође дубоко смисаона анализа монодраме одбране Сократове и мемоара Проте Матеје⁷⁵).

Али, Недељковићеву пажњу не привлаче само позната имена. С истим студијским жаром он пише о гусларима ствараоцима, људима из народа. Таква је, на пример, анализа личности и смртне поруке народног песника револуције Милутина Вуковића, сељака и радника-гифтара из Пиве. У овој поруци, етичкој и дубоко смисаоној, реч је о беди и немаштини у прошлости, животу садашњем, слози и љубави, поштовању и чувању стеченог, а изнад свега чувању братства и јединства као трајне залогe будућег живота⁷⁶).

Фолклор, социјализам и мир, својеврсна је порука, где се, преко фолклорних група, кроз забаву, игру, музику и песму успоставља мост пријатељства с људима, народима и човечанством у целини⁷⁷).

Имајући у виду напред речено, онда је лакше схватљиво што су се из Недељковићевог пера појавиле бројне синтезе, посебне студије, монографије и књиге, као што су, на пример: *Вук и народно стваралаштво у културној револуцији нашег доба* (Београд 1975.); *Свет, човек и човечност* (Београд 1976.) *Естетика I—III* и бројне друге из етнологије и фолклористике.

III. Поглед у будућност

На основу ових крајње летимичних и уопштених излагања ипак се може видети да је проф. Др Душан Недељковић у своме времену покренуо, решавао, решио или дао свој запажен прилог низу значајних научних питања из народног живота и његовог свеукупног стваралаштва. Тиме је етнолошку науку задужио вишеструко а Етнографски институт САНУ посебно. Затворио је круг истраживања о мотиву „Смрт Омера и Мериме”, Косовки девојци, Видарицама на Сутјесци, поруци мртваг хероја, динамичкој структури нашег народног стваралаштва и низу других проблема традиционалног и савременог народног певања нашег прелазног доба. Многа од ових питања тематски се продубљују и проширују, служе као полазишта или готова решења у сагле-

73 *Народно стваралаштво*, св. 44—45, Београд 1972.

74 *Народно стваралаштво*, св. 35—36, Београд 1970.

75 *Народно стваралаштво*, св. 66—68, Београд 1978.

76 *Народно стваралаштво*, св. 53—56, Београд 1975.

77 Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961.

давању одговарајуће научне проблематике. Али, многа од њих изазов су, путоказ за даља научна стремљења, како у анкетном пресеку народног певања 1949—1953., чији је иницијатор Недељковић био, тако и у погледу хватања у коштац са многим другим друштвено значајним научним проблемима савременог доба.

Једно од питања које у перспективи намеће Недељковићево дело сигурно је проучавање извора и порекла појединих мотива, као што је то Недељковић учинио у Торбешкој варијанти или у разматрањима на изворима старе македонске епике. Недељковић је даље указао на значај проучавања у лимитрофним етничким групама. Студијама о македонским етничким групама придружиле су се расправе о заједници балканских и карпатских народа⁷⁸), кордунашкој етничкој групи⁷⁹), Црнотравској и Лесковачкој⁸⁰), темишварској⁸¹) и многим другим од Шаре до Прекокурја. Овим је Д. Недељковић отворио општи проблем методе етнологије и фолклористике лимитрофних области и етничких група у целини и у појединостима⁸²). Према томе задатак етнологије је да овај посао настави и прошири на сличне људске групе и заједнице проматрајући их, као што је чинио Недељковић, у њиховом друштвено-историјском развоју. Међу питањима која се овде намећу свакако су и она која Д. Недељковић извлачи као битна, а то су: проблем услова образовања неке групе, проблем етногенезе (облик, структура, функција), развитак друштвених и људских односа, проблем асимилације, интеграције, иновација, диференцијације у народном, међународном, групном и појединачном. Разуме се и овде се мора водити рачуна не само о просторној већ исто тако и о временској и друштвено историјској компоненти⁸³). Уосталом, Д. Недељковић је то показао и примером проматрајући народно стваралаштво Косова и Метохије⁸⁴), односно *Заједнице етничких група и народа у народном стваралаштву*⁸⁵), као и темом *Међународно и општенародно у развоју народног стваралаштва*⁸⁶) у Војводини.

78 Народна стваралаштво, св. 47—48, Београд 1973.

79 Гласник Етнографског института САНУ, XIX—XX, Београд 1973.

80 Српски етнографски зборник LXXXIX, Треће одељење, књ. 2, Београд 1967.

81 Зборник радова Етнографског института САНУ, V, Београд 1971.

82 Д. Недељковић, *Општи проблеми и методе етнологије и фолклористике лимитрофних етничких група*, Рад XVIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Бовцу 1971., Бовец 1971.

83 Рад XVIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Бовцу 1971, Бовец 1971.

84 Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974.

85 Рад XIX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Крушеву 1972, Скопје 1977.

86 Рад XX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Саду 1973., Београд 1979.

Но, ово је само један део поруке из Недељковићевог богатог етнолошко фолклористичког опуса. Он је такође отворио перспективу проучавања преображаја градских и приградских средина, на примеру града Призрена, Колубарског басена, Титовог Ужица и других. За све ове послове припремио је и око њих окупио, васпитавајући их уз рад, завидан колектив сарадника који већ жању шире повољно оцењене научне плодове.

IV. Реч на крају

Дело академика Д. Недељковића у појму народно стваралаштво интегрисше низ специфичних дисциплина без којих се човек, његов живот и свет не могу данас успешно проучавати. Због тога, да би се овај замашан посао обавио, неопходан је *колективни, самоуправни, слободни рад*, који Недељковићу никада није био стран, већ обрнуто — подстрек за нова замашна прегнућа. Такав приступ проф. Недељковић је увек имао и у раду Етнографског института САНУ и на свим другим пословима у области етнологије и других наука којима се такође успешно и плодотворно бави.

Живећи у једном бурном, динамичном и револуционарном времену, Д. Недељковић је то време носио у себи, успевао да прати његов ток, често да буде испред њега, уочава законитости његовог развоја у будућности и тако превазилази све тешкоће којима је стаза научника—револуционара неминовно испуњена. На том путу он је корениним стваралачким радом савладавао тешкоће и незауоставиво корачао према врху научне лествице. Уосталом, о томе најбоље сведоче његове књиге, студије, расправе, огледи и други облици научне делатности, о којима је овде било речи, а многе су остале чак и изван овог скромног приказа.

Његова животна стаза, плодно научно стваралаштво, друштвена ангажованост и револуционарна опредељеност, све је то веома добро познато како у нашој земљи тако и у међународним оквирима. Плод је то неуморног рада прожетог „борбом непрестаном”, за, како често стоји у насловима његових расправа, за „марксистичку науку”, „превазилажење”, „дијалектику на делу”, „за социјализам”, за „народно стваралаштво уопште и у културној револуцији нашег доба”, за „свет, човека и човечност”. Једном речју, кроз осам деценија живота, односно шест деценија стваралаштва, Недељковић је упознао науку, покретао и решавао многе проблеме, будио и буди стваралаштво код других, подизао и подиже научни подмладак, деловао и делује стваралачки у најширем смислу речи. Истина, због тога су му чињене велике неправде. Али, све је он то радом стоички пребродио и превазишао, као прави револуционар и научник.

Зборник радова који Етнографски институт Српске академије наука и уметности *ПОСВЕЋУЈЕ* академику Др Душану Не-

дељковићу, треба схватити само као скромно уздарје прегоацу који је етнологију и овај Институт вишеструко задужио. Научна бразда коју је дубоко заорао, само ће временом још више добијати у свом значају, пошто је њом спојио две епохе, јер његово научно дело, како то лепо доста давно записа Ј. Ердељановић, чини „*ВЕОМА ВАЖАН ПРИЛОГ*“ у науци.

Др Петар Влаховић

L'ACTIVITE DE L'ACADEMICIEN DR. DUŠAN NEDELJKOVIĆ DANS LA DOMAINE ETHNOLOGIQUE ET FOLKLORIQUE

A l'occasion de son 80-e anniversaire de la vie et
60-e anniversaire de l'activité scientifique

L'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts a eu beaucoup de raisons d'avoir dédié ce Recueil à l'académicien dr. Dušan Nedeljković, professeur de l'Université. Nous ne citerons ici que les plus importantes raisons, car même une monographie très minutieusement composée sur la vie et l'activité de dr. D. Nedeljković ne pourrait renfermer toutes les données sur sa grande contribution aux sciences sociales et, par conséquent, aussi à l'ethnologie et au folklore.

Déjà en 1931 l'académicien Nedeljković avait édité à Skopje „*Prilozi za filozofiju i etnopsihologiju*”. Pendant la Seconde guerre mondiale, dans la ville libre de Užice, il avait édité les journaux „*Vesti*” et „*Borba*”, ainsi que des *éditions spéciales*. Après la libération il fut rédacteur de plusieurs publications ethnologiques, publiées par l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts dans les derniers trente ans, comme en sont par exemple „*Srpski etnografski zbornik*”, „*Glasnik Etnografskog instituta*”, „*Zbornik radova Etnografskog instituta*”, *Posebna izdanja* — tous de l'Institut Ethnographique et de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts; les publications de la Section des Sciences Sociales de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts; ainsi que les autres publications temporaires de différentes réunions scientifiques qu'il avait organisées. Le volume de toutes ces publications est énorme. Il avait exigé de lui un travail épuisant auprès de son activité dans l'Académie, dans l'Institut et dans l'Union des Sociétés Folkloriques de Yougoslavie (Narodno stvaralaštvo-Folklore); Recueils des congrès des folkloristes yougoslaves) etc. Cependant, ce n'est qu'une partie de son activité ethnologique et folklorique.

L'Institut Ethnographique doit beaucoup à l'académicien D. Nedeljković, car il fut l'un de ses créateurs en 1947. Plus tard il y créa le Comité ethnographique. Il fut aussi membre du Comité inter-académique auprès du Conseil des Académies des Sciences et des Beaux-Arts de Yougoslavie. Il fut aussi membre dans de nombreuses organisations ethnologiques internationales.

Déjà en 1967 la regrettée Ljubica Janković avait souligné que „dans l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts le travail volontaire et assidu du professeur Nedeljković ne fut qu'une partie de son énorme activité et élan incroyable qui pourraient remplir l'activité modeste d'un individu médiocre. L'académicien D. Nedeljković avait tracé une nouvelle voie dans l'étude du folklore yougoslave. De même, il eut de grands mérites pour l'introduction de la pensée socialiste chez nous”.

Vivant dans un temps tumultueux, dynamique et révolutionnaire, D. Nedeljković lui appartenait profondément. Non seulement qu'il poursuivait son cours, mais il allait aussi au-devant. Il avait remarqué des conformités aux lois qui régissaient des événements futurs, de manière qu'il sut dépasser toutes les difficultés-choses connues par tous les vrais savants: En surmontant toutes ces difficultés il atteignit le sommet de la science. Ce n'est pas une constatation non-documentée, mais au contraire, ce sont ses livres, ses études, ses traités, ses ouvrages, ses discours etc. qui en témoignent.

La recherche scientifique fut la tâche et le but de sa vie, elle fut tout son engagement social et révolutionnaire, ce qui est bien connu non seulement en Yougoslavie mais aussi à l'étranger. Son activité fut toujours imprégnée d'une „lutte constante” pour la „doctrine marxiste”, pour le „dépassement”, pour la „dialectique sur place”, pour le „socialisme”, pour la „création populaire en général et la révolution culturelle dans notre temps”, pour „le monde, l'homme et l'humanité”. En bref, pendant ses 80 ans de la vie et 60 ans de l'activité scientifique, D. Nedeljković avait pénétré dans le suc de la science, avait soulevé et résolu beaucoup de problèmes, avait réveillé l'intérêt scientifique chez ses collaborateurs etc. Bien sûr qu'il eut aussi de moments pénibles à cause des injustices. Mais il savait les surmonter comme un vrai révolutionnaire et un grand savant.

Le Recueil dédié à l'académicien dr. Dušan Nedeljković de la part de l'Institut Ethnographique n'est qu'une contribution modeste à l'homme et au savant qui avait beaucoup obligé la science ethnologique et cet Institut. Le sillon qu'il avait creusé deviendrait chaque jour de plus en plus profond, car il unissait les deux époques. Nous sommes d'accord avec J. Erdeljanović qui avait une fois écrit, que l'oeuvre scientifique de l'académicien D. Nedeljković était une „grande contribution” à la science.

I. МОНОГРАФИЈЕ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Душан БАНДИЋ

НЕКЕ НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ
У ЖИВОТУ И КУЛТУРИ
СТАНОВНИШТВА ОКОЛИНЕ
БЕОГРАДА

БЕОГРАД
1979.

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице
науке Србије

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Душан БАНДИЋ

НЕКЕ НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ
У ЖИВОТУ И КУЛТУРИ
СТАНОВНИШТВА ОКОЛИНЕ
БЕОГРАДА

(Период од краја XIX века до 1970. године)

УРЕДНИК

Др Петар Влаховић, проф. Универзитета, директор Етнографског
института САНУ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Видосава Стојанчевић, Др Миљана Радовановић, Др Милка Јовановић
Др Десанка Николић, Др Петар Влаховић и Мр Ласта Баповић
(секретар Редакције)

Примљено за штампу на седници Научног већа Института 12. XII 1978. год.
(Из Зборника радова ЕИ САНУ, књ. IX)

БЕОГРАД 1979.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

УВОД — — — — —	9
----------------	---

Први део

СТАНОВНИШТВО — — — — —	14
I. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА — — — — —	14
а. Имиграције (досељавања) становништва — — — — —	14
б. Емиграције (одсељавања) становништва — — — — —	26
в. Кретање унутар испитиване области — — — — —	27
II. СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА — — — — —	28
а. Економска структура становништва — — — — —	28
б. Етничка структура становништва — — — — —	30
в. Биолошка структура становништва — — — — —	35

Други део

ПРИВРЕДА — — — — —	36
I. НЕПОЉОПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ — — — — —	36
II. ПОЉОПРИВРЕДА — — — — —	42
а. Производне снаге у пољопривредној производњи — — — — —	42
б. Начин пољопривредне производње — — — — —	50
в. Структура пољопривредних производа — — — — —	54
г. Коришћење (потрошња) пољопривредних производа — — — — —	61

Трећи део

НАСЕЉА — — — — —	64
I. ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА — — — — —	64
II. ТИП НАСЕЉА — — — — —	70
III. ИЗГЛЕД НАСЕЉА — — — — —	72
IV. ПОВЕЗАНОСТ НАСЕЉА СА БЕОГРАДОМ — — — — —	75

Четврти део

КУБА И КУБИШТЕ — — — — —	79
I. КУБА — — — — —	79
а. Грађење куће — — — — —	79
б. Тип куће — — — — —	81
в. Распоред и коришћење просторија у кући — — — — —	84
г. Покућство — — — — —	86

II. КУЋИШТЕ	— — — — — — — — — — — — — — —	88
а. Величина кућишта	— — — — — — — — — — — — — — —	88
б. Положај и облик кућишта	— — — — — — — — — — — — — — —	89
в. Ограђивање кућишта	— — — — — — — — — — — — — — —	90
г. Подела површина у кућишту	— — — — — — — — — — — — — — —	90
д. Садржај кућишта	— — — — — — — — — — — — — — —	91
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	— — — — — — — — — — — — — — —	92
РЕЗИМЕ	— — — — — — — — — — — — — — —	96
ПРИЛОЗИ	— — — — — — — — — — — — — — —	98

ПРЕДГОВОР

Проучавање промена у народном животу до којих долази у савременим условима један је од трајних задатака Етнографског института Српске академије наука и уметности. Истраживања се врше у разним деловима Србије, па и у околини Београда. Рад ове врсте олакшан је уколико је нека област својевремено проучена. Самим тим створена је полазна основа за одговарајућа научна поређења.

Околина Београда испитана је антропогеографски самим крајем XIX века. Резултати тих проучавања објављени су 1903. године (*Р. Николић, Околина Београда, Српски етнографски зборник*, књ. V, *Насеља*, књ. 2, Београд 1903.). Од тог времена до наших дана одвијале су се и у овом простору веома значајне привредне, културне и друштвене промене. Уосталом, то најбоље показује рад Душана Бандића, за који је Етнографски институт својевремено дао побуду, али га из материјалних разлога до данас није могао објавити, иако је расправа знатно раније написана.

Душан Бандић је у овом раду, за који је грађу сабрао и обрадио је још пре десет година, пошао, као што се то у науци и чини, од познатог ка непознатом. Указао је на све важније промене које су се десиле у народном животу на овом простору у протеклих седам деценија XX века. Промене у народном животу су, уосталом као и сам живот, непрекидан и трајан процес. Оне у околини Београда, као и на другим странама, трају и по завршетку ових истраживања. Неке су већ данас, после једне деценије која је протекла од времена испитивања, знатно видљивије и много дубље. Али, то ни најмање не умањује значај Бандићевог рада који се овде објављује под насловом *Неке новије промене у животу и култури становништва Околине Београда*. Напротив. Што нас време буде више удаљавало овај рад ће само добити у својој научно стручној и историјској димензији, јер се начином обраде и тематиком уклапа у шире истраживачке планове Етнографског института Српска академија наука и уметности.

септембра 1979. године

Уредник
Др Петар Влаховић

УВОД

Као што је то у наслову истакнуто, предмет ове монографије¹ су новије промене и процеси у животу и култури становника насеља, која се налазе у околини Београда. Наравно, овакво одређење предмета истраживања сувише је уопштено. Стога се прецизније утврђивање његових временских, просторних и садржајних оквира већ на самом почетку излагања намеће као неспходно.

Није, на пример, тешко уочити да је значење израза „новије промене” недовољно одређено. Поменути изразом није омеђен период на који се односе наша истраживања. Подручје околине нашег главног града од увек је било изложено најразличитијим утицајима. Промене у животу и култури његовог становништва у правилу су биле уочљивије и интензивније него у суседним областима. Међутим, тек у последњих стотинак година, почев од последњих деценија XIX века, са развитком капиталистичких, затим и социјалистичких друштвених односа, у животу Београда и његове околине долази до револуционарног преокрета, до коренитих друштвених и културних трансформација.² Поставили смо себи задатак да праћење промена у овом подручју ограничимо на наведени период, дакле, на период од краја прошлог века до наших дана (1970).

Као просторни оквир наших истраживања поменута је околнина Београда. У току испитиваног периода Београд се нагло развијао а његов гравитациони утицај стално растао. То је довело до непрекидног ширења територије коју бисмо могли оквалификовати као његову околину. Може се, према томе, закључити да је појам околине Београда променљив, самим тим и недовољно прецизан.

Очигледна је, међутим, потреба да се истраживање обави у оквирима једне одређене, непроменљиве територије, што значи територије која је у току целог испитиваног периода улазила у састав околине Београда. Како је област обухваћена овим пој-

1 Ова монографија је, уствари, приправнички рад. Израђена је у складу са програмом рада за усавршавање на радном месту асистента-приправника у Етнографском институту САНУ током 1969. и почетком 1970.

2 Упор. М. Лутовац, Преображавање насеља и привреде у околини Београда, Зборник радова Етнографског института 4, Београд, 1962, 150; М. Костић, Насеља у околини Београда, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), св. 9, Београд, 1962, 80.

мом била најмања почетком испитиваног периода (односно крајем прошлог века), определили смо се за праћење промена у тим суженим просторним границама.

Величина и границе околине Београда прецизно су одређене у антропогеографској монографији Р. Николића, која је објављена 1903. године³. Према истраживањима овог аутора, околина Београда је у то време заузимала простор ограничен са севера Савом и Дунавом, са истока Дунавом, са југа Шумадијом а са запада Шумадијом и Савом. Граница између околине Београда и Шумадије — почев од Дунава — ишла је развођем Бегаличке Реке и Азапског Потока (Дубочаја) и настављала се развођем реке Раље с једне, и Бегаличке, Болечке и Топчидерске Реке с друге стране, све до Парпанског Виса. Одатле се граница протезала развођима Марице, Барајевске и Баричке реке на једној, и Топчидерске, Железничке (Сремачке) и Остружничке Реке на другој страни, завршавајући се на обали Саве код виса Бурум⁴.

Ова област је, како истиче Р. Николић, антропогеографска али, исто тако, и историјска целина. Њеним границама обухваћено је 29 насеља: Бегалица, Бели Поток, Болеч, Велики Мокри Луг, Велико Село, Винча, Вишњица, Врчин, Гроцка, Жарково, Железник, Заклопача, Зуце, Јајинци, Калуђерица, Кнежевац, Кумодраж, Лештане, Мали Мокри Луг, Миријево, Остружница, Пиносава, Раковица, Ресник, Рипањ, Ритопек, Рушањ, Сланци и Сремчица.

Предмет наше монографије — промене у животу и култури једне популације — представља изузетно широко тематско подручје. Разматрање ове тематике у целини (посебно у тако широким временским и просторним оквирима) захтевало би много опсежнију расправу него што је ова. Стога се намеће потреба за знатно ужом проблемском оријентацијом. Ограничићемо се на истраживање оних области живота и културе, чије се трансформације могу пратити на основу обимне и поуздане фактографије.

Основну тешкоћу у том погледу представља недостатак података који се односе на почетак испитиваног периода. Ослањајући се на литературу, која нам је била доступна, посебно на монографију Р. Николића, стекли смо потпунију представу о становништву, привреди, насељима и стаништима из тог времена. Стога ће истраживање динамике важнијих појава из оквира наведене проблематике бити основни садржај овога рада.

На основу досадашњег излагања могуће је прецизније одредити временске, просторне и тематске карактеристике истраживања. Пратићемо промене и процесе везане за . . . .

(1) . . . . период од краја прошлог века до наших дана (1970),

3 Р. Николић, Околина Београда, Српски етнографски зборник V, Београд, 1903, 905—906.

4 Ibidem.

(2) . . . . територију која је почетком тог периода фигурирала као околина Београда,

(3) . . . . становништво, привреду, насеља и станишта.

Приликом израде монографије користили смо три врсте извора: научну и стручну литературу, статистичке публикације и резултате сопствених емпиријских истраживања.

Већ је истакнуто да су појаве, које овде разматрамо, и раније привлачиле пажњу истраживача. Да бисмо добили јаснију слику о досадашњим проучавањима, даћемо табеларни преглед прилога који су нам послужили, не само као основни извор података, већ и као путоказ за решавање бројних питања (видети стр. 12).

Као што то показује овај преглед, у литератури је систематски обрађивана проблематика која, иначе, представља предмет наше монографије¹³. Истраживањима су обухваћена сва насеља на територији околине Београда. Међутим ако се имају у виду општи карактер и циљеви овог рада, онда није тешко установити да поменути прилози — као извор сазнања — поседују ограничену вредност. Ова наша констатација односи се, пре свега, на две чињенице:

(1) Најновији прилози објављени су у току 1962. године па је, према томе, период од 1962. до 1970. остао необрађен.

(2) Прилози, који су наведени у горњој табели, углавном су студије антропогеографског и демографског карактера. Природно је стога што је извештај број појава значајних за етнолошка

5 А. В. Богић, Опис врачарскога среза, Гласник Србског ученог друштва I/св. 19 (старога реда), Београд, 1866.

6 Р. Николић, Околина Београда (в. нап. 3).

7 Институт за архитектуру и урбанизам (групни рад), Срез Београд — претходна студија за регионални план југозападног дела среза (у рукопису), Београд, 1957.

8 М. Лутовац, Преображавање насеља и привреде у околини Београда (в. нап. 2).

9 М. Лутовац, Приградска пољопривреда околине Београда, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 18, Београд, 1962.

10 С. Николић, М. Радовановић, Становништво Београда и околине, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), књ. 9, Београд, 1962.

11 В. Бурић, Пољопривреда београдске околине, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), књ. 9, Београд, 1962.

12 М. Костић, Насеља у околини Београда (в. нап. 3).

13 Поред горе наведених, постоји и низ других радова који су нам корисно послужили при изради монографије. То се посебно односи на прилоге који се односе на ову проблематику у појединим насељима. На пример, Д. Зечевић, Неке антропогеографске карактеристике социјалистичког преображаја села Железник у градско насеље, Зборник радова Етнографског института 3, Београд, 1960; Б. Којић, (сарадници Б. Симоновић, З. Петровић), Железник — студија архитектонских и руритичких елемената сеоског дела Железника и идејни предлози за њихово решење (у рукопису), Београд, 1957; А. Петровић, Раковица — социјално-здравствене и хигијенске прилике I, Београд 1935.

дело бр. аутор	година издања	време	област	пробле- матика	општи карак- тер дела
1. Бојић ⁶	1866.	половина XIX века	тадашњи срез. врач.	комплетна	грађа
2. Николић ⁶	1903.	крај XIX века	цела тери- торија	комплетна	антрополог. монографија
3. Институт за архи- тектуру ⁷	1957.	период од II св. р.	западни део	насеља кућа	урбанистичко -демографска студија
4. Лутовац I ⁸	1962.	цео испит. период	цела тери- торија	насеља привреда	антрополог. студија
5. Лутовац II ⁸	1962.	цео испит. период	цела тери- торија	пољоприв- реда	антрополог. студија
6. Николић ¹⁰ Радовановић	1962.	цео испит. период	цела тери- торија	становни- штво	демографска студија
7. Бурић ¹¹	1962.	цео испит. период	цела тери- торија	пољоприв- реда	демографска студија
8. Костић ¹²	1962.	цео испит. период	цела тери- торија	насеља	демографска студија

на територији околине Београда. Међутим, ако се имају у виду општи карактер и циљеви овог рада, онда није тешко установити разматрања (какво је великим делом и ово наше) остао изван оквира истраживања.

Статистичке податке прикупили смо једним делом из одговарајућих статистичких публикација (пре свега, Статистичких годишњака Београда и публикација Савезног завода за статистику), а другим делом из наведене литературе, посебно из демографских прилога (где су већ били анализирани и картографисани). И статистички материјал нам је пружио веома корисне, али и ограничене информације, како у погледу периода на који се односе (углавном је изостављен период од 1961. до 1970), тако и у погледу садржаја који обрађују (јер су везани за теме предвиђене уобичајеним рубрикама).

Емпиријски материјал прикупљали смо у другој половини 1969. и првој половини 1970. године. Испитана је већина насеља у околини Београда, а корисна грађа је прикупљена и у неким местима, која се налазе у непосредној близини овог подручја (Умка, Велика Моштаница, Барајево¹⁴). Служили смо се комбинованом техником опсервације, интервјуа и слободног разговора.

Настојали смо, природно, да прикупимо материјал којим би били обухваћени сви значајнији аспекти проучаване проблематике. Међутим, посебну пажњу посветили смо чињеницама које нису (или бар нису довољно) обрађене у литератури и статистичким публикацијама. На тај начин смо у извесној мери проширили и употпунили постојећи фактографски фонд.

Комбиновањем података из наведених извора са закључцима и хипотезама претходних истраживача, покушали смо да створимо једну ширу основу за темељније проучавање појединих питања из ове области. Стога су наша истраживања искључиво усмерена на анализу суштинских, основних процеса у вези са становништвом, привредом, насељима и стаништима околине Београда. Наш приступ проучавању поменутих процеса прилагођен је овако постављеном задатку. Међутим, нећемо се овде упуштати у детаљнији опис методолошке концепције, јер се она може лако разумети из даљег излагања.

14 У раду смо у појединим случајевима користили и тај материјал, имајући у виду да се поменута насеља готово ни по чему не разликују од насеља унутар испитиване области.

Први део

СТАНОВНИШТВО

У овом поглављу су обрађене главне карактеристике кретања и структуре становништва у околини Београда у периоду од краја прошлог века до данас.

I. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Под кретањем становништва подразумевамо имиграције (досељавања), емиграције (одсељавања) и кретања у оквиру граница испитиване области.

A. ИМИГРАЦИЈА (ДОСЕЉАВАЊЕ) СТАНОВНИШТВА

Кретање становништва у нашој земљи, у периоду од краја прошлог века до данас, могло би се, по свом карактеру, поделити у две главне фазе¹.

У првој фази, која је трајала до првог, делимично и до другог светског рата, становништво се кретало од виших и економски неразвијених крајева ка нижим и плоднијим, од политички зависних и несигурних крајева ка слободним и сигурним.

У другој фази, која почиње делимично од првог, а у потпуности од другог светског рата, становништво се креће са села у правцу градова и приградских насеља, односно у правцу већих индустријских објеката (фабрика, рудника).

У обе фазе околина Београда била је изразито имиграциона област: у првој фази као део слободне српске државе и као област са већим површинама незаузетог плодног земљишта, у другој фази као ближа околина великог града.

Према томе, имиграције становништва у околину Београда у првој фази по свом карактеру битно се разликују од имиграција у другој фази. Имиграције извршене у првој фази (претежно до првог светског рата) условно смо назвали „аграрним имиграцијама”, а оне извршене у другој фази (после првог светског рата) „приградским имиграцијама”.

---

¹ Мирко Р. Барјактаровић, *О најновијем кретању становништва у Србији*, Врањски гласник, књ. II за 1966, Врање 1966, стр. 307—308.

1. „Аграрне имиграције”

У периоду од половине прошлог века до почетка балканских ратова (од 1844. до 1910) забележен је снажан пораст броја становника у свим насељима у околини Београда. Највећи индекс пораста имао је Врчин (948,0), затим Рушањ (618,6), Кумодраж (581,6), Сремчица (544,1), Рипањ (500,6), Пиносава (459,4), Жарково (451,4), Бегаљица (439,7), Вишњица (410,0), Миријево (398,9), Мали Мокри Луг (395,3) итд.²

Нагло повећање броја становника у насељима у околини Београда јавило се као последица бројних досељавања у ову област током друге половине прошлог и почетком овог века.

Околина Београда је у то време, као имиграциона област, била веома погодна и у политичком и у привредном погледу: у политичком погледу зато што се налазила у саставу тадашње слободне српске државе, а у привредном погледу зато што су у атарима њених насеља постојале велике површине незаузетог плодног земљишта (ораница, шума, пашњака).

Становништво се сливало у околину Београда из разних крајева наше земље, гоњено најразноврснијим мотивима и узроцима. Према ономе што је утврђено у поменутој монографији Ристе Николића³, могу се издвојити три врсте узрока досељавања: економски, политички и лични.

Узроци економске природе, немаштина и глад, дотерали су у околину Београда велики број људи из пасивних крајева, у којима је становништво, услед великог наталитета, достигло „горњу границу етничке засићености при датим привредним условима”⁴. Између тих крајева и околине Београда формирале су се сталне миграционе струје.

Узроци политичке природе — недостатак слободe и лична несигурност — изазвали су бројна досељавања из области потресаних бурним историјским догађајима XIX века (нпр. први и други српски устанак, устанци у Босни и Херцеговини) и области које су биле под страном влашћу (нпр. турска власт у неким деловима Србије, аустријска „управа земаљска” у Босни и Херцеговини).

Од личних узрока најчешће је спомињано бекство из страха од крвне освете, иначе веома распрострањене у неким крајевима.

2 С. Николић и М. Радовановић, *Становништво Београда и околине*, стр. 14.

3 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 966.

4 М. Дуговац, *Миграције и колонизација у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института, књ. VII Београд 1958, стр. 13.

После доласка у околину Београда досељеници су се настањивали на незаузетом земљишту (утрини). Било је случајева да су староседеоци пружали отпор том масовном досељавању. Међутим, власти су тај процес потпомогале још од почетка XIX века.⁵ Како су досељавања била веома бројна, подела утрина је морала бити извршена неколико пута.⁶ Ипак, крајем прошлог века већи део земљишта био је запоседнут, па Риста Николић констатује у својој монографији да је, уопштено речено, „завршено насељавање ове области, нарочито оног дела у непосредној близини Београда”⁷. У последњим годинама прошлог и првим годинама овог века досељавања у околину Београда су углавном појединачна (најчешће занатлије „из прека” или печалбари који су се приженили).

У току овог периода околина Београда привукла је становништво из разних крајева наше земље. На основи проучавања Ристе Николића, насеља у овој области су се, према пореклу становништва (крајем прошлог века), делила на три групе:

Прву групу сачињавала су села у којима је живело становништво пореклом из Шумадије или из јужних, југозападних и западних српских крајева (северозападна стара Србија са Косовом, Црна Гора, Херцеговина, Босна, Далмација, југозападни и западни крајеви данашње Србије). Овој групи су припадала следећа села: Ресник, Бели Поток, Кнежевац, Зуце, Рушањ, Остружница, Заклопача, Врчин, Кумодраж, Болеч и Бегалица. Значајно је да су та села у етничком погледу (по пореклу становника) припала Шумадији.

Другу групу су чинила села у којима је становништво било пореклом из источних и југоисточних српских крајева (источна Србија, југоисточна Србија, тадашње новоослобођени крајеви, стара Србија до Косова) и Македоније. Овој групи припадала су углавном најмлађа села у околини Београда: Бањица, Јајинце, Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Раковица и Вишњица.

Трећу групу сачињавала су села у којима је становништво по пореклу разнолико, из свих српских крајева. Осим већ поменутих области, у насељима треће групе било је и досељеника и из северних и северозападних српских области (Банат, Бачка, Славонија, Срем, Лика). У ову групу убрајала су се следећа села: Железник, Жарково, Велико Село, Ритопек, Миријево, Пиносва, Лештане, Калуберица, Сремчица, Сланци и Винча.⁸

Према непотпуним подацима, однос старинаца и досељеника почетком овог века био је следећи:

5 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 955.

6 М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

7 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 967.

8 *Ibidem*, стр. 956, 961—963.

Табела 1⁹*Етничка структура у околини Београда крајем XIX и почетком XX века*

а Старинци	око 95 породица
б Досељеници	око 745 породица
б ¹ Досељеници из западних и југозападних крајева	око 275 породица
б ² Досељеници из источних и југоисточних крајева	око 235 породица
б ³ Досељеници из северних и северозападних крајева	око 160 породица
б ⁴ Досељеници непознатог порекла	око 75 породица

Према мишљењу Р. Николића, и старинци у овој области водили су порекло из западних и југозападних српских крајева. То значи да је у то време у околини Београда преовлађивало становништво динарског порекла. Но, како је било много досељеника и из других српских области, владало је велико етничко шаренило. Становништво разних насеља разликовало се међусобно по говору, ношњи, обичајима итд.¹⁰

2. „Приградске имиграције”

У периоду до првог светског рата, у већини насеља ове области није се осећао већи утицај града. Међутим, у периоду од првог светског рата до данас Београд се нагло развија. Он постаје управно-политичко, привредно и културно средиште наше земље¹¹. Стварају се услови за све снажније имиграције становништва, не само у Београд већ и у његову околину. Те имиграције су усмерене ка испитиваној области зато што она представља зону под утицајем града. То су, дакле, имиграције „приградског типа”.

„Приградске имиграције”, према свом интензитету, могу се поделити на два основна периода:

- а) имиграције у периоду између два светска рата,
- б) имиграције у периоду после другог светског рата.

а) Имиграције у периоду између два светска рата

Овај период представља почетак имиграција „приградског типа” у околину Београда. Свој пуни интензитет и свој пуни значај те имиграције достигну тек у периоду после другог светског рата, у условима изградње социјализма. Зато смо се определили да главну пажњу посветимо праћењу процеса у њиховом данашњем облику.¹² Мада период између два светска рата представља

⁹ *Ibidem*, str. 965—966.

¹⁰ *Ibidem*, стр. 967—972; А. Богвић, *Опис врачарског среза*, стр. 128—131.

¹¹ М. Ауговац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 151.

¹² Определени смо се да пратимо овај процес у његовом потпуном, развијеном облику, јер само тако можемо уочити све његове најважније карактеристике.

почетну фазу имиграција „приградског типа” у околину Београда, прилив становништва био је прилично јак. Ово потврђују и статистички подаци:

Табела 2¹³

Индекс пораста становништва у насељима у околини Београда од 1921 до 1948.

1. Кнежевац	292,0	15. Велики Мокри Луг	134,0
2. Железник	221,1	16. Зуце	132,4
3. Жарково	202,7	17. Закопача	129,7
4. Јајинци	178,9	18. Кумодраж	126,8
5. Раковица	154,3	19. Рушањ	126,7
6. Остружница	153,9	20. Ритопек	122,8
7. Ресник	151,1	21. Сланци	122,0
8. Рипањ	149,1	22. Болеч	112,7
9. Бели Поток	147,7	23. Сремчица	109,7
10. Лештане	146,7	24. Велико Село	109,2
11. Врчин	144,0	25. Бегаљица	108,3
12. Калуберица	143,7	26. Мали Мокри Луг	101,3
13. Миријево	137,0	27. Вишњица	97,6 ¹⁴
14. Пиносава	136,5		

Потребно је напоменути да највећи индекс пораста имају насеља у индустријализованој београдској Посавини (Кнежевац, Железник, Жарково, Остружница) као и насеља у непосредној близини Београда (Јајинци, Раковица). То потврђује чињеницу да један део насеља ове области расте углавном под утицајем имиграција „приградског типа”.

б) Имиграције у периоду после другог светског рата

У овом периоду, у условима изградње социјализма, развој Београда, посебно развој његових управно-политичких, привредних, културно-просветних и других функција достиже неслућен интензитет. Нагло се развијају и насеља у његовој околини. Осећа се потреба за радном снагом, нарочито у београдској индустрији. Широке могућности за запошљавање, самим тим и обезбеђивање сигурне егзистенције, привлаче у Београд велики број људи. Он стално расте. У 1948. има 328 979 становника, у 1953. години 393 351, у 1961. години 521 023¹⁴ а у 1970. години више од

13 С. Николић и М. Радовановић, *Становништво Београда и околине*, стр. 40—41. (За Гроцку у овој табели нема података а подаци за Винчу су грешком изостављени).

14 *Ibidem*, стр. 8.

милион становника. Овако нагао пораст становништва у знатној мери превазилази могућности изградње. Несташица станова у Београду присиљава велики део досељеника запослених у граду да се настани у насељима у његовој околини.

С друге стране, и сама насеља у околини Београда пружају све веће могућности за запошљавање. У том погледу нарочито је значајно подизање великих индустријских објеката, на пример у Железнику, Ришњу, Гроцкој итд.

Повољни услови које Београд и насеља у његовој околини пружају досељеном становништву представљају узрок масовних имиграција „приградског типа”. Интензитет тих имиграција приказан је у следећој табели:

Табела 3¹⁵

Број становника досељених у насеља у околини Београда од 1946. до 1961.

Насеље	1946—1952.	1953—1957.	1958—1961.	Укупно
1. Железник	2 022	1 767	2 334	6 123
2. Жарково	517	1 374	2 151	4 042
3. Кнежевац	822	1 184	1 596	3 602
4. Мали Мокри Луг	286	738	2 005	3 029
5. Рипањ	523	1 019	1 318	2 860
6. Ресник	261	673	1 553	2 487
7. Миријево	123	390	1 200	1 713
8. Јајинци	128	343	1 137	1 608
9. Остружница	176	478	781	1 435
10. Бели Поток	213	330	684	1 227
11. Гроцка	219	270	446	935
12. Вишњица	184	278	396	858
13. Кумодраж	81	117	589	847
14. Врчан	159	241	393	793
15. Винча	81	155	322	558
16. Велики Мокри Луг	79	140	339	558
17. Пиносава	129	173	242	544
18. Раковица	53	131	281	465
19. Лештане	53	69	130	252
20. Сремчица	78	40	117	235
21. Бегаљица	82	65	84	231
22. Болеч	37	57	97	191
23. Ритопек	65	53	67	185
24. Велико Село	53	48	62	163
25. Рупањ	31	36	95	162
26. Зуце	42	56	37	135
27. Заклопача	48	38	37	123
28. Кадуђерица	40	22	58	120
29. Сланци	23	34	32	89
Укупно	6 558	10 379	18 583	35 550

¹⁵ Савезни завод за статистику, *Попис станоовништва 1961*, књ. XII (Миграциона обележја), Београд 1966, стр. 23—24.

Ова табела указује на две важне појаве:

а) на приметан пораст интензитета миграција,
 б) на неравномерност интензитета имиграција у поједина насеља ове области, па нам на тај начин пружа квантитативну слику тих имиграција у временском и просторном смислу.

а) Упоредивањем података о броју досељеника у испитивану област у три временска периода (I — 1946. до 1952., II — 1953. до 1957., III — 1958. до 1961), може се установити нагли пораст имиграција, како у периоду II у односу на период I тако и у периоду III у односу на период II.

За најновији период (од 1961. до 1970) не располажемо статистичким подацима. Међутим, током испитивања на терену уверили смо се да се и у овом периоду имиграције налазе у снажном порасту.

б) Упоредивањем података по појединим насељима може се уочити извесна неравномерност у насељавању појединих делова околине Београда. Имиграције су највише захватиле насеља у индустријализованој београдској Посавини (Железник, Жарково, Кнежевац, Ресник, Остружница), затим насеља која данас почињу да урастају у Београд (Вишњица, Мали Мокри Луг, Миријево, Јајинци), индустријско насеље Рипањ и насеље градског типа Гроцку.

Из чињенице да су имиграције у послератном периоду највише усмерене ка индустријским и приградским насељима у околини Београда, може се извести закључак, што уосталом потврђују и наша истраживања на терену, да је досељено становништво претежно радничко-службеничког карактера. Следећа табела треба да покаже у којој мери пораст становништва (који је највећим делом последица масовних имиграција) утиче на процент непољопривредног становништва у овој области.

Табела 4¹⁶

Насеље	Процент пољопривредног становништва (1961)	Индекс пораста броја становника (1948—1961)
Група I		
1. Велико Село	91,31	98,4
2. Заклопача	90,12	95,8
3. Сланци	88,21	108,7
4. Ритопек	88,03	103,4
5. Бегаљица	86,02	108,6
6. Кадуђерица	77,95	114,1
7. Лештане	74,44	120,4
8. Болеч	71,10	107,9
9. Винча	68,93	127,2
10. Зуце	61,56	118,6
11. Рушањ	60,50	109,6

16 Процент пољопривредног становништва за 1961. израчунат је према подацима у публикацији Савезног завода за статистику, *Потис станов-*

Насеље	Процент пољопривредног становништва (1961)	Индекс пораста броја становника (1948—1961)
Група II		
12. Гроцка	56,82	127,3
13. Врчин	54,99	119,9
14. Сремчица	53,72	105,3
15. Вишњица	51,25	154,7
16. Велики Мокри Луг	49,14	136,4
17. Пиносава	38,33	134,6
18. Кумодраж	36,96	153,3
19. Остружница	32,18	166,7
20. Миријево	32,10	188,1
21. Рипањ	27,97	128,0
22. Бели Поток	27,78	163,7
23. Раковица	26,02	224,2
Група III		
24. Ресник	24,68	221,9
25. Мали Мокри Луг	18,22	303,4
26. Жарково	13,90	219,8
27. Железник	13,32	243,9
28. Јајинци	10,76	293,9
29. Кнежевац	4,88	261,8

Резултати изложени у Табели 4 показују да је индекс пораста обрнуто сразмеран проценту пољопривредног становништва, односно управно сразмеран проценту непољопривредног становништва. Како је пораст становништва у овој области условљен масовним имиграцијама, намеће се закључак да становништво досељено у околину Београда у периоду од 1948. до 1961. добија углавном непољопривредни, радничко-службенички карактер.

Међутим, испитивања на терену показују да и у послератном периоду има досељавања „аграрног типа”. У насељима у којима је сеоски карактер јаче изражен (нпр. Зуце, Бегалица) има досељеника који су купили нешто земље и који живе искључиво или делимично од пољопривредног рада.

Истакнуто је да се током послератног периода у околину Београда досељавало становништво које је овде постајало углавном радничко-службеничко. Поставља се, међутим, питање одакле се оно досељава. То питање може се посматрати из два аспекта:

- а) као питање средине из које се то становништво досељава,
- б) као питање области из које се досељава.

а) На прво питање одговор нам даје статистика:

ништва 1961, књ. XIV (Активност и делатност), стр. 23—24. а подаци о индексу пораста броја становника од 1948 до 1961. узети су из публикације Статистичког завода, Попис становништва 1961, књ. X (Становништво и домаћинства у 1948, 1953. и 1961.), Београд 1965, стр. 23—24.

Табела 5¹⁷

Средина из које се досељава становништво у околину Београда (1940—1961)

Насеље	Са села	Из мешовитог насеља	Из града
1. Кнежевац	2 698	326	1 332
2. Остружница	1 162	105	462
3. Ресник	1 986	176	742
4. Рушањ	394	10	22
5. Сремчица	451	7	44
6. Жарково	2 706	298	1 709
7. Железник	3 636	386	2 592
8. Бегаљица	425	11	27
9. Болеч	341	3	29
10. Гроцка	943	38	412
11. Калужерица	196	1	28
12. Лештане	362	7	38
13. Ритопек	449	3	21
14. Винча	752	16	129
15. Врчин	920	150	174
16. Заклопача	340	1	24
17. Сланци	161	0	20
18. Велико Село	410	0	12
19. Вишњица	895	51	225
20. Бели Поток	865	70	527
21. Јајинци	958	87	771
22. Кумодраж	615	52	386
23. Пиносава	505	56	167
24. Раковица	417	8	150
25. Ришањ	2 598	319	789
26. Зуле	199	12	27
27. Мали Мокри Луг	2 295	173	1 035
28. Миријево	1 265	69	718
29. Велики Мокри Луг	597	16	177
Укупно	29 441	2 351	6 689

Подаци из табеле показују да је становништво које је у ову област досељено у послератном периоду претежно сеоског порекла (око 76,4%). Нешто мањи процент чини становништво досељено из градских (17,4%) и мешовитих (6,2%) насеља.

Становништво досељено из сеоских насеља углавном припада категорији пољопривредника који делимично гравитирају индустрији или се сасвим уклапају у њу. Становништво досељено из градских насеља великим делом сачињавају радници који се селе из једног индустријског средишта у друго, у потрази за бољим животним условима.

Уочљива је чињеница да се у насеља претежно пољопривредног карактера досељава много већи процент становништва сеоског порекла (нпр. у Рушањ: 294 са села — 22 из града; у Велико Село: 410 са села — 12 из града; у Ритопек: 449 са села

17 Попис становништва 1961, књ. XII, стр. 23—24.

— 21 из града, итд.), док је у индустријализованим и приградским насељима тај однос повољнији за становништво градског порекла (нпр. у Кнежевцу: 2 698 са села — 1 332 из града; у Железнику: 3 636 са села — 2 592 из града; у Малом Мокром Лугу: 2 295 са села — 1035 из града, итд.), што се унеколико може објаснити тежњом за егзистирањем у сличној друштвеној и, уопште, сличној животној средини.

б) Друго важно питање је питање области из којих се досељавало становништво у околину Београда у послератном периоду. Уопштено речено, за разлику од „аграрних имиграција“, у оквиру којих се досељавало становништво поглавито из српских крајева, послератне „приградске имиграције“ доносе становнике из свих, па и најудаљенијих крајева наше земље. Ово тврђење потврђују и подаци изнети у Табели 6.

Табела 6¹⁸

Области из којих се досељавало становништво у околину Београда (1940 — 1961)

Насеље	Иста општина	Друга општина исте републике	Друга република
1. Кнежевац	352	2 628	1,381
2. Остружница	397	985	348
3. Ресник	344	1 953	611
4. Рушањ	123	142	63
5. Сремчица	283	175	45
6. Жарково	607	3 127	986
7. Железник	754	4 142	1 730
8. Бегаљица	163	243	57
9. Болеч	177	176	20
10. Гроцка	278	811	304
11. Калуберица	83	125	17
12. Лештане	174	192	42
13. Ритопек	234	221	19
14. Винча	202	536	159
15. Врчин	325	792	130
16. Заклопача	251	90	24
17. Сланци	26	141	14
18. Велико Село	115	286	22
19. Вишњица	168	713	292
20. Бели Поток	313	837	313
21. Јајинци	357	975	484
22. Кумодраж	233	628	194
23. Пиносава	229	417	87
24. Раковица	101	328	146
25. Рипањ	925	2 315	467
26. Зуце	108	114	16
27. Мали Мокри Луг	441	2 327	740
28. Миријево	240	1 494	324
29. Велики Мокри Луг	109	584	101
Укупно	8 112	27 497	9 136

18 Ibidem.

Према овим подацима, запажа се да се у околину Београда за време другог светског рата¹⁹ и у послератном периоду доселио велики број становника из саме Србије (27 497) и нешто мањи, али ипак велики број становника из других република (9 136). Највећи број становника, као што је раније наглашено, досељен је путем „приградских имиграција”. У свим насељима ове области настало је велико етничко шаренило, нарочито у оним приградским и индустријализованим. У сваком од тих насеља може се чути како је „после рата досељено много људи са разних страна”.

У насебинама која се подижу плански (радничка насеља око индустријских објеката, радничко-службеничке колоније које подижу разна предузећа) то масовно досељавање не показује никакву особиту законитост. Међутим, у извесним местима насељаваним „неплански“ могу се запазити одређене имиграционе струје трајног карактера. На пример у Ресник се у послератном периоду највећи број лица досељава из јужне и југоисточне Србије, махом из околине Прокупља и Врања (Лебане, Медвећа и др.), нешто мање из околине Лесковца. Мањи број лица досељава се из неких крајева Црне Горе и Санџака. Испитивања су показала да већ досељено становништво из тих крајева припрема терен и олакшава насељавање својим рођацима и земљацима, обавештавајући их о могућностима за запошљавање, пружајући им у почетку кров над главом и обезбеђујући им храну. Тако настају сталне струје које, са мањим или већим прекидима, а ипак у извесном континуитету, теку од поменутих крајева ка Реснику.

У погледу досељавања у ову област могу се запазити две појаве, карактеристичне за околину великог града.

Прву појаву представља знатно досељавање Рома. Познато је да Роме због њиховог начина живота и „привређивања” (свирање, прошење, сакупљање отпадака, ситна трговина) привлачи велики град, као и његова околина. Последњих година Београд је привукао велики број Рома. У његовој околини, поред старијих насеља Рома, од којих су нека земљорадничког карактера (у Лештану, Мељаку), ничу нова. На пример, у Малом Мокром Лугу су Роми досељени од Пожаревца пре десетак година подигли мање насеље.

Другу појаву представља све чешће пресељавање Београђана у околину града. У потрази за бољим животним условима, људи граде куће²⁰ у насељима ове области, претежно покрај пута или близу пута. Карактеристично је да те куће не подижу само радни људи већ и пензионери „због свежег ваздуха и тишине”. Запазили смо већи број таквих „пензионерских” кућа у Вишњици, покрај обале Дунава.

19 За време другог светског рата велики део досељеника чини српско становништво из НДХ, где су услови за живот били тешки.

20 Овде се не мисли на викенд-куће већ на стално насељавање у околини Београда.

Досељено становништво насељава се углавном тако што купује „плацеве“ од општине или од мештана и на њима гради куће. Међутим, у насељима која се налазе на прилазима Београда (нпр. Вишњица, Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг) или на већим саобраћајницама (нпр. Ресник), досељеници често станују „под кирију“, односно узимају станове или само собе у закуп.

Последњих година досељени радници и службеници добијају станове и у новим, „планским“ насељима, која граде поједина предузећа и установе.

Привремене имиграције

До сада је било говора само о сталним имиграцијама. Видели смо да се у околину Београда у прошлости а и данас досељавало и досељава бројно становништво из разних крајева наше земље, стално се насељава и уклапа у живот нове средине. Међутим, било је и досељавања привременог карактера.

Још у другој половини прошлог века, како то истиче Риста Николић, у ову област су долазили печалбари, махом из тадашњих „новоослобођених крајева“ и Македоније. Становници „новоослобођених крајева“ били су најчешће колари и угљари, а Македонци — стругари и дунђери. У пролеће су се враћали својим кућама да би преко лета обрађивали своја имања.²¹

Та печалбарска традиција одржала се и до наших дана. У свим насељима у околини Београда могу се видети печалбари из јужних и југоисточних крајева. Ти печалбари су махом зидари, што је последица интензивне изградње у испитиваној области. Тако, на пример, у Ресник сваке године долазе печалбари зидари из села на Босној кобили, крај бугарске границе. Данас постоје и други облици привременог досељавања. Један од таквих облика је и сезонско запошљавање на друштвеним пољопривредним газдинствима. На пример, у „економији“ у Великој Моптаници радну снагу сачињавају искључиво Босанци. На плантажи у Болечу велики део радника је из Лике и Босне.

Привремено се досељава и радничко становништво које учествује у изградњи фабрика, путева, пруга и других објеката општег значаја. Чест је случај да се радници на друштвеним пољопривредним газдинствима, као и радници који учествују у изградњи, стално насељу у овом крају. Тако се, на пример, један део Личана и Босанаца, сезонских радника на болечкој плантажи, стално насељу, заједно са својим породицама, у тамошњем радничком насељу. Један део радника који су учествовали у изградњи фабрике „Иво Лола Рибар“ у Железнику, остали су у њој као стални радници и настанили се у оближњој радничкој колонији.²²

21 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

22 Д. Зечевић, *Железник*, стр. 26.

Б. ЕМИГРАЦИЈЕ (ОДСЕЉАВАЊЕ) СТАНОВНИШТВА

У претходном излагању истакнуто је да је околина Београда током целог испитиваног периода била изразито имиграциона област. Међутим, било је и емиграционог кретања, нарочито у периоду после другог светског рата. Та кретања усмерена су углавном у два правца:

- а) у Београд,
- б) у иностранство.

а) Одсељавања становника из насеља ове области у Београд врше се махом из два разлога: због запошљавања и школовања.

У периоду изградње социјализма Београд се нагло развија. У њему се отвара велики број радних места. Велике могућности за запошљавање привлаче знатан број људи не само из удаљенијих крајева већ и из околине. У свим насељима ове области могу се наћи појединци или породице, који су се, нашавши тамо посао, преселили у Београд у жељи да буду што ближе свом радном месту. Та појава је, што је и разумљиво, много чешћа у насељима која су удаљенија и саобраћајно слабије повезана са градом, па пружају мање могућности за свакодневна путовања на посао (нпр. Зуце, Бегалица, Лештане). Тако је, на пример из Бегалице, према процени мештана, више од десет појединаца (односно породица) добило запослење у Београду и тамо се преселило.

У послератном периоду уведено је обавезно осмогодишње школовање. Међутим, у околини Београда, нарочито у току последњих година, млади се школују и даље. Обично одлазе у Београд, где похађају стручне и занатске школе. За време школовања они станују у Београду као подстанари, а ако касније добију одговарајуће запослење, пресељавају се тамо за стално. У неким насељима, као у Реснику и Барајеву, тврде да је то код њих општа појава.

б) У последњих 7 — 8 година становници у околини Београда у све већем броју одлазе на рад у иностранство. Најчешће иду у земље средње и западне Европе (Аустрија, Западна Немачка, Француска) и у Шведску. Тамо остају „пар година” враћајући се са одређеном зарадом. Та одсељавања су, дакле, привременог карактера. Но, изванредан број појединаца (или породица), пошто су нашли погодан посао, остају у иностранству, нарочито ако је реч о удаљеним земљама. На пример, једна породица из Бегалице одселила се на тај начин, за стално, у Аустралију, а друга — у Шведску.

В) КРЕТАЊЕ У ОКВИРУ ИСПИТИВАНЕ ОБЛАСТИ

Кретање становништва у оквиру испитиване области може бити двојаког карактера:

- а) трајног, и
- б) привременог.

а) Кретање становништва у оквиру околине Београда није увек имало исти правац и карактер. У периоду до првог светског рата становници ове области пресељавали су се најчешће из села у непосредној близини Београда — у којима није било довољно обрадиве земље, у села око Авале и према Шумадији — у чијим атарима је било још незаузетог земљишта.²³

Касније, у периоду од првог, а нарочито у периоду од другог светског рата, када је поседовање земље изгубило пуну важност и када је рад у граду постао главни разлог кретања становништва, пресељавање становника у овој области узело је супротан смер. Становници удаљенијих насеља теже да се пресеље што ближе граду или неком од индустријских објеката у његовој околини.²⁴ То се може видети и према подацима из Табеле 6. Из тих података сазнајемо да највећи прилив становника из исте општине имају насеља индустријског и приградског типа.

Најчешћи облик пресељавања из једног насеља у друго, у оквиру испитиване области, јесу женидбене везе. Овај облик пресељавања је до другог светског рата имао мањи значај, јер су до тог доба насеља тек почела да излазе из своје вековне конзервативне учлауности. Нарочито се, како то тврде у Зуцу, избегавало прелажењу мужа у женину кућу, поготово ако је жена била из другог села. У послератном периоду стање се изменило. Женидбене везе између становника различитих насеља све су чешће. На пример, у Бегаљицу се после другог светског рата доселило дванаестак особа из суседних места жени на имање.

У неким удаљенијим насељима видљива је тежња девојака да се удајом помогну града или неког приградског насеља. Тако, у Великој Моштаници девојке, по правилу, истичу да не желе да се „удају за сељаке” и одлазе у насеља ближе Београду или у сам Београд. Многи мештани су принуђени да узимају девојке из удаљених места (један мештанин се оженио девојком из Босне).

б) Кретање становништва у оквиру испитиване области може бити и привременог карактера. Најчешћи облик привременог

23 Р. Николић, *Околина Београда*, 697.

24 Радници који раде у фабрикама у околини Београда (нпр. у Ришњу) често теже да се пресеље што ближе свом радном месту.

кретања су дневне миграције, односно свакодневно кретање за послених лица од места боравка до радног места. Дневне миграције у послератном периоду, а нарочито у току последњих година, веома су значајна појава у животу становништва ове области. То питање биће детаљније обрађено у одељку о привреди.

II. СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У претходном одељку истакнуто је да је околина Београда у току испитиваног периода била изложена најразноврснијим кретањима становништва (имиграције, емиграције, кретања у оквиру испитиване области). Најзначајнији вид тих кретања биле су бројне имиграције. Резултат тих имиграција су значајне промене у економској, етничкој и биолошкој структури становништва.

A. ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У ранијим излагањима је наглашено да је главни разлог досељавања у околину Београда, у периоду до првог светског рата, било незаузето обрадиво земљиште у овој области. Како су и староседеоци (као и досељеници) били претежно земљорадници, економску структуру становништва београдске околине можемо окарактерисати као изразито пољопривредну.

Изнето је, затим да су делимично после првог, а у потпуности после другог светског рата, досељавања у ову област променила карактер. У том периоду досељавања постају изразито „приградског типа”. Установили смо да је тада досељено становништво углавном непољопривредног карактера (видети Табелу 4 и коментар). Пошто имиграције „приградског типа” последњих година постају све јаче, структура становништва се стално мења. Све мањи је процент пољопривредног, а све већи проценат непољопривредног становништва.

Промене у економској структури настају и услед преласка једног дела пољопривредног становништва на непољопривредна занимања.

Подацима изнетим у Табели 7 покушаћемо да прикажемо квантитет наведених промена у економској структури становништва околине Београда у послератном периоду²⁵.

²⁵ Овде се разматра само основни вид промена у економској структури становништва: смањивање процента пољопривредног и повећање процента непољопривредног становништва.

Табела 7²⁶Промене у економској структури становништва околине Београда
(1953—1961)

Група I

Насеље	Процент пољопривредног становништва	
	1953.	1961.
1. Велико Село	96,39	91,31
2. Заклопача	95,72	90,12
3. Сланци	93,09	88,21
4. Ритопек	94,65	88,03
5. Бегалица	95,57	86,02
6. Калуберица	95,54	77,95
7. Лештане	91,33	74,44
8. Болеч	92,82	71,10
9. Винча	81,72	68,93
10. Зуце	81,30	61,56
11. Рушањ	76,90	60,50

Група II

12. Гроцка	71,09	56,82
13. Врчин	80,71	54,99
14. Сремчица	79,32	53,72
15. Вишњица	74,48	51,25
16. Велики Мокри Луг	77,32	49,14
17. Пиносава	63,86	38,33
18. Кумодраж	78,69	36,96
19. Острузница	55,95	32,18
20. Миријево	69,71	32,10
21. Рипањ	54,92	27,97
22. Бели Поток	49,27	27,78
23. Раковица	56,67	26,02

Група III

24. Ресник	52,58	24,68
25. Мали Мокри Луг	58,49	18,22
26. Жарково	37,78	13,90
27. Железник	30,14	13,32
28. Јајинци	40,74	10,76
29. Кнежевац	14,80	4,88

26 Попис становништва 1961, књ. XIV, стр. 23—24; Савезни завод за статистику, Попис становништва 1953, књ. XIV (Основни подаци о становништву (стр. 10—12).

Ова табела пружа увид у промене у економској структури становништва околине Београда од 1953. до 1961. године. Међутим, чињенице које се односе на тај период могу се у главним цртама применити на цео период изградње социјализма.

На основу изложених података могућно је утврдити следеће:

а) Од 1953. до 1961. процент пољопривредног становништва у свим насељима ове области видно опада;

б) на тај начин мења се карактер економске структуре у корист становништва непољопривредних занимања, што проузрокује читав низ промена у традиционалној култури и животу. У овом раду су обрађене промене у привреди, насељима и кући;

в) Карактер економске структуре становништва не мења се једнаком брзином у свим насељима ове области. Процес опадања процента пољопривредног становништва много је интензивнији у насељима групе II и III, дакле, у насељима која су била више изложена гравитационом утицају Београда, исто тако и у индустријализованим местима.

На крају, закључићемо да нам данашње стање на терену указује на све брже промене у економској структури становништва. То наводи на претпоставку о скорашњој потпуној промени привредног карактера насеља у овој области, нарочито насеља која припадају група II и III.

(Промене у економској структури становништва ове области у периоду од 1953. до 1961. приказане су на Карти 1 и Карти 2).

Б. ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Питање промена у етничкој структури становништва у околини Београда разматраћемо као:

а) питање промена у етничкој структури пољопривредног становништва,

б) као питање промена у етничкој структури становништва ове области у целини.

а) На почетку испитиваног периода, крајем прошлог века, становништво у околини Београда било је скоро искључиво пољопривредног карактера. Преглед етничке структуре становништва (што значи и преглед етничке структуре пољопривредног становништва) испитиване области у том периоду дат је у монографији Ристе Николића (о томе више на стр. 16, 17). Покушали смо да утврдимо савремено стање породица поменутих у тој монографији у неким насељима пољопривредног карактера (Зуце, Бегаљца). То ће нам, како ће се касније видети, омогућити да делимично одредимо промене у етничкој структури пољопривредног становништва београдске околине. У Табели 8 изнећемо резултате ових испитивања за село Зуце.

Стање породица поменутих у монографији Ристе Николића²⁷ (село Зуче 1969)

Презиме ²⁸		Порекло — слава	Крај села	Примедба
Дорчићи Бугарски	—	Староседеоци Св. Јован	—	Нестали, непознати
Три(в)функовићи	8—16	Староседеоци Бурбевдан	Репница	Код Р. Н. Тривунови- ћи и Марковићи су једна породица
Марковићи	?—11	Староседеоци Бурбиц	Горњи Крај	Видети горњу прим.
Рајковићи	6—14	Староседеоци Св. Аћим	Ђрђани и Доњи Крај	Код Р. Н. славе Св. Аранбела
Нешковићи	2—3	Староседеоци Бурбевдан	Ђрђани	
Банковићи	1—0	Староседеоци Бурбевдан	—	Изумрли пре 50 го- дина.
Миловановићи	—11	Из Дрења Св. Алимшије	Горњи Крај	Дошли пре Караборба
Дрењаци Николићи	6 —1	Из Дрења Св. Алимшије	Репница	
Антонијевићи	7—20	Из Бихора Св. Аранбел	Доњи Крај	Звали су их „Ере“
Радосавчевићи	1—0	Из Горачића —	—	Нестали, непознати
Вукашиновићи	4—2	Из Губеревца Св. Аранбел	Репница	—
Матејићи	?—2	Од Космаја Св. Јован	Горњи Крај	Код Р. Н. славе Св. Николау
Петровићи	1—9	Непознато Св. Никола	Ђрђани	Воде порекло од хајдука Петра Барке
Миливојевићи	1—0	Из Груже	—	Нестали, непознати
Спасојевићи	1—0	Од Ужица Св. Јован	—	Нестали, непознати
Јовановићи	3—4	Од Барајева Св. Никола	1-Репница 3-Горњи Крај	—
Нешпићи	3—9	Од Ниша Св. Никола	Горњи Крај	—
Ивановићи	—7	Из Сакуља (См.) Св. Аранбел	Репница	
Сакуљани	3			Код Р. Н. Сакуљани или Ивановићи

²⁷ Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 1004—1006.

Табела 8

²⁸ Из Николићеве монографије су узети подаци за рубрике: презиме, број кућа 1903, порекло и слава.

Презиме ²⁸		Порекло — слава	Крај села	Примедба
Борбевићи	—3	Из Сакуља (См.) Св. Аранбел	Репница	
Владисављевићи	2—10	Из Босне Св. Никола	Ђрбани	—
Күзмановићи	1—1	Из Врчина Св. Никола	Горњи Крај	—
Милосављевићи	1—0	Из Горачића Св. Никола	—	Нестали, непознати
Стевановићи	1—12	Из Горачића Св. Никола	Репница	—
Матићи	2—0	Из Босне Св. Никола	—	
Ђурићи	2—6	Из Босне Св. Алимпије	Репница	
Караклајићи	3—3	Из Шареника Св. Никола	Репница	Код Р. Н. Кара- клајићи
Нешковићи	1—3	Староседеоци Св. Аранбел	Репница	—
Михајловићи	1—2	Од Ивањице Св. Лазар	Репница	—
Игњатовићи	1—0	Из Капељевца Св. Никола	—	Замрли пре 40 година
Стојановићи	1—0	Непознато Св. Никола	—	Нестали, непознати
Стефановићи	1—4	Из Атенице Св. Јован		Код Р. Н.: по старом Митровићи
Михајловићи	?—10	Из Рипња Св. Никола	Горњи и Доњи Крај	Код Р. Н.: по старом Коларевићи, старином од Ниша
Николићи	1—8	Из Крчимира Петковача	Сређина Села Доњи Крај	Данас их зову „Кре- таћи”
Обрадовићи	1—2	Из Сења Св. Јован	Сређина села	—
Шкорићи	1—0	Непознато Св. Никола	—	Шкорић Никола, бе- гунац из оточке реги- менте (+ 1915)
Станићи	1—2	Из Черговца Св. Никола	Доњи Крај	Данас их називају „Бугарашки”.
Милуновићи	1—5	Из Дубице (Сењ) Св. Аранбел	Ђрбане	—
Сарићи	1—2	Из Бруснице Св. Тома	Горњи Крај	Код Р. Н.: Савићи Називају их „Ере”
Богдановићи	1—4	Из Бољинца (код Власоти- наца) Петковача	Репница	Данас их зову „Бугари”.

Презиме		Порекло — слава	Крај седа	Примедба
Трајковићи	1—3	Из Битоља Св. Алмпије	Горњи Крај	—
Китановићи	1—1	Из Битоља Ваведење	Горњи Крај	Цинцари; данас их има и у Реснику
Вучковићи	1—0	Из Ресника Бурџиц	—	Замрли пре 3 — 4 године
Марковићи	1—2		Решница	Из породице Чарапи- ћа. Данас их називају „Барјани”
Голубовићи	1—6	Из Црвене Јабукe (код Пирота) Бурбевдан	Брбане и Решница (1 кућа)	Данас их називају „Бугари”

Поред поменутих, у Зуцу постоји још неколико породица које нису поменуте у Николићевој монографији а које су у то време (крајем XIX века), према мишљењу мештана, живеле у овом насељу. То су Илићи, Пантићи, Ненадовићи и десетак породица румунских Рома.

Из претходне табеле могу се извући следећи подаци:

а) Од 44 породице поменуте у монографији Ристе Николића данас (1969) постоји још 33, а 11 породица је замрло или се одселило. Некима од њих се изгубио сваки траг у народном сећању. Од тих 11 несталих породица, све су имале само по једну кућу (осим Матића који су имали 2 куће), па се може претпоставити да се радило о инокосним појединцима или инокосним породицама (односно породицама које су већ тада биле у изумирању).

б) Број кућа поменутих породица за време Николићевих испитивања износио је око 76 а данас (1969) око 198.

Овове треба додати да испитивања на терену и статистички подаци (видети Табелу 2 и 4) показују да је у периоду од првог светског рата до данас било релативно мало досељавања у Зуцу. Досељено становништво је било претежно непољопривредног карактера.

На основу изнетих података можемо претпоставити следеће:

а) пошто је до времена испитивања Ристе Николића (крај прошлог века) сва обрадива земља била издељена, то су породице наведене у Табели 8 биле њени једини власници;

б) како се већина тих породица и до данас одржала, па чак и повећала (видети повећање броја кућа), а није било већих досељавања „аграрног карактера”, сигурно је да те породице и данас чине гро пољопривредног становништва;^{28а}

^{28а} Данас у Зуцу нема ниједне куће (домаћинства) која живи искључиво од пољопривреде.

в) у Зуцу се, дакле, етничка структура пољопривредног становништва у току испитиваног периода није битно изменила.

Испитивања у неким другим насељима, на пример у Бегаљици, показала су сличне резултате као и наведена испитивања у Зуцу. Зато, мада уз извесну резерву, можемо уопштено рећи да се етничка структура пољопривредног становништва у насељима претежно пољопривредног карактера (група I у Табели 7) није битно изменила у току испитиваног периода.

Намеће се питање да ли је пољопривредно становништво очувало своју етничку структуру и у насељима која су делимично или потпуно изгубила свој пољопривредни карактер (група II и III у Табели 7).

Потребно је нагласити да поједини делови (крајеви) насеља групе II и III из одређених разлога (нпр. неповољан положај, лоше саобраћајне везе) остају по страни, мање изложени променама, чувајући у већој мери свој пољопривредни карактер. Такви крајеви, мада припадају насељима групе II и III, по свом карактеру припадају групи I. Може се очекивати да је у тим крајевима, као и у насељима групе I, очувана етничка структура пољопривредног становништва с почетка испитиваног периода.

Испитивања у једном од таквих крајева, Брђанима у Рипњу, то су и потврдила. Већина породица која овде живе делимично од земљорадње²⁹ помињу се и у монографији Ристе Николића (нпр. Марићи, Танасијевићи, Некићи, Мандићи, Дробњаци, Стојићи итд.).

Друго је питање како је етничка структура пољопривредног становништва очувана у насељима групе II и III у целини, у условима корених друштвено-економских промена и снажног прилива непољопривредног становништва.

Подаци које смо добили у Реснику (насељу групе III, прелаз ка групи II) показују да се данас у овом насељу јасно разликују два слоја становника:

— „мештани“ — староседеоци, који поседују обрадиву земљу и који живе од прихода са земље и од прихода од рада у општој привреди, посебно индустрији;

— „дошљаци“ — досељено радничко-службеничко становништво (углавном у периоду после другог светског рата).

Из овог се види да је у Реснику (вероватно и у другим насељима групе II и III) пољопривредно становништво углавном сачувало своју етничку структуру са почетка испитиваног периода, јер су у међувремену досељени становници већином укључени у разна занимања ван пољопривреде.

(Етничка структура пољопривредног становништва на почетку испитиваног периода приказана је на Карти 3).

²⁹ У Брђанима (Рипњ) готово свака породица има бар по једног члана који је запослен у „Елекстросрбији“, у Белој Реци (другом крају Рипња).

б) Видели смо да у току испитиваног периода пољопривредно становништво у насељима у околини Београда углавном није мењало своју етничку структуру. Међутим, слика се из основа мења ако посматрамо етничку структуру целокупног становништва ове области. Говорећи о „приградским имиграцијама”, навели смо да се у периоду од првог, а нарочито од другог светског рата у околину Београда доселило много становника из свих крајева наше земље (видети Табелу 6). На пример, према подацима из 1959. године у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику радио је 2 351 радник (односно службеник). Један део је свакодневно долазио аутобусом или возом на посао из Београда и околних места а други део је становао у Железнику. Од радника и службеника који су становали у Железнику, било је 250 мештана а остали су били досељеници: из Србије 1 012 (Србија 821, САП Војводина 103, САП Косово 78), из Босне и Херцеговине 142, Хрватске 118, Македоније 551, Црне Горе 26 и Словеније 14³⁰. Природно је да су имиграције из свих крајева наше земље у потпуности измениле етничку слику околине Београда и створиле велико етничко шаренило.

В. БИОЛОШКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Под биолошком структуром становништва подразумева се структура по полу и узрасту. На овом месту осврнућемо се на биолошку структуру становништва испитиване области само узгред, излажући само њене основне карактеристике.

Према проучавањима С. Николића и М. Радовановића,³¹ у околини Београда је до 1910. било више мушкараца него жена, због веће смртности жена. Но, велики губици које су ови крајеви претрпели у првом и другом светском рату учинили су да се тај однос измени у корист жена. Тај однос није исти у свим деловима у околине Београда. Већи процент мушкараца запажа се у оним насељима која су индустријализована и, самим тим, изложена већем приливу радничко-службеничког становништва (нпр. Железник, Жарково, Остружница).

Интересантно је запажање поменутих аутора³² да у сеоским општинама београдске околине живи релативно већи процент веома младих (0 — 19 г.) и старијих (више од 60 г.) особа, док у градским или претежно градским општинама живи релативно већи процент становништва средње старости (20 — 59 г.), дакле највећи део привредно активног становништва. Може се претпоставити да је то последица све већег обима запошљавања и даљег школовања и, у вези с тим, привременог или сталног пресељавања са села у град.

30 Д. Зечевић, *Железник*, стр. 27—28.

31 С. Николић и М. Радовановић, *Становништво Београда и околине*, стр. 27.

32 *Ibidem*, стр. 28.

Други део

П Р И В Р Е Д А

Крајем прошлог века становништво околине Београда бавило се скоро искључиво пољопривредом. Међутим, од тада до данас (1970) привреда ове области претрпела је корените промене. Разматрање свих важнијих аспеката ових промена далеко би прелазило оквира нашег рада. Стога ћемо обратити пажњу на два процеса, који су карактеристични за трансформацију привреде у току испитиваног периода. То су . . . .

I . . . . прелазак становништва на непољопривредне делатности, и

II . . . . промене у самој пољопривредној производњи.

У претходном поглављу, у одељку о економској структури становништва (видети стр. 28—30), установили смо да је током испитиваног периода у насељима у околини Београда процент становништва непољопривредног карактера у непрестаном порасту. Такође, истакли смо да је тај процес условљен, пре свега, развојем Београда и насеља у његовој околини, односно све већим потребама за радном снагом, које непосредно проистичу из тог развоја.

До данас су се у околини Београда оформиле две основне категорије становништва запосленог у привреди (пре свега индустрији) и другим делатностима општег карактера:

1. сељаци-радници,³³

2. радници.

1. Сељаци-радници су лица која живе од двоструких прихода: од рада у општој привреди (или некој другој делатности општег карактера) и од рада на својој земљи. Ова категорија настаје у редовима домородаца („мештана“), поседника земље, које жеља за приходима у новцу — а делимично и „мода“ — усмеравају на рад у предузећима и установама, а традиција, навике и слично задржавају на земљи.

2) Радници су лица која живе искључиво од рада у предузећима и установама. Они су настањени по свим насељима у испитиваној области а најчешће раде у Београду. Ова категорија формира се углавном:

³³ Проблем преласка сељака на рад у индустрији детаљно је обрађен у књизи Цветка Костића *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955. Употребили смо израз сељаци — радници зато што је велики део сељака из околине Београда запослен у делатностима ван индустрије.

- од досељеног радничког становништва,
- од сељака — радника који су продали земљу,
- од млађег становништва које је школовањем стекло квалификације за одређен посао (најчешће занат).

Уочава се дакле, да данас не само пољопривредно (сељаци) већ и полупољопривредно (сељаци — радници) становништво прераста у чисто радничко. Тај процес је најјачи у приградским и индустријализованим насељима а најслабији у насељима повртарско-воћарског карактера. Наиме, повртарство и воћарство, гране приградске пољопривреде, својом рентабилношћу везују један део становника за земљу. На пример, у Болечу један део домаћинства живи искључиво од рада у пољопривреди.

Становништво у околини Београда запошљава се у разним врстама делатности. Упоредо са развојем града и насеља у његовој околини, ова разноврсност постаје све већа, што потврђују и статистички подаци.

Табела 9³⁴*Становништво у околини Београда по врстама делатности (1961)*

Насеље	I ³⁵	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1. Кнежевац	222	1 196	153	314	276	138	182	16	46	65	48
2. Остружница	0	387	682	227	110	84	67	24	40	34	16
3. Ресник	40	511	681	422	233	78	59	14	21	43	28
4. Рушањ	7	89	668	18	26	27	19	1	17	12	7
5. Жарково	12	1 004	543	261	308	275	311	232	143	185	80
6. Железник	0	2 143	696	282	256	198	147	69	173	203	111
7. Сремчица	0	193	607	12	8	10	18	11	8	18	3
8. Бегаљица	0	30	1 414	6	2	10	34	5	5	24	3
9. Болеч	0	12	491	6	15	10	15	0	4	64	0
10. Гроцка	1	229	949	14	23	74	84	27	93	36	14
11. Кадуђерица	0	12	525	8	7	16	29	3	6	10	2
12. Лештане	1	25	478	16	0	4	17	3	3	12	1
13. Ритопек	0	13	1 026	4	8	15	16	2	3	30	2
14. Винча	0	18	968	133	4	12	15	3	41	122	3
15. Врчин	20	248	2 048	96	188	140	149	44	22	73	28
16. Заклопача	0	8	809	5	7	8	11	0	2	12	0
17. Сланци	0	19	896	2	7	16	13	2	2	10	0
18. Велико Село	0	12	1 012	2	3	7	12	1	2	10	0
19. Вишњица	0	336	791	49	35	59	46	26	20	32	9
20. Бели Поток	2	109	390	250	107	104	70	25	43	76	39
21. Јајинци	0	179	135	132	100	120	117	47	42	78	33
22. Кумодраж	0	153	437	132	41	86	86	16	21	48	85

34 Попис становништва 1961, књ. XIV, стр. 23—24.

35 Римским бројевима су означене поједине гране делатности. Њихово објашњење налази се испод табеле.

Насеље	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
23. Пиносава	16	117	451	48	90	77	36	14	20	71	37
24. Раковица	0	40	129	62	45	32	18	11	27	15	18
25. Рипањ	48	1 234	2 204	181	668	179	175	74	61	112	146
26. Зуде	0	28	605	19	77	45	28	5	3	6	6
27. Мали Мокри Луг	1	548	436	259	155	190	269	50	74	85	57
28. Миријево	0	334	672	155	73	90	119	84	25	38	21
29. Велики Мокри Луг	1	179	696	54	36	58	123	14	21	20	11

УКУПНО:

(I) рударство	369
(II) индустрија	9 406
(III) пољопривреда	21 591
(IV) грађевинарство	3 169
(V) саобраћај	2 908
(VI) трговина и угоститељство	2 162
(VII) занатство	2 285
(VIII) комуналне делатности	823
(IX) државна управа и правосуђе	988
(X) културно-просветна и научна делатност	1 544
(XI) здравствена и социјална делатност	810

Табела 9 показује да је највећи део становника у околини Београда, не рачунајући пољопривреду, запослен у индустрији, затим у неким гранама везаним за егзистенцију града (саобраћај, грађевинарство, трговина и угоститељство) и државно-друштвену организацију (комуналне делатности, државна управа и правосуђе). Посебно је значајан релативно висок процент запослених у културно-просветним и научним делатностима, што указује, пре свега, на развој школства у насељима у околини Београда у периоду после другог светског рата.

Поред наведених делатности, становништво ове области се запошљава и у неким другим делатностима, али у много мањем броју (личне услуге — 121, шумарство — 69).

Становници околине Београда зашљавају се:

- а) у Београду,
- б) у индустријализованим насељима ове области,
- в) у насељу у коме живе,
- г) у иностранству.

а) Највећи број становника ове области запослен је у самом Београду и то, као што је већ истакнуто, највише у индустрији, али и у другим делатностима. Већину радника запослених у Београду дају насеља која се налазе на самим прилазима гра-

ду (нпр. Мали Мокри Луг, Жарково) и насеља која су с њим у добрим саобраћајним везама (нпр. Ресник), а немају у свом оквиру већа предузећа или установе.

Карактеристично је да се становници појединих насеља запошљавају углавном у истим предузећима (нпр. становници Зуца у фабрикама ИТМ и „21. мај” у Раковици), нарочито у оним предузећима са којима имају добре саобраћајне везе (нпр. становници Ресника у Ливници и фабрици „21. мај” у Раковици и у каменолому у Кијеву).

б) У околини Београда, у појединим насељима, развила се индустрија (нпр. Железник, Рипањ) или су основане велике друштвене пољопривредне организације (нпр. Болеч). Таква предузећа привлаче раднике не само из насеља у коме се налазе већ и из околних насеља, из Београда, па чак и из насеља која се налазе изван граница проучаване области. Тако, на пример, у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику, поред радника и службеника из самог насеља (1 613), ради изван брод лица која сваког дана долазе на посао аутобусом или возом из Београда (341), из неких насеља испитиване области (нпр. Остружнице 51, Жаркова — 20) и других оближњих места (нпр. Моштаница — 110, Умка — 14).³⁶

Нека места у околини Београда готово потпуно су упућена, у погледу запошљавања, на суседна индустријализована насеља. Такав је случај са становницима Бегаљице, који се махом запошљавају у „Комбинату” у Гроцкој. Даљина Београда и релативно слабе саобраћајне везе, као и велики капацитет поменутог „Комбината”, условљавају овакву оријентацију.

Ипак, чешћи је случај да се становници појединих насеља запошљавају на више страна. Тако је становништво Велике Моштанице једним делом запослено по разним радним организацијама у Београду, делимично у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику, а највише у оближњој Умци, у фабрикама „Зеленгора” и „Лепенка”.

Овде напомињемо да и друштвене пољопривредне организације запошљавају, нарочито у току сезоне, радну снагу из самог места и из суседних насеља (нпр. становници Лештана раде на плантажи у Болечу). Понекад сезонски радници долазе и из удаљенијих крајева (нпр. Личани и Босанци у Болечу).

в) Не само у индустријализованим већ у свим насељима у околини Београда постоје извесне могућности за запошљавање. Тако, на пример, један део становника Зуца запослен је у самом месту: у „Траншпеду” (2), на прузи и железничкој станици (око 20), у месној продавници (2), у месној канцеларији (2), у осмогодишњој школи (4), у војној школи паса (2). Значи, више од 30 становника Зуца запослено је у оквиру насеља. У насељима

36 Д. Зечевић, *Железник*, стр. 28.

више изложеним савременим променама и процесима овај број је много већи.

г) У претходном излагању истакнуто је да за последњих 7 — 8 година становници из околине Београда све чешће одлазе на рад у иностранство, претежно у земље средње и западне Европе. Најчешће одлазе привремено, враћајући се са великом зарадом. Од те зараде купују аутомобиле и граде куће. У Бегаљници се може видети велики број аутомобила са страном регистрацијом. У Лештану један повратник из иностранства има два аутомобила.

Одлазак радне снаге у иностранство, односно његов квангитет, показује велике осцилације у погледу појединих насеља. Тако, на пример, према изјавама мештана, из Велике Моштанице отишло је у стране земље око 200 — 300 људи, из Бегаљице око 200, али из Зуца само око 20, а из Ресника 3 — 4 човека. Уочава се да из насеља чије је становништво у већој мери уклопљено у привреду и остале делатности општег значаја у Београду одлази мањи број лица на рад у иностранство. Њихова осигурана егзистенција везује их за место становања.

У овој области запошљавају се највише млађе особе мушког пола. Жене се запошљавају много ређе. На пример, у Зучу, на око 600 запослених долази свега 5 — 6 жена. Разлог овој појави су свакако конзервативна схватања а и чињеница да се жена у одсуству мушкарца бави домаћим пословима и пољопривредом. Ово потврђује и стање у Реснику, где се запошљавају само жене из редова досељеног радничког становништва. Оне су, за разлику од мешчанки, мање оптерећене традиционалним менталитетом а не поседују ни земљу на којој би радиле.

Прелазак великог дела становника са пољопривреде на непољопривредне делатности, махом на рад по разним београдским радним организацијама, умногоме је утицао на живот људи у овом крају.

Већина становника околине Београда живи у насељима у поменутој области а ради у Београду. Они сваког дана путују од места становања до радног места, и обратно. То су такозване дневне миграције. Потреба за свакодневним пребацивањем већег броја људи с једног места на друго утицала је на снажан развој приградског саобраћаја, што је условило и чвршћу повезаност између Београда и насеља у његовој околини. Још 1961. године у Београду и околини постојале су 53 саобраћајне линије (8 трамвајских, 9 тролејбуских, 36 аутобуских) у дневном саобраћају. Неке од тих линија допиру и до удаљенијих места (нпр. до Гроцке — 24 km, до Сремчице — 16,5 km, до Рушња — 13,6 km итд.).³⁷ Потребно је нагласити да је последњих година дневни

37 М. В а с о в и ћ, *Индустрија Београда и његове околине*, Зборник радова Географског института Природно-математички факултет универзитета у Београду, књ. IX, Београд 1962, стр. 132—133.

саобраћај видно појачан. На многим линијама повећан је број возила (нпр. за Ресник полазе аутобуси из Раковице сваких 15 минута) а отворене су и неке нове линије (нпр. од ове године постоји локална линија Београд — Зуце). Често ни овако развијен приградски саобраћај није довољан за превоз свих радника на њихова радна места, па поједина предузећа организују превоз радне снаге из околине сопственим превозним средствима, аутобусима и камионима. Тако је фабрика „Иво Лопа Рибар” у Железнику 1961. године имала низ аутобуса који су сакупљали раднике из насеља у пречнику од 30 km.³⁸

Процес преласка са пољопривредних на непољопривредна занимања у великој мери је утицао и на промену менталитета овдашњег становништва. Раније је преовлађивало традиционално схватање да је пољопривреда једино „право”, часно занимање а да је свако друго занимање само за бескућнике. Из тог схватања непосредно је произлазио и негативан став људи према школовању деце. У већини случајева дете је прекидало школовање после завршетка основне школе. Поједина насеља нису имала ни једног човека са средњим образовањем. Плаћане су чак и казне због избегавања редовног школовања. Данас, у новим условима, таква схватања су потпуно измењена. Запажа се тежња младих да се сасвим одвоје од пољопривреде, да пребу на рад у разне београдске радне организације. Међутим како су за то потребне одређене квалификације, свако настоји да му дете заврши бар осмогодишњу, а све чешће и неку средњу или вишу школу. Претежно се одлази у неку од стручних школа да би се што пре оспособило за привређивање, за самосталан живот.³⁹

У вези са преласком са пољопривредних на непољопривредне делатности мења се и идеал начина живљења. То више није миран и срећан патријархални живот, већ живот по узору на град, динамичнији и удобнији.

Додуше, већ сама чињеница да људи један део дана проводе ван куће, на послу, ремети уобичајен ток свакодневног живота. На пример, у Зуцу, док су се бавили пољопривредом, људи су имали три obroка у току дана: ујутро, у подне и увече. Данас, они носе доручак на посао, јер, одлазећи рано, не стижу да једу код куће. Ручају по повратку с посла, око 16 — 17 часова. Пошто је ручак у касне сате, не вечеравају. Тако је рад ван пољопривреде утицао да се помери време појединих obroка и да се смањи њихов број у току дана.

38 Ibidem, стр. 133.

39 М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 157.

Последице промене у начину привређивања осећају се у свим областима народног живота и културе: у ношњи⁴⁰, исхрани⁴¹ итд.

II. ПОЉОПРИВРЕДА

Нагласили смо да је почетком испитиваног периода пољопривреда била основно и скоро искључиво занимање становништва у околини Београда. Била је то пољопривреда традиционалног типа, слична пољопривреди у осталим деловима Шумадије. У току испитиваног периода — у условима нових капиталистичких, односно социјалистичких друштвено-економских односа, у условима развоја урбано-индустријске цивилизације, посебно развоја Београда као средишта те цивилизације у односу на испитивану област — пољопривреда у београдској околини била је изложена коренитим променама и процесима.⁴²

У овом одељку пратићемо те промене и процесе у вези са:

- А. производним снагама у пољопривредној производњи,
- Б. начином пољопривредне производње,
- В. структуром пољопривредних производа,
- Г. коришћењем (потрошњом) пољопривредних производа.

А. ПРОИЗВОДНЕ СНАГЕ У ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Под основним производним снагама у пољопривредној производњи подразумевамо:

- 1) човека као радну снагу,
- 2) пољопривредно земљиште⁴³.

1) Одлив становништва из пољопривреде

У претходним излагањима истакнуто је да је после првог, а нарочито после другог светског рата, велики део становника, делимично или потпуно, напустио пољопривреду и прешао на рад у непољопривредним делатностима, махом у разним београдским радним организацијама.

40 На пример, у Брђанима (Рипањ) мушкарци носе радну одећу фабрике „Електросрбија“ и кад нису на послу.

41 Осећа се снажан утицај градске исхране; на пример све чешће узимање сухомеснатих производа и конзервисане хране. Ово је делимично и последица навике стечене исхраном у фабричким ресторанима, кангинама итд.

42 Појам „урбано-индустријска цивилизација“ означава у овом раду квалитативно виши ступањ друштвено-економског и културног развоја, насупрот традиционалној култури као нижем ступњу тог развоја. Док је урбано-индустријска цивилизација претежно везана за град, традиционална култура је претежно везана за село.

43 И пољопривредна оруђа спадају у производне снаге. Но како је развој оруђа непосредно везан за развој техника пољопривредне производње, ово питање биће обрађено у одељку *Начин пољопривредне производње*.

Истакнуто је такође да прелазак пољопривредника на непољопривредна занимања има, уопштено речено, две фазе.

У првој фази пољопривредници се баве двоструким привређивањем: раде и у пољопривреди (на свом имању) и у делатностима непољопривредног карактера (запошљавају се најчешће у Београду). Тако се ствара друштвена категорија сељаци — радници.

У другој фази сељаци — радници и сељаци продају земљу и у потпуности се укључују у радни однос.⁴⁴ Последњих година процес потпуног одвајања од земље постаје доминантан.

Нагли одлив пољопривредног становништва у делатности непољопривредног карактера условљава значајне промене у пољопривреди ове области. Стварају се две нове категорије домаћинства, која почивају на смањеној радној снази: домаћинства сељака — радника и старачка домаћинства.

Домаћинства сељака — радника почивају махом на раду запослених особа. Таквим особама су приходи од земље углавном доцунског карактера. Земља се обрађује у ограниченом слободном времену, са смањеном снагом, и најзад, са смањеним интересом.

Старачка домаћинства почивају на раду особа старијих од 50 година. Таква домаћинства су све чешћа у овој области. Она настају у случајевима потпуног одвајања младих од пољопривреде.

У обе врсте домаћинства квалитет обраде земље знатно опада. Колективна испомагања, нарочито моба, потпуно су избачајена а најамну снагу све је теже обезбедити. Зато су у неким насељима (нпр. Брбани — Ришањ) поједина домаћинства принуђена да оставе делове својих имања необрађене.

Поред преласка на непољопривредна занимања, важну појаву представља масовно школовање деце, нарочито после другог светског рата. То се посебно негативно одражава на сточарству. Похађањем школе деца су онемогућена да чувају стоку, а пошто су одрасли претежно запослени, и тај посао пада углавном на старије особе.

Узимајући у обзир чињеницу да, упоредо са општим развојем, одлив становништва из пољопривреде постаје све јачи, може се предвидети даље опадање пољопривреде у приватном сектору.

2) Пољопривредно земљиште

У овом одељку пратићемо промене и процесе у вези са:

- а) површином пољопривредног земљишта,
- б) својином над пољопривредним земљиштем.

44 Све чешћи су случајеви директног укључивања сељака у радни однос.

а) Пошто је земљорадња основна грана пољопривреде у околини Београда, главну пажњу посветићемо променама у вези са обрадивим земљиштем.

Подаци из литературе⁴⁵ говоре о снажном процесу повећања обрадивих површина у овој области током XIX века. Многобројни досељеници су крчили шуму да би дошли до плодне земље. Међутим, у XX веку, посебно после другог светског рата, запажа се обратан процес — стално смањивање обрадивих површина. Ово потврђују и статистички подаци:

Табела 10⁴⁶

Општина ⁴⁷	Година	Укпна површина (у ha) ⁴⁸	Површина обрадивог земљишта (у ha)
Палилула	1961.	око 3 900	2 774
	1964.		2 699
	1967.		1 070 (+)
Вождовац	1961.	око 14 930	9 881
	1964.		9 670
	1967.		9 545
Звездара	1961.	око 3 130	2 051
	1964.		1 996
	1967.		1 926
Чукарица	1961.	око 18 600	12 986
	1964.		11 909
	1967.		11 527
Гроцка	1961.	око 20 860	17 268
	1964.		17 247
	1967.		17 226
Укупно	1961.	—	44 960 (+)
	1964.		43 521 (+)
	1967.		41 294 (+)

45 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 922—923; М. Лутовац, *Обрађивање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

46 *Статистички годишњак Београда за 1962*, Београд 1963, стр. 224; *Статистички годишњак Београда за 1965*, Београд 1966, стр. 163; *Статистички годишњак Београда за 1968*, Београд 1968, стр. 150, (даље: *Статистички годишњак Београда за 1962*, (1965, 1968)).

47 Сва насеља у испитиваној области обухваћена су подацима за ових пет општина. У општини Гроцка налази се насеље Брестовик, а у општини Чукарица насеља Пећани, Руцка, Умка и Велика Моштаница која не припадају испитиваној области. Према томе, наведени статистички подаци могу се сматрати само приближним.

48 Површина територија општина, а с њом и површина обрадивог земљишта, мењала се у периоду од 1961. до 1967. Стога је површина општинских територија и површина обрадивог земљишта (означеног са /+/) дата само приближно.

Претходна табела пружа нам следеће податке:

— у периоду од 1961. до 1967. обрадива површина у околини Београда смањила се за приближно око 3 666 ha,

— у периоду од 1961. до 1964. обрадива површина смањила се за око 1 439 ha, а у периоду од 1964. до 1967. за приближно 2 227 ha. Видљиво је да је процес смањивања обрадиве површине у периоду од 1964. до 1967. знатно појачан,

— у периоду од 1961. до 1964. запажа се да је највеће смањење обрадиве површине било у општини Чукарица (за 1 077 ha) а у периоду од 1964. до 1967. у општини Палилула (за 1 629 ha).

Подаци у литератури^{48a}, посебно подаци са теренских истраживања, показују да је главни узрок смањењу обрадивих површина интензивна изградња у овој области. Та изградња доводи, с једне стране, до ширења Београда, односно његових предграђа, а, с друге стране, до ширења већ постојећих и изградње нових насеља на испитиваној територији.

Тако, на пример, осетно опадање обрадивих површина на територији општине Чукарица у периоду од 1961. до 1964. године може се објаснити, пре свега, као последица планске изградње у Железнику, Жаркову и београдском предграђу Чукарици. Опадање обрадивих површина у општини Палилула, у периоду 1964. до 1967. последица је изградње новог насеља у атару села Вишњице, односно ширења београдског предграђа Карабурме.

Карактеристично је да насеља у општини Гроцка, која су најдаље од Београда и која најмање подлежу процесу „урбанизације“^{48b}, најбоље чувају своје обрадиве површине.

Као веома инструкториван пример утицаја интензивне изградње на смањење фонда обрадивог земљишта, може да послужи пример Вишњице. У периоду између два светска рата ширењем Карабурме (Роспи Буприја), а у послератном периоду изградњом новог насеља на раскршћу вишњичког и сланачког пута, ово место изгубило је „око пола атара“. Становништво Вишњице, код кога је повртарска традиција веома јака, масовно је, још од првог светског рата, почело да купује земљу у Панчевачком риту. Данас, како сами кажу, у Панчевачком риту њихових башта има „бар исто толико колико и са ове стране“.

У току испитивањог периода, у околини Београда смањују се и површине пашњака. У периоду између два рата ово смањивање било је пре свега последица претварања пашњака у обрадиву земљу, да би у периоду после другог светског рата било само један вид смањивања пољопривредних површина услед интензивне изградње.

48a Нпр. Д. Зечевић, *Железник*, стр. 22.

48b Под појмом „урбанизација“ у овом случају подразумевамо планску изградњу друштвених и приватних грађевинских објеката и планско уређење земљишних површина.

Недостатак паше директно утиче на губљење сточарства у целини, на прелазак на шталско сточарство, на промене у структури сточног фонда.

б) До другог светског рата обрадиво земљиште било је у приватним рукама⁴⁹. Међутим, у послератном периоду, увећавање пољопривредног земљишног фонда у друштвеном власништву (тзв. „друштвеног сектора“ у пољопривредној производњи) представља једну од главних тенденција аграрне политике нашег социјалистичког друштва.⁵⁰

Као и у другим крајевима наше земље, и у околини Београда разликујемо два основна облика „друштвеног сектора“ у пољопривреди: сељачке радне задруге (до 1953.) и друштвене пољопривредне организације (од 1953.).

Од 1945. до 1953. преовлађују сељачке радне задруге. Оне су створене на принципу удруживања индивидуалних домаћинстава. Формиране су стихијски, „без аналитичког сагледавања услова“ за њихову егзистенцију. Пошто се нису могле одржати, морало се приступити њиховом расформирању, што је учињено и административним путем — „Уредбом о имовинским односима и реорганизацији СРЗ“ (1953.).

Од 1953. године до данас стварају се друштвене пољопривредне организације. У околини Београда постоје два основна облика тих организација: земљорадничке задруге и пољопривредна добра. Земљорадничке задруге имају многоструку (нпр. посредничку) улогу у пољопривредној производњи у околини Београда. Поред осталог, поседују и одређен земљишни фонд, у неким случајевима веома разноврсно искоришћен (нпр. земљорадничке задруге у Пиносави, Сремчици, Рушњу, Железнику⁵¹, Ригњу, Зуцу) а у извесним задругама и „специјализован“ (нпр. воћарско-виноградарске задруге у Ритопеку, Врчину, Заклопачи⁵²). Пољопривредна добра у околини Београ најчешће су специјализована као воћарско-виноградарске плантаже (нпр. Воћарско-виноградска плантажа „Болеч“, Воћновиноградарска огледна станица „Радмиловац“ у Винчи). Типична су за ову област и пољопривредна добра на којима се гаји цвеће за потребе града („Крин“, „Расадници“, „Градско зеленило“).

Ако погледамо статистичке податке за ширу околину Београда, којој припада и проучавана област, запазићемо да се површина земљишта у „друштвеном сектору“ повећава (у 1961. години — 31 983 ха, у 1967. години — 34 856 ха). Од 1945. до 1953. то повећавање вршено је углавном административним путем. Од

49 Ово се односи искључиво на околину Београда.

50 Општи аспекти социјализације (подруштљавања) пољопривредног земљишта у послератном периоду детаљно су обрађени у књизи Милоша Томића *Централизација пољопривредног земљишта*, Београд 1964.

51 В. Бурџић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 112, 115.

52 *Ibidem*, стр. 120.

1953. године до данас ово повећавање врши се директно и индиректно: директно — откупом земљишта од индивидуалних произвођача и освајањем нових површина (обрађивањем утрина, исушивањем подводних терена), а индиректно — закупом, кооперацијом и прописима о коришћењу пољопривредног земљишта.⁵³

Последњих година се у околини Београда спроводи интеграција друштвених пољопривредних организација. Тако су се, на пример, земљорадничке задруге четири села у овој области — Пиносаве, Белог Потока, Ришња и Зуца — интегрисале у једну, Земљорадничку задругу „Авала“. Тај процес тече и даље: у току 1969. године све друштвене пољопривредне организације у овој области интегрисале су се са Пољопривредно-индустријским комбинатом „Београд“ у Панчевачком риту. Такви процеси су утицали на стварање велике концентрације земљишта у друштвеном власништву, као и на знатно повећање пољопривредне производње, што је резултирало повећаним приносима. Према подацима у дневним листовима, пољопривредна производња на „друштвеном сектору“ у широј околини Београда повећала се за приближно 18% у односу на 1968. годину.

Прелазак једног дела земљишта у друштвену својину и стварање друштвених пољопривредних организација утицало је у извесном смислу и на традиционалну, индивидуалну пољопривредну производњу у овој области. Иначе, „приватни сектор“ у околини Београда састоји се из низа индивидуалних домаћинстава која обично имају више парцела неправилног облика, величине од по неколико десетина ари. Власник најчешће поседује 8 — 10 таквих парцела, разбацаних по разним крајевима атара. Велики природни прираштај и традиција у вези са наследним правом условили су тако велико уситњавање поседа.⁵⁴

Процес уситњавања поседа у периоду изградње социјализма потенциран је општим опадањем пољопривреде у овом крају, али и преласком једног дела земљишта у друштвене руке.

Колика је уситњеност индивидуалних домаћинстава у периоду изградње социјализма, показаћемо статистичким подацима за четири насеља ове области (1961): Железник — индустријализовано насеље у београдској посавини, Рипањ — насеље мешовите пољопривреде у шумадијском делу околине Београда, Миријево — повртарско насеље у Великоселском кључу и Ритопек — воћарско-виноградарско насеље у београдском подунављу.

53 М. Томин, *Централизација пољопривредног земљишта*, стр. 15—18, 50—59.

54 В. Бурџић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 101.

Табела 11⁵⁵

(подаци из 1961)

Индивид. домаћ. у ha	Железник		Рипањ		Миријево		Ритопек		Укупно	
	Број дом.	%	Број дом.	%	Број дом.	%	Број дом.	%	Број дом.	%
Површина										
До 1 ha	199	29,4%	281	18,7%	91	27,3%	66	16,7%	637	21,9%
1—5 ha	416	61,4%	912	60,5%	191	57,2%	225	57,0%	1744	60,0%
5—10 ha	58	8,6%	276	18,5%	48	14,3%	93	23,5%	475	16,3%
Више од 10 ha	4	0,6%	34	2,3%	4	1,3%	11	2,8%	53	1,8%
Укупно	667	—	1503	—	334	—	395	—	2909	—

Као што се из ових података може видети, највећи број индивидуалних поседа (око 60%) у поменутиим насељима поседује површину 1 — 5 ha. Како је смањивање обрадивих површина у околини Београда, као и процес преласка земље у друштвене руке, настављено и после 1961. године, наставило се и уситњавање индивидуалних поседа.

Процес уситњавања индивидуалних поседа директно утиче и на неке друге појаве. У најважније се свакако убраја и стварање вишка радне снаге на неким домаћинствима. Наиме, уситњени, мали поседи не захтевају већу радну снагу. Број становника се повећава, природним прираштајем, ствара се вишак те радне снаге, која се, као што смо видели (видети стр. 42—43), одлива из пољопривреде. Изузетак чине нека повртарска и воћарско-виноградарска насеља у Великоселском кључу и београдском Подунављу, као што је приказано на Табели 12.

Табела 12⁵⁶

	Железник		Рипањ		Миријево		Ритопек	
	Број дом.	%	Број дом.	%	Број дом.	%	Број дом.	%
узимају радну снагу	67	13,2%	104	8,5%	132	51,5%	175	74,2%
узимају и дају радну снагу	44	8,6%	127	10,4%	46	18,0%	23	9,7%
дају радну снагу	399	78,2%	995	81,1%	78	30,5%	38	16,1%

55 *Ibidem.*56 *Ibidem.*

Међусобни односи између „друштвеног” и „приватног сектора” чине окосницу производних односа у савременој пољопривредној производњи ове области.

Видели смо да се вишак радне снаге, створен уситњавањем индивидуалних домаћинстава, одлива из пољопривреде и запошљава у некој од непољопривредних делатности. Међутим, споменули смо такође (видети стр. 39), да један мањи део те радне снаге ради у друштвеним пољопривредним организацијама. То се нарочито односи на оне друштвене пољопривредне организације које су достигле висок степен развоја, повезујући своју делатност са прерађивачком индустријом. Такав је случај са плантажом и „Комбинатом” у Гроцкој, где се запошљавају не само мештани већ и становници оближњих насеља (највише из Бегаљице).

У непосредне међусобне односе „друштвеног” и „приватног сектора” убрајају се закуп и кооперација.

Закуп земљишта индивидуалних произвођача од стране друштвених пољопривредних организација честа је појава у околини Београда. Закупнички однос не значи промену власника над земљом, већ уступање монопола на коришћење земљишних површина, наравно уз одговарајућу накнаду. Закуп је користан за обе стране. Друштвене пољопривредне организације на овај начин добијају веће површине обрадивог земљишта, што им даје шире могућности за спровођење планске пољопривредне производње. Од закупа имају користи и индивидуална домаћинства, посебно домаћинства са недовољним бројем радно способних чланова, која на тај начин повољно искоришћавају вишак обрадиве земље. Осим тога, један део чланова домаћинства ослобађа се пољопривредног рада и стиче могућност запошљавања на другој страни. Овај начин сарадње „друштвеног” и приватног сектора стимулисан је и неким законским мерама.⁵⁷

Друштвене пољопривредне организације и индивидуални произвођачи у околини Београда често ступају у кооперацију. Кооперација се састоји у томе што индивидуална домаћинства, уз одговарајућу накнаду, узимају на употребу средства којима располажу друштвене пољопривредне организације. На пример, у Болечу приватници узимају од плантаже семе и краве млекуље, а плантажа задржава право монопола на продају одговарајућих производа.

Иначе, најчешћи вид кооперације јесте узимање на зајам радних машина (трактора, комбајна) и радне стоке. Накнада се најчешће даје у новцу, понекад и у натури. Тако у Реснику, као накнаду за употребу комбајна, индивидуални произвођачи дају задрузи сламу од вршидбе. Позајмица радне стоке није ретка, јер у њој оскудевоју многа домаћинства у овој области. То показује и следећа табела:

57 Видети: М. Томин, *Централизација пољопривредног земљишта*, стр. 58—59.

Табела 13⁵⁸

Домићинства која...	Железник		Рипањ		Миријево		Ритопек	
	Број ДОМ.	%	Број ДОМ.	%	Број ДОМ.	%	Број ДОМ.	%
располажу радном стоком	246	36,2%	767	51,0%	196	58,7%	238	60,3%
не располажу рад- ном стоком	434	63,8%	736	49,0%	138	41,3%	157	39,7%

У неким насељима, на пример у Болечу, интензитет кооперације опада јер су индивидуални произвођачи дошли до закључка да им се више исплати да раде без помоћи друштвене пољопривредне организације и да своје производе продају директно на београдском тржишту.

Утицај „друштвеног сектора“ на „приватни“ може бити и посредан. Такав је, рецимо, утицај појединих друштвених пољопривредних организација, посебно ПИК „Београд“ на регулисање цена на београдском тржишту.⁵⁹

Сарадња између „друштвеног“ и „приватног сектора“ утиче на повећање пољопривредне производње. И та сарадња је утицала да се пољопривредна производња у „приватном сектору“ ове области повећа за 6% у току 1969.

Б. НАЧИН ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

У току испитиваног периода, посебно у периоду изградње социјализма, пољопривредна производња у околини Београда претрпела је велике промене. У досадашњем излагању наглашени су они елементи који су негативно деловали и делују на пољопривреду ове области (нпр. одлив радне снаге ка делатностима непољопривредног карактера, смањивање пољопривредних површина). Такво стање намеће потребу за интензивирањем пољопривредне производње. Ова потреба делимично је задовољена друштвеном (нпр. стварање „друштвеног сектора“) и техничком интервенцијом. Под техничком интервенцијом подразумевамо:

- 1) усавршавање пољопривредних оруђа,
- 2) усавршавање пољопривредних техника.

1) Усавршавање пољопривредних оруђа

Пољопривреду околине Београда у току испитиваног периода карактерише употреба све савршенијих пољопривредних оруђа. Поједина оруђа су у више наврата замењивана новим.

58 В. Бурџић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 102.

59 М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 159.

Тако се на пример до почетка овог века (у Реснику до пре 80 година), у неким насељима и до првог светског рата (нпр. у Вишњици до пре 60 година), орало се углавном „ралицама“, у ствари дрвеним плуговима на којима су само раоник и цртало били од гвожђа. Такве плугове су израђивали сами сељаци, осим раоника и цртала, који су били занатски производи. У удаљенијим насељима, нарочито у оним на брдовитом терену (нпр. Велика Моштаница) може се видети још по који дрвени плуг.

Од првог светског рата улазе у употребу гвоздени плугови занатске и индустријске производње (сл. 1). Било их је разних врста (нпр. плуг „древртач“, плуг „с једну бразду“), зависно од земљишта на коме су употребљавани. Гвоздени плугови су и данас у употреби у свим насељима испитиване области.

У периоду изградње социјализма, са развојем домаће индустрије, у употребу улазе трактори (најчешће производње ИМТ — Раковица), који све више замењују гвоздене плугове. Тракторе не почињу поједнако да користе у свим насељима ове области. Њихова употреба у многоме зависи и од рељефа земљишта. Наиме, трактори се тешко могу користити на стрмијим падинама. На пример, у Великој Моштаници и да нас има врло мало трактора, свега неколико, па се орање и даље обавља углавном помоћу плугова. С друге стране, у Барајеву истичу да се код њих трактори често користе, делом баш због благих падина на којима се простире њихова обрадива земља. Као што је већ наглашено тракторе поседују друштвене пољопривредне организације, а последњих година све више и индивидуални пољопривредни прозивођачи. У Реснику, поред 5 задружних, има и око 50 трактора у приватном власништву. У Миријеву их има око 35. Власници трактора ору земљу и онима који их не поседују, наплаћујући им одребену суму по хектару (у Реснику 20 — 25 000 старих динара), у Миријеву 16 — 18 000 старих динара). У Вишњици истичу да се данас око 50% земље обрађује помоћу трактора и да њихови власници ору чак и ноћу како би што више зарадили.

Сличан развојни процес (као код средстава за орање) може се уочити и код средстава за дрљање земље. Крајем прошлог и почетком овог века употребљаване су „броне“. Брана се састојала од дрвеног „била“, преко кога се постављала „брана“ (у ужем смислу) од трња. Приликом влачења, на брану се стављао камен или би на њу сео човек да би тежина била већа. Браном се земља само „равњала“. Пре педесетак година брану су почели да замењују „дрљачом“ (нпр. у Реснику). У почетку су дрљаче прављене од дрвета. Само су им клинци били гвоздени како би боље „секли“ земљу. Док су бране израђивали сами сељаци, дрљаче су углавном биле занатске производње. Колари су израђивали дрвене делове а ковачи гвоздене (нпр. у Вишњици). Још у међуратном периоду почеле су да се користе гвоздене дрљаче индустријске производње (сл. 2), да би у периоду после другог светског рата потпуно преовладале.

Ова два примера показују да оруђа у околини Београда, као и у већем делу Србије, имају своју еволуцију: од традиционалног пољопривредног оруђа које израђују сами сељаци, преко оруђа занатске производње до савршенијих индустријских справа и машина. Тај процес је у околини Београда веома интензиван због близине града и због појачане потребе за интензивирањем пољопривредне производње.

Осим развоја занатства и индустрије, постоје и други фактори⁶⁰ који утичу на тип пољопривредних оруђа, али они имају другостепени значај.

2) Усавршавање пољопривредних техника

У току испитиваног периода, у околини Београда су запажене велике промене у погледу технике пољопривредне производње. Усавршавање техника пољопривредне производње најчешће је у непосредној вези са усавршавањем постојећих и увођењем нових оруђа, односно уопште материјалних средстава индустријске производње. Додуше, не увек. Понекад се технике усавршавају самосталним развојем, под утицајем са стране, итд.

Процес усавршавања техника пољопривредне производње посебно се уочава у специјализованим, „приградским“ гранама земљорадње — повртарству, воћарству и виноградарству. Као илустрацију главних карактеристика таквог процеса даћемо краћи осврт на развој повртарских техника у овом крају.

У околини Београда поврће се гаји на малим парцелама. Природно је што се јавља тежња за што рационалнијим искоришћавањем тих малих површина. Стога се често у баштама, на истој површини, гаје две, ређе више врста поврћа једна поред друге. На пример, у Великом Селу често се могу видети у истој башти парадајз и зелена салата. Осим тога, између повртарских култура гаје цвеће, а по ивицама башта и воће. Тако у Вишњици између леја купуса гаје лепу кату и босиљак, а у Миријеву међу разним поврћем „каранфиле“.

Рационално коришћење повртарских површина заснива се и на шпореду, односно редоследу стицања поврћа. Гајењем на истој површини разних врста поврћа које дозревају у различита годишња доба, са те површине се могу добити и по три рода годишње. Рана поврћа су лук „сребрњак“, зимска салата, спанаћ, кромпир, боранија која стижу у марту или априлу; замењују их тиквице, боранија и парадајз, који стижу у јуну; после ових пристижу касна поврћа — купус, келераба, карфиол итд.⁶¹ У неким повртарским насељима, на пример у Миријеву, примењује се и

60 Употреба појединих оруђа примљена је и са стране. Тако су, на пример, Вишњичани примили одређен тип мотике од досељеника из Срема.

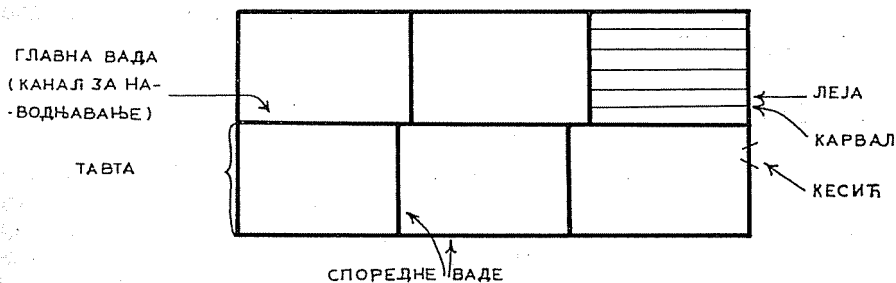
61 М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 160.

техника упрошћеног плодореда: наизменично се у истој башти гаје две културе, најчешће лук и парадајз. У априлу засађени парадајз „стиже“ за непуну два месеца. Истог дана кад оберу парадајз, засаде лук, и обратно. На тај начин им је омогућено да готово непрекидно износе поврће на београдско тржиште.

Повртарство захтева и примену „виших“ пољопривредних техника — ђубрења и наводњавања.

До другог светског рата ђубрило се искључиво стајским ђубривом. Данас се стајско ђубриво све више замењује вештачким. Ова промена је условљена не само бољим квалитетом вештачког ђубрива већ и опадањем сточарства. Но, у неким повртарским насељима, на пример у Вишњици, још увек преовлађује употреба стајског ђубрива. Становници овог насеља сматрају да стајско ђубриво боље „везује“ земљу, која се лако одроњава по стрмим падинама око места. Пошто и у Вишњици сточарство опада, недостатак стајског ђубрива се све више осећа. Становници овог насеља набављају га „из прека“ (Панчево, Овча, Борча, Чента), где је земља квалитетнија и не захтева тако интензивно ђубрење.

Извесним врстама поврћа потребне су веће количине воде. Зато се, упоредо са развојем повртарства, у овом крају развијао и систем наводњавања. Овај систем је резултат дугог развоја. Вероватно је донет заједно са повртарском традицијом из крајева око бугарске границе. Данас су баште испресецине правом мрежом мањих и већих канала (јаркова) за наводњавање. На скици приказан је систем за наводњавање какав се примењује у Вишњици.

Скица 1.

У атарима појединих насеља вода за наводњавање добија се директно из реке или потока. На пример, у Вишњици неке баште добијају воду директно из Дунава, а у Миријеву из потока који протиче кроз миријевски атар. Раније, „пре рата“, вода се преносила у бурићима (Вишњица) или кантама (Миријево). Данас се

такав начин примењује само за наводњавање удаљенијих башта, док се за баште које се налазе у близини реке, односно потока, вода извлачи моторним пумпама. На оним површинама које оскудевају водом (нпр. у Сланцима и Великом Селу), копају се бунари из којих се вода црпе, а затим системом цеви или јаркова разводи по баштама. До другог светског рата вода из тих бунара вадила се помоћу долапа које су вукли коњи. Данас се то чини моторним пумпама. М. Лутовац истиче да се новим, „моторним” начином наводњавања добијају нове повртарске површине и на тај начин повећава повртарска производња⁶².

У тежњи да у што већем делу године имају свеже поврће за продају на београдском тржишту, становници повртарског дела околине Београда, још од краја прошлог века (нарочито у Вишњици), почињу да гаје поврће у „топлим лејама”⁶³.

Топле леје се праве тако што се даскама ограничи мања површина у облику правоугаоника или квадрата. На тако ограничену површину ставља се слој стајског ђубрета и земље, дебео 20 — 30 см, па се у њега засади нека врста поврћа. Преко оквира од дасака стављају се асуре и стаклени „рамови”. Кад је сунчан дан, дижу се асуре да би се засађено поврће изложило зрацима сунца (сл. 3).

Ове „леје” су врло корисне у зимском периоду. Тако у Вишњици кажу да ротквице које у њима засаде у фебруару могу да се „дигну” за само 25 дана.

Све веће потребе београдског тржишта за раним поврћем условиле су интензивну употребу ове традиционалне технике у последњих неколико година.

Ових неколико примера у вези са усавршавањем пољопривредних оруђа и пољопривредних техника треба да укажу на квалитативне промене у начину пољопривредне производње, настале у новим условима привређивања.

Ц. СТРУКТУРА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

Као што је већ поменуто, Београд се у току испитивног периода од релативно малог насеља развио у милионски град. Упоредо са његовим развојем расту и потребе његовог све многобројнијег становништва, односно потребе његовог тржишта. Потребе београдског тржишта временом почињу директно да утичу на развој оних пољопривредних грана чији су производи најпотребнији градском становништву. У земљорадњи то се односи пре свега на повртарство, воћарство (виноградство) и цвећарство, а у сточарству на гајење крава, „млекуља”, свињарство и живинарство. Чињеница је да су сва насеља била постепено захваћена овим процесом специјализације пољопривредне

⁶² *Ibidem*, стр. 156.

⁶³ *Ibidem*, стр. 160.

производње. Међутим, под утицајем разних фактора (нпр. природни услови, саобраћај, традиција) пољопривреда околине Београда се издиференцирала. У погледу структуре пољопривредне производње, односно пољопривредних производа, данас ову област можемо поделити на три дела:⁶⁴

1. Великоселски кључ (Вишњица, Сланци, Велико Село, Винча, Миријево), у коме је повртарство доминантна пољопривредна грана;

2. београдско Подунавље (Гроцка, Ритопек, Заклопача, Бегаљица), у коме преовлађује воћарство и виноградарство;

3. остали део околине Београда (београдска Посавина, „шумадијски део“), коме припадају сва остала насеља. У овом делу преовлађује мешовита земљорадничко-сточарска привреда.

(Подела насеља у околини Београда по структури пољопривредне производње, односно пољопривредних производа приказана је на карти 4)

Ова подела није статична. У послератном периоду нека насеља мењају свој пољопривредни карактер. Тако се у Миријеву, Винчи, Болечу, Врчину итд. све више осећа пораст воћарско-виноградарске производње, а у Малом Мокром Лугу, Великом Мокром Лугу, Калуђерици, Лештану итд. све интензивније гајење поврћа.

Карта 4 даје само општу слику пољопривредне структуре испитиване области водећи рачуна и о неким динамичним тенденцијама те структуре. Допунићемо ову општу слику излагањем најважнијих карактеристика сваке од поменутих пољопривредних грана:

- а) повртарства,
- б) воћарства (виноградарства),
- в) цвећарства,
- г) приградског сточарства.

а) Повртарство

Као приградска грана пољопривреде, повртарство се почело у испитиваној области развијати тек после ослобођења Београда од Турака. Гајење поврћа донели су Бугари из Видина, који су у почетку долазили само за време летње сезоне, да би се касније и стално насељавали. Од Бугара је бављење повртарством преузело и остало становништво. Повртарство се у почетку развијало на територији данашњег града Београда (око Бајлонове пијаци, Ботаничке баште, данашње Цвијићеве и Рузвелтове улице). Касније, услед ширења града, повртарске површине померају се према најближим селима, нарочито онима у Великоселском кључу. Повртарство је продрло најпре у Вишњицу⁶⁵. Вишњи-

64 *Ibidem*, 169.

65 *Ibidem*, стр. 155—156.

чани кажу да саде поврће „од када постоји село”. Касније, после првог светског рата, повртарство је узело маха и у неким другим оближњим насељима, пре свега у Миријеву, Сланцима, Великом Селу и Винчи. У периоду изградње социјализма, после другог светског рата, са савременијим системом наводњавања повртарске културе захватају много већу површину, чак и у селима која нису била изразито повртарска. Шездесетих година запажа се и супротна тенденција — тенденција опадања повртарских површина у широј околини Београда, нарочито у „друштвеном сектору”. Према мишљењу В. Бурића⁶⁶, један од разлога ове појаве је и чињеница да је поврће у погледу рентабилности несигурна култура (нестабилне цене, несигуран пласман, лака кварљивост). Опадање повртарства у том периоду показују и статистички подаци:

Табела 14⁶⁷

Повртарске површине у ha (подаци за ширу околину Београда)

Године	1957.	1961.
Друштвени сектор	1 890 ha	662 ha
Приватни сектор	10 943 ha	10 582 ha

Наравно, ови подаци се само делимично односе на испитивану област, мада она чини велики део шире околине Београда⁶⁸. Но, појава благог опадања повртарства јасно се може запазити у неким насељима. На пример, у Миријеву се на рачун гајења поврћа у послератном периоду развија воћарство а нарочито виноградарство.

Потребно је напоменути да је за испитивану област карактеристично веома развијено окућничко повртарство. У неким насељима (нпр. Миријево, Вишњица) готово око сваке куће може се видети башта са поврћем. Чак и у новоподигнутим насељима градског типа развија се то окућничко повртарство. На пример, у новом насељу у вишњичком атару, око нових кућа градског типа, налазе се понекад мале баште са поврћем и кукурузом (сл. 4).

Структура поврћа се мењала и постајала све разноврснија упоредо са развојем Београда, односно упоредо са повећањем потреба његовог тржишта. М. Лутовац истиче да је у прошлости поврће мање коришћено у исхрани и да је његова структура била много сиромашнија. Гајени су углавном купус,

66 В. Бурић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 98.

67 *Ibidem*.

68 Подаци о друштвеном сектору не могу се у потпуности прихватити јер се највећа друштвена пољопривредна организација шире околине Београда, ПИК „Београд”, налази изван граница испитиване територије.

лук, паприка и зелени парадајз.⁶⁹ Колико се структура поврћа у насељима околине Београда у међувремену обогатила, треба да покажу подаци на следећој табели:

Табела 15⁷⁰

Структура поврћа на (подаци за 1961)

Насеље	Рани кромпир	Мрква лук	Грашак	Купус	Парадајз	Остало поврће	
Вишњица	410	5	60	15	25	90	83
Сланци	370	2	40	10	40	75	100
Винча	115	5	150	30	18	20	40
Велико Село	430	10	40	6	95	100	100
Миријево	46	2	28	15	10	50	38

Потребе београдског тржишта утичу не само на разноврсност структуре поврћа већ често и на интензитет гајења појединих врста. Тако, на пример, у Вишњици много гаје парадајз јер се „може брати и три месеца” и у току тог периода продавати у Београду, док, рецимо, грашак гаје у много мањој мери, јер се у току године може „обрати једном или два пута, па готово”.

б) *Воћарство и виноградарство*

У околини Београда, нарочито у Подунављу, постоје веома повољни природни услови (клима, састав земљишта) за развој воћарства и виноградарства. Међутим, ове пољопривредне гране дуго нису имале већи значај у испитиваној области.

Ово се посебно односи на воћарство. А. Богић⁷¹ (1866) га и не спомиње а Р. Николић⁷² (1903) пише да се сељаци „у неким селима баве помало и о воћарству”.

Виноградарство је било нешто развијеније. А. Богић помиње винограде у Винчи, Великом Селу, Сланцима, Белом Потоку, Рушњу.⁷³ Мањих винограда било је и на територији данашњег града Београда, највише на Врачару и Топчидерском брду.⁷⁴ Но, и поред добрих услова, виноградарство није напредовало. На то је великим делом утицала и филоксера, која је харала у овом крају.⁷⁵

До другог светског рата ни воћарска ни виноградарска производња нису прелазиле локалне потребе. Тек у послератном пе-

69 М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 159.

70 *Ibidem*.

71 А. Богић, *Опис врачарскога среза*, стр. 127—128. На том месту овај аутор говори о привреди врачарског среза не спомињући воћарство.

72 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

73 А. Богић, *Опис врачарскога среза*, стр. 128.

74 М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда* стр. 162.

75 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 925.

риоду обе гране почињу нагло да се развијају. Поред београдског Подунавља, воћарско-виноградске области овог краја, гајење воћа и грозђа захвата и нека насеља повртарског или „мешовитог“ карактера (видети стр. 55). На пример, у Миријеву је у послератном периоду запажен нагли развој воћарства и виноградарства. Данас је под тим културама отприлике „половина обрадиве земље“.

За напредак ових привредних грана у околини Београда посебно је значајно стварање друштвених пољопривредних организација, плантажа и задруга, оријентисаних на воћарско-виноградску производњу (видети стр. 46—47). У индивидуалним домаћинствима нарочито је значајан развој окућничког воћарства. Воће се често гаји и по виноградима и на ивицама њива.

У току послератног периода значајне промене се дешавају и у вези са структуром воћа (односно грозђа). Све више се гаје оне врсте воћа које захтева београдско тржиште (брескве, кајсије, трешње, крушке, јагоде), а стоно грозђе (смедеревка, хамбург) постепено смењује такозване „винске сорте“.⁷⁶

ц) Цвећарство

До другог светског рата цвеће се у насељима у околини Београда гајило углавном као украс окућнице. У периоду после другог светског рата, упоредо са развојем града, а посебно са примањем обичаја да се цвеће носи на поклон у разним приликама, цвећарство добија други карактер. Цвеће постаје продајни артикал на београдском тржишту. Цвећарство се као приградска пољопривредна грана развија и у индивидуалном и у друштвеном сектору.

На периферији Београда и у околним насељима (Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Калуберица, Јајинце) постоји читав низ цвећарских башта, од којих неке захватају површину и до 1 ha, али је највећи број оних чија површина износи од 10 до 30 ари.⁷⁷ Осим тога, у неким насељима, на пример у Вишњици и Миријеву, цвеће се гаји између разних повртарских култура. У Београду и околини, као што смо већ истакли оснивају се и цвећарска пољопривредна добра (расадници) као што је „Крин“, „Расадници“ или „Градско зеленило“.

д) Приградско сточарство

Почетком испитиваног периода, односно крајем прошлог века, сточарство је у већини насеља у околини Београда имало велики привредни значај. Оно се ни по чему није разликовало од сточарства у осталим деловима Шумадије. Било је то сточар-

⁷⁶ Подаци са терена и М. Лутовач, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 162—163, 166.

⁷⁷ *Ibidem*, стр. 161.

ство стихијског типа. Све врсте стоке припадале су ситној и слабој раси.

У том периоду највише су се гајиле овце, свиње, волови и коњи. Најразвијеније је било овчарство. За развој ове сточарске гране постојали су добри природни услови, пре свега доста паше на пространим утринама. Осим тога, гајење оваца било је значајно и због великих потреба становништва за вуном.

Волови су употребљавани као радна стока, а коњи само за вршидбу и утовар. Краве су гајене у мањој мери.

Свињарство је било развијено нарочито у београдској Посавини, где су свиње биле важан трговачки артикал.

Поред поменутих врста, гајиле су се разне врсте живине и свилене бубе, док је пчеларство било у опадању. Гајење свилених буба, које се данас у овој области изгубило, почетком испитивног периода било је прилично развијено у неким селима, нарочито у Миријеву, Кумодражу, Белом Потоку, Сланцима, Великом Селу и Винчи.⁷⁸

У току испитиваног периода, као што је наглашено (стр. 42—46), услед одлива становништва из пољопривреде и смањивања фонда пољопривредног земљишта (у овом случају пашњака) сточарство је почело да опада.

Осим тога, сточарство мења свој основни карактер. Са пашњачког прелази се на шталско сточарство. Све више се осећа гравитација ка гајењу расне стоке, посебно у оквиру друштвених пољопривредних организација. Међутим, до данас су се у гајењу стоке сачували неки традиционални елементи у виду читавог комплекса веровања и обичаја.⁷⁹

Велике промене су се догодиле и у вези са структуром стоке. Запажа се пре свега опадање појединих грана сточарства. То се посебно односи на овчарство. Нестајање великих површина пашњака и све мање потребе за вуном учинили су да гајење оваца у овом крају изгуби свој значај.

Опада и гајење коза. Овоме је допринела законска забрана у вези са њиховим држањем. Данас, како кажу у Брђанима (Рипањ), по једну козу (и то искључиво у штали) могу да држе само домаћинства која имају плућног болесника.

До другог светског рата, у околини Београда се развијало гајење запрежне, односно радне стоке — волова и коња. У послератном периоду, међутим, и ова грана сточарства се губи. Увођењем модерних машина у пољопривреду овог краја, волови и коњи губе свој значај као радна стока. Трактор се све чешће употребљава уместо плуга, моторна пумпа уместо долапа, комбајн уме-

78 *Ibidem*, стр. 167; Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 923; А. Богичић, *Опис врачарског среза*, стр. 128.

79 Приликом испитивања на терену запазили смо да су у неким насељима у великој мери очувао комплекс сточарских обичаја о Бурбевдану (нпр. Ресник, Велика Мопганица). Осим тога, у Зуцу се све до 1953 године одржавала „дровлака“ (воловска богомоља).

сто стоке. Као запрежна стока, волови и коњи се све мање користе после увођења законске забране о уласку запрежних возила у Београд. Додуше, у неким насељима још увек се гаји запрежна стока. У Реснику, коња поседује свако десето домаћинство. Употребљавају га за превоз ђубрета, летине итд. од куће до њиве. У истом насељу гаје се и говеда, али не као радна или запрежна стока већ као трговачки артикал. Преко прекупаца (који узимају 8% зараде) продају их у разним крајевима наше земље (нпр. у Сплиту).

У току испитиваног периода опада, дакле, гајење оних врста стоке чије је одржавање везано за пашњаке (овце) или чија је улога изгубила вредност (волови, коњи). Но, с друге стране све више се развија приградско сточарство. Гаје се домаће животиње које тражи све веће београдско тржиште. То су краве „млекоуље”, свиње и живина.

Потреба београдског тржишта за млеком и млечним производима условила је развој гајења крвава „млекоуља”⁸⁰. Расне „млекоуље” добављане су из Славоније и других крајева познатих по доброј стоци. Нека домаћинства су имала и по 10 таквих крвава. Међутим, законска забрана (1956) распродаје млека индивидуалних произвођача по кућама и на пијацама, довела је до опадања ове сточарске гране. Додуше, сељаци могу продавати млеко преко задруга, али то им се не исплати, јер су откупне цене сувише ниске (нпр. у Великој Моштаници по 75 старих динара — 1 литар). Нека домаћинства су се због тога преоријентисала на продају сира и киселог млека.

Последњих година запажа се све већа оријентација приградског сточарства београдске околине на свињарство и живинарство.

Свињарство је, према неким подацима⁸¹, имало веома дугу традицију у овој области. Гајење свиња се брзо развијало. Вишњица је још у периоду између два светска рата имала око 500 свиња и сеоског свињара. Према нашим испитивањима, свињарство у већини насеља у околини Београда представља главну сточарску грану. Потребе београдског тржишта за свињским, а нарочито за прасећим месом, утичу на пораст свињарства и у квалитативном и у квалитативном погледу. На пример, нека домаћинства у Великој Мокром Лугу гаје и по 20 расних свиња предвиђених за продају.

И живинарство у околини Београда има дугу традицију⁸². У прошлости су становнике неких насеља (нпр. Велике Моштанице) називали „пилићарима”. Потражња за живином је све већа (и за месом и за јајима) а за њено гајење нису потребни неки по-

80 Термин крвава „млекоуља” преузели смо из рада М. Лутовца *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 167.

81 А. Божић, *Опис среза врачарскога*, стр. 128; М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

82 П. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

себни услови (пашњаци, скупа сточна храна). Зато живинарство данас напредује, и то не само у насељима београдске околине већ и у самим београдским предграђима. Највише се гаје кокошке и гуске, у мањој мери ћурке. Живинарство се развија и у „друштвеном сектору”. На пример, фарми у Кијеву Ресничани продају пилиће по 250 старих динара комад.

Д. КОРИШЋЕЊЕ (ПОТРОШЊА) ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

Становници околине Београда своје пољопривредне производе користе углавном на два начина:

- а) за продају,
- б) за исхрану.

У овом одељку главна пажња биће посвећена продаји пољопривредних производа као виду потрошње који видљивије одржава однос Београда и његове околине.

а) *Продаја пољопривредних производа*

Као што је већ наглашено (видети стр. 54 и даље), развој Београда, а посебно повећање и спецификација потреба његовог тржишта, учинили су да временом дође и до спецификације саме пољопривредне производње. Прилагођавајући се потребама београдског тржишта, пољопривредници испитиване области све више се баве оним гранама земљорадње (повртарство, воћарство, виноградарство, цвећарство) и сточарства (краварство, свињарство, живинарство) чији производи на том тржишту имају најбољу пробу.

Видели смо да та спецификација иде и даље. У оквиру наведених основних врста пољопривредних производа (воће, поврће, грожђе, цвеће, краве, свиње, живина) запажа се све већа оријентација на гајење најрентабилнијих сорти: на пример стоно грожђе, расне свиње, итд.

На ову спонтано створену структуру пољопривредних производа намењених продаји, утиче држава путем законских одредби, најчешће немајући у виду интересе индивидуалних пољопривредних произвођача, већ само интересе града, делом и интересе друштвених пољопривредних организација. У поменутој законске мере убраја се, на пример, забрана продаје одређених сточарских производа (неке врсте меса, млеко), што утиче на преоријентацију на продају других врста тих производа (нпр. сир, кисело млеко), понекад и на „илегалну” трговину у граду.

Пољопривредне производе продају махом старије незапослене особе оба пола. Млађи су или у школи или на послу. У току испитиваног периода нестали су и последњи остаци старог

начина трговања — трампе. Са продором робно-новчане привреде у ову област, пољопривредни производи се и у селу и у граду продају искључиво за новац.

Становници ове области продају своје пољопривредне производе најчешће у самом Београду. Најчешће носе робу на најближу пијацу или бар на ону с којом имају најбоље саобраћајне везе. Тако Ресничани продају своје производе углавном на раковичкој пијаци, становници Сремчице на Бановом брду итд.

У току последњих неколико година све већу конкуренцију београдским пијацама представљају нова тржишта — пијаце у околини Београда. На тим пијацама (нпр. у Ришњу) не продају своје производе само мештани већ и становници околних насеља. У неким насељима пијаце раде само једанпут недељно (у Барајеву понедељком, у Гроцкој средом) а понегде и сваки дан. Све већи развој трговине утиче и на стварање нових пијаца. Типичан пример пружа пијаца у Реснику, која „ради“ (1969) тек неколико месеци. Она се очигледно налази у фази стварања. За сада, пољопривредне производе продаје недељом око 20 особа а радним даном 4 — 5.

Често мештани продају своје производе и у свом месту и у Београду. На пример, становници Ришња, кад имају већу количину сира, продају га у Београду, по 800 старих динара — килограм, док мање количине, за које се не исплати плаћати трошкове превоза, продају на месној пијаци по 350 старих динара — килограм. Сличан пример пружа и Бегалица, чији становници продају своје производе на три места. Свој главни производ, воће, у великим количинама продају у Београду, где оно има високу цену; поврће, кога имају у мањим количинама продају у Гроцкој (како би избегли трошкове превоза) а лук продају на пијаци у Умчарима, где има посебно добру пробу.

Јефтине пијаце у околини Београда не привлаче само становнике околних насеља већ и саме Београђане, нарочито оне који поседују аутомобиле. Разлика у ценама између сеоских и београдских пијаца је толика да се повремено куповање намирница чак и у удаљеном Барајеву потпуно исплати.

Као што се из претходног излагања види, за становнике испитиваних насеља је веома значајно питање превоза робе (пољопривредних производа) у Београд, нарочито после забране уласка запрежних возила у град. Један део превози своју робу возом или аутобусима градског саобраћаја. Но, то је могуће само ако су у питању мале количине робе.

Потреба за превозом веће количине робе, грађе и сл. доводи до неке врсте модерног кирицилука. Појединци купују камионе на којима превозе робу до београдских пијаца. На пример, у Болечу, за превоз једне корпе до Београда наплаћују 400 старих динара, за 1 врећу — 300 старих динара, за 1 „цегер“ — 300 старих динара.

Питање превоза пољопривредних производа од куће до тржишта све чешће се решава куповином аутомобила, најчешће неког камионета или „каравана”. Још 1961. године у Малом Мокром Лугу било је 40 аутомобила, у Ритопеку 33, у Вишњици 25, у Гроцкој 15, у Калуберици 14, у Миријеву 10 итд.⁸³ Данас је тај број много већи. На пример, у Бегељници има око 180 аутомобила а у Реснику, према процени мештана, аутомобил поседује свака петнаеста кућа.

б) *Исхрана*

Исхрана је један од основних видова потрошње пољопривредних производа. Међутим, пошто је ово поглавље посвећено променама у привреди, а исхрана није у директној вези са том темом, нећемо се посебно осврнути на то питање. Задовољићемо се констатацијом да је и у овом подручју народног живота дошло до значајних промена, нарочито под утицајем начина исхране у граду, индустријске производње појединих намирница и промена у структури пољопривредних производа.

⁸³ М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 167.

Трећи део

НАСЕЉА

У току испитиваног периода, у новим друштвено-економским условима, насеља околине Београда била су изложена снажним променама и процесима.

У овом поглављу обрадићемо основне промене и процесе у вези са:

I величином насеља,

II типом насеља,

III карактером и изгледом насеља,

IV повезаношћу насеља испитиване области са Београдом.

I. ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА

У поглављу о становништву истакнуто је да је околина Београда у току испитиваног периода била изразито имиграциона област. Последица бројних имиграција, уз природан прираштај, било је нагло повећање броја становника а самим тим и броја кућа, односно домаћинстава у насељима ове области. Темпо тог пораста откривају нам статистички подаци:

Табела 16⁸⁴

*Кретање броја домова (1856⁸⁵—1921) и домаћинстава (1948—1961)
у насељима у околини Београда*

Насеље	1856.	1856.	1884.	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.	
1. Жарково	81	168	212	285	290	939	1218	1659	2578
2. Железник	85	172	211	254	302	1199	1966	3227	3132
3. Остружница	107	154	184	203	243	488	676	1138	1031
4. Бели Поток	70	88	150	192	193	406	513	919	849
5. Сремчица	69	183	237	259	328	505	506	636	567
6. Велики Мокри Луг	91	150	198	243	241	384	436	666	575
7. Зуце	46	91	100	121	152	256	282	337	291

84 М. Костић, *Насеља у околини Београда*, стр. 87—89.

85 Подаци за 1856. узети су из рада Бранка Перунчића *Управа вароши Београда 1820—1912*, Београд 1970, стр. 341—342.

Насеље	1856.	1856.	1884.	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.	
8. Јајинци	26	35	51	60	67	202	405	777	751
9. Кнежевац	40	85	96	119	150	703	955	2282	2242
10. Кумодраж	60	104	147	261	202	333	383	743	683
11. Пиносава	45	106	151	189	195	369	425	595	550
12. Раковица	21	32	43	44	48	102	133	298	277
13. Ресник	59	115	160	224	230	541	660	1551	1492
14. Рипањ	196	444	460	763	796	1230	1461	2129	1933
15. Рушањ	39	113	151	186	200	313	330	375	336
16. Бегаљица	90	209	291	338	386	693	709	839	749
17. Болеч	72	123	150	181	160	241	257	293	221
18. Винча	85	128	143	179	192	359	483	497	412
19. Велико Село	127	193	214	241	234	369	364	403	276
20. Вишњица	67	138	167	215	210	406	430	750	683
21. Врчин	162	326	410	513	580	1082	1171	1543	1381
22. Гроцка	238	488	457	414	480	739	846	1054	816
23. Заклопача	92	152	191	239	257	381	393	435	343
24. Калуберица	49	83	92	103	120	178	191	237	188
25. Лештане	39	70	95	110	100	187	204	255	216
26. Миријево	64	131	168	215	225	429	494	995	931
27. Мали Мокри Луг	60	96	131	222	234	386	451	1478	1418
28. Ритопек	90	150	187	208	214	376	406	467	377
29. Сланци	57	108	138	154	175	267	226	298	241
Укупан пораст	2337	4395	5385	6715	7194	14173	16974	27876	25539
		2058	990	1330	479	6979	2801	10902	

Подаци изложени на овој табели омогућавају утврђивање следећих чињеница:

а) насеља у околини Београда најинтензивније расту после другог светског рата или, тачније речено, у период од 1953. до 1961, у време масовних имиграција приградског типа у ову област. Најмањи раст насеља забележен је у периоду од 1910. до 1921., у време балканских ратова и првог светског рата;

б) највећи пораст доживела су насеља индустријализоване београдске Посавине (Железник, Жарково, Кнежевац, Ресник, Остружница), затим насеља на прилазима града (Мали Мокри Луг, Миријево, Јајинци), индустријализовани Рипањ и велико село Врчин, које се налази на прузи па је у добрим саобраћајним везама са Београдом. Најмање су расла насеља повртарско-воћарског карактера у Великоселском кључу (Сланци, Велико Село) и београдском Подунављу (Ритопек, Болеч), као и насеља која су са Београдом слабије повезана (Зуце, Лештане, Раковица, Рушањ).

И временски и територијални аспект раста насеља у околини Београда потврђују чињеницу да су имиграције приград-

ског типа у ову област, после другог светског рата, у условима изградње социјализма, биле главни узрок не само пораста становништва већ и пораста насеља (односно пораста броја кућа у оквиру насеља).

Насеља у овој области расту на два начина:

а) изградњом кућа у оквиру самог насеља или у непосредној просторној вези с њим;

б) изградњом нових насеља у атару старог, без непосредне просторне повезаности између њих.

а) Први начин растења насеља у околини Београда има два основна вида:

а1) „урастање”, тј. грађење кућа у границама самог насеља,

а2) „нарастање”, тј. грађење кућа на спољним границама насеља, у непосредној територијалној вези с њим.

Оба ова начина растења насеља карактеристична су за цео испитивани период.

а1) Процес повећавања насеља „урастањем” запажен је код свих насеља у овој области. Нека места (нпр. Зуце) расту искључиво на тај начин.

„Урастање” се врши тако што се зидају нове куће на постојећим кућиштима. Ова појава је најчешће последица деобе, односно одељивања нових брачних парова који стварају сопствени дом.

У новије време (нарочито после другог светског рата), „урастање” се врши обично у правцу друма који пролази кроз село. Карактеристичан је пример Брђана (Рипањ), где је у послератном периоду изграђен читав низ кућа крај друма. Ове куће се подижу између старих кућа, „урастају” међу њих.

Друм представља везу са Београдом, са радним местом. Зато делове кућишта крај друма купују и мештани из других крајева села и досељеници. Последњих година „плацеве” крај сеоског друма купују и Београђани, углавном зато да би на њима градили викенд-куће.

Овај правац „урастања” проузроковао је интензиван развој трговине „плацевима”, односно деловима старих кућишта покрај друма. На пример у Реснику се цене „плацева” крећу од 4000 до 5000 старих динара по квадратном метру, што зависи од тога да ли је место „поред асфалта” или није.

а2) Насеља у околини Београда повећавају се и „нарастањем”. Б. Којић сматра да је то „нарастање” великим делом последица пренасељености настале „урастањем”, односно последица недостатка простора за грађење нових кућа у оквиру села.⁸⁶ „Нарастање” се најчешће врши у правцу друмова или же-

⁸⁶ Институт за архитектуру и урбанизам, *Југозападни део среза Београд*, стр. 22.

лезничких станица (уколико се ови налазе ван насеља). Разлози за овакав правац „нарастања” су исти као и код „урастања”: пре свега, жеља за бољом повезаношћу са Београдом, са радним местом. Навешћемо овде два карактеристична примера.

Авалски друм не пролази кроз саму Пиносаву, већ је удаљен око 2 km од старог дела села. Временом, Пиносава је почела да се развија у правцу Авалског друма. Данас је дуж та два километра, који деле ово насеље од друма, изграђен непрекидан низ кућа⁸⁷. У Реснику је железничка станица удаљена око 1 km од старог дела насеља. У послератном периоду је између Ресника и станице изграђен читав низ кућа. Но, изван број празних плацева и више кућа у изградњи, показују да процес „нарастања” Ресника у том правцу још није завршен.

б) У околини Београда, углавном после другог светског рата, у атарима старих насеља, али без органске повезаности с њима (било територијалне, било функционалне) граде се нова насеља. Та нова насеља административно потпадају под стара, па у том смислу чине њихове нове делове. Ова насеља могу се поделити на две основне групе:

б1) на „стихијска” насеља,

б2) „планска” насеља.

б1) У испитиваној области, углавном у послератном периоду, настају две врсте насеља спонтаног, „стихијског” типа: једна су лоцирана дуж важних путева или покрај железничких станица, а друга су груписана у облику већих или мањих насељина уз старо село⁸⁸, мада најчешће без територијалне повезаности с њим.

Насеља покрај друмова и железничких станица подижу досељеници и мештани запослени у Београду или неком оближњем насељу. Такво насеље је, на пример, Смирдан, на путу Београд — Барајево, затим део Болеча око старе друмске механе, део Винче на споју сеоског и главног пута, низ насеља крај Авалског друма, у атарима села Јајинаца, Раковице, Пиносаве и Белог Потока, итд. У Реснику и Рипњу су новостворени крајеви уз железничке станице. Нека од тих насеља су у фази постепеног формирања. Тако се, на пример, у Зуцу може запазити тенденција изградње мањег насеља око железничке станице. За сада на том месту има само неколико кућа, али су још 2 — 3 у изградњи.

Другу врсту стихијских насеља насељавају искључиво досељеници, махом радници. Ова насеља настају обично тако што досељеници купују плацеве за изградњу кућа, било од појединаца, било од села као целине. Најчешће су им продавани плацеви на сеоским утринама, које су мештани претходно изделили, према пореским главама, на мање деонице. Куповина тако гру-

87 *Ibidem*, стр. 21.

88 М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда* стр. 154.

писаних парцела условила је стварање груписаних насеља.⁸⁹ Таква насеља налазе се обично на местима удаљеним од саобраћајница, „тамо где је земља најгора”. Подизање ових насеља, услед великих потреба за саобраћајним везама, утиче на изградњу нових путева.

У атарима неких места има више таквих насеља. На пример, у Реснику су, у послератном периоду, подигнута нова насеља „стихијаског” типа: Брестови, Насеље уз пругу, Насеље према манастиру итд. Видели смо (стр. 23—24) да се у послератном периоду у Ресник досељавало становништво из одређених крајева источне и југоисточне Србије. Становништво истог краја груписало би се у истом насељу. Тако, на пример, у Брестовима је насељено становништво из околине Прокупља и Лесковца.

Нека од насеља „стихијског типа” представљају у ствари само мање групе кућа, понекад без перспективе даљег развоја. Такав је случај са насељем Рома у Малом Мокрог Лугу, које има само 6 — 7 кућа.

Посебан вид „стихијских насеља” представљају тзв. „викенд—насеља”. Њих граде Београђани као места за одмор и рекреацију. Нека од тих викенд-насеља почела су да се формирају још у периоду између два светска рата. После изградње Авалског пута (1928) почело је око друма, на граници атара Белог Потока и Пиносаве, да се формира насеље од кућа и кафана које су градили становници поменутих села. Затим су Београђани почели да купују од Белопоточана плацеове на том месту и да граде виле. Њих је привукла близина Авале, најпознатијег београдског излетишта. После другог светског рата ово насеље се нагло повећало.⁹⁰ У последње време, број викенд-насеља је у сталном порасту. Нека од њих, нарочито она на удаљенијим местима од Београда, тренутно се налазе у процесу формирања. У Зуцу се стварају два таква насеља: мало викенд-насеље код Школе паса и група од приближно 20 кућа недалеко од кафане „Ловачки састанак” према Врчину. У Вишњици, на месту званом Бела стена, саграђен је мањи број вила а неке су у изградњи.

б2) У периоду изградње социјализма, после завршетка другог светског рата, подигнут је и изванредан број „планских” насеља. То су насеља градског типа, изграђена за раднике и службенике појединих радних организација. Разликујемо две основне врсте:

- насеља подигнута уз поједине радне организације,
- мешовита радничко-службеничка насеља.

У неким насељима у испитиваној области постоји изванредан број радних организација (углавном индустријских) око којих су изграђена насеља за њихове раднике и службенике. Такав је случај са Железником (метална индустрија), Ришњем (индустри-

⁸⁹ *Ibidem.*

⁹⁰ *Ibidem*, стр. 154—155.

ја електроопреме), Винчом (нуклеарни институт), Остружницом (стругара) итд.⁹¹

Узећемо као пример радничко-службеничко насеље у Железнику. Оно се почело подизати од 1947, упоредо са изградњом фабрике алатљика „Иво Лола Рибар“. Ово „Радничко насеље“, како га називају мештани, подигнуто је на потесима који су били под њивама и виноградима. У њему је, од 1947. до 1961. године изграђено 100 модерних зграда за становање и 9 монтажних трособних кућа. Поред стамбених зграда, изграђен је савремен сервис за трговачку мрежу, гржиште за снабдевање и продају пољопривредних производа, основна школа и други објекти за потребе школства, многе занатске радионице, зграда Интерната Индустријске школе, здравствена станица и други објекти за управне, друштвене и привредне потребе. Подигнут је и зелени појас, што насељу даје савременији изглед.⁹²

Карактеристично је да се временом у „планска“ насеља, подигнута уз индустријске објекте, пресељавају читаве породице запослене у том објекту а удаљене од радног места (у другом крају насеља или у другом насељу). Тако се, на пример, неке породице из Брђана пресељавају у Белу Реку, други крај Рипња у коме се налази „Електросрбија“, фабрика електроопреме. На тај начин се ово „планско“ фабричко насеље повећава „непланском“ градњом.

У околини Београда, у току послератног периода, створено је неколико великих друштвених пољопривредних организација. Неке од њих, на пример плантажа у Болечу или „економија“ у Великој Моштаници, изградиле су планска насеља за своје раднике.

Друга врста „планских“ насеља у овој области јесу насеља изграђена у атарима појединих села ради смештања радника и службеника запослених у разним београдским радним организацијама.

Узећемо као пример радничко-службеничко „Ново насеље“ (по домаћем називу) у атару села Вишњице. Ово насеље је подигнуто у току последњих неколико година и још увек се гради. За сада оно се састоји из три улице: Седме, Једанаесте и Дванаесте „нове“. Седму „нову“ подигло је предузеће „Хидротехника“ за своје раднике и службенике. Куће у друге две улице градила су предузећа „Палилула“, „Партизански пут“ и др. У њима такође станују радници и службеници запослени у Београду. Ново насеље има све одлике градског насеља. Куће су градског типа, ниске градње, веома модерне и комфорне. Улице су асфалтиране. Изграђена је модерна самоуслуга, неколико киоск-продавница, телефонска говорница, итд. Занимљиво је да у оквиру овог насеља граде своје куће и Београђани, нарочито у делу поред обале Дунава.

91 *Ibidem*, стр. 155.

92 Д. Зечевић, *Железник*, стр. 22.

Поред поменутих, у овој области су изграђена „планска“ насеља различитог карактера и намене: туристичка (Трешња), спортска (спортски град у Кошутњаку), филмска (филмски град у Кошутњаку), санитетска (на Авали), Пионирски град (у Кошутњаку) итд.

II. ТИП НАСЕЉА

Нагли пораст насеља у околини Београда у току испитивног периода довео је до великих промена и у њиховом типу (у антропогеографском смислу те речи).

У својој монографији *Околина Београда* Риста Николић је описао типове насеља у овој области почетком испитивног периода, односно крајем прошлог и почетком овог века. Према његовим проучавањима, у то време су у околини Београда постојала три основна типа насеља:

- а) села збијеног типа,
- б) села разређеног типа,
- в) села разбијеног шумедијског типа⁹³.

а) Села збијеног типа налазила су се у непосредној близини Београда. То су били: Железник, Жарково, Бањица, Јајинце, Раковица, Миријево, Вишњица, Велико Село, Сланци, Велики Мокри Луг, Мали Мокри Луг, Калуберица, Винча, Болеч, Лештани и Ритопек.

Свако од ових села делило се на мале или крајеве, који су били растављени долином неког потока, путем или њивама. Куће у појединим крајевима биле су 50 до 60 корака удаљене једне од друге, што је зависило од величине дворишта или воћњака. Куће су биле распоређене дуж сеоских путева и сокака образујући тако улице, које су се у средини секле под правим углом. У средини села куће су биле збијеније а на крајевима разређене. Села збијеног типа заузимања су релативно мали простор а околно земљиште било је голо и необрађено.

б) Села разређеног типа била су удаљенија од Београда и представљала су прелаз према селима разбијеног шумедијског типа. Овој групи припадала су села: Кумодраж, Ресник, Пиносава, Бели Поток, Кнежевац, Рушањ, Сремчица, Остружница, Заклопача и Бегаљица.

Свако од ових села такође се делило на мале или крајеве раздвојене потоком, путем или обрађеним земљиштем. Куће су се у оквиру крајева налазиле на растојању од 60 до 130 корака, што је било условљено величином дворишта и пространих окућница. И овде су куће у средини села биле релативно збијеније. Кроз села ове групе водили су широки сеоски путеви, дуж којих су се налазиле куће са окућницама.

⁹³ Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 925.

в) Села разбијеног шумадијског типа налазила су се јужно од појаса села разређеног типа. У ову групу убрајала су се остала села у београдској околини. Делила су се на крајеве, или цемаге, који су међусобно били растављени неком долином, косом или обичним земљиштем. У оквиру крајева, или цемата, удаљеност кућа једне од друге износила је 150 до 200 корака. Поједини делови око главног сеоског пута били су нешто збијенији, што је појединим селима делимично давало изглед насеља друмског типа.

Према мишљењу Р. Николића, на разлике у типу насеља утицао је пре свега рељеф, затим степен насељености (јер већа насељеност условљава и збијенији тип насеља) и порекло становништва (односно традиције краја из кога је то становништво досељено).⁹⁴

У претходном излагању истакнуто је да су насеља у околини Београда знатно порасла у току испитиваног периода. Нагло растење насеља условило је и стално условљава одређене промене у њиховом типу.

Видели смо да се поједина насеља ове области повећавају „урастањем”, тј. изградњом кућа у оквиру самог насеља. Основне промене у типу насеља које настају као последица оваквог развоја су:

— срастање крајева (мала),

— збијање кућа у оквиру појединих крајева (нарочито код насеља која су била разређеног и разбијеног типа).

На почетку испитиваног периода сва насеља су била подељена на крајеве. Поједина места, развијајући се процесом „урастања”, не деле се више на крајеве (мале), већ представљају компактну целину. Интензивна изградња у оквиру насеља утицала је на губљење граница између појединих крајева, односно условила је њихово потпуно срастање. Такав је случај са Железником. Крајем прошлог века Железник је био насеље збијеног типа које се делило на три краја: Бугарски, Прајски и Тарајиш.⁹⁵ Данас стари део Железника чини целину у којој не постоји подела на крајеве.⁹⁶

Срастање појединих крајева, настало као последица развоја насеља „урастањем”, посебно је изражено код насеља разређеног и разбијеног типа. На пример, Бегаљица је крајем прошлог века била село разбијеног типа и делила се на осам крајева: Горњи крај, Брђани, Топцијски крај, Ташински крај, Прњавор, Несторовића, Радосављевића и Палалића крај.⁹⁷ Данас је Бегаљица насеље збијено у централном делу а разређено по периферији. Дели се само на 4 краја („реона”), који почињу од средишта и шире

⁹⁴ *Ibidem*, стр. 925—930.

⁹⁵ *Ibidem*, стр. 990

⁹⁶ Д. Зечевић, *Железник*, стр. 20—21.

⁹⁷ Р. Николић, *Околна Београда*, стр. 1023.

се на разне стране: Намастирски крај (некадашњи Прњавор), Велимирски крај, Брђане и Ненадовића крај.

Као последица „урастања“ јавља се и збијање кућа у оквиру појединих крајева села. Обично су то крајеви покрај друма или железничке станице. На пример, у Брђанима, друмском делу Рипња, куће су поређане релативно густо (по 20 до 40 корака размака) а окућнице су им веома мале. Истакли смо (видети стр. 66) да процес „растања“ у Брђанима још увек траје.

Насеља у околини Београда развијају се и „нарастањем“ тј. грађењем кућа на спољним границама насеља, у непосредној територијалној вези с њим. Док „урастање“ утиче на збијање насеља, „нарастање“ проузрокује њихово ширење, односно разређивање.⁹⁸ Већина насеља испитиване области, развијајући се, с једне стране, процесом „урастања“ а, с друге стране процесом „нарастања“ добија одговарајући изглед: најстарији делови (обично око средишта) збијени су а периферни делови (настали најчешће нарастањем у току испитиваног периода) разређени су. Таква су насеља, на пример, Бегаљица, Миријево и др.

Насеља у београдској околини развијају се и изградњом нових крајева или нових насеља која нису у непосредној територијалној вези са њима. Најчешће се дижу покрај пута, железничке станице или на расподатим деловима сеоске утрине. Добијајући нове делове, насеља се шире, постају разређенија. Број крајева у неким местима се повећава. У Барајеву је крајем прошлог века било седам крајева: Равни гај, Караула, Стражарија, Дубраве, Танки рт, Средсело и Ненадовац. У току испитиваног периода изграднили су се нови делови овог насеља у оквиру његовог атара. Број крајева повећао се на 14: Багрдан (крај типа варошице са општином, школом, болницом, млином, поштом итд.), Средњи крај, Караула, Стражарија, Брда (крај у коме живе Роми који се полако расељава), Равни крај, Витковица, Смрдан (друмско насеље на путу Београд—Барајево), Глумчево брдо, Вучинац, Широки рт, Ненадовац, Липовица и насеље око железничке станице (у формирању).

III. ИЗГЛЕД НАСЕЉА

У току испитиваног периода насеља у околини Београда су у великој мери изменила свој карактер. Она су захваћена процесом урбанизације у ширем смислу те речи⁹⁹. Овај процес се, као што смо видели (стр. 29 — Табела 7), јасно одражава у промени економске структуре становништва.

⁹⁸ Институт за архитектуру и урбанизам, *Југозападни део среза* Београд, стр. 21.

⁹⁹ „Под процесом урбанизације у социологији се подразумева ширење градова и градског утицаја и начина живота на сеоску околину, као и потискивање руралне средине урбаном“ (Цветко Костић, *Социологија села*, Београд 1969, стр. 236.)

Насеља у овој области, не само по свом карактеру већ и по свом изгледу, добијају особине града. Ово се нарочито односи на насеља такозваног „првог круга“ (Железник, Јајинце, Жарково, Кнежевац са Кијевом), за која су још 1961. године припремљени идејни пројекти урбанистичког решавања.¹⁰⁰ И нова, „планска“ насеља у овој области грађена су и граде се по урбанистичком плану.

Међутим, процес урбанизације одражава се и на изгледу осталих насеља у овој области. То се најјасније запажа по великом броју грађевинских објеката општег значаја, махом изграђених после другог светског рата.

По својој величини и значају прво место свакако заузимају индустријски објекти. Поменућемо овде фабрику машина алатљика „Иво Лола Рибар“ у Железнику, фабрику електроопреме „Електросрбија“ у Ришњу, Комбинат за прераду воћа у Гроцкој, нуклеарни институт „Борис Кидрич“ у Винчи, фабрике текстила „Зеленгора“ и „Лепенка“ на Умци¹⁰¹ итд. Изградња великих индустријских објеката, као што је раније истакнуто (видети стр. 68—69), повлачи за собом и изградњу одговарајућих радничко-службеничких насеља градског типа. Њиховом изградњом је изглед постојећих насеља у великој мери измењен.

Развој културе и просвете у овом крају проузроковао је подизање бројних културно-просветних објеката, после првог, а посебно после другог светског рата. Најчешће се граде основне школе. Неке од њих, нарочито оне новије, грађене су по савременим архитектонским принципима (нпр. основна школа у Болечу), а често су окружене пространим зеленим површинама (нпр. основна школа у Реснику, грађена 1962). Од културно-просветних објеката чести су и домови културе, од којих је најновији у Реснику (завршен 1969).

Изглед насеља мењају и многобројни угоститељски објекти, који се у овом крају подижу у току целог испитиваног периода. Неки од тих објеката, нарочито они у друштвеном власништву, имају градски карактер (нпр. хотел на Авали, мотел у подножју Авале итд.). У новије време и неки приватни угоститељски објекти, нарочито када је реч о ентеријеру, имају изглед градских кафана и ресторана (нпр. „Бис“, у Реснику, кафана „Код Раце“, у Болечу).

Поред поменутих, у насељима у околини Београда, подижу се и неке друге врсте јавних објеката: санитарни (нпр. нове амбуланте у Белом Потоку и Барајеву), трговачки (нпр. модерна самоупслуга у склопу дома културе у Реснику), друштвено-управни (нпр. разне месне канцеларије) економски (зграде друштвених пољопривредних организација) и други.

¹⁰⁰ М. Костић, *Насеља у околини Београда*, стр. 92.

¹⁰¹ Користан је рад В. Бурџа, Умка, *Развој једног градског насеља у близини Београда*, Гласник српског географског друштва, св. XXXIII, бр. 2, Београд 1953.

Све је већи број споменика, најчешће посвећених мештанима изгинулим у току другог светског рата. То су или прави споменици (нпр. у Великој Моштаници, Реснику, Миријеву — спомен-чесма) или само спомен-плоче (нпр. у Зуцу). Известан број споменика у овом крају има општи значај (нпр. Гроб незнаног јунака на Авали, Споменик жртава фашизма у Јајинцима).

И гробља мењају свој изглед. Насеља у околини Београда најчешће имају по једно гробље, а уколико су крајеви удаљени један од другог — и више њих. На пример, мала Брбани у Ришњу има посебно гробље. Гробља се налазе у оквиру самог насеља (Зуце, Ресник) или на његовој периферији (Брбани, Умка), никад изван његових граница. Нека од гробља су релативно запуштена (Зуце) али већина их је у новије време уређена. Гробље у Реснику, које се налази у средишту места, ограђено је оградом од кованог гвожђа, а у току прошле године очишћено од корова и лепо уређено. У њему, бар на први поглед, постоје три групе надгробних споменика. Најстарији су од грубо тесаног камена са урезаним крстовима, нешто новији са дрвеним крстовима, и савремени — од мермера, са фотокерамиком и невесто урезаним позлаћеним или непозлаћеним словима, понекад ограђени оградом од кованог вођа. И на другим гробљима у овој области преовлађују ти мермерни споменици, који су очигледно рађени по узору на градске. На Умци су неки новији надгробни споменици наткривени плачама од плавог „магленог стакла“.

Насељима у околини Београда градски изглед дају и веће зелене површине, паркови (нпр. у новом делу Железника) или фудбалска игралишта, затим асфалтирани делови, улично електрично осветљење, итд.

Изградња јавних објеката мења изглед насеља у овој области. Ти објекти су махом груписани у средишту села (изузев индустријских објеката). На пример, у Миријеву, у самом средишту, налази се основна школа, црква, спомен-чесма палим борцима, телефонска говорница, итд. У Бегаљници је средиште у облику мањег трга на коме је школа, месна канцеларија и кафана. У Великој Моштаници у средишту је школа, приватна гостионица, споменик палим борцима и неколико занатских радњи (берберин, кројач народног одела). Дакле, средиште насеља често добија урбани карактер, док периферни делови и даље имају чисто сеоски изглед. Понекад се средиште насеља помера, зависно од значаја објеката који се у њему налазе. Тако се у Зуцу некад сматрало да је „центар села“ пред задругом, а данас сматрају да је пред месном канцеларијом.

IV. ПОВЕЗАНОСТ НАСЕЉА СА БЕОГРАДОМ

Насеља у овој области су била и јесу многоструко повезана са Београдом. Та повезаност расте упоредо са развојем Београда. Она се манифестује на више начина. У овом одељку обратимо посебну пажњу на:

- а) територијалну повезаност,
- б) административну повезаност,
- в) економску повезаност,
- г) повезаност у разним областима живота,
- д) саобраћајну повезаност.

а) У току испитиваног периода Београд се развијао у територијалном погледу. Најпре би на његовој периферији настајала полуградска — полусеоска насеља. Затим би та насеља потпуно урастала у град а стварали би се нови делови. Тај процес се понављао у више наврата. На крају су и најближа села увучена у сферу града.

Београд је почео да се интензивно шири од осамдесетих година прошлог века. Од тада до првог светског рата он је у свој оквир увукао село Палилуду и развијао се у облику уских трака у правцу смедеревског пута, Чубуре и данашње Улице кнеза Милоша.

Између два светска рата, у условима јачања управно-политичких и привредних функција Београда, он се још брже шири. С једне стране, на његовим границама стварају се нова насеља (Булбулдерски Поток, Врачар, Лекино Брдо, Душановац, Вождовац, Маринкова Бара, Карабурма, Раковица, Дедиње), а, с друге стране, периферни делови полусеоског карактера (Сењак, Чукарица, Стари Берам, Ново Село, Хаџипоповац) постепено срстају са градом. У свом развоју Београд се приближио сеоским насељима Малом и Великом Мокром Лугу, Миријеву, Вишњици, Бањици и Жаркову.

После другог светског рата интензитет територијалног ширења Београда достиже врхунац. Као и раније, смер његовог ширења је у правцу главних путева и прилаза. Главне осовине су: смедеревски пут, авалски пут и путеви који воде поред Дунава, Саве и Топчидерске реке. У продужетку Булевара револуције, односно Смедеревског пута, град се спојио са Малим Мокрим Лугом и стигао надомак Миријева. У правцу Авале, тј. Авалског пута, Београд је у своје оквире уклопио село Бањицу и наставио ширење дуж споредног пута према Кумодражу. Изградња у долини Топчидерске реке, кроз коју води железничка пруга, утицала је на спајање града са индустријским насељем Раковица и, делимично, са насељем Кнежевац. Поред савског пута потпуно су увучени у град Сењак и Чукарица (некада заселак Жаркова) а касније, преко насеља на Бановом Брду и Репиштима, и само Жарково (у чијем су атару поменута насеља). Изградња нових насеља на

Карабурми и Роспи Ђуприји, крај Дунава, приближила је град Миријево и Вишњица.¹⁰²

М. Лутовац је, узимајући у обзир стање у току 1961, издвојио три појаса насеља у испитиваној области, према степену њихове територијалне повезаности са Београдом. У први појас убрајају се села која су територијално ушла у састав града (Мали Мокри Луг, Бањица, Кнежевац). У други, приградски појас, улазе села чије су пољопривредне површине делимично захваћене урбанизацијом (Миријево, Вишњица, Велики Мокри Луг, Жарково). Трећи појас сачињавају сва остала насеља у којима се осећа утицај града али која још нису у већој мери захваћена процесом урбанизације.¹⁰³

Од 1961. године до данас ширење Београда се наставило, тако да је неопходно унети и неке измене у наведену поделу. Можемо констатовати да су данас Миријево и Жарково готово сасвим уклопљени у оквире Београда, док су многа насеља из трећег појаса (нпр. Кумодраж, Јајинце) постала типично приградска, са тенденцијом територијалног спајања са градом.

Процес територијалног спајања Београда и околних насеља не одвија се искључиво ширењем града, већ и ширењем дотичних насеља. Дуж путева који спајају град и околна насеља граде се куће и с једне и с друге стране. Ова појава се јасно запажа дуж путева Београд — Кумодраж, Београд — Вишњица, Београд — Умка, итд.

б) Београд је одувек био административно средиште своје околине. Та административна повезаност огледала се пре свега у томе што су насеља у овој области у току испитиваног периода (а и раније¹⁰⁴) била у саставу административних јединица чије је седиште било у Београду. Административне поделе околине Београда биле су изложене честим променама. Осврнућемо се само на последњу (подаци 1968). Према тој подели, насеља ове области припадају следећим општинама:

општина Палилула: Вишњица; Сланци, Велико Село;

општина Вождовац: Бели Поток, Јајинци, Кумодраж, Пиносава, Раковица, Рипањ, Зуце;

општина Звездара: Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Миријево;

општина Гроцка: Гроцка, Бегаљица, Болеч, Калуберица, Лештане, Ритопек, Винча, Врчин, Заклопача;

општина Чукарица: Кнежевац, Остружница, Ресник, Рушањ, Сремчица, Жарково, Железник.¹⁰⁵

Као што се из претходних података може видети, од 29 насеља у овој области, 20 припада београдским општинама а 9 грочанској. Становници насеља испитиване области често обављају

102 М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150—153.

103 *Ibidem*, стр. 160.

104 Видети, на пример Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*.

105 Видети: *Статистички годишњак Београда за 1968*, напр. стр. 126—128.

административне и судске послове у Београду, што представља један од видова административне повезаности овог града и његове околине.

Потребно је напоменути да се административни утицај Београда, упоредо са његовим развојем, шири на све већи број насеља. Данас шире подручје Београда на јужној, србијанској страни обухвата 101 насеље у 8 општина.¹⁰⁶

в) Београд је у економском погледу многоструко повезан са својом околином. Навешћемо овде два, по нашем мишљењу, основна вида те повезаности:

— Београд је средиште у коме се запошљава становништво испитиване области;

— Београд је тржиште на коме становништво испитиване области продаје своје производе и снабдева се разним потребама.

У претходном излагању детаљније смо се осврнули на питање запошљавања становништва ове области у Београду (видети одељак *Непољопривредне делатности*, посебно стр. 38), као и да питање продаје њихових пољопривредних производа на београдском тржишту (видети одељак *Коришћење (потрошња) пољопривредних производа*, стр. 61—63). Задржаћемо се стога само на питању снабдевања становништва ових насеља на београдском тржишту.

Видели смо да се у насељима у околини Београда, нарочито после другог светског рата, отвара све већи број продавница у којима мештани могу купити готово све што им је потребно од разних намирница до свакодневних потреба и пољопривредних оруђа. На први поглед то смањује потребу за одласком у Београд ради снабдевања. Међутим, и потребе људи расту. Често релативно ограничен избор производа у месним продавницама упућује мештане на куповину у Београду. На пример, у Барајеву постоји продавница ципела, па ипак многи Барајевци, нарочито млађи, одлазе у Београд да би купили ципеле. Осим тога, многих производа (нпр. ТВ апарата, радио-апарата, разних електричних апарата, намештаја) нема у месним продавницама. Зато су мештани у великој мери упућени на снабдевање у београдским радњама.

Јака куповна моћ становништва београдске околине осећа се у неким деловима Београда. На местима на којима се сусрећу градске и приградске саобраћајне линије, као и у непосредној близини пијаца, дакле на местима где долази већи број становника испитиване области, постоји читав низ продавница прилагођених потребама тог становништва.

На пример, на Роспи Гуприји, где се сусреће аутобуска линија која води према средишту града (Трг Републике) са линијама које воде према оближњим селима (Вишњица, Сланци, Велико Село), поред две кафане, сервиса за оправку ТВ и радио-

106 *Ibidem.*

-апарата, посластичара, пекара, месара, бербернице итд. постоје и радње ћурчија, опанчара и кројача народног одела.

г) Становништво насеља у околини Београда је у скоро свим животним ситуацијама упућено на град.

Посебно је значајна појава школовања деце из испитиване области у београдским школама. Сва насеља у околини Београда имају основне школе. Међутим, општа је појава да деца после завршене основне школе настављају школовање. Она махом одлазе на београдске стручне и занатске школе. Деца из ближих насеља (нпр. из Вишњице) путују сваки дан у Београд, док се деца из удаљенијих насеља привремено насељавају у граду као подстанари (нпр. Барајево).

Многобројни курсеви, који су одржавани махом непосредно после завршетка другог светског рата, створили су код становништва ове области свест о потреби лечења, односно свест о потреби одласка лекару. Видели смо да се у околини Београда, нарочито у последње време, подижу и многи санитетски објекти, већином здравствене станице — амбуланте. Но, тежи болесници, нарочито они којима је потребна хируршка интервенција, принуђени су да одлазе на лечење у Београд.

Најзад, поменимо и забавни живот. У насељима у околини Београда забавни живот је слабо развијен. Зато млади свет и из удаљенијих места одлази у Београд, у потражи за разноврсним приредбама забавног карактера. На пример, млади из Барајева користе сваку прилику (и добре саобраћајне везе) да оду у град на фудбалску утакмицу или биоскопску представу.

д) Многострука повезаност насеља испитиване области и Београда доводи до интензивног развоја саобраћајних веза. Те везе се одржавају средствима јавног саобраћаја (аутобусима, возом) а све чешће и приватним аутомобилима.

Поменимо и јачање телефонских веза између Београда и насеља у његовој околини. Нека од ових насеља укључена су у београдску телефонску мрежу. Више није реткост видети јавну телефонску говорницу на њиховим улицама (нпр. Ново насеље у Вишњици, Миријево).

Четврти део

КУБА И КУБИШТЕ

У току испитиваног периода, у насељима у околини Београда, кућа и кућиште су претрпели велике промене.

I. КУБА

У овом одељку пратићемо промене које су настале у вези са:

- 1) грађењем куће,
- 2) типом куће,
- 3) распоредом и коришћењем просторија у кући,
- 4) покућством.

1. Грађење куће

Поседовање сопствене куће један је од основних животних циљева становника у околини Београда, како сељака тако и радника и службеника. Зато се изградњи куће посвећује велика пажња.

Изнето је да се у околини Београда, у току испитиваног периода, нагло повећао број становника (Табеле 2, 3 и 4), самим тим и број кућа (табела 16). Интензитет грађења је врло велик и у сеоским насељима и у насељима која нису типично сеоска. Много се гради нарочито од 1950, када су престале да се осећају непосредне последице рата. Према неким проучавањима, извршеним 1958. године, у западном делу околине Београда, у току једне године завршило би се око 3% нових зграда у односу на њихов укупан број. Такав процент означава велику активност. Продужавање оваквог темпа изградње значило би да век куће не би износио више од 30 до 40 година и да би у том периоду били измењени сви објекти у насељу.¹⁰⁷ Садашња ситуација на терену потврђује таква предвиђања. У неким насељима, најчешће приградским, али и удаљенијим (нпр. у Зуцу), готово све куће изграђене су у послератном периоду. Додуше, постоје и насеља са нешто већим процентом старијих кућа. Тако у Болечу постоји два-

¹⁰⁷ Институт за архитектуру и урбанизам, *Југозападни део среза Београд*, стр. 25.

десетак веома старих кућа и већи број изграђених пре другог светског рата.

Поред изградње нових, вршене су поправке и реконструкције старих кућа. Последњих година, међутим, граде се готово искључиво нове зграде а старе се или руше или употребљавају у неку другу сврху. На пример, стара кућа Љубе Марковића у Лештанима једним делом служи као шупа а другим делом као стамбена просторија издата „под кирију“.

Кућа у овом крају није само место за становање већ и објекат који треба да изрази имовинско стање домаћинства, да му обезбеди извештај друштвени угод. Зато се води рачуна о томе да кућа у погледу величине, квалитета и изгледа одговара савременим схватањима. Није редак случај (нпр. последњих година у Реснику и Болечу) да се руше чак и куће зидане у послератном периоду и зидају нове. Изградња великих, квалитетних кућа је скупа, а жеља за друштвеном афирмацијом велика, што доводи до трошкова који превазилазе објективне материјалне могућности појединих домаћинстава. Због тога грађење куће често траје и дуже од годину дана (нпр. у Раковици¹⁰⁸, Зуцу).

Квалитет грађења после другог светског рата побољшан је увођењем обавезног грађења „по плану“. Грађење „по плану“ обавезно је само за један део насеља. У Вишњици, на пример, куће морају да се граде на спрат. Подрум мора да буде бетонран, а зидови од цигала. Обавезни су бетонски „трегери“ (носачи). Обавеза грађења овако великих и солидних кућа најчешће представља сувише велики терет за буџет једног домаћинства. Зато се понекад дешава да се по једна вишњичка породица удружи са градском породицом приликом грађења такве куће. Они тада деле трошкове, а касније и кућу. Сеоска породица на тај начин уштеди део новца потребног за грађење куће а грађани добијају део викендице на бесплатном плацу.

Општинске власти се боре против непланске „дивље“ градње у појединим насељима. Уколико се такви објекти ипак подигну (насељу Рома у Малом Мокром Лугу), власти га одмах руше. И у насељима у којима није обавезна планска градња (нпр. Зуце, Болеч) све више се гради „по плану“ који се добија у општини.

Док је почетком испитиваног периода куће градило само сељачко становништво, данас их граде и радници и службеници, па и Београђани, што се свакако одразило на карактер куће (тип, величина, покућство).

Зидари су мештани или печалбари из југоисточне Србије и Македоније. То је традиција која се одржала током целог испитиваног периода у овој области.¹⁰⁹ У неким насељима, на пример у Раковици, зидари су били искључиво печалбари из југоисточне Србије, тачније из околине Пирота.¹¹⁰ И данас у неким местима.

108 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 27.

109 Р. Николић, *Околина Београда*, 924.

110 А. Петровић, *Раковица, I*, стр. 27.

на пример у Реснику, ради више зидарских група из тих крајева (имали смо прилике да упознамо једног члана групе која је дошла из неких села са Бесне Кобиле). У последње време, све више је квалификованих зидара и из околине Београда.

2. Тип куће

Према проучавањима Б. Којића, сеоска архитектура у Србији има две главне фазе. Прву фазу развоја, када је у питању тип куће, представља дуга еволуција традиционалне сеоске архитектуре, која достиже свој највиши и последњи стадијум у другој половини прошлог века у вези са погодним политичким и друштвено-економским условима. Другу фазу развоја, која почиње пре првог светског рата, карактерише све већи утицај градске архитектуре на сеоску, утицај који проузрокује њено квалитативно мењање. Ова фаза у развоју српске сеоске архитектуре достиже свој пуни израз између два светска рата, настављајући се и до наших дана.¹¹¹ Овакав развој српске сеоске архитектуре може се у потпуности применити и на развој сеоске архитектуре у околини Београда.

У почетку испитиваног периода, према проучавању Р. Николића, у околини Београда била су доминантна три типа традиционалне сеоске куће: моравска, шумадијска и пречанска. Главни узрок разлика у типу куће, према мишљењу овог аутора, свакако је требало тражити у различитом пореклу становништва ове области.

Моравска кућа је била грађена од плота, ћерпича или набоја. У хоризонталном пресеку имала је четвороугаон облик. Делови куће су били кујна и соба, понегде и собица. Готово свака кућа овог типа имала је трем, или ајат. Кров је био низак, покривен ћерамидом. Димњак је био при дну шири, без крова или са надстрешницом од ћерамиде, од дасака или прућем оплетен. Куће моравског типа имале су најчешће двоја врата и прозоре (највише по два са стране) од стакла, понекад и пенцере са дрвеним капцима.

Шумадијска кућа била је грађена пола од брвана пола од чатме. Хоризонтални пресек био јој је правоугаон. Шумадијске куће старијег типа биле су покривене шиндром. Димњак је био такође од шиндре, покривен капићем, док су неке од ових кућа имале и баџу. На кући су била двоја врата. Прозори су били са дрвеним капцима. Ове куће су имале таваницу а под је био од земље.

¹¹¹ Бранислав Којић, *Фазе развојка сеоске архитектуре у Србији и њен данашњи преображај*, Зборник радова САН LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960, стр. 31—35.

Потребно је напоменути да су већ крајем прошлог века традиционалне моравске и шумадијске куће почеле у овом крају да излазе из употребе, да се руше, да се користе као штале, итд.

Трећи тип кућа грађених почетком испитиваног периода биле су такозване пречанске куће. Оне се јављају под утицајем тадашње варошке архитектуре и под утицајем градње „из прека”. Р. Николић разликује старије и новије пречанске куће.

Пречанске куће старијег типа грађене су од набоја. Била је то веома ниска зграда, правоугаоног хоризонталног пресека. Главни делови су били: соба, собица, кућа, трем и ћилерче. Кров је био покривен ћерамидом, димњак није био озидан, стаклених прозора није имала.

Пречанске куће новијег типа грађене су од цигле или ћерпича. Хоризонтални пресек био је у облику квадрата или правоугаоника. За њих је био карактеристичан трем, обзидан до једне трећине, са стубовима између којих су били сводови. Кров је био висок, покривен црепом, а димњак зидан и окречен као у вароши. Имале су најчешће само једна врата и велике стаклене прозоре.

Под утицајем пречанске куће настали су новији, измењени типови моравских и шумадијских кућа, које су стекле нека својства градске архитектуре (већи број просторија, озидан димњак, црепом покривен кров).¹¹²

Као што се може видети из претходног излагања, већ пре првог светског рата у сеоској архитектури у околини Београда осећа се утицај града, односно градске архитектуре, у неким карактеристикама пречанских и измењених моравских и шумадијских кућа.

Утицај градске архитектуре увелико се осећа између два светска рата да би свој врхунац достигао после другог светског рата.

У току испитиваног периода сеоска кућа ове области развија се и у хоризонталном и у вертикалном правцу:

Куће старијих типова претежно су биле дводелне; састојале су се из собе и кујне, понекад са тремом (ајатом). У неким случајевима дограђивана је и једна собица. Новије куће (грађене после првог светског рата) су махом троделне. Имају кујну и две собе, понекад и трем („конку”) пред кујном.¹¹³ И у послератном периоду преовлађује троделна кућа. У Железнику је, према неким испитивањима извршеним 1958, било 66% троделних кућа, 24,5% дводелних и по 4,75% једноделних и вишеделних кућа.¹¹⁴ Међутим, последњих година запажа се све снажнија тенденција зидања вишеделних кућа. Осим тога, гради се и већи број споредних просторија (најчешће остава).

112 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 931—934.

113 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 19.

114 Б. Којић, *Железник*, стр. 67.

Куће грађене до првог светског рата и већина кућа грађених између два светска рата су приземне. Међутим, непосредно пред други светски рат почињу да се зидају куће на спрат. То зидање добија свој пуни замах у послератном периоду. У Железнику је већ 1958. било 22% спратних кућа.¹¹⁵ Последњих година се у насељима у околини Београда, нарочито у оним на прилазима града, али и у удаљенијим (нпр. Зуце, Ресник), зида много већи број кућа на спрат. У неким насељима (нпр. у Вишњици) таква градња је обавезна. У Миријеву и Вишњици се могу видети и дво-спратне куће.

Грађење кућа на спрат има својих предности. Спратна кућа је много економичнија јер се исти број просторија може сместити под два пута мањи кров а и за темеље је потребно мање материјала.¹¹⁶ Баш због те економичности може се предвидети да ће кућа на спрат потпуно преовладати у испитиваној области.

Важне промене се запажају и на материјалу од кога се зидају куће. Видели смо да су се пре првог светског рата куће градиле углавном од слабијих материјала: моравске од плота, ћерпича или набоја, шумадијске од брвана и чатме, старије пречанске од набоја а новије пречанске од цигле али и од ћерпича. Установили смо да су неке куће са почетка овог века, на пример у Вишњици и Болечу, грађене и од камена (сл. 5 и 6).

Већ у периоду између два светска рата основни материјал за грађење кућа је цигла. На пример, у Раковици у том периоду (1939) нико није више градио кућу од ћерпича већ само од цигле, коју су набављали у Београду.¹¹⁷ Временом је печена цигла постала готово једини материјал за грађење кућа. У последње време изврстан број кућа гради се од такозваних „блокова“.

Извесне промене запажају се и у грађи крова. Док су старији типови кућа били покривени кровом од ћерамиде (моравске, шумадијске, старије пречанске) или шиндре (старије шумадијске); код новијих кућа (после првог светског рата) може се видети искључиво кров покривен црепом. Изузетак чине разне удерице, најчешће код Рома које су покривене кровом од плеха и другог приручног материјала (сл. 7).

У кућама старијих типова под је био искучиво од набијене земље. Тек у новијим пречанским кућама, поред земљаног пода, јавља се и под од цигле. И данас неке куће имају под од земље али се све чешће може видети под од цигле, дасака или бетона.

Разлике између старијих и новијих типова куће могу се запазити и у појединим конструктивним елементима (димњак, врата, прозори). Старији типови кућа, као што је напред истакнуто; имали су димњаке од слабог материјала, или, чак, баце, често по двоја врата и мање прозоре, понекад застакљене а поне-

115 *Ibidem*.

116 Бранислав Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник радова САН књ. IV, Етнографски институт књ. 1, Београд 1950, стр. 305.

117 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 28.

кад са дрвеним капцима. У новијим кућама, у којима се осећа утицај градске архитектуре, обавезни су зидани димњаци. Најчешће се направе само по једна врата а прозори су већи и обавезно застакљени.

Код кућа на спрат степениште је раније обавезно зидано споља. Међутим, у неким насељима јавља се у последње време тенденција да се степениште које води на спрат зида изнутра (нпр. у Болечу).

У насељима у околини Београда углавном се не посвећује посебна пажња украшавању кућа. Ипак, има изузетака. На пример, у Миријеву, изван број кућа које су грађене око 1940. године направљен је у компликованим и изломљеним облицима зидова и кровова. Изнад врата се налазе натписи, име и презиме власника и година изградње а по зидовима шаре па чак и скулпторални украси (нпр. глава човека) на кровном венцу. Очигледно је да је реч о пролазној моди под утицајем града.

Слично се запажа и у Вишњици, где су зидови неких кућа, нарочито око врата, украшени дилетантским сликама, са темама из свакодневног живота, или неким другим „реалистичким“ сценским приказима. Како је и оближња кафана осликана изнутра на сличан начин, може се претпоставити да је те приказе радио исти аутор. И овде је реч о пролазној моди, која се у разним видовима повремено јавља у животу становништва испитиване области.

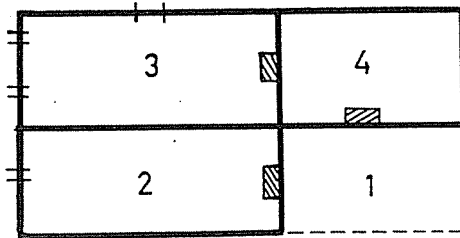
3. Распоред и коришћење просторија у кући

Распоред просторија у старијим типовима кућа унеколико се разликује од распореда у новијим кућама.

Распоред просторија у старијим типовима кућа имао је више разних варијанти. Заједничка карактеристика свих тих варијанти је што су просторије биле груписане (а не у низу) као што се то може видети на скици 2:

План старе троделне куће у Болечу,

Скица 2

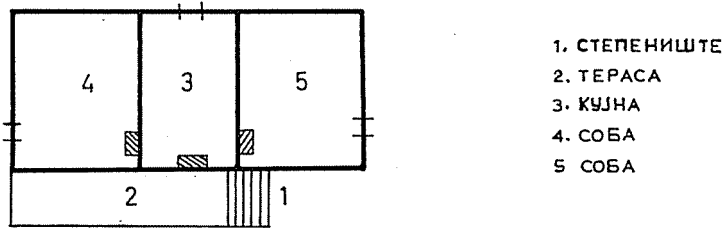
- 1. ТРЕМ
- 2. КУЈНА
- 3. СОБА
- 4. СОБА

Скица 2. План троделне куће у Болечу шаре око 100 г. (?)

Новији типови кућа, које су најчешће троделне, најчешће имају просторије постављене у једном низу. Такав распоред просторија приказан је на скици 3:

План новије троделне куће у Брђанима (Рипањ) грађен 1948.

Скица 3

Скица 3. План новије троделне куће у Брђанима (Рипањ) грађене 1948.

Спратна кућа у Србији, истиче Б. Којић, у погледу међусобног односа и распореда просторија најчешће представља исти тип као и новија, симетрична, троделна, приземна кућа, само је удвостручена: три одељења у приземљу и три на спрату.¹¹⁸ Овакав је распоред заступљен и код кућа на спрат у околини Београда. Но, последњих година све чешће се зидају куће са већим бројем просторија па је њихов распоред унеколико друкчији.

Коришћење просторија делимично зависи од њиховог броја и распореда. Видели смо да су куће старијег типа махом биле дводелне и троделне. Ако су биле у питању дводелне куће, онда је једна просторија служила као кујна („кућа”), а друга као соба. У троделним кућама једна просторија је служила као кујна а друге две као собе.

На сличан начин се користе просторије код најчешћег типа новије куће (симетричне, троделне, са просторијама у низу поређаним). Средња просторија (која је уједно и најмања) служи као кујна а две бочне као собе. Уколико је у питању мања породица, онда једна од соба служи као гостинска. Код већих породица обе собе се користе као просторије за спавање.

У српским крајевима у спратној кући најчешће се на спрату бочно налазе две просторије за спавање а у средини зимска кујна (често са једном прилазном просторијом). У приземљу се у средини налази мања остава, на једном крилу летња кујна а на другом крилу подрум.¹¹⁹ Овакав распоред делимично одговара

118 Б. Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, стр. 304.

119 *Ibidem*.

распореду у спратним кућама у околини Београда, посебно чињеница да се стамбене просторије налазе на спрату а остале у приземљу.

Мада се у току испитиваног периода кућа мењала, традиционалне навике сеоског начина становања очувале су се у великој мери. Издвојили бисмо три које су нарочито карактеристичне:

- недовољно коришћење расположивих просторија,
- недовољна диференцијација простора по намени,
- промена у начину коришћења појединих просторија у вези са променама годишњих доба.

Недовољно коришћење расположивих просторија је појава која је карактеристична за српско село уопште. То се најбоље види на примеру гостинске собе. У кућани никад не користе гостинску собу, мада је то најчешће највећа просторија у кући, уједно и просторија која је најлепше намештена.

Неке просторије често нису довољно издиференциране по намени, или, тачније речено, имају вишеструку намену. На пример, не тако ретко у насељима ове области кујна служи и као просторија за спавање.

Овакве вишеструке намене појединих просторија најчешће су повезане са променом годишњих доба. У неким кућама штедњак („шпорет“) се из кујне у току зиме премешта у собу а кујна служи као остава. На овај начин штеди се огрев. С друге стране, има случајева да се лети кува у посебној летњој кујни (ако постоји) или под неким заклоном у дворишту. Тако кујна опет губи своју функцију. Ово се практикује нарочито за време великих врућина.

Недовољно коришћење расположивих просторија и збијање људи у једну, као и комбиновање намене истих просторија за исхрану (односно готовљење јела) и за спавање, говоре у прилог чињеници да не само начин него ни хигијена становања у испитиваној области није довољно напредовала.

4. Покућство

У току испитиваног периода у околини Београда запажа се видан напредак у погледу побољшања општих животних услова. Тај напредак се огледа и на покућству као свакодневном оквиру живота породице. Све више и све брже губи се традиционално покућство, израђено руком сељака и сеоских занатлија, уступајући место покућству индустријске израде.

Једна од најзначајнијих промена у погледу покућства је замењивање огњишта штедњаком (шпоретом). Ова замена је у великој мери последица измењених услова у породичном животу. Велика задружна домаћинства, којима је одговарала употреба

огњишта, распадају се на инокосне породице, чијим потребама више одговара употреба штедњака:

Према испитивањима која је Д. Дрљача спровео у селима Миријеву, Сланцима и Великом Селу, раније су многа домаћинства, напуштајући употребу огњишта, поручивала од широтских лимара „немачке“ штедњаке. Касније, са развојем наше индустрије, од 1955. године, у овим насељима почели су све чешће да купују беле шпорете „смедеревце“ који су потпуно потиснули старе „немачке“. У то време развила се својеврсна трговина шпоретима: црне „немачке“ шпорете, који су излазили из употребе, становници поменутих насеља су продавали Ромима а „смедеревце“ куповали од Београђана, чија су домаћинства почела у већој мери да користе електричне апарате за домаћинство.¹²⁰ Данас се у овој области, нарочито у насељима ближним Београду, запажа све већа употреба електричних штедњака.

У истом раду Д. Дрљача је истакао да је напуштање огњишта после другог светског рата овде извршено тако нагло да није била потребна никаква интервенција власти (као што је то био случај у другим крајевима).¹²¹

Значајну промену у погледу покућства представља чињеница да све већи број домаћинстава поседује кревете. На почетку испитиваног периода била су ретка домаћинства чија је чељад спавала на кревету. И данас у неким насељима у околини Београда (нпр. у Зуцу) има домаћинстава у којима нема онолико кревета колико је потребно. Овај однос постаје још изразитији ако се узме у обзир да се сви ти кревети не користе, поготово они у гостинским собама. Према неким истраживањима, у Железнику је 1958. било 1,33 становника на 1 кревет а 1,54 становника на 1 кревет који се нормално користи.¹²²

Број кревета у овој области повећао се делимично и због преласка једног дела становништва са пољопривредних на непољопривредна занимања. Како је установио Ц. Костић, кревет је много потребнији сељаку индустријском раднику него обичном сељаку. Сељак индустријски радник, чак и више него радник из града, полаже на удобност свог кревета, који му је неопходан да би се одморио после напорног рада.¹²³

Промене се запажају не само у броју кревета већ и у њиховом квалитету. Стари кревети, који су лежали на обичним нога-рима и даскама, замењени су дрвеним или гвозденим креветима занатске или (што је још чешће) индустријске производње.

И остали делови традиционалног намештаја већином су нестали из употребе. Старе синије, треношце, сандуке, замењују

120 Душан Дрљача, *Нестајање отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи*, Зборник радова САН, књ. LXXV, Етнографски институт књ. 4, Београд 1962, стр. 101.

121 *Ibidem*.

122 В. Којић, *Железник*, стр. 68.

123 Ц. Костић, *Сељаци индустријски радници*, стр. 200.

столови, столице, ормани, креденци. Додуше, још увек се ту и тамо може видети по који комад старог народног намештаја, обично склоњен у шупу, подрум, таван или коју другу споредну просторију.

Увођење електричне енергије у сва села и водовода у нека од њих, ствара погодне услове за модернизацију сеоског домаћинства. Нарочито је значајно увођење електричне енергије, која омогућава уношење у домаћинство читавог низа апарата на електрични погон. Данас није редак случај да се у насељима околине Београда, чак и оним сеоским, виде телевизори, радиоапарати, транзистори, грамофони. У Реснику, према процени мештана, радио-апарат има скоро свака кућа а телевизор свака пета. Електрични апарати све више преовлађују и у кухињи (електрични штедњаци, бојлери, ређе машине за прање веша).

Све ове промене, настале под утицајем града, односно градског начина живота, све више изједначавају живот у сеоским и градским домаћинствима.

II. КУЋИШТЕ¹²⁴

Не само у кући већ и у кућишту, у насељима у околини Београда наступиле су извесне промене у току испитиваног периода. У овом одељку пратићемо промене у вези са:

- 1) величином кућишта,
- 2) положајем и обликом кућишта,
- 3) ограђивањем кућишта,
- 4) поделом површина у кућишту
- 5) садржајем кућишта.

1) Величина кућишта

У току испитиваног периода простор око куће — кућиште постепено се смањивао. Данас су кућишта у насељима у околини Београда релативно мала. У сеоском делу Железника су 1957. године преовлађивала кућишта величине 1 000 — 2 000 m² (58%); нешто мањи је број кућишта чија је површина износила 1 000 m² (29%), док су велика кућишта — већа од 2 000 m² — била најмалобројнија (13%).¹²⁵

Смањивање површине кућишта у околини Београда имало је разноврсне узроке. Један од најважнијих је распадање поро-

124 „Кућиште је основна јединица сеоског насеља... Оно је шири оквир сеоског стана и у њему се одвија део живота и рада сељака” (Б. К о ј и ћ, *Железник*, 37). „Најтипичније издиференцирана кућишта имају ју следеће делове: кућње двориште, стајско двориште, воћњак, њивица виноград и повртњак” (*Ibidem*, стр. 50.)

125 *Ibidem*, стр. 49.

дичне задруге (праве или привидне) и прелазак на инокосни облик породице. Тај процес је у овом крају завршен крајем прошлог и почетком овог века. Док је сеоска породица носила у себи одлике породичне задруге, површина кућишта није се могла смањивати. Са распадањем породичне задруге на инокосне породице кућишта су дељена на мање делове. Такве деобе су временом доводиле до стварања масе сасвим малих кућишта.¹²⁶

Важан узрок смањивања површине кућишта у насељима у околини Београда представља и снажан прилив радничко-службеничког становништва. Нарочито у периоду после другог светског рата, ови досељеници купују од мештана парцеле земље, често делове кућишта, и на њима граде куће. У неким насељима, на пример, у Болечу, сељаци масовно продају делове својих кућишта, смањујући им на тај начин површину. И окућнице досељеног радничко-службеничког становништва су веома мале. У западном делу околине Београда њихова површина износи у просеку 300 — 1 000 м².¹²⁷

Потребно је нагласити да кућишта нису подједнаке величине у свим деловима насеља. Најмања су, наравно, тамо где се насеље процесом урастања највише збило, у средишту села и у његовим деловима крај друма. У готово свим насељима (изразито у Миријеву и Бегалаци) кућишта у средишњем делу видљиво су мања од кућишта на његовим периферним деловима. У Брђанима (Рипањ) насеље се збија крај друма. У том делу кућишта су веома мала. Куће су удаљене једна од друге свега 20 — 40 корака.

2) Положај и облик кућишта

О положају кућишта у оквиру насеља било је речи у поглављу о насељима (видети стр. 66—67). Овде ћемо поменути да је данас основна тенденција становништва ове области добијање кућишта уз важне саобраћајнице, како би се користиле све предности таквог положаја.

Облик кућишта у овој области најчешће је правилан, сличан издуженом правоугаонику, који својом ужом страном излази на пут. Тај облик је вероватно условљен и сталном изградњом нових кућа крај пута, односно друма. Да је такав облик кућишта најчешћи у насељима у околини Београда потврдила су и испитивања Института за архитектуру и урбанизам у сеоском делу Железника (1958). Од 40 испитаних кућишта, 28 је било правоугаоног облика или облика сличног правоугаонику а од тога само 4 широм страном окренута саобраћајници.¹²⁸

¹²⁶ *Ibidem*, стр. 53.

¹²⁷ Институт за архитектуру и урбанизам, *Југозападни део среза Београд*, стр. 27.

¹²⁸ Б. Којић, *Железник*, стр. 49.

3) Ограђивање кућишта

Раније, кад су кућишта била већа, често нису била ограђена. Тако је, на пример у Раковици, у периоду између два светска рата, један део кућишта био неограђен.¹²⁹

Смањивање површине кућишта, с једне стране, и пораст животног стандарда, с друге стране, довели су до тога да је данас највећи део кућишта ограђен. Лепа ограда и луксузна капија представљају, као и кућа, један од видљивих израза богатства и благостања домаћинства. Зато нимало није свеједно како ће кућиште бити ограђено.

Ипак, плот је још увек најчешћа врста оградe у овом крају. Некад је тај плот, необојен и неукрашен а у неким насељима орнаментисан на одређен начин, што чини неку врсту пролазне моде. На пример, у Великој Моштаници више од 50% плотова и капија обојено је зеленом бојом и ишарано карактеристичним жутиим цик-цак пругама.

Међутим, све чешће се праве оградe од цигала (нпр. у Великом Селу), а нарочито од кованог војџа. У Брбанима (Рипањ) ограду и капију од кованог гвојџа има свако домаћинство коме то материјална ситуација иоле дозвољава.

4) Подела површина у кућишту

Кућишта у околини Београда имају два основна дела: двориште и пољопривредне површине.

Двориште често није уређено као што је у неким другим крајевима. Најчешће није подељено на кућно (чисто) и стајско (прљаво) двориште, већ се цело двориште налази на једној, неподељеној површини. Стога хигијенски услови у овом делу кућишта ни данас не задовољавају.

Почетком испитиваног периода већина кућишта у околини Београда, нарочито она у селима разбијеног и разређеног типа, имала су одговарајуће пољопривредне површине (повртњак, воћњак, њива, виноград, цвећњак). У току испитиваног периода површина кућишта се смањивала. Један део становништва прешао је на занимања непољопривредног карактера па је потреба за поседовањем пољопривредних површина била све мања. То је утицало на стварање већег броја кућишта, која или немају или имају мало пољопривредних површина, нарочито у насељима ближим Београду. У Железнику је 1958. само 7,5% домаћинстава имало њиву у оквиру кућишта, 2,5% виноград, 32,5% воћњак, 17,5% повртњак а 50% цвећњак.¹³⁰

129 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 26.

130 Б. Којић, *Железник*, стр. 50.

Нешто више пољопривредних површина на кућишту, претежно под воћем, поврћем и цвећем, сачувала су удаљенија насеља (нпр. Зуце), а нарочито нека насеља повртарско-воћарског карактера (нпр. Боле).

5) Садржај кућишта

Домаћинства са великим кућиштима, каква су била крајем прошлог и почетком овог века, нарочито у насељима разбијеног и разређеног типа, имала су читав низ привредних и других зграда. Према подацима Р. Николића, на кућиштима у насељима околине Београда могли су се видети: гостинска кућа, вајат, штала, кошара, свињац, кокошар, амбар, пивница, качара, хлебна пећ, ребе сушница, сувача итд. Већ у том периоду, у насељима близу Београда, неке од поменутих зграда престају да се граде (вајат, качара, сушница, пивница).¹³¹

У току испитиваног периода смањивање површине кућишта и прелазак једног дела становника на непољопривредна занимања смањују могућности а и потребу за држањем великог броја привредних зграда. Редукција броја привредних и других зграда представља основни процес који се у току испитиваног периода односи на садржај кућишта у овој области.

Данас се у оквиру кућишта најчешће могу видети следеће зграде:

- 1) штала за крупну стоку,
- 2) свињац,
- 3) кокошар,
- 4) кош за кукуруз,
- 5) амбар за жито,
- 6) шупа за чување пољопривредног оруђа и разних алата.

Штала за крупну стоку је посебна зграда, најчешће солидно рађена и пространа. Свињац (сл. 8) и кокошар такође су посебне зграде, најчешће грађене провизорно. Кош за кукуруз, амбар за жито и шупа граде се често под истим кровом. Поред ових зграда могу се видети и неке друге (нпр. хлебна пећ, летња кујна итд.) али су оне нешто ређе.

Многе зграде које су биле саставни део кућишта почетком испитиваног периода нестале су услед промене економских (нпр. кошара за овце) и друштвених (нпр. гостинска кућа, вајат) услова. Међутим, ти нови економски и друштвени услови утичу и на изградњу неких нових зграда, и условљавају промене у употреби старих. Навешћемо два примера.

Повећање броја аутомобила у неким насељима (нпр. у Миријеву и Бегаљници) намеће потребу грађења гаража у оквиру

131 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 934.

кућишта. Те гараже се за сада најчешће граде провизорно, од приручног материјала, више као надстрешнице. Међутим, има гаража грађених од цигала, покривених таласастим лимом.

Неке зграде (нпр. летњу кујну) или делове неких зграда (нпр. шталу)¹³² мештани претварају у стамбене просторије које издају „под кирију” досељеницима — радницима и службеницима.

Не само промењени економски и друштвени услови већ и специјализација пољопривредне производње у појединим крајевима у околини Београда доводи до грађења нових привредних зграда. Типичан пример представља зграда на кућишту породице Урошевић у Вишњици (којој је повртарство главно занимање и основни извор прихода). Та зграда представља комбинацију коша за кукуруз и оставе за асуре којима се прекривају „топле леје” (сл. 9).

Запажа се све већа тежња да се поједине привредне зграде ставе под исти кров (услед смањене површине кућишта, штедње материјала, функционалне сличности појединих зграда). Већ смо поменули да је то случај са кошем, амбаром и шупом. Те три зграде у овој области најчешће чине један објекат, што је и практично јер су њихове функције сличне. Градња тог комплекса претежно се решава тако што се продужи кров коша и амбара на исту страну па се подупре стубовима. На тај начин се добија надстрешница под којом се чувају кола и оруђа.

Поред зграда, у оквиру кућишта се може видети ђубриште (у последње време често јама уоквирена бетоном), нужник, бунар или пумпа (или чесма у насељима у која је уведен водовод), дрвљаник (сл. 10) итд.

Чини се да хигијенски услови кућишта ни данас не задовољавају. Већ смо поменули да кућно (чисто) двориште најчешће није одвојено од стајског (прљавог). Осим тога, запажа се сувише мали број и лоше уређење нужника, недовољно одвајање ђубришта од осталог дела дворишта, итд. Ипак, и у том погледу се уочава извештан напредак.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У оквиру завршних разматрања (одељак I) даћемо сажет преглед најважнијих промена и процеса у традиционалној култури и животу становништва сеоских насеља у околини Београда. Затим ћемо (одељак II) изложити неке опште карактеристике тих промена и процеса.

¹³² Б. Којић, *Железник*, стр. 69. Није наведено да ли се поменуће собе уз стају (*Железник*, Пиносава) издају.

I

Наша истраживања при изради ове монографије ограничили смо на праћење новијих промена и процеса у вези са становништвом, привредом, насељима и кућом (кућиштем).

1. Становништво ове области у току испитиваног периода било је изложено значајним променама. Те промене долазе до изражаја како у његовој динамици (кретању) тако и у његовој структури.

Околина Београда је, нарочито у новије време, попримте веома интензивног и веома разноврсног кретања становништва (имиگرације, емиграције, кретање у оквиру граница области). Основни вид таквог кретања биле су имиграције. Током целог испитиваног периода околина Београда била је привлачна имиграциона област: до првог светског рата као политички слободна и економски погодна област (нарочито услед већих површина незаузетог плодног земљишта), а од првог, посебно од другог светског рата, као непосредна околина града који се развија, не само у погледу величине већ и у погледу својих економских, политичких, културних, саобраћајних и других функција. Укратко речено, имиграције до првог светског рата биле су углавном „аграрног типа“, а имиграције после првог светског рата претежно „приградског типа“. Обе врсте имиграција, мада различитог карактера, утицале су на снажан прилив становништва у овај крај.

Нагли прилив становништва различитог социјалног положаја и занимања, из различитих области и различитих средина, неминовно је довео до осетних промена у његовој структури. Ове промене су посебно уочљиве у друштвено-економској и етничкој структури становништва.

2. Интензивно се мења и привреда ове области. Почетком испитиваног периода пољопривреда је била основно, може се рећи, искључиво занимање становништва околине Београда. Међутим, са развојем Београда, посебно београдске индустрије, привредна слика овог краја се мења. Запажа се снажан одлив становништва из пољопривреде ка делатностима непољопривредног карактера, махом запошљавањем у многобројним београдским радним организацијама.

Овај процес битно утиче на опадање пољопривреде. Опадање пољопривреде манифестује се не само у опадању радне снаге већ и у приметном смањивању пољопривредних површина, једном речју у општем опадању производних снага у пољопривредној производњи.

Међутим, евидентан је и изванредан напредак у друштвеном и у техничком смислу. Напредак у друштвеном смислу, огледа се у социјализацији једног дела пољопривредних површина а напредак у техничком смислу у модернизацији и аутоматизацији средстава за пољопривредну производњу, као и у модернијем

начину те производње, често заснованом на одговарајућим научним достигнућима.

Значајну промену представља и специјализација пољопривредне производње, под утицајем развоја београдског тржишта или, тачније речено, под утицајем све већих и све конкретнијих захтева тог тржишта. Све је чешћа оријентација на оне пољопривредне гране чији производи (поврће, воће, грожђе, цвеће, краве „млекуље“, свиње, живина) имају у Београду најбољу пробу.

3. Велики прилив становништва утиче и на нагло повећање насеља у околини Београда. Постојећа насеља расту („урастањем“, „нарастањем“), а дижу се и нова, нека стихијски а нека плански.

Нагли раст насеља доводи и до великих промена у њиховом типу. Те промене су двоструког карактера. „Урастањем“ насеља се згушњавају. Губе се границе између појединих крајева а куће у оквиру тих крајева граде се ближе једна другој. „Нарастањем“ и изградњом нових насебина насеља се шире, самим тим и разређују.

Сва насеља у овој области, нарочито она ближе Београду, захваћена су процесом урбанизације. Села се постепено мењају у насеља градског типа. Са променом карактера, она мењају и свој спољни изглед.

Градски изглед овим насељима дају све бројнији грађевински објекти општег значаја (индустријски, културно-просветни, санитетски, угоститељски, туристички) изграђени у току испитиваног периода, као и видљиво побољшани општи комунални услови (асфалтиране улице, електрично осветљење, зелене површине).

У новим условима осећа се све већа повезаност Београда са насељима у његовој околини. Та повезаност је нарочито изражена у територијалном погледу. Нека места, на пример Мали Мокри Луг и Жарково, бивају захваћена ширењем града, престају да постоје као самостална насеља, односно добијају карактер предграђа, док се друга, удаљенија, од претежно сеоских претварају у насеља приградског типа. Повезаност Београда и околних насеља не манифестује се само у територијалном већ и у административном, економском, саобраћајном смислу, итд.

4. Кућа у овој области је крајем прошлог века била продукт развоја традиционалне сеоске архитектуре и нимало се није разликовала од куће у неким другим српским крајевима. У току испитиваног периода, углавном под утицајем градске архитектуре (делимично и као последица обавезне планске градње у послератном периоду) тип куће се из основа мења. Она се развија и у хоризонталном и у вертикалном правцу; гради се од чвршћег материјала, а распоред, број и облик њених конструктивних елемената (кров, димњак, врата, прозори) у многа места су измењени.

Развој куће, односно повећање броја просторија утиче и на промене у њиховом распореду, самим тим и у начину њиховог

коришћења, мада се у том правцу осећа извесна стагнација, извесно везивање за укорене традиционалне навике и схватања.

Уочљиве су и промене у покућству. Делови старог традиционалног покућства постепено нестају из употребе а уводе се нови, најчешће индустријски производи. Значајна је, на пример, замена огњишта штедњацима, све чешћа употреба кревета; итд. У последње време, са увођењем електричне енергије, у сва насеља, запажа се масовна употреба електричних апарата (електрични штедњак, телевизор, радио-апарат). У погледу покућства тешко је данас у околини Београда разликовати сеоско од градског домаћинства.

Промене се запажају и на кућишту, ширем животном оквиру домаћинства. Током испитиваног периода кућишта постају све мања, а њихов садржај све сиромашнији. Та редукција се огледа, пре свега, у губљењу одговарајућих пољопривредних површина и у смањивању броја привредних и других зграда.

Данас су кућишта, мада мања и садржински сиромашнија, нешто боље уређена. То се уочава у њиховом општем изгледу, посебно у квалитету и начину њиховог ограђивања.

II

Као што се може видети из претходног излагања, у животу и култури становништва околине Београда наступиле су у току последњих стотинак година корените промене. Те промене су, у крајњој инстанци, одраз општег развитка нашег друштва и културе. Познато је, међутим, да је друштвени и културни развитак једне земље, бар у својим главним токовима, везан за урбану, градску средину. Одатле се тековине развитка постепено шире на ближу руралну средину, на околна села. Временом се градови развијају и у релативно самосталне организме, чије специфичне погребе (на пример, потребе за радном снагом, потребе њиховог тржишта и сл.) врше посебан, специфичан утицај на околину и излажу је одговарајућим променама.

Процес утицаја урбане културе на руралну или, општије речено, утицај града на село, можемо подвести под појам урбанизације (наравно, схваћен у ширем значењу те речи). Досадашња разматрања су показала да се промене, које су у току испитиваног периода захватиле насеља у околини Београда, највећим делом могу окарактерисати као различите варијанте општег процеса урбанизације. Готово сви значајнији аспекти развитка овог подручја су посредно или непосредно везани за развитак Београда.

Уопштено гледајући, развитак Београда за последњих сто година може се посматрати кроз три основна периода:

1. период од седамдесетих година прошлог века до Првог светског рата,

2. период између два светска рата и

3. период од Другог светског рата до наших дана (1970).

Сваки од ових периода представља, у ствари, посебну етапу у развоју привредних, друштвено-политичких и културних функција Београда. Са сваком наредном развојном фазом утицај града на околину бивао је све већи, попримајући увек и неке нове димензије. Досадашња анализа конкретних проблема у великој мери потврђује ову чињеницу. Показало се да развојни процеси у животу и култури становништва испитиване области обично пролазе кроз фазе, које одговарају развојним фазама самог Београда.

Треба напоменути да се утицај Београда не осећа подједнако у свим деловима његове околине. Другим речима, разлике у интензитету процеса урбанизације су веома уочљиве. Многи виши степен продора урбане, цивилизацијске културе запажа се у насељима у непосредној близини Београда, затим у насељима која се налазе на важним саобраћајницама а у новије време и у местима у којима је, подизањем индустријских објеката, почела да се ствара урбана средина. Међутим, упоредо са растом и развојем Београда поменуто разлике постепено ишчезавају.

Др Душан Бандић

Summary

SOME NEW CHANGES IN THE LIFE AND CULTURE OF THE BELGRADE AREA POPULATION

The title of the monograph points out the very complex and wide sphere of problems regarding the subjects treated in it. A complete elaboration of these problems would require a big team of experts on different problems. Therefore our investigation was dedicated to a more narrow temporal, spatial and thematic extent. The following changes are studied: 1). changes related to the period from the close of the last century to the beginning of the seventies of this century; 2). changes related to the territory considered at that time as surroundings of Belgrade; 3). changes related to the population economics, villages and habitations.

The available literature regarding these problems is full of contributions anthropo-geographic and demographic character. However, many questions of great importance, from the ethnological point of view, were left out from the field of scientific interest. Besides, preliminary investigations referred to the period up to 1962, and the interval between 1962 and 1970, was in most cases ignored. In this monograph we wished to fill in, even partially, the mentioned void and form a good foundation for further ethnological investigations.

Besides the introduction and conclusion, this monograph consists of four chapters. The first chapter refers to changes related to migrations and the composition of the population. The study established that Belgrade surroundings were a pronounced immigration region throughout the examined period. In general, until the First World War, it was a very attractive area for immigrants as a politically free and economically favourable area (especially because of wide spaces of free fertile land) and from the First World War, and especially after the Second World War, as a territory which

was under the direct effect of the town which developed speedy. Strong immigration of „agrarian” and „suburban” character caused a rapid increase and a complex composition of the population. Changes in social, economic and ethnical composition of the population are studied in detail.

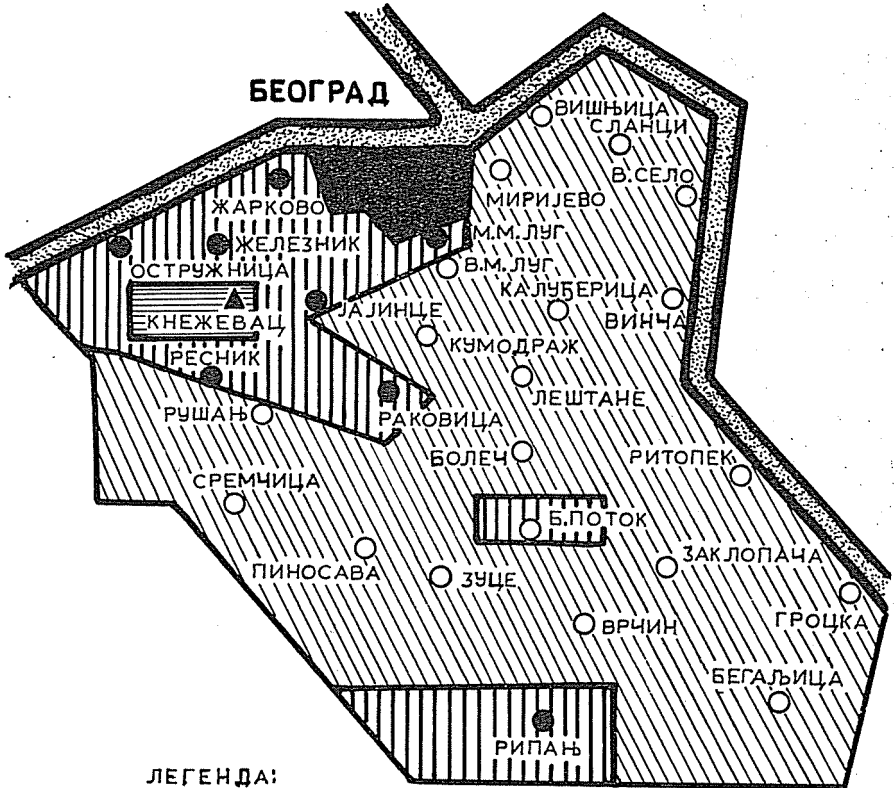
The second chapter refers to new economic changes and processes. Here two main processes are specially emphasized. The first part discusses the general economic changes in the surroundings of Belgrade, and especially the process of transition of the agrarian population to non-agrarian occupations. The second part discusses the transformation of agrarian production. A constant decrease of productive forces (decrease of workers, decrease of agricultural lands) but also a certain progress both in the social and organisational and technical sense, was registered. The progress in the social and organisational sense is to be seen in the socialization of some agricultural areas, and the technical progress in the modernisation and automatization of production means, as well as in a more modern production often based on scientific ideas. Special attention is paid changes referring to agricultural production, due to adaptation of farmers to the needs of the Belgrade market.

The third chapter discusses the development of settlements in the surroundings of Belgrade. This process is studied from the following aspects: territorial development, changes in type (from the anthropo-geographical standpoint), general character and appearance. Special attention is paid to their relations with Belgrade. The most important forms of these relations (territorial, administrative, economic, cultural, traphical etc.) are analysed.

The fourth chapter discusses the development of habitations (house, household) in the area. Special attention is paid to the substitution of the traditional type of house by a new one, as well as the substitution of the traditional furniture by industrial products. Also, the most important problems referring to dwelling-culture are discussed. Finally, changes related to the entire household are studied. The process of reduction of a household (decrease of its space and content) is also discussed.

At the end of the monograph results of these investigations are presented. They include general characteristics of new changes related to thematic areas (population, economics, villages, homes). Also an attempt is made to consider the transformation of the life and culture of the population of the Belgrade area as a component part of general urbanization (in a more wide sense of the word) e. i. as an influence of the town on the village or of civilisation on the traditional culture.

ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 1.
 КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ СТРУКТУРИ
 СТАНОВНИШТВА (Пресек 1953)

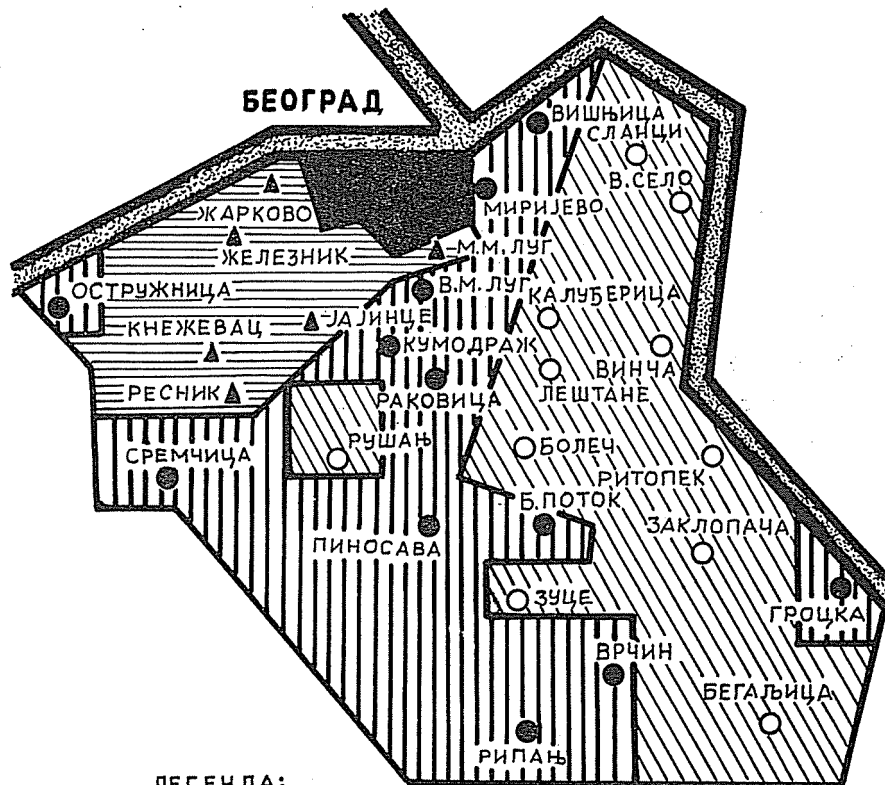

ЛЕГЕНДА:

- Насеља са више од 60% пољопривредног становништва (група I)
- Насеља са 25-60% пољопривредног становништва (група II)
- ▲ Насеља са мање од 25% пољопривредног становништва (група III)
- ▨ Територија на којој су насеља групе I
- ▤ Територија на којој су насеља групе II
- ▥ Територија на којој су насеља групе III

ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 2.

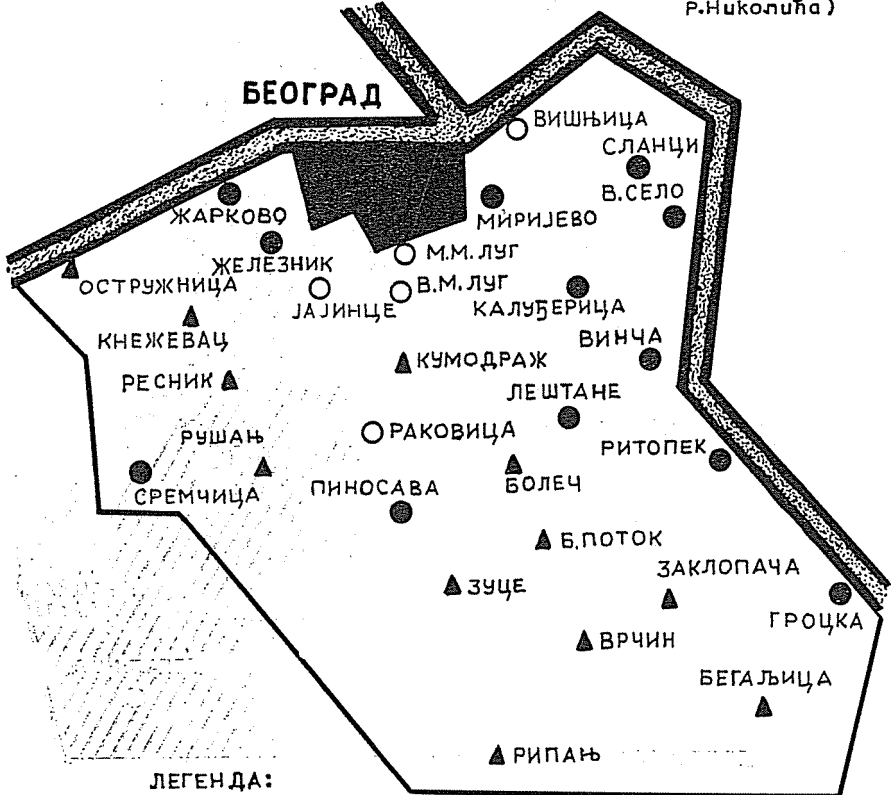
КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ СТРУКТУРИ
СТАНОВНИШТВА (Пресек 1961)

ЛЕГЕНДА:

- Насеља са више од 60% пољопривредног становништва (група I)
- Насеља са 25-60% пољопривредног становништва (група II)
- ▲ Насеља са мање од 25% пољопривредног становништва (група III)
- ▨ Територија на којој су насеља групе I
- ▤ Територија на којој су насеља групе II
- ▧ Територија на којој су насеља групе III

ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 3.
 КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ
 СТАНОВНИШТВА. (Пресек: крај прошлог века—према подацима
 Р.Николића)

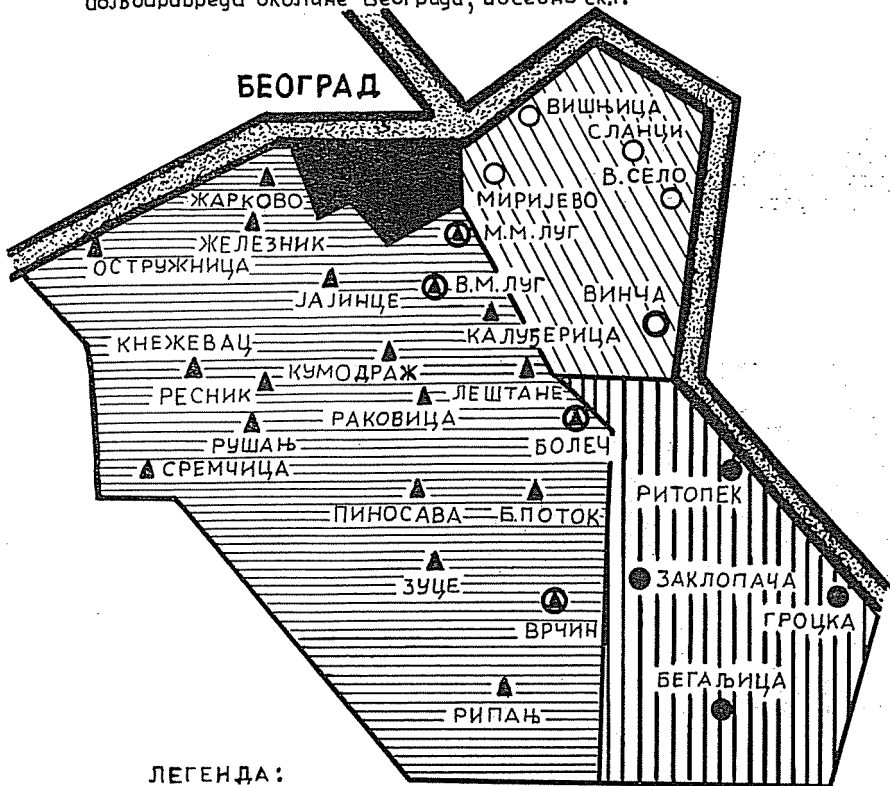

▲ Насеља чије је становништво било пореклом из Шумадије, јужних, југозападних и западних српских крајева.

○ Насеља чије је становништво било пореклом из источних и југоисточних српских крајева.

● Насеља чије је становништво по пореклу било разнолико из свих српских крајева.

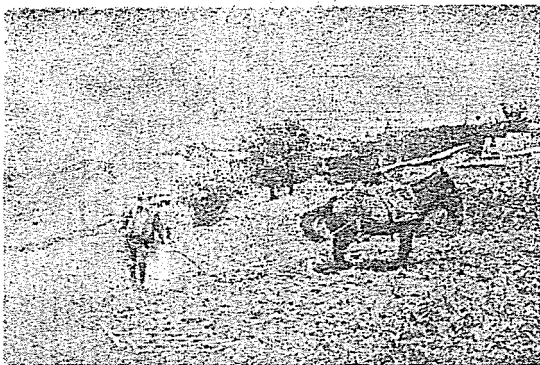
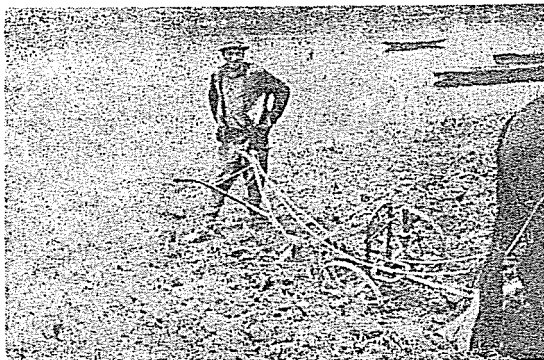
ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 4
 КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА КАРАКТЕРУ ПОЉОПРИВРЕДНЕ
 ПРОИЗВОДЊЕ. (Пресек 1962— према раду: М. Лушобац, Приградска
 пољопривреда околине Београда, посебно ск.1.

ЛЕГЕНДА:

- Површарска насеља
  - Воћарско-виноградска насеља
  - ▲ „Мешовиша“ земљорадничко-сточарска насеља
  - Површарска насеља која гравиширају воћарству (виноградар)
  - ⊙ „Мешовиша“ насеља која гравиширају воћарству (виноградарству)
  - ⊕ „Мешовиша“ насеља која гравиширају површарству
- ▨ Обласи површарске пољопривреде
  - ▤ Обласи воћарско-виноградарске пољопривреде
  - ▧ Обласи „мешовиша“ земљорадничко-сточарске пољопривреде

Слика 1 — Гвоздени плаут
индустријске производње,
у периоду између два свет-
ска рата (Вишњица)

Слика 2 — Гвоздена др-
љача фабричке производ-
ње — у првом плану
(Вишњица)

Слика 3 — „Топле леје у
Вишњици (лево су стакле-
ни „рамови“)

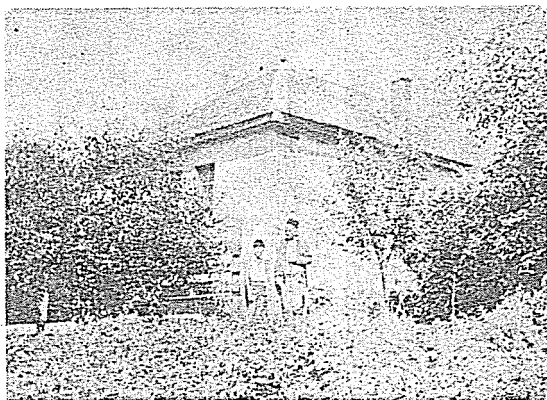
Слика 4 — Башта са по-
врћем (Ново насеље у ви-
шњичком атару)

Слика 4а — Ново насеље у
вишњичком атару (Улица
12а „нова“)

Слика 4б — Моравска ку-
ћа с краја прошлог века
пored двоспратнице зидане
1969 (Вишњинца)

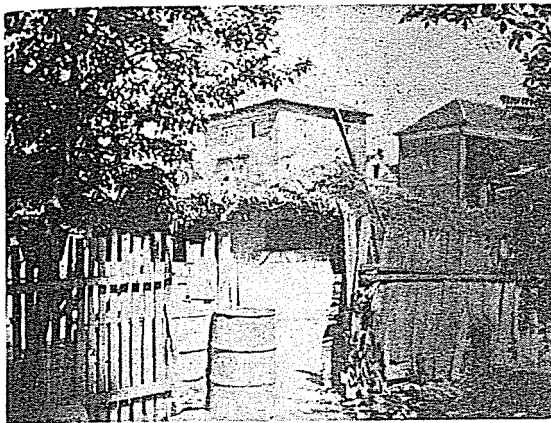
Слика 5 — Камена кућа,
стара 62 године
(Вишњица)

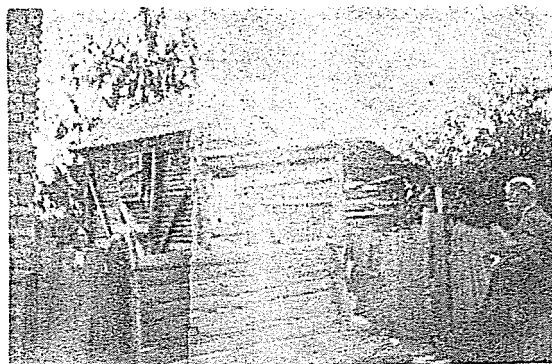
Слика 6 — Најстарија кућа
у Вишњици (према општем
уверењу мештана)

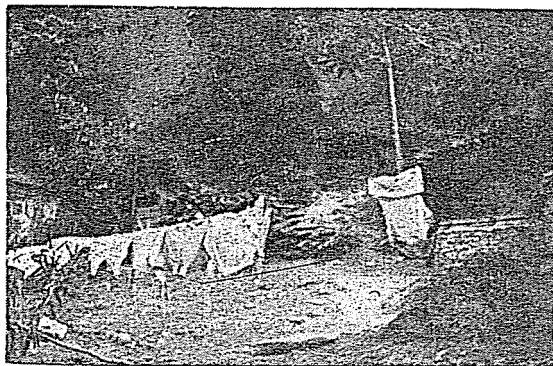
Слика 7 — Кућа Рома
крај обале Дунава са кровом
од плеха и другог природног
материјала
(Вишњица)

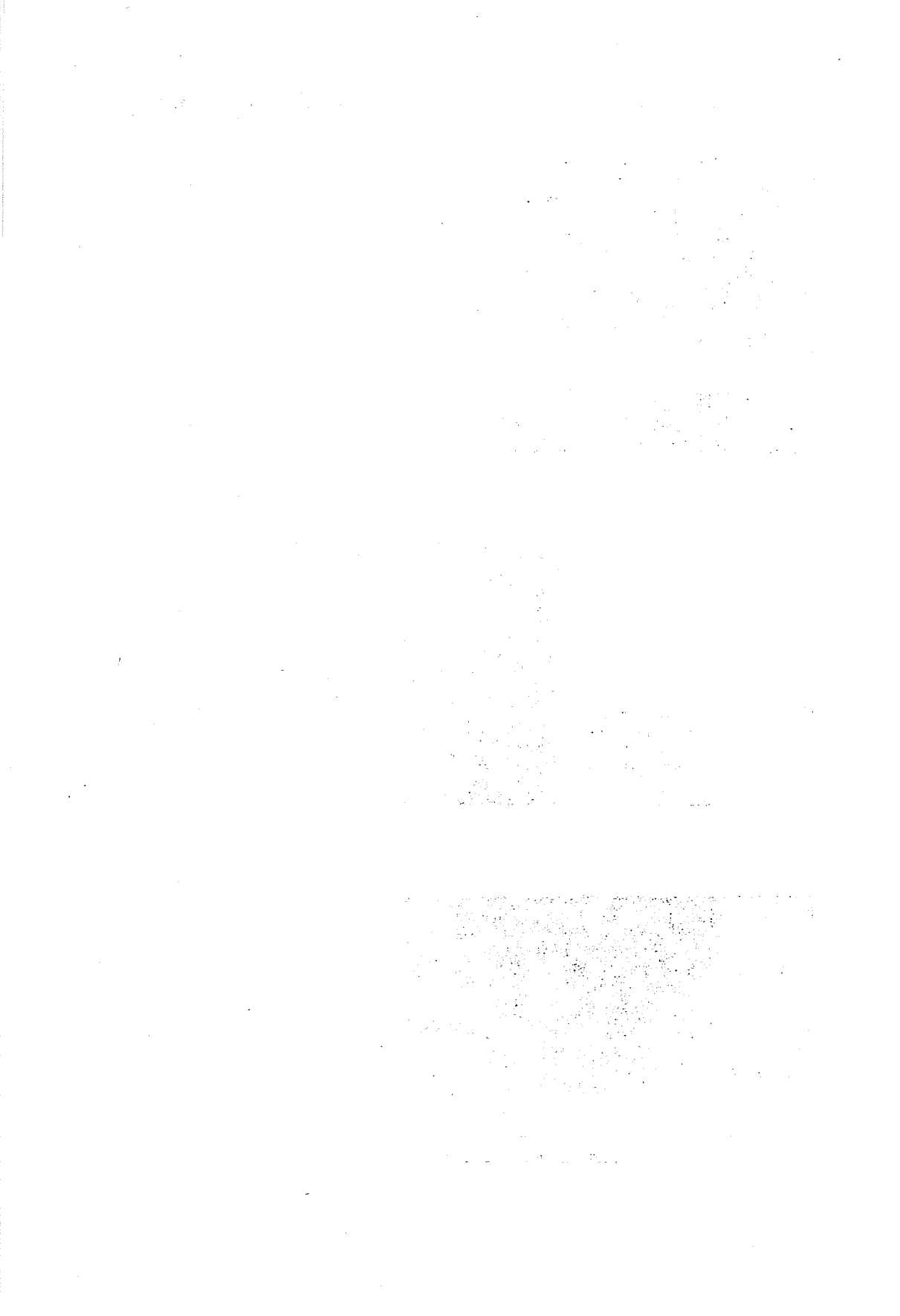
Слика 8 — Свињац покривен сламом; у позадини кућа савременог типа (Вишњица)

Слика 9 — Привредна зграда: комбинација коша за кукуруз и оставе за асуре којима се прекривају „топле леје“ (Вишњица)

Слика 10 — Дрвљаник. У позадини свињац, у ствари пећина и лесној литици искоришћена у ту сврху. (Вишњица)

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Раде РАКИТА

ПРИВРЕДА, ЕРГОЛОГИЈА
И ТЕХНОЛОГИЈА У ЈАЊУ
(ЗАПАДНА БОСНА)

БЕОГРАД
1979.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Раде РАКИТА

ПРИВРЕДА, ЕРГОЛОГИЈА
И ТЕХНОЛОГИЈА У ЈАЊУ
(ЗАПАДНА БОСНА)

Уредник

Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, проф. Универзитета директор Етнографског
института САНУ

Редакциони одбор

Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Др МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ, Др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, Мр ЛАСТА
БАПОВИЋ (Секретар редакције)

Примљено за штампу на седници Научног већа Института
12. XII 1978. године

(Из Зборника радова ЕИ САНУ, књ. IX)

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице науке
Србије

Лектор: Лепосава Жунџ

Издаје: Етнографски институт Српске академија наука у уметности

Тираж: 1000 примерака

Штампа: ООУР штампарија „Слободан Јовић“, Београд, Стојана Протића 52

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије, бр. 413-58/74-02 од 25. I 1979. ова књига ослобођена је плаћања посебног Републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	— — — — —	111
I ЈАЊ КАО ПРЕДИОНА ЦЈЕЛИНА	— — — — —	111
II ПРИРОДНА СРЕДИНА	— — — — —	113
1. Морфолошке црте	— — — — —	113
2. Климатске карактеристике	— — — — —	116
3. Хидрографске прилике	— — — — —	118
4. Биљни и животињски свијет	— — — — —	125
III ПРИВРЕДА	— — — — —	126
1. Сточарство	— — — — —	127
2. Земљорадња	— — — — —	161
3. Аграрни односи	— — — — —	201
4. Остали видови привређивања	— — — — —	217
5. Пренос добара и саобраћај	— — — — —	247
6. Дерменцијање и пијачење	— — — — —	259
ЗАКЉУЧАК	— — — — —	262

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Проучавање предлоне цјелине Јањ отпочео сам као студент треће године Филозофског факултета у Сарајеву, 1953/1954. године по упутствима мога уваженога професора др М. С. Филиповића. Тада сам испитао вјерске и друге обичаје већине села у овом крају и изнио их најпре у једном краћем — семинарском, а затим у нешто ширем — дипломском раду. Послије завршених студија, под надзором поменутог професора, све до његове смрти 1969. године, као и према писаним упутствима о проучавању нашег народног живота, која су објавили Цвијић, Ердељановић Радић и др., те на основу стеченог знања путем консултовања обимне литературе из ове области, отпочео сам комплексна проучавања овог предјела, који желим да презентирам науци у виду једне монографије. До сада сам, из обимне прикупљене грађе о Јању и животу и раду Јањана, публиковао неколико краћих радова. Овај рад, премда по обиму опширнији од претходних, такође је само краћа обавијест о животу Јањана, а настао је узгредно, уз комплекснију обраду предјела, која је још у току.

Користим прилику да овим путем, у првом реду, захвалим др Милану Васићу, професору Универзитета у Сарајеву, који је својим сугестијама, подстицајем и свестраном помоћи, кад год ми је она била потребна, прекидајући и свој свакодневни посао, допринео да овај рад приведем крају. Посебну захвалност дугујем др М. Васићу на помоћи коју ми је пружио у превођењу турских дефтера, у којима се спомиње и овај предео.

Све цртане илустрације у овом раду израдио је мој брат Ракита Слободан, на чему му и овим путем најсрдачније захваљујем.

На крају, на овом мјесту осјећам се дужним да изразим захвалност свима Јањанима који ми пријатељски изибоше у сусрет својим обавјештењима.

I. Јањ као предлона цјелина

У средишњем дијелу Динарског планинског система, између ријечних долина Врбаса и Пљеве, наслоњена уз источни руб ширег подручја крашких поља и била западне Босне, смјештена је, у науци још недовољно позната, предлона цјелина Јањ. Уздуж-

но је, и то скоро по средини, у правцу југ — сјевер, пресијеца дубока долина ријеке Јањ, која се с десне стране, у мјесту Шипову, улива у ријеку Пљеву. По тој ријеци, чије се готов цијело сливно подручје поклапа са овом предионом пјелином у њеним данашњим границама, Јањ је највјероватније и добио такво име.¹

Својим природним границама и изразитим етничким обиљежјем, овај предео је јасно одвојен од својих сусједа: Купреса, на југу; Гламоча, на западу; *Жупе*², на сјеверу; Јајачке комуне, на сјевероистоку и *Скопља*³, на истоку. На сјеверу је ограничен планинама: Горицом (1272) и Растовом косом (1230⁴); на сјевероистоку граница иде преко Равне горе и узвишења Кршеви (1195), а на истоку се држи планинских вијенаца Криве јелике (1386) и Тисове косе (1500). Југоисточну му границу чини било Чучковине (1529), а јужну Велика плазарица (овдје се не каже „плазеница“) (1768), Равна гора (Црни врх, 1403) и најјужнији обронци Меснице, из које се становници највећег броја јањских села још од давнина снабдијевају *јанијом* и другом дрвеном грабом. Предео је са запада ограничен билом Виторога (Велики Виторог, 1907) и источним обронцима Смиљевца (1504) и Булета (1347). Одавде се граница постепено спушта према долини ријеке Јањ, а након пресијецања ове ријечне долине, она се нагло диже према сјеверу, држећи се узвишења Грабежа (908) и Перића главе (1063), одакле се пружа право на Горицу, са које смо и почели повлачити границе овог предјела.⁴

Површина Јања у назначеним границама износи око 320 km², док читаво сливно подручје ријеке Јањ, према подацима наведеним у Енциклопедији Југославије 4, стр. 463, обухвата простор од 346,9 km². Према Попису из 1961. године, Јањ је имао 9 178 становника, док посљедњи Попис, из 1971. године, према коме овај предео има 8 837 становника, говори да се за последњих десет година становништво у њему смањило за 341 становника, што, изражено у процентима, износи нешто више од 3%.⁵ Просјечна густина насељености креће се око 30 становника на 1 km², а то одговара просјечној густини насељености становника који

1 О имену Јањ опширније у мом раду *Народна вјеровања у предјелу Јањ везана за човјеков живот и рад и његов поглед на свијет*, ГЗМ БиХ, св. XXVI — Етнологија, Сарајево 1971.

2 *Жупом* се називају насеља која леже сјеверно и сјеверозападно од предјела Јањ, између доњег тока ријеке Јањ и ријеке Пљеве.

3 *Скопљем* се називају сва насеља која се налазе изван источне границе предјела Јањ.

4 У Енциклопедији Југославије 4, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1955, страна 463, пише да је овај предео са сјевера ограничен потоком Глоговцем и Липовом главом, што је сасвим погрешно, јер поток Глоговац протиче скоро средином ове предеоине пјелине, а Липова глава се налази у сјеверозападном дијелу Јања.

4а Планинске вијенце који уоквирју предео Јањ сијеку четири истакнутија превоја, преко којих постоји најбоља веза са његовим сусједима, што ће бити опширније изнето у одјелку овог рада *Стољашњи саобраћај*.

живе у крашким предјелима Динарског планинског система, у чијем се саставу налази и овај преддио.

У границама Јања живи искључиво српски живаљ (православне вјере), који се назначеним границама општо одваја од живља сусједних преддионах цјелина, у којима живе, претежно, измијешани становници све три националности и конфесије: и Срби (православни), и Муслимани (исламске вјере), и Хрвати (католици). Према томе, овдје се ради о једној јасно издвојеној преддионој цјелини, код које се природне границе поклапају са етнографским, које има јасно наглашено етничко обиљежје, по чему га његови сусједи и зову посебним именом — *Јањани*.

Природна одсјеченост предјела од његових сусједа и важнијих комуникација, као и етничка и вјерска хомогеност његовог становништва, били су, по свему судећи, од пресудног значаја што се овдје формирала једна етничка група са многим својим специфичностима.⁶ Све се то дубоко одразило и на привредне прилике овог краја, што ће се видјети касније у одељку *Привреда*.

Историјске границе Јања биле су шире од данашњих, а становништво у њиховом оквиру сачињавали су истородни хришћани и муслимани. То потврђују пописи нахије Јањ у дефтерима Босанског и Клишког санџака из XVI и XVII века, из времена у коме се управо и вршио процес исламизације на овом подручју.

У опширном попису Босанског санџака из 1540. године, у којем се први пут јавља попис Јања као нахије, уписана су и села која леже непосредно уз десну обалу ријеке Пљеве (Волари и Чифлук), што недвосмислено говори да је сјеверну границу Јања, на потезу код Шипова, чинила ријека Пљева.⁷ То значи да је преддио Јањ захватао цијели слив ријека Јањ, почевши од њеног изворишта па све до ушћа. Каснији историјски догађаји допринијели су да се под појмом Јањ подразумијева онај простор који лежи у назначеним границама проширене Јањске долине јужно од села Мујџића. То значи да се његова сјеверна граница помјерила према југу, узводно уз ријеку Јањ, далеко од пријашње границе на ријечи Пљеви, за скоро десет километара.

II. Природна средина

1. *Морфолошке црте*. — У погледу рељефа Јањ је издвојена висораван у оквиру Динарског планинског система, чија

5 О узроцима опадања броја становника у овом предјелу говори се у поглављу *Привреда*.

6 О тим етничким специфичностима Јањана опширније се говори у за себном поглављу мога обимнијег рада о овом предјелу, који се налази у рукопису.

7 Видети: *Тапу дефтер за Босански санџак*, No 211 (из 1540); фотокопија 75/139 (ОИС).

просјечна надморска висина износи 900 — 1000 m. Готово са свих страна уоквирују је планински вијенци, који је надвисују за око 300 m. Посматрана у цјелини, ова висораван има изглед дубокодо- лине, због чега се у народу понекад назива *Јањска долина*, или *Јањски до*. Висораван је, као што је раније наглашено, дубоком долином ријеке Јањ и „притоке“^{7а} Ваганац оштро пресјечена, од југа према сјеверу, на два скоро подједнака дијела — западни и источни, који су, пак, рашчлањени на још мање цјелине.

Из Прегледне геолошке карте Босне и Херцеговине (лист Травник), види се да већи дио рељефа ове предионе цјелине при- пада мезозојској геолошкој формацији.⁸ У грађи рељефа веома се истичу рудисни кречњаци из креде и јурски кречњаци, од ко- јих је више грабен западни него источни дио висоравни. На источ- ној висоравни у знатној мери су распрострањени верфенски сло- јеви, те плиоцени пјешчари и глина, па је овај дио висоравни знатно богатији површинском водом него западни дио.

Уздигнути планински руб око ове висоравни сличне је геолошке грађе као и сама висораван. И у њему преовлађују руди- сни кречњаци из креде и јурске формације, на којима су се раз- вили различити облици крашког рељефа. То се нарочито односи на било Виторога и ширег појаса земљишта око њега. Овај уз- дигнути планински руб уоквирује западни дио Јањске висоравни и, слично њој, нема ниједног површинског извора. Стога је снаб- дијевање људи и домаће стоке водом за пиће, што ће се видјети у каснијим излагањима, један од највећих проблема овог краја. Слично се може рећи и за планине које уоквирују источни дио ове цјеловите висоравни.

Морфолошки, Јањска висораван је рашчлањена на више мањих рељефних цјелина, ако се не узме у обзир њена раздије- љеност на већ поменута два дјела. Ова рашчлањеност рељефа на крупније облике јаче је изражена на источном дијелу висо- равни него на западном. То је због тога што овај дио висоравни има доста крпа непропустљивих слојева земљишта грабених од доломита, верфена и неогених терцијарних седимената, на којима се вода задржава на површини и својим радом прави на њима удубљења, која су и дала овом дијелу висоравни упад- љиво расчлањен изглед. Овде се налази неколико јасно издвоје- них крашких површи, као што су: *Прибељачка површ*, на којој лежи село Прибељци; *Малиновићка површ*, која се налази сјеверо- источно од Прибељачке површи; југозападно је *Подовзирска површ*, на којој је смјештено село Подовзир; на крајњем сјеверо- истоку је *Љушанска површ*, гдје је смјештено село Љуша, а на

^{7а} Ваганац се понекад сматра притоком ријеке Јањ. Но, касније ћемо видјети да је то само узводни продужетак ове ријеке, само са другим именом.

⁸ Прегледна геолошка карта БиХ Р. 1 : 200000, лист „Травник“, Геолошки завод, Сарајево 1929.

сјеверу Јање је мала *Кнежевчићка површ*, гдје се налази село Кнежевчићи. Све наведене површи леже на надморској висини већој од 900 m, па им је клима веома оштра, а земљиште кречњачко и неплодно. Услови за земљорадњу су веома оскудни (главне пољопривредне културе су пиревина, зоб, јечам, кромпир, купус итд.), па се становништво овдје претежно бави сточарством.

У источном дијелу висоравни лежи највеће крашко поље у Јању — *Грбовачко поље*. Ово поље се убраја у групу наших високих и сушних крашких поља, а правац пружања му је динарски. Дугачко је 6,5 km, а широко просјечно 2,125 km. Површина поља износи 8,75 km², а надморска висина — између 990 и 1 000 m. Дно поља је претежно равно. Дуж његове западне ивице појављује се камењар, а југозападни му дио испуњавају многобројне вртаче и увале, тако да у том дијелу има изглед богињавог краса. У југоисточном дијелу поља има доста ораничних површина, на којима се узгајају отпорније културе (зоб, јечам, пиревина, хељда, кромпир, купус, конопља итд.), а остале његове површине прекривене су ливадама („косницама”) и пашњацима. У пољу нема сталне изворске воде, али се у влажнијем периоду године појаве повремене извори и водотоци, који се брзо губе у мањим понорима. Због недостатка воде, нарочито у љето, као и због оштре климе, у пољу нема ниједне зграде не само за становање људи него ни за боравак домаће стоке.

На простору између Грбовачког поља и ријеке Јањ земљиште је претежно каменито, а на том камењару развијени су не само површински већ и дубински облици крашког рељефа. Ту има много јама и пећина, а међу њима је најпознатија јама *Маринкуша*, недалеко од села Грбавице. Слична јој је јама *Звечарка*, која се налази на Љушанској површи. Од котлинских проширења у источном дијелу висоравни треба споменути пространу и плодну котлину *Ваганац*, која делимично прелази и на западни дио висоравни, западно од корита ријеке Ваганац. С њом је уско повезана *Бабићка котлина*, у којој се налазе села Бабићи и Бабин До. То су најплодније и најгушће насељене котлине у овом предјелу.

Западна висораван је по површини нешто мања од источне; рељеф јој је веома монотон. Монотонију рељефа често прекидају ситни облици крашког рељефа: шкрапе, вртаче и увале, док је крупних облика рељефа мање. Има доста мањих крашких поља, која носе назив „пољица.” На њој се налазе и мања котлинска проширења, такозване „баре”. Баре су добро обрађене и у њима се претежно сије кукуруз, грах, тикве и шпеница. Мало равније и веће површине рељефа најчешће су познате под називом „подови.” На овим заравњеним површинама најчешће се сусрећу оранице, на којима се сију културе отпорне према оштрој клими која овдје влада. Већи или мањи дијелови ових површина служе као „коснице” за кошење сијена. Међутим, ова висораван

је углавном каменита, а многе камените површине овдје називају *гричеви*. У гричевима се налазе многобројне јаме и пећине. Најчувенија пећина на овој висоравни је *Ваганска пећина*, која се налази око 2 km јужно од села Вагана.⁸

Посматрано у цјелини, морфологија рељефа у западном дијелу висоравни пружа много оскудније услове за привређивање него што су услови у источном дијелу.

2. *Климатске карактеристике*. — У овом предјелу нема никакве метеоролошке службе, па, према томе, ни метеоролошких проматрања, због чега се не могу дати ни тачни подаци о климатским приликама које владају у њему. Ипак, на основу личних запажања и обавјештења прикупљених на терену, може се дати приближно тачна слика о томе.

Изузимајући најнижи појас рељефа, који непосредно лежи уз ријечна корита Јања и Ваганца, гдје влада „жупна“ клима, сав преостали простор у овом предјелу има оштру планинску климу. У томе се посебно истиче уздигнути рубни појас Јањске висоравни, који и сачињавају високи планински вијенци. Први мразеви се овдје појављују већ у другој половини октобра, а понекад и раније. У том периоду на околним планинама најчешће почиње да пада снијег. Стални снијезни покривач на висоравни појављује се у другој половини новембра, а од половине септембра па све до појаве сталног снијезног покривача овдје влада такозвана „црна зима.“ Она заправо почиње од Мале госпојине (21. IX), па је у народу, у вези с тим, веома распрострањена изрека: „Мала Госпа — црна зима.“ Иако земљиште још није прекривено бијелим снијезним покривачем, од тада наступају хладни дани са честим вјетровима, међу којима доминира *бура*, тако да се температуре ваздуха не разликују много од температуре које владају у зимском периоду. У унутрашњости висоравни снијег се континуирано задржи до половине априла, а на околним планинама и до средине маја. На висоравни је просјечна висина снијезног покривача око 0,5 m, а на планинама износи више од 1 m. Често се догађа да је висина снијезног покривача, како на планинама тако и на самој висоравни, толико велика да се људи не могу удаљавати од својих кућа. Они тада лопатама разгрћу дебели снијезни покривач правећи у њему дубоке стазе до помоћних зграда. Домаћа стока се и по неколико дана не пушта из зграда у којима живи. Скоро нема мјесеца за који се са сигурношћу може тврдити да у њему не може пасти снијег. Само донекле то не важи за оне мјесеце који у своме називу не садрже слово „р“. То се види и из народног тумачења, према којем су сви мјесеци који у свом имену имају слово „р“ ближи зими него било којем другом годишњем добу. Зимске температу-

8а Ж. Богдановић и др. у чланку *Ваганска пећина у Босни*, Зборник радова Природно-математичког факултета, Нови Сад 1971, дади су приказ ове пећине.

ре су веома ниске, посебно оне у другој половини јануара и првој половини фебруара. У том периоду је и врло учестао сјеверни хладни вјетар *бура*. Он толико снизи температуру ваздуха да напољу од хладноће „срце пуца.“⁹ Поред буре, у овом крају су познати и ови вјетрови: *југовина*, која најчешће дува у јесен и у прољеће; затим *гламочак* (дува са запада, од Гламоча), *палац*, који дува у топлије годишње доба и брзо исуши влагу са површине земље, те трава почиње да се суши, односно овај вјетар је „опали“; *развигорац*, који у прољеће убрзава листање дрвећа (развија „пуп“ на гранама) и *сунчаник*, који дува од истока, „гдје Сунце излази“. Посебну врсту вјетра чини вјетар од *Нугла*, који дува од сјевера и сјевероистока, и који је сличан буре.

Право прољеће овдје наступа доста касно и кратко траје. Шума почиње да листа тек крајем априла, потпуно озелени половином маја, а на планинама крајем маја. Прелаз из зиме у прољеће је постепен, а из прољећа у љето брз. Прољећно орање почиње тек крајем априла (у жупним котлинама нешто раније); само ако је зима изузетно блага, пуштање прве прољећне бразде може почети и нешто прије.

Љето наступа тако брзо да се завршетак прољећа скоро и не примети. Љети су дани умјерено топли, док су ноћи помало свјеже, а у кишне дане и прохладне. Ово нарочито важи за планине које окружују ову висораван. Јулске температуре ваздуха су највише и тада је годишњи максимум. Тад „пече“ прави љетни „звиздан“ (љетње сунце), кад и људи и стока често траже предаха и освјежења у дубокој хладовини испод крошњастих стабала дрвећа. Али и те температуре ваздуха су подношљиве и ријетко се дешава да неко добије „сунчаницу“. У другој половини августа температуре ваздуха осјетно опадну, нарочито ноћне. Тај пад температуре посебно долази до изражаја ако тада почну да падају кише. Нису усамљени случајеви да крајем августа на околним планинама падне и снијег.

Јесен на Јањској висоравни долази рано, али се, најчешће рано и завршава. Она је знатно топлија од прољећа, премда кишна јесен може бити и прохладна. А кишне јесени су овдје доста честе, чешће од сушних.¹⁰ Јесење кише понекад могу да онемогуће завршетак вршидбе, тако да неовршене пластове жита и снијег прекрије. Лишће са грана брзо опадне, а рани мразеви спречавају дозријевање неких позних култура. Због тога се, на примјер, кукуруз не може ни узгајати даље од ријечних удолина и котлина заштићених од хладних ваздушних струјања. То исто важи и за гајење појединих врста средњоевропског воћа, као и

9 Ово је честа изрека Јањана кад желе да истакну колико је напољу хладно.

10 У вези с јесењим кишима, у Јању се често причава ова анегдота. Један Турчин у разговору са Србином који се односио на род љетине рече: „Ви, Срби, молит се богу за кишу до Госпојине, ја ћу од Госпојине па даље.“

неког поврћа. У јесен се појављују и честе магле, које се најдуже задржавају изнад ријека и у ријечним долинама. Кад магла узводно путује, то, према народном тумачењу, наговјештава скоро „невријеме,” док низводно путовање магле доноси „љепоту.” На самој висоравни јесен је веома кратка, а на околним планинама скоро се и не осјети. Њен већи дио припада зими, па макар земљиште још и не покрио стални снијежни покривач. То је она „црна зима”, одкоје „срце пуца”.

Из свега до сада реченог јасно произлази да је клима у предивној цјелини Јањ веома оштра и да су сва годишња доба подређена само једном годишњем добу — зими.¹¹

3. *Хидрографске прилике.* — Из прегледа географског положаја, као и на основу морфологије рељефа и његове грађе, јасно се види да предивна цјелина Јањ припада широј зони класичног динарског краса, богатог кречњачким слојевитим стијенама, испресијецаним разноврсним системом пукотина. Оваква грађа рељефа условила је у цијелој тој крашкој зони, укључујући и овај предиво, оскудицу воде на површини и знатну количину воде у дубини.

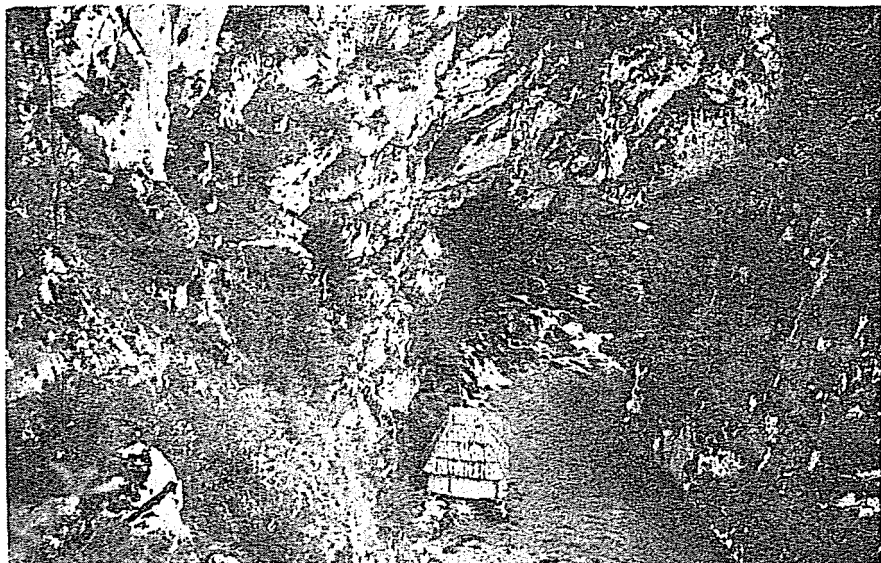
На основу општег прегледа климатских прилика може се назријети да предиво Јањ, слично широј зони Динарске области, не оскудијева у падавинама и да су те падавине доста равномјерно распоређене на сва годишња доба.

О тачној годишњој количини падавина и њеној расподјели по годишњим добима немогуће је било шта одређено рећи, јер у Јању још не постоји ниједна кишомјерна станица. Ипак, на основу властитих запажања и усменог казивања старијих Јањана, може се закључити да јесењи мјесеци: октобар, новембар и децембар имају највише падавина, а најоскуднији су у падавинама август и септембар. Велика количина талога падне и на преласку из прољећа у љето, што понекад омета нормалан завршетак орања и сијања касних усјева. Падавине директно утичу на ниво малобројних ричних токова у овом крају, а за вријеме учесталих киша и наглог отапања снијега појављују се и повремени потоци, којих већ у љетним мјесецима сасвим нестане. Но, и у

11 У народу живи предање да су зиме у овом крају биле некад знатно суровије од данашњих, те да је уопште клима била оштрија. У вези с тим се прича да су у овом крају некад живјели „Грци”, чија су се насеља налазила у „завјетринама” по доловима (заиста се и данас виде остаци неких зидина по неким доловима, који су већ прекривени шумом), али их је једног дана зима натјерала, да о „Довима” (Духовима 27. VI), по „површици” снијежној, оду из овог предјела у друге топле крајеве „заувијек”. Слично народно предање Средњег Полимља и Потарја у Новопазарском санџаку наводи и Петар Мркоњић у свом раду „Средње Полимље и Потарје”, СЕЗб. књ. IV, Београд 1902, стр. 251. У свом раду „Историја Срба I,” друго исправљано и допуњено издање „Научне књиге”, Београд 1952, стр. 7, К. Лиречек наводи, да су у историјско вријеме важили код Грка и Римљана сјеверни крајеви Полуострва „као сурови и непријатни”.

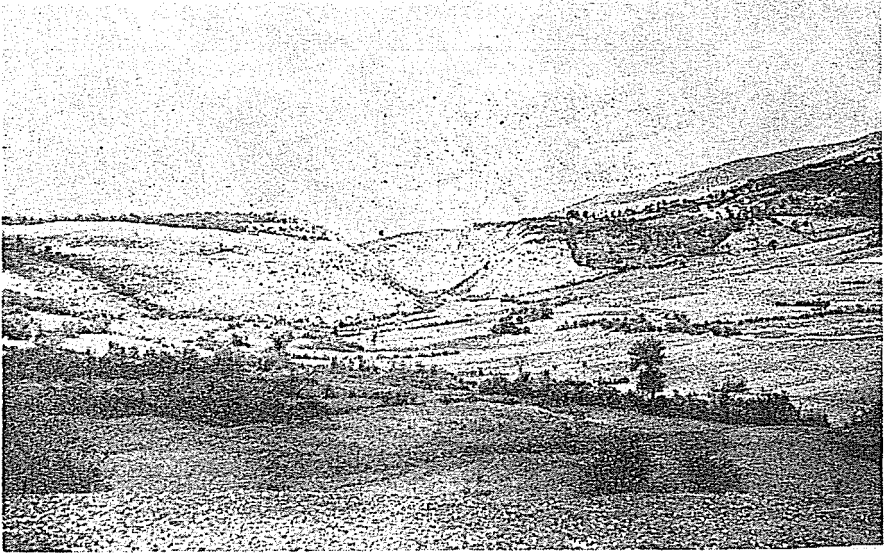
највлажнијем периоду године, највећи дио Јањске висоравни, посебно онај западни, и скоро цијели њен планински обод, не располажу ниједним извором нити било каквим воденим током.

Слика 1. — *Јањско врело* (лијево изнад млина); десно је ријека Ваганац, која се са ријеком Јањ спаја код самог врела и с њом чини јединствену ријеку

У читавој овој предивној цјелини постоји само једна права ријека — *Јањ*. Она настаје од *Јањског врела*, које се налази западно од села Бабића. Јединствену цјелину са овом ријеком чини ријека *Ваганац*, која се спаја са ријеком Јањ тачно код Јањског врела. Према томе, ријеч је о јединственој ријечи, која има различита имена за поједине дијелове свог тока, као и о потпуно јединственој ријечној долини. Посматрано у цјелини, ова ријека, заправо, извире испод Велике плазарице и настаје од више извора. Највиши јој је извор *Вриоци*, који се налази на надморској висини 1060 м, а десетак метара испод њега је још један већи извор. Испод ова два већа извора налази се низ мањих, а поред њих, у расједима насталим због клизања терена, појављују се многобројне „пишталине”. Од извора до посљедњих купрешких воденица, ова ријека носи назив — *Купрешка рика*. Одатле па до наспрам села Вагана назива се само *Ријека*, и на том дијелу њеног тока налазе се многобројне воденице села Волице, Прибељаца и Вагана. Од ваганских млинова па све до Јањског врела ова ријека се, по селу Вагану, назива *Ваганац*. Према овом називу названа је и цијела котлина, која прати овај ток ријеке све до Јањског врела. Ријека Ваганац, на приближно 400

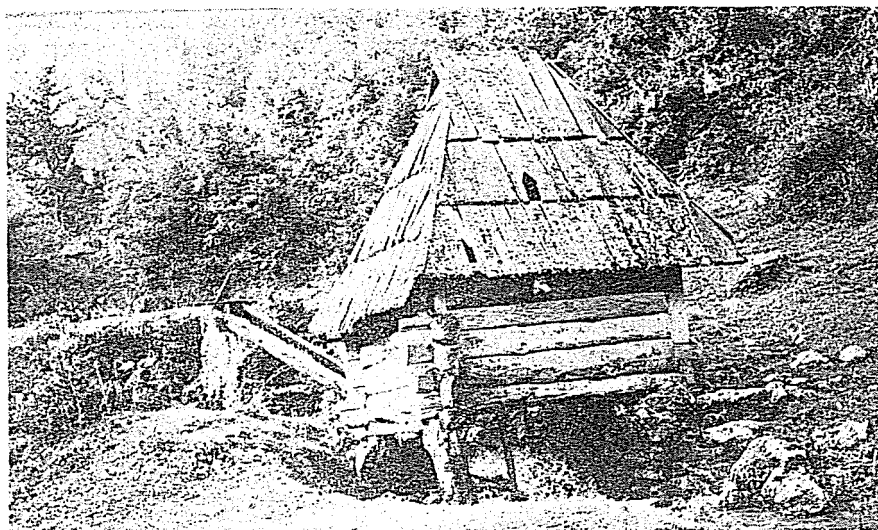
м узводно од Јањског врела, прави дубоку пробојницу, звану *Тук*, која представља класични примјер ријечне епигемије уопште. Њен ток се овдје дубоко усјекао у слојевите кречњачке стијене, ту и престаје котлинско проширење Ваганаца, а започиње дубока и уска клисура, која прати ову ријеку све до села Мујцића у сусједној Жупи. На дијелу овог тока, који носи назив Ва-

Слика 1а — Епигенија Тук коју је изградила ријека Ваганац

ганац, доскоро су се налазили многобројни млинови једног броја села која леже на западном дијелу Јањске висоравни. Због смањења броја „редовника“ (оних који мељу жито), као и због постепеног преласка неких домаћинстава на куповину готовог брашна у продавницама и мљевења жита у приватном млину на електрични погон у Стројицама, почело је нагло ишчезавања млинова на ријеци Ваганац, па и на другим дијеловима ове јединствене ријеке. На цијелом свом току, од извора испод Велике плазарице па све до Јањског врела, ова ријека нема, ни са десне ни са лијеве стране, ниједну сталну притоку.¹² Али у рано про-

12 На топографској карти R 1 : 50 000, лист 100, секција Јајце 4, допуњена 1955. године, погрешно су унесени неки потоци као сталне притоке ријеке Ваганац. То су заправо сушне ријечне долине, које имају повремене токове само за вријеме јачег топљења снијега и обилнијих киша. Према Твртку Канаегу, *О неким проблемима хидрографије у сливу ријеке Пливе*, Географски преглед III, 1959, стр. 45, сливно подручје ријеке Јањ је веће од сливног подручја ријеке Пљеве у коју се улива, али јој је при ушћу у Пљеву протицај воде мањи од протицаја воде у Пљеву.

Слика 2 — Један од ријетких млинова који се данас налазе на ријечи Ваганцу. Ово је „Шпирића млин“, село Брдо (1973)

љеће — приликом наглог топљења снијега, и у касну јесен — за вријеме честих падавина, овај дио ријечног тока прими понеку притоку, која се најчешће назива „Поток“. Пред самим улазом у поменућу епигенију Тук, Ваганац прима, с лијеве стране, једину своју притоку звану *Поток*, која за вријеме кишног љета сасвим не пресуши. Шири терен дуж ове ваганчеве притоке назива се *Поток*.

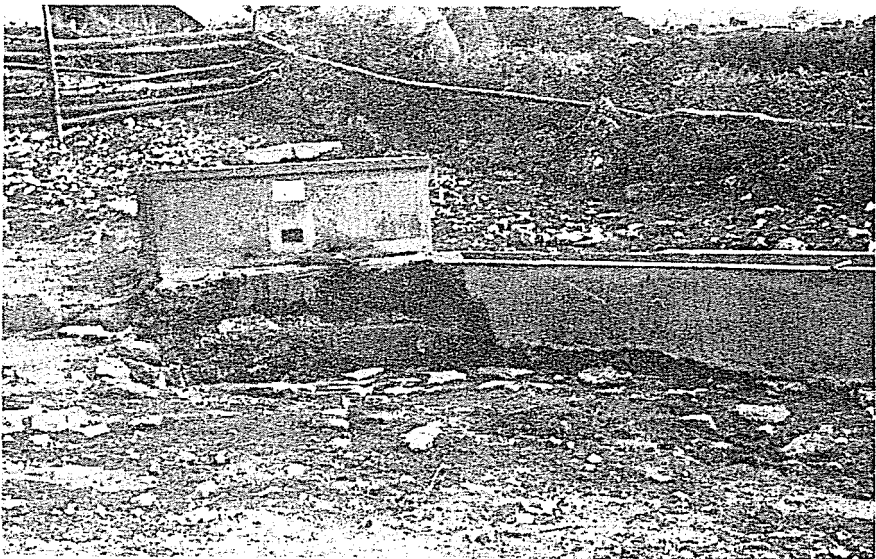
Од Јањског врела, недалеко од села Бабићи, па све до ушћа у ријеку Пљеву у мјесту Шипову, ова ријека се назива *Јањ*. Укупна дужина њеног тока, рачунајући њен зачетак испод Велике плазарице до њеног ушћа у ријеку Пљеву, износи око 30,5 т.¹³ Међутим, дужина њеног тока у границама предионе цјелине Јањ је око 24 кп. Већ смо видјели да се изворишна челенка ове ријеке налази на надморској висини 1060 т, док надморска висина ушћа износи свега 438 т. Из тога произилази да је укупни пад ове ријеке од извора до ушћа, 622 т, док јој просјечни пад износи 20,30%. Од Јањског врела па све док не напусти предјео Јањ, ова ријека добива само једну сталну притоку — *Глоговац*, која се у Јањ улива с десне стране, недалеко од *Јањске ћуприје*. Рјечица Глоговац извире испод Високог борика, на додиру верфенских и доломитских слојева, у виду јаког врела. У засеоку Превије (село Бабин До) у Глоговац се, с лијеве стране, улива поток *Бабин до*. Горњи ток овог потока назива се *Рјечица*, која настаје од два мања потока: *Врелског дола* и *Дубоког дола*, чија

13 У *Енциклопедији Југославије* 4..., цит. дј., стр. 463, пише да је ова ријека дугачка 396 кп, што је сасвим погрешно.

изворишта леже испод Тисове косе. На Рјечици се налази знатан број млинова, који припадају становницима села Љуше, док се на дијелу овог водотока, званом Бабин до, налазе млинови у којима жито мељу становници Бабиног Дола. У млиновима који се налазе на рјечици Глоговцу мељу жито становници села: Кнежевића, Натпоља и Грбавице. Села која леже ближе кориту ријеке Јањ: Бабићи, Чуклић, Подосоје, Букићи, Липовача, Попуже и Тодорићи, имају своје млинове на самој овој ријеци, и то претежно на оном њеном дијелу на коме се налазе живописни слапови, познати под називом *Отоке*. У љетним мјесецима ови слапови ријеке Јањ већ почињу да маме поједине љубитеље природе који на пропутавању кроз Шипово одлазе на краће излете до њих.

Између Отока и Јањског врела, на ријеци Јањ, поред млинова, налази се и понека *стула* за „ваљање“ сукна. Са појавом градске ношње постепено се смањује израда сукнених тканина у овом крају због чега ступе на овој ријеци почињу да губе свој ранији значај.

Снабдијевање појединих села водом за пиће. — Села која се налазе у близини ријеке Јањ и њених притока релативно су добро снабђевена водом за пиће. Она су грађена поред извора у којима вода током цијеле године не пресушује, а на тим изворима најчешће су направљене чесме са дрвеним или цеменираним коритима. Из чесми се водом снабдијевају људи, а из корита — домаћа стока. У оваква села се првенствено убрајају села Бабићи и Бабин До.

Сл. 3 — Чесма „Вучковац“ са цеменираним коритом, у селу Бабићима

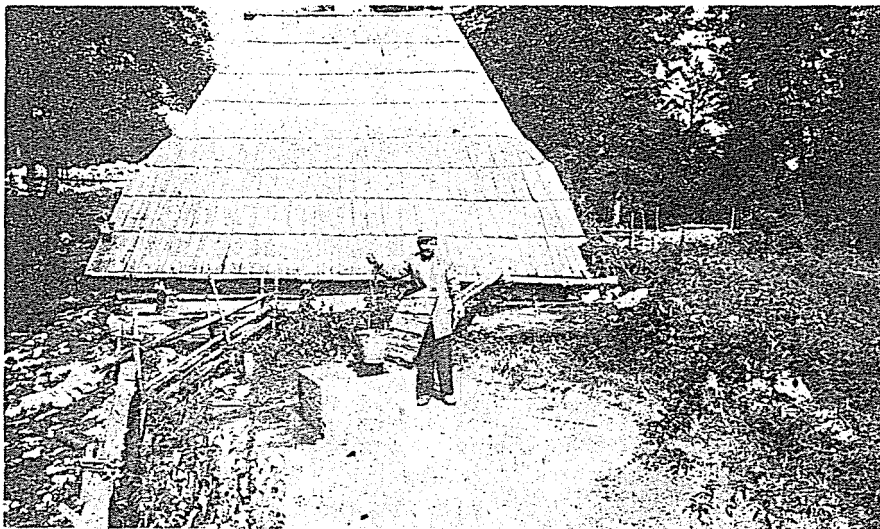

Слика 3а — Дрвено корито у селу Бабићима. Поред корита је „вучија“ (брема) у коју се слијева вода из извора (1973)

Села која се налазе даље од поменутог ријеке и сталних рјечица и потока, снабђевају се водом за пиће на разне начине. Потребно је нагласити да се, у вези с тим, у знатно повољнијем положају налазе села источно од ове ријеке, на источном дијелу висоравни, него села која се налазе на западном дијелу висоравни. Нека села на источном дијелу висоравни, као што су: Кнежевићи, Натпоље и Грбавица, те Прибељци и Подовзир, воду добивају из водовода. Први водовод у Јању изграђен је 1939. године, и то од врела рјечице Глоговица до села Кнежевића. У средини овог села изграђена је чесма са цементираним коритом, тако да ово село има довољно воде и за људе и за домаћу стоку. Од овог водо-

вода се снабдијевају водом још села Грбавица и Натпоље. Во довод из којег се водом снабдијевају села Прибелци и Подовзир изграђен је 1957. године. Воду црпе из једног од извора љушанске Рјечице, која, као што смо већ видјели, извире испод Тисове косе. У свим поменутих селима налазе се чесме са цементираним коритима, а дуж овог водовода изграђене су на више мјеста и локве за појење стоке.

На западном дијелу висоравни, све до данас (1973) није изграђен ниједан водовод, па је снабдијевање села, која на њој леже, водом за пиће један од највећих проблема који траже хитно рјешење. У предратном периоду, а у неким селима све до недавно, становници једног села су се претежно снабдијевали водом из заједничког бунара, који је у земљи био сазидан од камена. Такви бунари на овој висоравни још нису потпуно ишчезли. Данас се поједина домаћинства овдје снабдијевају водом претежно из цементираних бунара, у које се слијева кишница која се у њих доводи дрвеним жљебовима, који су постављени испод кровова појединих зграда. Овакви бунари се данас све чешће граде и на околним планинама, уз сточарске *стаје*, као и у пољима, у којима се налазе кошаре за ноћивање стоке, која

Слика 4 — Цементиран бунар на планини Виторогу (мјесто Марковача) власништво Николе Полетановића из села Вагана (1968), Вода „кишница“ се слива низ кров зграде (кошаре) и скупља у дрвени жлеб испод крова да би се посебним дрвеним жљебом (иза леђа човјека који у десној руци држи канту) довела у бунар

леже недалеко од појединих села. На планинама се, у љетним мјесецима, вода за пиће често добива од снијега, који се чува у дубоким шпиљама. За пиће се употребљава и вода из *каменица* (шкрапа), у којима се, чак и у љетним мјесецима, задржава и по

више дана после кише. Овдје је редовна појава да се у разно посуђе хвата кишница, која се користи и за пиће и за кухање хране.

Све ово говори да је у највећем дијелу ове предионе цјелине, а посебно у њеном западном дијелу, до воде исто тако тешко доћи, ако не и теже, као и до хљеба. Нису ријетки случајеви да сусједне куће, нарочито у љетним мјесецима, једне од других позајмљују воду исто онако као што то чине са позајмљивањем брашна, хљеба или жита, или, пак, неког другог предмета из куће.

4. *Биљни и животињски свијет.* — У оквиру назначених граница предионе цјелине Јањ јасно се издвајају два биљна појаса: први — на самој висоравни, а други — на њеном планинском ободу. На висоравни је вегетација релативно сиромашна, али са већим бројем биљних врста, док је планински обод прекривен бујнијом вегетацијом, али са мањим бројем биљних врста. Знатан дио висоравни лежи под ниском шумом, такозваном *шикарном*, коју сачињавају: лијеска, трн, глог, граб, шип, удика, смрдика, козја трешња, шмањак (грмолика биљка са ситним црвеним плодовима), ниска буква, клен, дивакиња (дивља јабука), зовика, јошика, ивика (ива) итд. Високу шуму, која се најчешће назива „гај”, сачињава слиједеће листопадно дрвеће: храст, јасен, јавор, буква, липа, крушка, трешња, карамут (врста дивље крушке), зуква (врста дивље јабуке са крупнијим плодовима од дивакиње), мukiња, брекиња, јасика и др. Од дивљих животиња, у овим шумама се најчешће сусрећу: зец, лисица, јазавац, риш (тамани сеоске кокоши), вуц, мебед „зобар” (једе зоб по њивама у току ноћи) итд. Међу гмизавцима познати су: зелембаћ, гуштер, змија „шаруља”, змија „сомцуља”, поскок, водењак; затим разне врсте инсеката, птица и сл.

Планински обод Јања налази се под четинарском шумом, са нешто рјеђим листопадним дрвећем у њој. Од четинарског дрвећа свугђе доминира смрча, а затим јела и бор. Смреке се рјеђе појављују. Сва четинарска дрвета имају овдје и заједнички назив — *марике*. Овај је назив чак у чешћој употреби од назива смрча, јела и бор. Између четинарског дрвећа најчешће се јављају ова листопадна стабла: буква, граб, лијеска, пасја лијеска, јавор, јасен, трешња, крушка и дивакиња. Међу дивљим животињама овдје су најпознатије: вуц, мебед, зец, лисица, срна, лисица, вјеверица, кокошка (дивља кокош), те разне врсте птица и инсеката. Према томе, у овим шумама се сусреће скоро сва дивљач високих планина. У пропланцима ових планина има бујних пашњака, веома погодних за гајење домаће стоке, посебно оваца и говеда. Неки од ових пропланака били су под шумом, а кад су шуме на њима изгорјеле народ их је почео називати *паљикама*.

Све врсте шума у овом предјелу имају велики привредни значај за становништво, док од дивљих животиња које живе по овим шумама, с обзиром на запостављени лов, људи имају више штете (нпр. од вукова, медвједа . . .) него користи.

III. ПРИВРЕДА

Природа рељефа, оштра природна одсјеченост и удаљеност од јачих привредних и културних средишта и непогодност комуникација, допринијели су да је предиона цјелина Јањ стољећима остала у завјетрини културних струја новог доба. Њен цјелокупни живот, па према томе и привредни, зауставио се скоро на оном ступњу на којем је био прије више вјекова. Према томе, проучавајући данашње стање тога живота може се умногоме открити и упознати и његова прошлост. То ће се моћи видјети и из приказа садашњег привредног стања овог краја.

Потребно је истаћи да се становништво Јања бави скоро искључиво пољопривредом и да је у њој нашло основне изворе материјалних добара потребних за своју егзистенцију. Рударство и било која друга грана индустрије засад су још непознати у овом предјелу. Значајно је споменути и одлазак радне снаге на сезонске радове изван овог предјела, на примјер у Војводину, у бербу кукуруза, затим у сјечу дрвета, а има и појединаца који су склопили стални радни однос, запосливши се у рудницима, фабрикама или разним установама широм Југославије. У најновије вријеме дио радне снаге, скоро искључиво мушке, одлази и на привремени рад у иностранство¹⁴ Све те споредне дјелатности чине допуну пољопривреди, која не може да обезбиједи довољну количину материјалних добара за живот овог становништва.

Пољопривреда је врло стара грана привреде овог краја. Она је још од давнина била условљена природом земљишта, климом и начином народног живота, као и низом других више или мање значајних фактора. Њу сачињавају сточарство и земљорадња, од којих се ова друга грана скоро и не би могла замислити без оне прве. За обје ове гране пољопривреде, посебно за сточарство, везан је велики број култних обреда овог становништва. Ти обредни народни обичаји сачувани су све до данашњег доба. Они много говоре о томе какву су важност за становнике овог краја имали сточарство и земљорадња у прошлости и какав значај им се придаје данас.

Земљиште у Јању је такве природе да на њему, или на његовом највећем дијелу, земљорадња не би била могућа без сточарства. Разни фактори су у прошлости утицали да се није могла одржати стална равнотежа између ове двије пољопривредне

¹⁴ Према првим резултатима пописа становника и станова 1971. године, на привременом раду у иностранству налази се 258 Јањана.

гране. Слично ономе што наводи др М. Лутовац за Ибарски Колашин,¹⁵ а што важи и за многе друге предионе цјелине сличних природних карактеристика, и у овом предјелу је најприје преовлађивало сточарство над земљорадњом, да би касније земљорадња преузела примат над сточарством. Поремећаји равнотежа и мијењање односа између ове двије гране пољопривреде уско су везани за пораст и опадање задружних кућа у овом крају. Док је постојао развијенији задружни живот овог становништва, докле је и сточарство било испред земљорадње или је с њом одржавало извјесну равнотежу. Чим је отпочео процес распадања тог задружног живота сточарство је почело постепено да слаби и да своје мјесто уступа земљорадњи.¹⁶ Ово се нарочито испољило у току другог свјетског рата (који је сточарству у овом устаничком крају нанио и директне губитке), а тај процес се наставио и у послератном периоду и траје и данас.¹⁷

И поред свих невоља које су, у новије вријеме, пратиле сточарство, и које га још прате, оно је и данас толико значајна грана пољопривреде да се живот становништва у овом суровом планинском предјелу без њега не би могао ни замислити. Оно је једини извор „мрсне“ хране сваког домаћинства у Јању. Осим тога, сточарство је једини извор и новчаних прихода највећег броја породица које оvdје живе. Оно им још даје веома значајне сировине за обућу (кожа) и за одјећу (вуну). А, као што је већ наглашено, без њега ни земљорадња оvdје не би била могућа. Зато ћемо приказ пољопривреде и започети најприје сточарством.

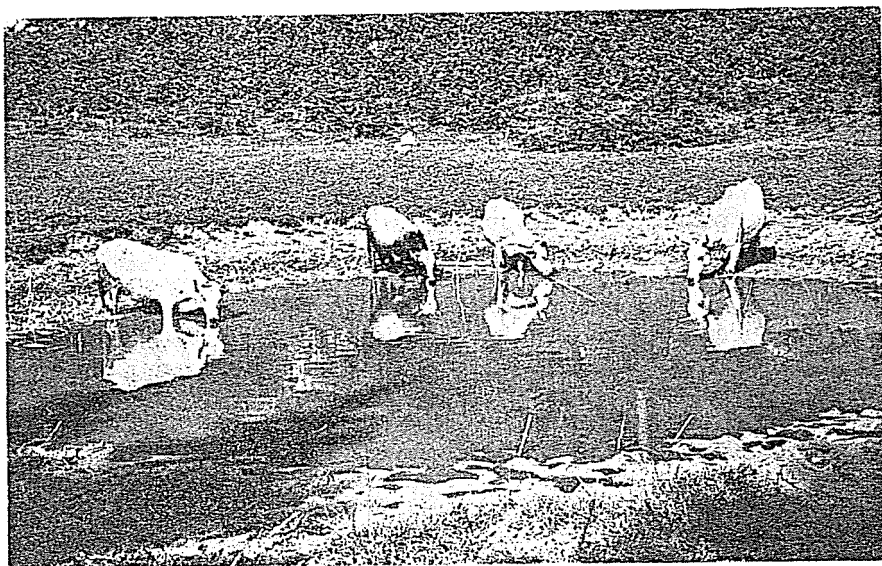
1. Сточарство

Јањска висораван, са својим планинским оквиром, има веома погодне природне услове за развој сточарства. Недостаје јој само довољан број *појила* за стоку да ти природни услови за сточарење буду још повољнији. Појилима, односно површинском водом је, као што се из морфолошког прегледа види најсиромашнији западни део Јањске висоравни. Највећи дио ове предионе цјелине не располаже ниједним сталним извором нити поточићем, тако да у води за пиће оскудијева не само стока већ и људи. На планинама, као и на већем дијелу унутрашње висоравни, за појење стоке служе *локве*. У току љета многе локве, посебно оне на планинама, сасвим пресуше, па стока и по неколико дана не може да дође до воде за пиће. Жећ посебно погађа овце, које се

15 Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин*, СЕЗБ, књ. LXVII, Београд 1954, стр. 72.

16 Породичне задруге су у већој могућности да држе већи број стоке од незадружних кућа, јер располажу са више радне снаге.

17 О узроцима и процесу распадања породичних задруга у Јању опширније се говори у другом раду, који се налази у рукопису.

Слика 5 — Локва „Јањуша” и начин појења говеда на планинама. Локва се налази испод планине Виторог, у Стројичком крају (1973)

највише од домаће стоке и узгајају на планинама. Оне, понекад, и по неколико седмица ублажују жеђ само јутарњом росном травом. Кад жеђ достигне врхунац, стоци предстоји пут до појила дуг и по неколико километара. Нередовно појење и „преваљивање” тако дугачког пута у потрази за водом и натраг негативно се одражава на квалитет стоке. Осим тога, за вријеме сушног љета слабо „понесу”¹⁸ и ливаде намијењене кошењу сијена, тако да је и исхрана стоке у току дуге и оштре јањске зиме веома слаба. Тада стока толико ослаби да се једва „извуче из зиме”, а многе овце за вријеме јагњења и угину. Ослабљена стока слабо „иде” и на дернецима, а продаја стоке на дернецима једини је начин извора новчаних прихода за највећи број домаћинстава у цијелом овом крају.

На срећу, сушна љета су веома ријетка у овом висоравнско-планинском предјелу. Захваљујући планинској клими, овај предјелу, а посебно његов обод, прими и љети доста талога, тако да је трава доброг квалитета, па стока има доста хране и љети и зими. Тада се задржи и вода у локвама, па се стока редовније поји, што се позитивно одражава и на њеном квалитету. У јесен се стока најбоље утови, па се тада на дернецима најбоље и продаје.

Постоји више знакова који говоре да је сточарство у овом крају било развијено још од давнина. Многи топографски називи

18 За вријеме сушног љета само озими усјеви нешто боље роде, док род осталих усјева веома падаци.

ви, као што су: Сјечокос, Пландиште, Говећа долина, Тевочак и други, јасно указују на ову чињеницу. Трагови старих насеља, смјештених тамо гдје се једино и могла гајити стока и гдје је сточарство и данас претежно развијено, такође се могу сматрати поузданим знаковима о раном сточарењу и сточарској привреди становника који су овдје живјели. На ову чињеницу упућују и многобројне сточне „завјетне славе“, као и многи народни обредни обичаји који се у току године изводе за „напредак“ стоке. Па, и сама природа земљишта и планинска клима пружали су најповољније услове за сточарско привређивање и оним најстаријим становницима који су се овамо досељавали. На то је сточарство било веома распрострањено у свим планинским областима Балканског полуострва и код свих народа који су на њему живјели, из чега се не може изузети ни овај предид, једној својој студији указао је и Јован Цвијић.¹⁹

Вриједан је пажње и сам однос овог становништва према домаћој стоци, који такође може послужити као знак његове ране везаности уз њу. Наиме, Јањанин је толико везан за домаћу стоку да је, најпростије речено, ушао у њену душу. Он осјећа и прати сваки њен покрет. Зна у танчине сваку и најмању промјену која се код ње догађа. Познаје њене болести и сам их лијечи. Он познаје глас домаће стоке, а она познаје његов. Он се, тако рећи, с њом споразумијева.²⁰ Кад је Јањанин на дужи вријеме одсутан из свога краја, он се зажели домаће стоке исто толико колико и кућне чељади. Кад пише писмо укућанима, не забравља да се распита и како је домаћа стока: да ли има довољно „пиће“ (сточне хране) за њу и хоће ли моћи изгурати зиму; колико се оваца „ојањило“, шта је која крава отелила и сл. Понекад се већи дио писма односи на домаћу стоку. Кад чобанин изгуби „ајванче“ и кад му оно „омркне“,²¹ он га тужним гласом „јави“ (ваби); „дозива“ његовим именом, уз које додаје њежне ријечи: „драги мој“ или „драга моја“, или „мили мој“ или „мила моја“ и слично. Изгубљено ајванче узбуди и забрине сву кућну чељад. У трагању за њим понекад учествује и свако одрасло чељаде. За њим се трага све док се не пронађе, мртво или живо. Уколико несрећним случајем ајванче страда, то је

19 Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Насеља I, Београд 1902, стр. СХХХ.

20 Становници из сусједних комуна се чуде како се Јањани који продају стоку на дернецима „споразумијевају“ са домаћом стоком. Ма куда се Јањанин испред своје стоке по дернеку кретао, та стока од њега ни корака не одступа. Њу у томе не може да спријечи ни сав онај метеж који прати дернеке у мјестима у којима се одржавају. Једна старица из села Бабиног Дола, код Доњег Вакуфа, која је на дернецима ове сцене често посматрала, дословно ми је рекла: „Јањске овце су паметније него наши људи (мислећи на становнике из овога краја „Скопља“ — моја примједба). Кад Јањанин само једном овци каже неку ријеч, све овце крену за њим па ма куда се он крет’о.”

21 Омркнути значи зановити негдје напољу, изван куће или села.

врло често разлог за општу жалост у домаћиновој кући. Жене за њим почну да „набрајају“ као што то чине за неким ко умре. Кад вук „накоље“ које ајванче или га сасвим удави, па га чобани од вука отму, често поједина кућна чељад, од жалости за њим, не могу ни да једу његово месо, премда такво месо „ваља“ јести.²²

Свако грло домаће стоке има и своје име. Најбројнија имена су код оваца и коза, јер су те врсте домаће стоке од давнина овдје биле највише и заступљене.²³ Имена се дају, као што ћемо видјети, према спољашним знацима појединих грла стоке: према облику тијела, боји длаке или перја, биљезима по тијелу и сл. или на основу нечег другог што је везано за долазак тог ајванчета на „овај свијет.“ Према мишљењу Твртка Канаета, чак и бројна имена домаће стоке, која су дата на основу неких спољашних и других црта, могу послужити као знак да је становништво дотичне области одавно сточарско и „да то датира из оног доба кад још нису знали бројати тако далеко, а требало је установити мањак.“²⁴

У доба турске управе, а вјероватно и раније, у Јању су, као и у многим другим нашим крајевима који су чамили под Турцима,²⁵ постојали и повољни друштвено-историјски услови за развој сточарства. Сточарство је у то доба било много мање оптерећено дажбинама него земљорадња. Према писању Љубомира Пеће, нека јањска села, на примјер Букићи и Доњи Чуклић, премда изразито сточарска, ниску ништа давала у име хака за коришћење „траварине“.²⁶ Та су села највјероватније уживала неке посебне повластице код турских власти. Иначе, планинска су села за то давала 1/5, док су сва остала села давала нешто масла (за ливаде изван планина), а овце за оне при планинама.²⁷ Осим тога, турски порески систем је, као што је познато, погодовао и ширењу и јачању породичних задруга код свих балканских народа²⁸, па према томе, и у овом предјелу, а већ смо истакли да су задружне куће у Јању у већој могућности да држе већи број стоке од незадружних кућа.

Из свега наведеног произлази да се сточарство у овом крају може сматрати веома старом граном привреде и да је оно у прошлости било значајније од земљорадње.

Начин сточарења и врсте стоке. — У предјелу Јањ заступљено је искључиво екстензивно сточарење. Стока се узгаја и на

22 „Вукоједину“, како је то и у поглављу *Обичаји* наведено, „не ваља“ да једу „куљаве“ жене.

23 Уредбом о 1952. године, ради заштите шума, забрањено је држање коза. Због тога је данас права ријеткост видјети козу у Јању.

24 Т. Канает, *Подвележје и Подвелешици*, Научно друштво НР БиХ, Дјела књ. VI, Сарајево, стр. 76.

25 Петар Влаховић у студији *Бродарево и његова околнина*, Универзитет у Београду, Београд 1968, на страни 22, наводи сличне примјере за Бродарево, Црногорска Брда и Санџак.

26 Љ. Пећо, *Трагови аутономије у Јању*, „Преглед“ Сарајево 1912, стр. 537.

27 *Ibidem*, стр. 537.

28 Видјети Јован Цвијић, цит. дј. стр. XLVI и XLVII.

планинама и по селима. На планинама се у току љета напаса недалеко од стаја²⁹, а зими се храни у стајама или јој се храна „полаже” испред стаја. Према томе, стока преко цијеле године остаје на планини и не силази у село. Зато се овакво сточарење може назвати *стајским сточарењем*. Сеоско сточарење је „прогонског” и пољског типа. До почетка косидбе, у току љета, стока се „напаса” на сеоским испашама, по *прогонима*, који служе и за њезин „прогон” до пространијих сеоских испаша, као што је то *Крај* (пошумљени обод Јањске висоравни) или *Поткрај* (појас земљишта испред Краја), а кад отпочне косидба, пушта се у поља и „гричеве”. Чим се „дигну” ливаде и жита, приватна имања постају заједничка пасишта за стоку цијелог села или за више села. То значи да право једног човјека на његову приватну својину у овом крају није потпуно.³⁰ Зими се та стока храни „на јаслама”, а уколико снијег није дубок и на земљишту има „прошарице”³¹, она се тјера и на испашу.

Кад је ријеч о сеоским испашама уопште, потребно је истаћи да оне нису ничим ограничене, као што, уосталом, ни јањска села нису међусобно разграничена било каквим границама. Те испаше народ назива „државне испаше”, а земљу „државном земљом”. Оне су најсличније општим испашама сеоских општина у Херцеговини, познатим под називом „мере”.³² А мере, према мишљењу Ј. Дедијера, „наличе на средњовјековне пашњаке српских земаља”.³³ Претходно смо поменули да заједничким испашама за више села постају и имања приватника кад се са њих дигне жетва. Ово најбоље говори о томе да су и у овом предјелу приватна имања настала од заједничких и ничијих. Све ово указује и на трагове некадашње жупе коју су сачињавала јањска села. Јер, према Стојану Новаковићу, и жупе су имале заједничка пасишта, „а све оно што се каже да чини жупа, у ствари су чинила села.”³⁴ „Селом је живјела жупа.”³⁵ Према ономе што је познато, у Јању нису постојале никакве племенске, родовске нити братствене испаше или земљишта, каквих, на примјер, има у Црној Гори или у неким другим крајевима у

29 Стаје су сточарски станови на планинама у којима јањски чобани, у већини случајева, са стоком чак и зими бораве. Састоје се из *кошара* (за стоку) и *колиба* (за чобане).

30 М. Р. Барјактаровић у раду *О земљишним међама у Срба*, САН књ. ССЦ, Етнографски институт књ. 4, Београд 1952, на страни 33. наводи да оваквих примјера има у многим нашим крајевима и да они говоре „да су садашње приватне земље код нас настајале највећим дијелом од колективних и ничијих”.

31 Она мјеста на којима снијег брже окопни, Јањани називају „прошарица.”

32 О херцеговачким „мерама” види рад Јефте Дедијера *Врста непокретне својине у Херцеговини*, ГЗМ БиХ, Сарајево 1906, стр. 390 — 391.

33 *Ibidem*, стр. 391.

34 Стојан Новаковић, *Село*, Српска књижевна задруга, Коло LVIII, књ. 393, Београд 1965, стр. 28.

нашој земљи. Не постоје ни такве планине које би биле својина само једног села или појединих породица, какве, на примјер, сусрећемо у источној Херцеговини.³⁶ Све ово говори да су овдје, још од раније, шире земљишне површине, па према томе и пашњачке, биле заједничке. Данашње сеоске пашњачке и земљишне заједнице су као петрефакт на којима се, проучавајући њихову садашњост, може упознати и прошлост њихова. То се у многоме односи и на данашњи начин сточарења, као и на читав пољопривредни живот овог краја.

Натурална пољопривредна производња условила је да се у овом предјелу посвећује скоро подједнака пажња свим врстама домаће стоке. Изузетак чине једино козе, чије је гајење, Уредбом од 1952. године, забрањено и у овом крају. Најраширенија домаћа животиња у предјелу Јањ свакако је овца. За овце се најчешће може чути општенародни назив *благо*.³⁷ Тај се назив понекад проширује и на остале врсте домаће стоке. Иза овце, друго мјесто заузима говече, а затим коњ и свиња. У знатној мјери се гаје и кокоши, а поједина домаћинства држе и пчеле. Пчеларење је у овом предјелу у предратном периоду било јаче развијено него данас. Ово се односи и на сточаре у цјелини. Узроци успјед којих је број домаће стоке опао у овом крају у току посљедњег рата и у послеријатном периоду вишеструки су: ратна страдања цјелокупне имовине, распадање породичних задруга, осипање радне снаге и друге појаве које је рат изазвао.

Према првим резултатима пописа из 1971. године,³⁸ стање сточног фонда у предјелу Јањ изгледало је овако: оваца је било 9 054 грла, или на једно домаћинство просјечно 6,5 грла; говеда је било 3 586 грла, или на једно домаћинство просјечно око 2,5 говечета; број коња је износио 1 282 грла, што значи да је, скоро, просјечно на свако домаћинство долазио по један коњ.³⁹ Гајење свиња у овом предјелу сматра се „лаким” послом, те скоро свака кућа гаји понеку свињу. Зато, број од 1 045 свиња, колико је исказано у посљедњем попису, свакако не може одговарати стварном стању.

35 *Ibidem*, стр. 28.

36 Видјети: Ј. Де дијер, *Билећке Рудине*, СЕЗБ, књ. V, Насаља српских земаља, књ. 2, Београд 1903, стр. 765. Поп Богдан Лалевић и Иван Протић у свом раду *Васојевићи у црногорским границама*, СЕЗБ књ. V, Насаља српских земаља књ. 2, на страни 527 такође наводе да и оваје свако село има своју планину.

37 У студији *Бјелајско поље и Бравско*, СЕЗБ књ. V, Београд 1925, на страни 139, Петар Рафеновић сматра да назив „благо” за домаћу стоку подсећа „на вријеме, кад је стока била једино имање, кад је замјењивала новац, кад се за другу вриједност и драгоцијеност није знало”.

38 Видјети: *Први резултати пописа становништва и станова 1971*. Сточни фонд по општинама и насеља, Републички завод СР Босне и Херцеговине за статистику, Сарајево 1971.

39 Коњ тражи много хране, па га је, посебно зими, тешко држати. Ипак, пошто он представља „десну руку” за свако домаћинство, чак и оне најсиромашније куће држе бар по једног коња.

Стоци се, у зимским мјесецима храна даје три пута у току једног дана: изјутра, у подне и навече. Овце се хране искључиво сијеном, само кад је „прошарица“, и то при крају зиме, повремено се изгоне и на пању. Говеда и коњи се хране сијеном, сламом „комушом“ од кукуруза и „лишњаком“, који се понекад даје и овцама. Свиње се у току зиме хране скоро искључиво „спиринама“ (чиме се претежно хране и пси), а даје им се и коријење („жила“) од *бујади*. Воду траже саме, као што најчешће и храну саме по „буништу“ траже. Говеда и коњи се у зимским мјесецима тјерају на „појило“ изјутра и навече, а овце, слично свињама, саме налазе воду, користе за пиће снијег или „локвице“ испод снијега. Кокошима се даје „жито“ и „мрве“, које остану од хране коју троше кућна чељад, док воду претежно саме налазе. Најбољом кокошјом храном сматра се кукуруз, јер, по мишљењу овог становништва, кокоши које узимају ту храну, чешће носе јаја. Псима се, изјутра и навече, „мете“ мало брашна и „мекиња“, које заостају послје просијавања брашна, а дају им се, као што је већ речено, и спирине. Мекиње се „мету“ (размућују у води) и свињама.

Чим прољеће гране и снијег окопни, чобани почињу да изгоне домаћу стоку на испашу. Од тада они преузимају главну бригу о њој све до почетка зиме, док се преко зиме о стоци брину и остала одрасла чељад у кући. Према томе коју врсту стоке чувају, чобани имају ове називе „овчар“, „козар“, „јанчар“, „шиљежар“, „коњушар“, „крмар“, „телар“, „кравар“, „волушар“ итд. Чување стоке сматра се лакшим послом од бављења земљорадњом. Зато се за чобане одређују првенствено они најмлађи, уколико су већ дорасли за чобановање, као и старије особе, које више нису довољно способне да обављају тешке земљорадничке послове.⁴⁰ Старци или старије жене у незнатном броју се јављају као чобани у односу на број чобана који сачињава „младеж“. За чобана се веома ријетко поставља старија жена, а много чешће старији мушкарац, односно „старац“. Од „младежи“ у чобановању су подједнако заступљена оба пола. Дијете које је напунило седам година живота већ се сматра одраслим за чување стоке. Оно најприје постаје „крмар“, касније „јанчар“, па „тевочар“, да би, већ кад напуни тринаест година, преузимало и одговорније чобанске дужности, као што су „шиљежар“, „овчар“, „говедар“ или, док су се и козе држале, „козар“. О том редосљеду чувања појединих врста домаће стоке говоре и ови стихови:

„Ја чувала и јањце и овце
Дође реда да чувам говеда.“

За вријеме чобановања почињу и прва ашиковања између момака и дјевојака. Бројне чобанске пјесме које, од јутра до кас-

⁴⁰ Чобани из већих задружних кућа, најчешће не прекидају чобановање почев од своје ране младости па до дубоке старости.

но у ноћ, одјекују из чобанских грла и разлијежу се по шумама и пољанама, претежно су љубавног садржаја. Навешћемо неке:

„Виторого и по теби бори,
Дојди драги па ме разговори.”

или: „Виторого велики(х) долаца,
Ту је моја лола код оваца.”

или: „Ој Булету Велики и Мали,
Преко тебе драги овце јави.”

Понекад драга није у могућности да се чешће виђа са својим драганом па се мора задовољити и његовим гласом, који чује и распознаје у даљини, те пјева:

„Ој Паљико, говеда те пасу,
Имам драгог, познам га по гласу.”

А кад скупа чобанују, дјевојка понекад прекорава драгана, који посвећује већу пажњу споредним стварима (бацању камена и другим чобанским играма) него њој, овим стиховима:

„Имам драгог са мном код оваца,
„Ништа не зна, камена се баца.”⁴¹”

И кад су драги и драга у „завади” па не говоре једно с другим, они су у мислима често скупа. на што упућују ови стихови:

„Чувам овце по ливади својој,
И погледам, драги, кући твојој:
Прозори ти лијепо очишћени,
А шта вриједи кад смо заваћени!”

Двоје заљубљених, приликом чобановања, понекад забораве и на своја стада која чувају, те се догоди да их и погубе. Тада дјевојка, забринута због изгубљеног стада, куне свога драгога:

„Чувам овце па и(х) погубила,
Због драгога, пушка га убила.”

Пошто ашиковање двоје младих у овом крају почиње у њиховим још незрелим годинама, код њих се извјесно вријеме, и даље задржи понеко дјечје правило, као што је, на примјер, „реда” о враћању стоке, па дјевојке пјевају:

„Ја и драги чували говеда,
Повраћали кад је чија реда.”

⁴¹ Ови стихови још указују и на то да двоје младих у овом крају започињу ашиковање у доста незрелим, тако рећи дјечијим годинама.

Али ако се започето ашикованье двоје младих продужи и у годинама пунољетства онда почињу да се губе и оне дјечје навике које су до тада живјела у њима. Ишчезава и „реда“ о повраћању стоке, јер то постаје искључива душност драганова, који се према својој драгани, од сада, почиње другачије односити, о чему говоре и ови стихови:

„Чувам овце, питају ме браћа;
 „Сејо моја, ко ти овце враћа?“
 С леве стране враћају се саме,
 А са десне враћа драги за ме.“

Кад скупа не чувају стадо, драги ни тада не пропушта прилику да чешће драгу обиђе и да види шта она ради. Зато драга пјева:

„Чувам овце, дође ми драганче,
 Па ме пита: „Шта радиш чобанче?“

И поред свих недаћа којима је *чобан изложен* (честе неповољне временске прилике, рано устајање и касно лијегање, будност према вуковима који, нарочито на планинама, на сваком кораку прате његово стадо итд.), ипак је чобански живот пун радости и весеља, пун пјесме и разоноде. Зато свако продужавање њиховог чобанског стажа чини их срећним и задовољним, што се може наслутити и из следећих стихова:

„Ја чобанка већ година пета,
 И овог ћу поновити љета!“

Домаћинства која немају довољан број чобана за чување свих врста домаће стоке рјешавају овај проблем на два начина: први и најчешћи начин је да ступе у *смијес*, а други — да дају стоку неком чобанину у селу да је до зиме чува, уз одређену надокнаду његовој кући за ову услугу. У *смијес* редовно ступају само два домаћинства, и то најчешће рођаци или ближи сусједи.⁴² Ступањем у *смијес* они истовремено ступају и у *сувоз*, ради заједничког обављања неких тежачких послова, на примјер орања, превоза „љетине“, вршидбе, превоза дрвета за огрјев или „грађе“ за градњу куће и неке друге зграде, итд. Велике задружне куће, у којима живи знатан број кућне чељади, рјеђе ступају у *смијес*. Оне могу да обезбиједи и довољан број чобана за све врсте домаће стоке и потребан број радне снаге за рад у пољу. У појединим случајевима међутим, неке „газдинске“ куће, у којима скупа не живи већи број чељади, ступају у *смијес* са, такође, „јачом“ кућом у селу или, што је нарочито у предратном периоду био чест случај, за чување стоке узимају у „најам“ неког „момка“

42 Јефто Дедијер у цитираном дјелу *Врсте непокретне својине...*, на страни 396, наводи да се у источној Херцеговини у „смијес“ или „сумјес“ ступа махом са „својим“.

из сиромашније куће. У смијес и сувоз скоро редовно ступају подијелени задругари. Они, бар на тај начин, продужавају заједнички задружни живот који није потпун. Обје наведене врсте удруживања домаћинстава која имају мањи број чељади не треба схватити као неки врсту навике или наслијеђене традиције, већ као нужну потребу, која је настала из економских разлога.⁴³

У смијес се обично ступа о Малом Бурђевдану, кад се забрањује да стока пасе по приватним имањима која су под житима и ливадама. То удруживање траје до Митровдана, до када се „среди“ сва љетина и од кад стока почиње да ноћива по кошарама и престаје да се „згони“ у торове. Тад стоци нису више потребни чобани који ће је тјерати на пашу. О њој се код куће умјесто чобана може старати и неко друго кућно чељаде, јер остала чељад у кући нису више заузета пословима у пољу. Пошто од тада на ступа зимски период, стока се претежно храни „на јаслама“ и, у току дана, не иде далеко од кошара.

Прекид смијеса траје само преко зиме. Најчешће, ранији смијесници поново обнављају смијес, јер се међусобно најбоље познају и осјећају се као једна фамилија. Само у случају неких неспоразума међу њима смијесници се мењају.

У току љета стока смијесника ноћива у торовима. Торови се постављају, већ према договору, најприје на имању једног, а затим на имању другог смијесника. „Поторене“ њиве називају се *торине*. На њима жито најбоље роди, што је такође један од узрока удруживања у смијес појединих домаћинстава у овом крају.

Торови се састоје од дрвених љеса или струга, по којима се најчешће и тор назива струга.⁴⁴ Дјевојке или младе које изјутра и навече одлазе торовима да помузу благо називају се *стругарице*⁴⁵. Унутрашњи простор тора је љесама издијелен на онолики број одјељења колики број врста стоке у њему ноћива. По ље-

43 Говорећи о задружном животу становника Крајишта и Власине, Риста Т. Николић у дјелу *Крајиште и Власина*, СЕЗб књ. XVIII. Насеља српских земаља књ. 8, Београд 1912, на страни 259, такође сматра да су оваје људи приморани, из економских разлога, да живе заједно, „јер код њих нема друге врсте рада (сем земљорадње и сточарства); нема печалбе ни шта да се дијели“.

44 Јањани употребљавају назив „струга“ не само за тор већ и за сваку дрвену љесу која служи као „вратнице“ за улаз у неки заограбени простор. Тај назив сусрећемо и у неким другим крајевима наше земље. Тако, на пример, л. Дедијер, цит. дј. *Билећке Рудине*, стр. 579, наводи да се и у овом крају за тор употребљава назив „струга.“ То исто за Поповце у Поповом пољу у Херцеговини наводи и Љубомир Мићевић у дјелу *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗб књ. XXIX, Београд 1952. У раду *Етимолошки и граматички прилози*, Архив за арбанашку старину књ. I, св. 1 — 2, Београд 1923, стр. 154 — 156, Х. Барић сматра да је струга термин арбанашког поријекла.

45 М. Гаваца у свом раду *Етнологија*, наводи да име „стругарица“ вјероватно потиче из влашког говора. То име су у дотичне крајеве, у којима је до данас сачувано, могли пренијети становници из зетско-лештарског краја, гдје је био јак романски и арбанашки утицај.

сама се често ставља трње да вук ноћу не ускочи. Тор се по њиви „премијешта“ сваке треће ноћи. При томе се води рачуна да то премијештање не буде „свецом“ или, можда, петком и недјелом. Кад се „потори“ једна њива, тор се преноси на другу. Уз тор се увијек налази и *торна колибица*, у којој ноћивају чобани. Постоје двије врсте торних колибица у овом предјелу: непокретне и покретне колибице. Непокретне торне колибице знатно су распрострањеније од покретних. По свом спољашњем изгледу најсличније су циганским чергама, од којих и нису много више нити пространије. Костур им чине дрвене „сове“ са *сргом* и кров од дасака на три воде. Једна страна колибице нема крова и та страна је окренута тору. Ту чобани ложе ватру да се навече огрију и да на њој скухају јело за вечеру. Постелина на којој чобани спавају налази се на земљи. По земљи се најприје простру *бујад*, која се прекрију поњавам или неким „аљинчетом“. Чобани се покривају ћебадима и поњавама, а по потреби, и својим *копоранима*. Приликом премијештања тора мора се премијештати и колибица. Пошто је непокретна, најприје се потпуно растури, а затим се на одређеном мјесту покрај тора поново поставља. Јањска торна колибица се скоро сасвим подудара са оном Подвелешком „торарицом“ коју, у поменутом раду, наводи Твртко Канаџ.⁴⁶ Овај аутор је установио да је исти тип чобанске кућице коришћен још у XVI вијеку.⁴⁷

Покретна чобанска колибица у Јању је, као што је наглашено, веома ријетка. По свом спољашњем изгледу не разликује се од непокретне колибице, али је за разлику од ње смјештена на „санама“ (саоницама) па се може покретати приликом премијештања тора. Унутрашњи простор је постављен подом и по том поду се простире чобанска постелина. Знатно је мања од непокретне колибице. Ове колибице немају врата и ничим се не затварају ни у току дана нити у току ноћи. Чобанска постелина, посуђе, често и храна, као и друге ствари које чобани држе уз то (*ћускија* којом се „ударају“ љесе кад се тор премијешта, сјекира, *крампа* и др.), остају у колибици или поред тора и онда кад никога од чобана ту нема. Краће овог чобанског инвентара овдје су непознате.

У Кучима, у Црној Гори, Јован Ердељановић спомиње тип чобанске колибице сличан овом јањском, али се она тамо назива „глада.“⁴⁸

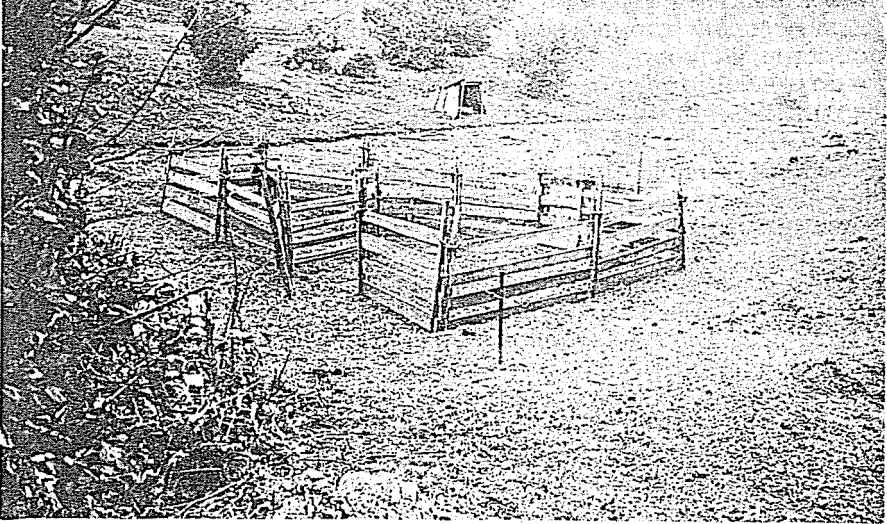
Поред тора се налази, најчешће, дрвено корито за „солење“ стокe. Наиме, у љетним мјесецима, и то редовно послије кише, али у седам, рјеђе у петнаест дана једанпут, со се сипа у то корито, а онда се стока пусти да је „лиже“. Ако уз тор нема корита, со се сипа на ледину, и то на више мјеста, па се онда пушта стока

46 Т. Канаџ, цит. дј. биљешка 24, стр. 79—80.

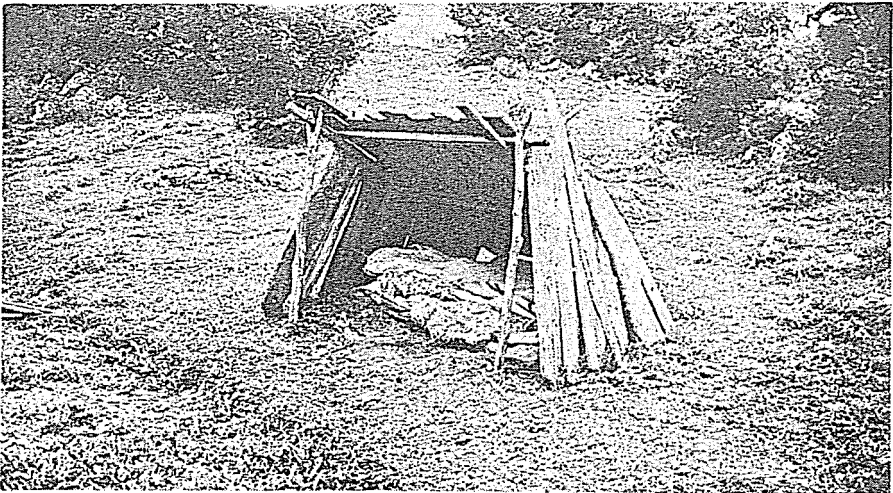
47 *Ibidem*, стр. 80.

48 Видети: Јован Ердељановић, *Кучи*, СЕЗБ, књ. VIII, Насеља српских земаља књ. 4, Београд 1907, стр. 235.

да је лиже. Мјеста на ледини, са којих су овце со лизале и опасле траву „до земље”, називају се солила.^{48a} Говедима и коњима со се најчешће даје „из руке”, тј. захвати се пуна шака соли, а затим се та шака гура ајванчету у уста.

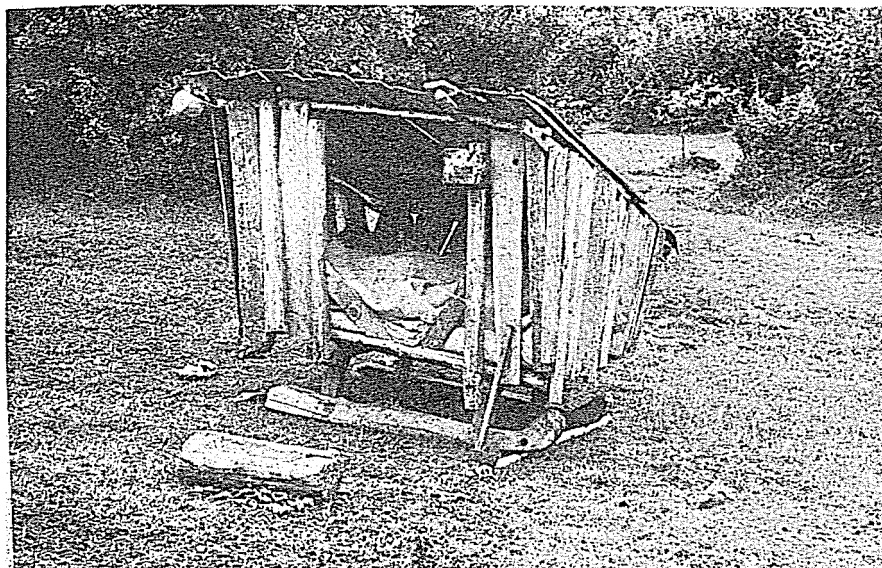

Слика 6 — Тор на планини Виторог (Марковача) са торном колибицом

Слика 6a — Непокретна торна колибица (1973)

48a Пошто на солилима не може ништа да расте, то се овцама и другој домаћој стоци со даје изван имања појединих домаћинстава, на државним испашама. Према писању Богдана Лалевића и Ивана Протића, цит. дј. стр. 573, и у Васојевићима се солилима називају мјеста на ледини гдје се овцама со давала.

Слика 66 — Покретна торна колибица

Донедавно је у Јању постојала још једна врста тора, у којем су и преко зиме овце ноћивале. Тај тор се називао *наслон*⁴⁸ и био је распорастрањен на планинама. Посљедњи мени познати наслон у овом крају, који је сачуван све до сада, налази се на планини Виторогу. Власништво је недавно распаднуће патријархалне породичне задруге Медића, и више се не употребљава. Изграђен је од смрчевих и букових брвана, дугачких око три метра. Брвна су косо наслоњена на греде, које чине његов костур, а читав наслон има изглед зарубљене купе и ничим није наткривен. Зато је у току зиме унутрашњи ненаткривени простор у наслону покривен снијегом, а само појас земљишта који се налази испод његових косина није захваћен снијегом, те се тај простор у њему користио за ноћивање оваца. Уз наслон се налази и чобанска колиба (види сл. 7).

Та колиба се разликује од наведених торних колибица не само по томе што је од њих већа него и зато што у њој и у току зиме чобани ноћивају. Састоји се од једне просторије и има огњиште. Чобанска постељина налази се поред огњишта, прострта по поду.

Наслон је био сигурна заштита блага, које је у њему ноћивало, од „удара вука.“ Вук је могао да прескочи ограду наслона и да упадне међу благо⁴⁹ али се, због нагиба те ограде према унутрашњости, из њега „никад не би могао вратити“, нити, од страха,

486 Б. Лалевић и И. Протић у цит. дј. на страни 570, наводе се у Васојевићима оваква врста тора назива „слон.“

49 Поред назива „благо“, овдје се за домаћу стоку (првенствено за овце) врло често може чути и назив „мал“.

Слика 7 — Наслон на планини Виторог (марковача) задружне куће Медића. Поред наслона је чобанска кућа (1968)

било коју овцу „заклати”. О томе ми је опширно причао познати овчар у овом крај, стогодишњак Тоде Медић, кога сам августа 1968. године посетио на планини Виторогу, управо код овог наслона, који сам том приликом и снимео. Према његовом причању и њему се, управо овдје, дешавало да изјутра у наслону међу овцама нађе „препаднутог” вука који ниједну овцу није „ни тако” (дирнуо). Наслоне су касније потиснуле кошаре („стаје”) у које се, у току зиме, ноћу стока „згони.”

Код сваког тора се ноћу налази пас чувар. Пси чувари „иду за овцама” и кад се оне налазе на испаша. Приликом „удара вука у овце” они се смјело упуштају у борбу с њим. Пси такође не дозвољавају ни страним лицима да се приближе благу и тору или чобанским стајама уопште.

Домаћинства која нису ступила у смијес, а немају свога чобана, дају стоку на чување чобанима из других кућа. Чуварина се плаћа или у новцу или у радној снази. Године 1968. се за чуварину једног говечета плаћало 1 000 старих динара, а то је било равно вриједности једне „копачице” или једне „купилице.” Чуварина једне овце износила је 500 — 700 старих динара. Пре него што је забрањено држање коза, чуварина за једну козу износила је колико и чуварина за једну овцу. Свиње се ређе дају на чување. Чак и кад нека кућа нема свог чобана, она нерадо другоме даје свињу на чување. У таквим случајевима на свиње пази *маја*, која

се стално налази у кући. У томе јој помаже неко дијете које још није дорасло да буде самосталан чобан. Слично је и са чувањем коња. Коњи се углавном чувају сами. Али, да не би коме причинио какву штету, на то у току дана повремено пази неко од укућана или само маја.^{49a} На испашу се коњи „сапињу“ *букагијама*. Главна испаша на којој они дању пасу јесу прогони. Коњи се у љетним мјесецима ноћу не згоне у зграде или торове да тамо преноће. Они се пригоне у село, сапињу се *букагијама*, и остављају напољу да и ноћу пасу. Често се за вријеме љетних ноћи коњи изгоне и ван села на испашу. Тад поред коња ноћивају „коњушари“, и то редовно мушкарци. На једном мјесту се сакупи већи број сеоских коњушара, који на отвореном простору ложе ватру и, кад их поред ватре дријем савлада, замотају се у ћебе или пољаву и ту преноће. Ако у току ноћи падне киша, коњушари се склањају под неко дрво са густом крошњом или у оближњу зграду, гдје настављају да спавају а ако се налазе у близини села, онда коње „пригоне“ кућама и остављају их сапете на испашу, а они одлазе у своје куће на спавање.

У предјелу Јањ познат је још један начин давања домаће стоке другоме на исхрану и чување, и то, за разлику од оног претходно наведеног, на дужи временски период и по другој погодби. Ријеч је о оној домаћој стоци коју, као своју *прћију*^{49b}, имају поједини чланови задружних породичних кућа, којих је, нарочито у предатном периоду, био велики број. Ти задругари волове дају на *изор*, а краве на *кесим*.⁵⁰ Кућа која је узела вола на изор, храни га и користи за рад. „Изорина“ се власнику вола плаћа у житу или у новцу сваке године. Во најчешће остаје на извору у једној кући и по неколико година. На крају изорине во се „читав“ враћа његовом власнику.

За краву коју даје на кесим старатељ не плаћа ономе од кога ју је узео никакву годишњу надокнаду. Он има право на бесплатну мужу, као и на пола телета од ње. Крава, као уложена „главница“, слично волу, враћа се власнику „читава“, и по могућству „стевена“ (стеона).

49a У љетним мјесецима, у радне дане, обично се сва кућна чељад, осим маје и мале дјеце, налазе у пољу. Зато брига о свињама и коњима у те дане, поред домаћичких послова, остаје обично на маји.

49b Према К. Јиречку *Историја Срба II* у преводу Ј. Радонића, Научна књига, Београд 1952, стр. 128, мираз се свагдаје обиљежава грчком ријечи као ПРИКЊ (новосрпски прћија). До XV в. то је у Босни било непознато.

50 Према писању попа Стјепе Трифковића, СЕЗБ књ. V, Београд 1903, стр. 617, у Вишеградском Старом Влаху „ћесимом“ називају новац који „они који сједе на читлучким земљама...“ дају агама мјесто поврћа, према погодби. Јефто Деијер, у цитираном дјелу *Врсте непокретне својине у Херцеговини*, стр. 387 наводи да се у Херцеговини кесимом назива један облик хака. У вези с тим он пише: „Ако се погодбом између кмета и аге утврди стална сума плаћања, без обзира на то да ли година родила или не, такав облик хака зове се негдаје кесим или ћесим, негдаје контрат“.

Ако неко овцу узме на зимску исхрану, он је о Бурбевдану враћа власнику, док њено јагње оставља за себе.

Догађа се, иако рјеђе, да неки члан породичне задруге своју прћију у стоци даје на исхрану и старање својој „кући“. Ако даје вола, задруга има право да га за све то вријеме док је код ње на изору користи за рад, али на крају изорине он се „читав“ враћа ранијем власнику. Ако „кућа“ узме краву на кесим од неког свога члана, она је музе и „мрс“ од ње троше сва кућа челада, па и сам власник краве, као и његова ужа породица која с њим живи у тој кући. Ако се, у периоду док се крава налази на кесиму у тој кући, од ње појаве јуне и теле, обичај је да крава и теле припадну ономе ко је краву дао у кућу на кесим, док јуне остаје власништво цијеле куће. Под сличним условима даје се у кућу на старање и овца или коза.

Појава прћије у стоци и земљи уско је везана за постојање породичног задружног живота у овом крају. Упоредо са изумирањем породичних задруга нестаје и прћијске имовине, а тиме и давање домаће стоке на извор и на кесим.

Да се поново вратимо чобанима и њиховом животу. Чобани који свакодневно одлазе „за благом“ носе на леђима „упрћену“ торбу са ужином. Осим ужине, мушкарци у њој носе још и „плетиво“ или неки алат за „мајсторисање“ (нож, дубач, сврдлић, шестар, тестерицу итд.). Тим алатом израђују преслице, врегена, друге, чобанске букарице, кашике од дрвених таслака (најчешће од крушке, јавора и клена), крошње и плетериће од љесковог прућа, које претходно „исцијепа“ на танке, дугачке и 3 — 4 cm широке, „цјепље“, те чобанске музичке инструменте: свирале, ћурлик, диле, затим гусле итд. Чобанице у својим торбама, осим ужине, такође, најчешће носе плетиво или нешто за шивење и везење, а не тако ријетко и кудјељу или вуну за предење. За ужину се, у посне дане, најчешће носи кру(х), варени или печени „кумпшијер“, „куруза“ или пура, со и лук. У мрсне дане, осим „крува“ или курузе, носи се још и *букарица* са киселим млијеком, и то само љети за вријеме муже оваца и коза, као и сир и кајмак. Чобани из сиромашнијих кућа углавном и у посне и у мрсне дане, носе само посну храну. За ужину се често носи и пита или уљевача, понекад и месо, а на Ускрс, свакако, и јаја. Најобилније и најквалитетније чобанске ужине су у дане највећих чобанских празника у овом крају — на Спасовдан и на Петровдан. Чобани који скупа чувају стоку, скупа и ужинају. Своје торбе простру на ледину и на њих ставе све што имају од јела. Затим посједају у круг на земљу око торби и отпочињу да једу. Ако немају довољан број кашика, онда на брзину праве кашиком служи више њих, или само два чобана, тј. „полажу се.“ Чобани овчари, прије почетка ужине помузу и коју овцу у *букарицу* са киселим млијеком и оставе то млијеко да се мало „згруша.“ Такво млијеко назива се *јамужа*. У јамужу надробе круха или

кукурузе и онда почињу да ужинају. Од јамуже се, према мишљењу овог становништва добија снага, а чобане који се најчешће тим јелом хране сматрају најјачим и најздравијим људима и најбољим бацачима камена с рамена. То је уједно и најукусније јело од све чобанске хране у предјелу Јањ. Њему је, по укусу, једино слична „угријана“ вареника коју чобани „узварују“ у својим дрвеним букарицама помоћу загријаног камена. Наиме, у букарицу се најприје помуже овца, коза или крава, а затим се у ватру стави камен да се добро загрије. Тако загријани камен убаши се у букарицу, и млијеко у њој је за час „варено“. То млијеко је много укусније од млијека које се „узварује“ над ватром у некој металној или глиненој посуди. То је, сигурно, најпримитивнији а вјероватно, и један од најстаријих кухања јела уопште. Коријене му, по мом мишљењу, треба тражити у оном периоду људске историје у коме човјек није знао за метално посуђе, па, према томе, није ни могао да куха поједина јела на онај начин како су се она са појавом таквог посуђе почела да кухају.

Послије ужине или, пак, у току ужине, чобани редовно дају нешто од своје хране и псима који иду за благом. Овчари „изврну“ своју дрвену букарицу дном нагоре, па, пошто је оно мало увучено према унутрашњости букарице, у то удубљење намузу од овце мало варенике, у коју надробе круха, а затим то дају псу да „полоче“. За вријеме ужине чобан никад неће држати торбу на леђима, јер би, како се овдје вјерује, могао постати „проклет“ као и торба, тј. не би му никад било довољно хране.

Прави и честити чобан никад неће ићи „уз благо“ без мотке у руци или испод пазуха. Мотка је најчешће од љескова шибља. С ње „не ваља“, скинути кору, тј. не ваља је „обијелити“, па онда с њом тући стоку, јер би оном ајванчету које би њоме било дотакнуто очи могле „побијелети.“^{50a}

Имена појединих грла домаће стоке и начин њеног „јављања“ и „ћерања“. — Већ је претходном дијелу овог рада наглашено да свако грло домаће стоке у овом крају има своје име. Исто тако је истакнуто да су та имена, најчешће, дата на основу неких спољашњих и других знакова које та стока има. Управо о томе како се појединим врстама домаће стоке дају општа и лична имена, затим на који начин се она „ћера“ и „јави“, те како се јалови и сл., биће више говора у овом одјељку рада.

Говеда. — Чим се крава отели, младо се, без обзира на пол, назива *теле*.⁵¹ У другој години живота мушко говече⁵² се назива

50a Оваје сусрећемо елементе хомеопатичне мађије по Фрезеровом закону сличности да сличан узрок производи и сличне посљедице.

51 Кад јуница води прије времена па се отели, каже се „ошпурила се“. Зато се било њој или њеном телету даје име *Шпурова*, односно мушком говечету. *Шпурота*. Исто се тако и овци која се прије времена ојагни или њеном јагњету даје име Шпурица.

52 Без обзира на старосну доб и пол, оваје се за ову врсту домаће стоке употребљава заједнички назив *говеда*, док се свака јединка назива *говече*.

јуне, а женско *јуничница*. У трећој години мушко је *јунац*, женско *јуница*. Јуница већ у трећој години „води”, да би се у четвртој години отелила и тако постала *крава*, док јунац у четвртој години (уколико није „утучен”) носи име *бик*, а кад се „утуче” (ујалови), постаје *во*. За недовољно утученог бака каже се да је „баковит”, или „рињковит”. Ако је бак добар „бодач” (добро се боде са другим воловима), многи избјегавају да га „добро утуку”, како би и надаље, као во, био добар бодач. А во који се добро боде понос је не само чобана који га чува и куће којој припада него, често, и цијелог села.

Навешћемо и нека лична имена која се дају појединим јединкама код говеда. Имена крава завршавају се најчешће на — ова, -уљка, -ка итд., а имена волова на -оња, -ота и -оша. Имена им се углавном, дају на основу боје длаке, облика рогова, боје и облика репа, дужине ногу, годишњег доба телења, итд.

Во који има сиву длаку је *Сивоња*, а крава *Сивуља*. Уколико је длака смебасте боје, волу се даје име *Масоња*, а крави *Руменка*. Ако је та боја „чабава”, во се онда зове *Чадоња*, а крава *Чадуља*. Међутим, уколико је та боја длаке мрка, во носи име *Мркоња*, а крава *Мркуља*. Во бијеле боје длаке је *Бикоња*, а крава исте боје длаке је *Бјелова*. Уколико им је та длака црвена, крава се зове *Златуља*, а во *Златоња*, а ако длака има зелену боју, волу је онда име *Зеоња*, а крави *Зекуља*. Крава која има потпуно бијелу и „мекану” длаку зове се *Лабуда*, а во сличном длаком — *Лабуд*. (Ова имена су, као што се види, дата и према дивљим животињама; у овом случају према боји перја птице лабуда). Ако им је по ногама, трбуху и бедрима длака „шарена”, онда је во *Рамоша*, а крава *Рамуља*, а ако им је длака шарена по цијелом тијелу, онда се во зове *Шароња*, а крава *Шаруља*. Уколико са бочних страна тијела имају по једну велику шару, сличну крилима, волу дају име *Крилоња* а крави *Крилова*, а ако им је длака сасвим плава, во је онда *Плавота*, а крава *Плавуља*. Ако је длака по тијелу било које боје, осим бијеле, а по репу и задњем дијелу кичме искључиво бијела, волу дају име *Дикоња*, а крави *Дисуља*. Во који има бијелу длаку на челу је *Цвијетоња*, а крава *Цвјетуља*, а ако им је врх репа упреден, во се зове *Пероња*, а крава *Перова*. Во са бијелом длаком по трбуху и леђима је *Рисоња*, док се крава са сличном бојом длаке зове *Рисуља*.

Имена према дужини рогова. Во са изразито дргачким роговима је *Јелоња*, или, *Рожета*, а крава *Јелова*.

Имена према дужини ногу. Уколико су у вола упадљиво дугачке ноге, даје му се име *Ждралоња*, а крави са истим таквим изгледом ногу — *Ждралова*.

Имена према годишњим добима. Волу који је отељен у зимским мјесецима најчешће дају име *Зимоња*, а крави отељеној у исто годишње доба — *Зимуља*. Ако су отељени у јесен, онда волу дају име *Јесенко*, а крави *Јесенка*.

Во који је пријевремено отељен зове се *Шпурота*, а крава *Шпурова*.

Имена према дивљим животињама. Волу се често даје име *Срнета*, а крави *Срнова*. Овдје се још убрајају поменути имена: *Ждралоња* (*Ждралова*), *Лабуд*, *Рисоња* (*Рисуља*, као и имена *Голуб* и *Голуба*).

Имена према биљу. Во се зове *Јаблан*, а крава *Јабланка*.

Имена од миља. *Милоња* (*Милова*), *Драгоња* (*Драгуља*), *Радоња* (*Радуља*), *Бисерка* итд.

Још су позната имена: *Рудоња*, *Китоња*, *Малота*, *Шибоња*, *Петоња* итд.

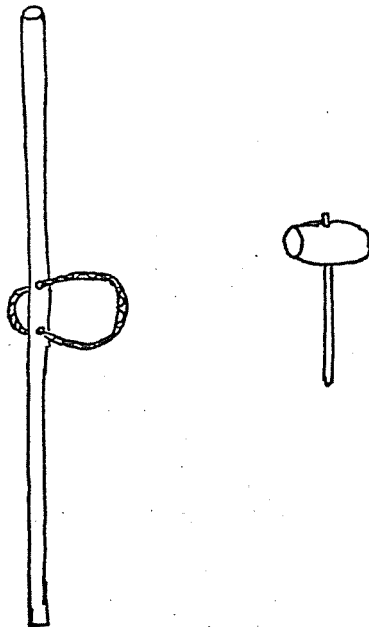
Говеда се јаве са „Ма!“ (нпр. „Ма Пероња“) и „од сукш!“, а тјерају са „Војс!“ и „Воћке!“ Теле се тјера са „Љоке!“ Крава се узвиком: „Лакси!“

Кад се волови упрегну у јарам, тјерају се са „Ајде“ и са „Ост“ да би ишли напријед, и са „Шту“ да би се вратили назад. Најјачи волови се упрежу до кола и зову се „подколњаци“. Во који је упрегнут с десне стране је „дешњак“, а с лијеве „љевак“. Во дешњах који се фата до кола уводи се на Божић у кућу у својству првог „полаженика“, затим му се у варићаку даје дио божићне хране за јело и за то вријеме га сва кућна чељад у чело цјеливају. За њега су везани неки обредни обичаји и на Мали Божић. Број волова у једној кући рачуна се по „јарму“. Кућа која има два вола за „фатање“ каже се да има „један јарам волова“, ако су четири вола онда су то „два јарма волова“, итд. Кад нестане којег вола каже се: „Распарили су ми се волови“ или „укинут ми је један јарам“.

Кад на краву скачу бакови, каже се „Крава води“. То је знак да је треба „одржавати“, тј. треба је водити под бака да три пута скочи на њу да би остала „стевена“. Најбоље је да крава води око Петровдана или, најдаље, до Св. Илије, да би се већ почетком прољећа отелила, кад за њу има довољно хране. Ако крава до Св. Илије не „води“, онда је треба на сам дан Св. Илије, прије изласка Сунца, одвести под неког бака и назор „одржати“, јер се вјерује да ће тако остати „стевена“. Чим се крава, након телења, први пут помузе, треба јој то млијeko дати да га попије, да би у току муже давала доста млијека. То млијeko називају *грушалина*. У неким кућама се даје само мања количина грушалине крави да попије, а већи дио поједу кућна чељад. Оно кућно чељаде које прво окуси грушалину, посипа се иза врата хладном водом, вјерујући да ће од те краве за вријеме муже бити млијека „ко воде“. Млијечност краве одређује се према њеном репу. За краву чији је реп распреден каже се да је млијечна. Кад се приступи мужи краве, води се рачуна да се то не чини са њене лијеве стране. Лице које музе краву „не ваља“ да се одазива било коме за све вријеме муже. Ако из крављих сиса приликом муже почне да тече крв, каже се да је краву „дојио“ зелембаћ. Кравље млијeko не ваља сипати на ватру да краву не би сисе заболеле.

Ако се то услед непажње, ипак догоди онда се у ватру баца мало соли, јер се вјерује да ће се на тај начин спријечити обољење сиса у оне краве чије је млијeko просуто по ватри. Краву не ваља тући пракљачом јер неће остати стевена.

„Тучење” бакова — Умјесто термина „јаловљење”, Јањани употребљавају термин „тучење” бакова. Исти термин се употребљава и за јаловљење овнова и јарчева. Овај посао још и данас обављају поједини људи, самоуци, у селу и то на врло једноставан начин. Прибор за обављање тог посла им је веома једноставан, а састоји се из дрвеног маљића и једног обичног штапа, за чију средину је причвршћена „петља” од ужета (види сл. 8). Уз то се још прибави и посуда са млаком водом. Том водом се најпре масира „кеса” бика, која се после тога пропусти кроз петљу, а затим се та петља, помоћу штапа, добро заврне око кесе, па се изнад петља, дрвеним маљићем, што јаче удара по жилама кесе („туче се”). Кад се прстима установи да су жиле у кесе бака довољно „угучене”, кеса још једанпут испере млаком водом и тиме је „тучење” бака завршено. Није уобичајено да се човјеку који тај посао аматерски обавља било шта плаћа. Тучење бакова обавља се у пролеће или почетком љета.

Слика 8 — Прибор за „тучење” (јаловљење) бакова: а) штап са петљом
б) маљић

Приликом продаје говечета, обичај је да му онај ко га продаје одсијече са чела или репа прамен длаке и ставља га у кошару у којој је говече боравило са осталим говедима. То чини ради

тога да буде „напретка” и среће у оној домаћој стоци која остаје код куће. Купац говечета обавезно купује и „пруизу” помоћу које је оно доведено на продају. То чини углавном онда кад говече не купује за клање, него „за напредак”.

У Јању се гаји само једна врста говечета — домаћа буша.

Коњи. — Од све домаће стоке која се узгаја у предјелу Јањ, најјачу и најрентабилнију радну снагу чини коњ. За разлику од волова који служе само за вучу, коњи служе, прије свега, за „товарење”, затим за „зубљење” заораних њива, за „вршење” жита, а у послижератном периоду, вјероватно под утицајем Војводине и града, све се чешиће упрежу и у кола. Без коња се не могу замислити ни сватови који одлазе по дјевојку. На њима се догони и дјевојачко „руво” до младожењине куће. Кад сватови са младом крену младожењиној кући, млада обавезно јаше на коњу *вранцу*, који се, по народном вјеровању, не може урећи.⁵³ Коњи служе и за одржавање коњских трка, поје су у овом крају познате још одраније, а приређују се за вријеме организовања пирова у част склапања брака између младенаца. У послижератном периоду, коњске трке се приређују и на појединим народним зборовима, који се одржавају у част годишњица везаних за значајније догађаје из НОБ-а у овом крају.

Слика 9 — Коњске трке на народном збору у селу Прибељцима (1968)

Коњ се често у овом крају назива *парит*, а женско је *кобила*. Али није ријеткост да се понекад и кобила зове, једноставно, *паритче*. Да би кобила остала ждребна, она се прво *паше*. Кад

53 Вјерује се да „није добро” кад коњ под младом „посрне”, јер то „слути” некој несрећи. Исто тако „не ваља” кад коњ посрће при поласку на пут. Такво путовање треба одгодити.

се ождријеби, младо се без обзира на пол зове *ждријебе*. Након годину дана оно је *алашче*. У трећој години женско алашче се „*наше*“, а већ се почиње и товарити; кад се ождријеби, то је већ кобила. Мушко алашче се у трећој години такође почиње товарити и, све док се не „уштроји“, назива се *ањгир*, а последије „штојења“ је *коњ*, или *парип*.

Стројење коња обављају поједини сеоски „мајстори“ који су „вјешти“ у том послу. То су људи самоуци који се „у све“ разумију. Прибор за штројење коња је веома једноставан, а састоји се из добро наоштреног ножа, анцара, машица, посуде са млаком водом и соли. Коњ се помоћу конопаца обори на земљу и положи на леђа. Конопцом му се ноге вежу да се не може „ногатати“. Још га, уз то, два-три човјека чврсто држе док „штројач“ обавља свој посао. Он најприје млаком водом добро испере „кесу“ у коња, затим је ножем разреже и из ње машицама повади „јаја“. Послије тога рану добро испере водом и на њу стави со да се не уцрва. Со у овом случају служи као дезинфекционо средство. Коњ се након штројења добро храни и не користи се за рад све докле му рана не зарасте.

Понекад се коњ „туче“ (јалови) на исти начин као и бак. Међутим, то су веома ријетки и, рекло би се, усамљени случајеви у овом крају.

Коњ се јави са „Маља-маља“ и „Од сукш!“ (слично јављању говечета), а тјера се „Ана!“ и „Де!“; још чешће са „Тбрбе!“⁵⁴ Кад је коњ узбуђен и немиран, смирује се узвиком „Еа!еа!“.

Јањски коњ је веома ситан, типични планински коњ *босанац*, какав се узгаја и у другим планинским крајевима. Пошто га је, нарочито зими лакше хранити него вола, а свестрана је радна животиња, то га држе и најсиромашније куће у овом предјелу, које нису у стању да држе волове. Коњ је врло подесан за снабдијевање куће дрвима, затим ношење жита у млин, за снабдијевање куће водом, за одлазак у чаршију и на дернеке, кад у граду треба нешто купити и ту купљену ствар допремити до куће, итд.

54 Ову ријеч којом Јањани коња тјерају није могућно сву исправно написати. Правилно се могу написати само два посљедња слова "... аје." Ова ријеч вјероватно припада подручју неартикулисаног говора па је, према томе, веома стара. Има још ријечи везаних за тјерање или вађење домаће стоке које није могућно написати онако како се изговарају. Једна од тих ријечи је и она којом се јагњад јаве. Она се у слободној интерпретацији може написати као „сјоне“, али почетни гласови те ријечи су неразумљиви. Није искључено да све ове недовољно артикулисане ријечи вуку коријен још из оног доба кад је примитивни човјек, желећи да насљебује природне гласове, „сам намијештао“, како то вели Драгутин Боранић, (видјети: *Ономагонејске ријечи за животиње у словенским језицима*, Рад, ЈАЗУ, књ. 178, Загреб 1909, стр. 5), „више ријечи једну за другом тако, да им гласови излазе као имитације дотичног природног гласа“. Ови напола неартикулисани гласови, везани за домаће животиње, могу се, по моме мишљењу, узети као још један од доказа да је гајење домаће стоке било познато становницима овог краја још од најстаријих времена.

Кад се коњ упрече у зубачу, на врат му се најприје стави ам. Коњски амови, према томе, имају улогу волујских јармова. Амови се шију од текстилних тканина (врећа, цак) у које се натрпа ражена слама.

Коњ се може јахати „го“, „осамарен“ и „оседлан“. На оседланим коњима, углавном, јашу сватови. За ношење товарног терета, коњ се искључиво „самари“. Самарене коња је, без сумње, знатно старије од седлања. На то упућују и многобројни називи за поједине дијелове самара⁵⁵, што није случај код седла. Жуљеви које прави самар или седло по коњском тијелу називају се *саде*.

Имена коња. — Боја длаке и биљези по тијелу основни су елементи на основу којих Јањани дају имена својим коњима. Коњ црвенкастосмеђе длаке је *Дорат*, а женско *Доруша*. Уколико имају црну („врану“) длаку, онда коњу дају име *Вранац*, а кобили *Враница*, а ако је та боја загасито црна, коњ се тада зове *Мрков* а кобили сличне боје длаке даје се име *Мркуша*. Ако је боја длаке отвореније црвена то је онда *Алат*. На основу бијеле

55 Сав прибор уз самар назива се *орма*. Основни дијелови самара су *дрвеница* и *стеља*. Поједини дијелови дрвенице имају посебне називе. Тако, на примјер, предњи дио дрвенице који служи за намотавање конопца назива се *оглавић*, а њен задњи дио, око којег се такође омотава конопац приликом товарења коња, јесте *крстине*. Попречне летве које спајају оглавић са крстинама називају се *штице*. Оне се налазе с обје стране самара и поврх самара. Штице које се налазе поврх самара мало су савијене па се због тога називају *кривине*.

Стеља је израђена од тканине и ражене сламе. Њен унутрашњи дио назива се *клашње*, а израђен је од сукнене тканине. Клашње је најчешће обложено овчијом кожом („кожицом“). Лице стеље скрјено је од *арара* или од *мутана*. Пошто се мутани и арари ткају од козје „кострети“ (длаке) а држање коза је, као што се зна, забрањено, то се у посљедње вријеме и лице и наличје стеље израђују од исте тканине — сукнене. Стеља је испуњена раженом сламом и, слично дашеку, зашивена је.

У орму се још убрајају *праће*, на које се јахач ослања ногама и помоћу којих се товар причвршћује уз самар; *колан*, који се провлачи коњу испод трбуха и чији крајеви су везани за самар, тако да се самар не може „кривити“ десно или лијево; *кускун*, причвршћен за задњи дио самара, провлачи се коњу испод репа те тако онемогућује да самар коњу преко врата „склизне“ кад се под товаром спушта низ какву падину; *јулар*, којим се одрастао коњ „јулари“ и помоћу којег се води; *мутан*, којим се на коњу товар покрива да не покисне, и, на крају, *арари* и *вреће* („субе“), који се, испуњени разним памирницама, товаре на коње.

Седло је једноставније грађе него самар. За његове поједине дијелове има веома мало назива. То је вјероватно због тога што се коњи у овом крају веома ријетку „седају“. Осим тога, седло је у Јању познато тек од новијег доба, што није случај са самаром. Дрвени дио седла на предњем и задњем дијелу има испупчења лопгастог облика која се називају *јабукe*. Јабукe су међусобно спојене даскама. Позади на седлу је *кускун*, док се с његове десне и лијеве стране налазе *зетибије* (одговарају праћама у самара). Мекши дио седла израђен је претежно од коже.

или зеленкастобијеле длаке коњ се зове *Зекан*, а кобила *Зека*. Коњ који само између ногу има бијелу длаку зове се *Кулаш*. *Цвитан* је коњ који има бијели биљег на челу, док кобили са сличним биљегом дају име *Цвита*. Позната су још имена: *Путаш*, односно *Пута*, затим *Бреза* (за кобилу чија је боја длаке слична боји брезове коре) итд.

Свиње. — Назив „свиње” у рјевој је употреби у овом крају од назива „крмад”. У вези с тим, мушко се назива „крмак”, или „прасац”, а ако је прасац „неуштројен”, зову га још и „нераст”, а женско се зове „крмица”, или „прасица”, а, нешто рјеђе, и „гу-да”. Крмица се „свила”, послје чега остаје „спрасна”. Према броју сиса рачуна се колико ће „опрасити” младих. Млади крмице, без обзира на пол, називају се „прасад”. Кад напуне годину, онда су то „кезмад”.

Јаловљење „нераста” назива се „штројење” и обавља се на сличан начин као и штројење коња. Тај посао обављају исти људи који штроје и коње. Након штројења, по рани се сипа луг као дезинфекционо средство.

Крајем љета и почетком јесени јалове се и крмице које нису намијењене за „напредак” већ за клање. То јаловљење крмица познато је у Јању под називом „шкропљење”. И овај посао обављају „вјешти” и самоуки људи, и то претежно они који штроје и нерасте или коње. Од прибора за обављање тога посла имају маказе и нож. Тим алатом се на „тањежи” крмице направи мали разрез и маказама извади „плодница”, затим се тај разрез пажљиво зашије концем. То се ради кад су дани „ладни”, да се рана на крмици не уцрва. Често се догађа да крмица, неколико дана послје шкропљења, крепа. Зато се у посљедњих неколико година све чешће позивају стручна лица да шкропе свиње.

Свиња се јави са „Пућ!” а тјера се „Буш!”

Имена свиње. — За давање имена свињама узимају се у обзир боја длаке („перајице”)⁵⁶ и изглед ушију. Крмици бијеле длаке дају име *Била*, а крмку *Бикан*, а ако имају зелену длаку, крмица онда носи име *Зека*, а крмак *Зекан*. Ако им је тијело шарено, крмица се зове *Шара* а крмак *Шаран*. Међутим, ако по тијелу имају „пруге”, сличне колану код коњског самара, онда крмицу зову *Кола*, а крмка *Колан*. Крмица са дугачким ушима, које су оборене наниже те прекривају већи дио главе и затварају очи, зове се *Клепа*, а крмак *Клепан*.

Овце. — Најраширенија врста овце која се узгаја у овом крају свакако је *праменка*. То је овца са кратком, правом и оштром вуном, ниског раста и даје мало млијека. Осим праменке Јањани гаје још једну врсту овце, звану *руда*. Та је овца нешто крупнија и млијечнија од оне прве, а вуна јој је „рудали”, „коврцава” и мека.

⁵⁶ У предратном периоду у Јањ су, често, из „чаршије” долазили „перајчари” ради куповине перајице.

Почетком јесени од оваца се „луче“ овнови и чувају засебно (или са *шиљежима*), а око Митровдана или Михољдана, „припуштају“ се у овце да их „мрчу“. Према томе, кад се овце „успале“, каже се „мрчу“, а козе се „прцају.“⁵⁷ Тако касно мркање оваца објашњава се тиме што њихово јагњење почне што касније, кад гране прољеће и кад добро отопли, јер тада има довољно хране и за њих и за њихову јагњад.

Младо овце назива се *јање*, крајем јесени је већ *шиљеже*, у другој години зове се *двизе* или, ако је ријеч о женском двизету, *двизица*. Ако се двизица ојагњи, каже се да се „ошпурила“. Овна у трећој години називају *трећак*, у четвртој *четвртак* итд. Овнови се „тучу“ на сличан начин као и бакови.

Чим отпочне мужа оваца, издвајају се јагњад и чувају одвојено. До почетка љета јагњад се, ради дојења, по два пута дневно — изјутра — („на попасак“⁵⁸) и навече — пуштају у овце. Кад јагњад мало ојачају и почну редовно да се изгоне на испашу, она се само навече пуштају у овце. Негдје од Илињдана, кад јагњад потпуно одрасту и почну да се називају *шиљежима*, она се више никако у току дана не пуштају у овце, како би се сасвим одвикла од дојења. Кад отпочну „мркање“ оваца, *шиљеж* се коначно мијешају с овцама и више се од њих не луче.

„Стрижа“ оваца обавља се око Петровдана, а јагњади око Илијиндана. Вуну стрижу великим *ножицама* (маказама) мушкарци, рјеђе жене. Јагњећа вуна назива се *јарина*. Пред почетак „стрижења“, овце, а исто тако и јагњад, купају се на ријечи. Козе и јарад су се „стригли“ у исто вријеме кад и овце и јагњад. Козија длака назива се *кочет*. Укупна количина ове длаке продавала се у чаршији, и од ње су прављени мутапи и арари. Стрижу „не ваља“ обављати у посне дане у седмици — сриједом и петком.

Кад мушком *шиљежету*, будућем овну, рогови нарасту за неколико центиметара, обичај је да се „вилаше“. Вилашење рогова обављају сами чобани. Они то чине тако што те рошчиће „бургијом“⁵⁹ проврте, а онда кроз те рупе провучу жицу и њоме рогове затегну да расту „усправно“ а не увијено. То се исто ради

57 Према Д. Боранићу, цит. дј. стр. 23, кад се коза (овца) упаљује „испушта особите гласове, који се насљебују ријечима: старословенски мрџкати, ... Овамо иду стслов. прскати, хрватски прцати се...“

58 „Попасак“, или „попасно доба“, јесте дио дана око девет часова прије подне кад, обично, падају и „ручанице“, односно, кад у овом крају почиње да се ручава. Од Бурбевдана па до краја прољећа јањски чобани прије изласка Сунца, изгоне овце на „ручавање“. На „попасно доба“ их враћају торовима, „припуштају“ им „јање“ ради дојења, посадије чега их музу. Послије ручка овце се поново изгоне „на испашу“ и тек кад падне ноћ враћају се торовима, музу се и ту преноће.

58а Драгослав Антонијевић у свом раду *Алексиначко поморасље*, СЕЗб. књ. LXXXIII, Београд 1971, стр. 66, наводи да се и у том крају вуна „стриже“, „великим циганским ножицама“.

59 *Бургија* је мали сврдо и саставни је дио осталог „пртљага“ у *шарнељу* скоро сваког одраслог мушкарца.

и са неким овцама које су „рогате”. Зато се у сваком стаду оваца може видјети бар један ован, или једна овца, са „завилашеним” роговима. Таквом овну са надијева име *Вилаш*, а овци *Вилашица*.⁶⁰

Кад овца крепа, „не ваља” је оставити на земљи већ је треба објесити на какво дрво да остале овце не би крепавале.

За божићну печеницу бира се најбоља овца „јаловица” и најбољи ован, јер ако се то не би урадило, настала би „штета” у тој врсти домаће стоке.

Овца се јави са „Бе”, а тјера се „Бија!” и „Тбррр”. Јагње се јави са „Споње”, а тјера са „Тбррр!” Коза се јави са „Ој!ој!”, „Кец!” и „Цира!” На сличан начин се јави и тјера и младо од козе које се назива *јаре*.

Имена оваца. — Од све домаће стоке која се узгаја у овој предionoј цјелини, највећи број имена се сусреће код оваца. То је и разумљиво ако се зна да су овце бројчано најзаступљенија домаћа стока у овом крају. А свака овца мора да има своје име и да се поименично „јави”, или „ћера.”

Препознавање својих оваца међу стотинама других и памћење имена сваке од њих, то је одлика сваког јањског чобанина. Просто је несхватљиво и скоро невјероватно са каквом лакоћом чобани луче помијешане овце, па чак и њихову јагњад, премда им још ни имена нису дали. Кад се у просторији у којој су овце преноћиле, изјутра наће већи број оваца које су се те ноћи ојагњиле, њихову помијешану јагњад чобани, без тешкоћа, препознају по мајкама и одмах их приносе њима да их нахране. Све то, без сумње, указује на чињеницу да је овчарење у овом предјелу веома старо и да има дугу традицију.

Постоје бројни знаци и, рекло би се, побуде, на основу којих се дају имена овцама у овом крају. Њих је, у цјелини, немогуће споменути, као што је немогуће сабрати и сва имена која се дају овцама. Зато ћемо овдје изнијети само најкарактеристичнија имена и обиљежја на основу којих се та имена дају.

Имена према боји длаке, према лицу и ногама. Овца чије је лице покривено искључиво бијелом длаком зове се *Бика*, а ован *Бикан*. Ако је лице покривено жутом длаком, овца се зове *Жуји*, а ован *Жујан*, а ако је та длака црна („гарава”), онда се овци даје име *Гара*, а овну *Гарач*. Овца која по лицу има крупне пјеге у виду зрна граха зове се *Граша*, а ован *Грашан*. Међутим, уколико, се на челу неке овце налази крупан биљег у облику какве круне, дају јој име *Круна*. (Слично име за овна није ми познато).

60 Завилашени рогови код оваца имају, највјероватније, апотропејски карактер. Они треба да на себе скрену поглед урочљивих очију и да тако остало стадо заштите од урока.

61 Ову ријеч, коју Јањани приликом тјерања оваца изговарају, немогуће је написати. Њен изговор ћемо добити ако усне спојимо, а језик тако поставимо као кад желимо да изговоримо слово „т”. Сада нага овај глас тако изговоримо да нам усне једна о другу почну ударати као кад од зиме „цвокоћемо”.

Уколико су ноге овце до кољена покривене црном длаком, то је онда *Чизма*, а ован *Чизман*.

Имена према величини ушију. Овца са упадљиво малим ушима зове се *Чула*, ован *Чулин*.

Име према вуни. *Праменка* има дугачке праменове вуне. Постоји овца и са именом *Гуља*. И ово је име дато према вуни. Наиме, таква овца има сасвим мало вуне по врату; она јој је „огуљена”.

Имена према репу. Ако овца има дугачак реп, она се зове *Репа*, а ован *Репан*. Међутим, ако је реп кратак, овци дају име *Куса*, а овну *Кусан*.

Имена према роговима. Овца која има рогове је *Рога*, а ако су јој рогови савијени у виду куке, то је онда *Кука*, а ован *Кукан*. *Вилаш* је ован коме су рогови „завилашени”, док овцу са таквим роговима зову *Вилашица*. Ако је овци један рог сломљен, то је онда *Крља*.

Остала имена оваца. *Шпурица*, овца која се прије времена ојагњила („ошпурена”); *Ранка*, овца која се рано (у зиму) ојагњила; *Бјелица*, сва бијела, без било каквих бијега по тијелу; *Голубица*, *Дјевојка*, лијепа као дјевојка; *Врба*, *Веселка* („весела”); *Милка*, *Звјера*, „звјерла”, тј. често је узнемирена, *Љубица*, *Калоперка* (оба последња имена дата су по цвијету), *Цура*, *Ђора* итд.

Имена коза. — *Рића*, рићасте боје длаке; *Бара*, на репу и трбуху је бијела длака а остали дио тијела покривен је црном или длаком неке друге боје; *Црљена*, длака првенкаста; *Бијела*, длака бијела; *Ласа*, боја длаке слична оној код ласице; *Срна*, слична срни; *Грлица*, бијела длака испод грла, *Љуба* и др.

Кокоши. — О кокошима се брину искључиво жене, првенствено домаћица куће („маја”). Кокоши се јаве са „Бук!”, а тјерају са „Иш” и „Уј!” Кад кокош „квоче”, или кад се „разлеже”, само тад се може „насађивати” на јаја, како би се из њих пилићи излегли. Кокош „не ваља” насађивати уторком и недјељом. Најбољи дани за насађивање су понедељак и субота.

Млади се називају пилад. Кад наврше годину дана, женско пиле се назива *пилица*, а мушко *пилац*, или *орошчић*. Већ у другој години пилица је *кокош*, а пилац *ороз*.

Прво јаје које пилица снесе назива се „проношче” и сматра се веома чврстим. Дјеца га најчешће чувају за Ускрс да се њиме „туцају” и да тако „освоје” што више јаја од оних чија су јаја њиме поразбијали. Није добро да пилица прво јаје, проношче, снесе суботом, јер то „слути” скором давању „даће” неком од укућана.

Кокошје јаје се употребљава и као лијек у народној медицини. Тако, на примјер, његова опна се употребљава за лијечење брадавица, а бјеланце се привија на опекотине и неке друге озледе на човјечјем тијелу.

Кокоши понекад „наслућују” и неко „зло” у кући. Ако, на примјер, нека од кокошију или, пак, све кокоши скупа, послије вечерњег „слијегања” у кокошинцу, почну да „какоћу”, то је „знак” скорог „набрајања” за неким од укућана. Није добро ако кокош почне да какоће и изјутра. У том случају кокош треба ухватити, одмјерити њеном дужином растојање од огњишта до кућног прага, па главу или реп део тела који налегне на праг, треба одсећи, јер се само на тај начин може „спријечити” зло у домаћиновој кући које је она „наслућивала”.

Имена кокошију. — Сва имена кокошију дата су углавном према боји њиховог перја. Кокош која има жуто перје зове се *Жујка*, са бијелим перјем је *Бијелка*, а ако има црно перје — *Црнка*. Уколико је перје шарено, кокош се зове *Шарка*. Ако нека кокош има само врат бијел, даје јој се име *Грлица*, а ако су јој само груди и трбух бијеле боје, то је онда *Голубица*. Орозовима се не дају посебна имена.

Пси. — С обзиром на то што је домаћа стока у Јању (и то прије свега овце) изложена великој опасности од вукова, који је нападају у свако годишње доба, пси се овдје држе највише ради тога да ту домаћу стоку заштите од ових крволочних звијери. Вриједност једног пса обично се мјери са вриједношћу једне добре овце или овна, а ако је пас изразито добар, вриједност му је знатно већа.

Пас се јави са „Ев!” и звиждањем, а тјера са „Марш!”, „Ош!” и „Шибе!” Мјесто гдје је пас мокрио назива се „сугреб” и, према народном вјеровању, онај ко стане на то мјесто, добиће „сугреб”.

Кад се куја „упали” тако да пси за њом трче, веле: „Куја се куца”. Поворку паса која за њом трчи називају „куцања”. Млади се називају *штенад*. Кад се куја први пут „оштени”, ту штенад треба у јаму бацити⁶² јер „не ваљају”. Кад би такав пас побјеснио, и тако бијесан некога „накло”, вјерује се да се тај ничим не би могао излијечити. Прољетна и јесења штенад такође „не ваљају”, јер су, према тумачењима појединих Јањана, оштењена кад још у природи влада прилично „мртвило”.

Имена паса. — Псима се дају имена готово искључиво на основу боје њихове длаке. Пас са црном длаком зове се *Гаров*, са бијелом *Бјелов*, са жутом *Жујов*, са шареном *Шаров*, са зеленом *Зелов*, док псу који има црну пругу преко носа дају име *Лисов*. Пас који око врата има бијелу длаку, док је по осталом тијелу друга боја длаке, зове се *Гривош*. За кују не постоје посебна имена, изузев општег назива „куја”.

Мачке. — Тешко да се у Јању може наћи нека кућа која нема бар једну мачку. Мачка искључиво служи за уништавање мишева, како у кући тако и у помоћним зградама једног домаћинства. Мачка се најприје „куца”, а онда се „маца” (коти). Жен-

62 Отуда честа изрека у Јању: „Прва се штенад у јаму бацају”.

ску мачку једноставно зову „мачка“, а мушку „мачак“. Ова домаћа животиња нема личних имена. Мачка се јави са „Мац!“ а тјера са „Пис!“ и „Шиц!“ У овом крају постоји велики број народних празновјерица везаних за мачку, о којима се говори у једном мом посебном раду.

Пчеларство. — Једна од споредних привредних грана, која је од давнина Јањанима била позната, јесте и пчеларство. Пчеларство је у овом крају у предратном периоду било знатно више развијено него данас. Узрок томе лежи у чињеници што је све до завршетка другог свјетског рата ово становништво могло да купује веома мало шећера у односу на садашње стање. Док су се у предратном периоду пчеле у овом предјелу узгајале подједнако и ради меда и ради воска, данас се овдје узгајају највише ради воска. Без пчелњег воска се не може ни замислити читање крсне и друге славе нити извођење божићних обредних обичаја; он је исто тако неопходан за паљење свијеће покојнику и за давање даћа умрлима. Употребљава се и као лијек у народној медицини.

Пчелињи мед се данас више употребљава као лијек него као неопходан прехранбени производ. Њиме се лијече прехладе, реума итд. а веле да је „здрав“ и за јело.

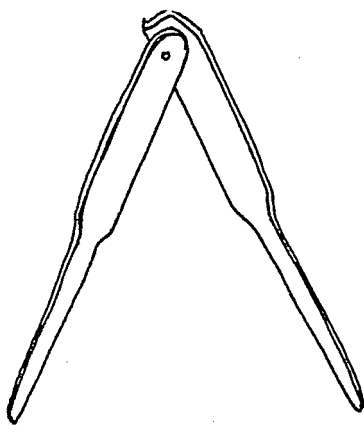
Просторија у којој се пчеле држе назива се *челњак*, а направа од лозе у виду купе у којој пчеле проведу зиму назива се *трнка*, или *улиште*. Она је и са спољашње и са унутрашње стране добро облијешњена говебом балегом. Пчелњак се увијек налази мало даље од прометног пута да не буде на удару очију пролазника. По могућности, он треба да у башти у којој љети има траве и цвијета, што је основна храна пчела. За вријеме кишне године пчеле дају највише меда. Ако се у току једне године пчела никако не „пушти“, она се онда назива *јаловица*. У нормалним условима пчеле се годишње пуштају три пута. Прво пуштање пчеле назива се *првињац*, друго је *другињац*, а треће *трећинац*. Кад се првињац пусти, каже се: „Чела се парожчила“, а уколико се никако не пусти, веле: „Чела се није парожчила“.

Кад дође вријеме да се из трнке вади мед, пчеле се прво „бију“. Бијење пчела врши се при крају љета, рјеђе прије тог периода. То се чини овако: на чистој равни ископа се толики број рупа колико има намијењених улишта за бијење пчела. Пречник једне рупе износи око 80 см, а дубина 30 см. У рупу се најпре стави слама, а затим се на сламу постави трнка отвором окренутим надоље а ужим затвореним дијелом — нагоре. Слама се сада запали, трнка се на ватри добро отресе да из ње пчеле нападају у ватру и ту сагоре. Преостале пчеле у трнки погуши дим. Послије тога се из трнке повади саће и одмах прерађује у мед и восак. Све се то обавља ноћу, и то, по могућству, кад је атмосфера мирна а небо покривено облацима, јер су за таквог времена пчеле најмирније и „не уједају“.

Постоји још један поступак вађења саћа из улишта. Тим поступком пчеле се не бију него се из трнке, из које треба да се

извади мед, „прегоне“ у другу, празну трнку. Тај поступак се по томе и назива „прегоњење чела“. Он се много рјеђе примјењује него први поступак.

Кад се саће из трнке повади, приступа се његовој преради. Оно се стави у бакрену посуду, у којој се над ватром лагано загријава да се мед из њега исциједи. Кад се саће са медом добро истопи, оно се, кроз решето или какву врећу, у другу посуду одмах проциједи. На крају се та посуда кроз коју је мед цијеђен водом испира, тако да на њој не остане залијеђен мед и восак. Саће из којег је сав мед исцеђен назива се *троф*. Сад се троф у другој посуди посебно загријава да се из њега исциједи восак. Троф се над ватром загријава све док се восак поврх њега у посуду не почне „ледити“. То је знак да посуду са саћем треба скинути са ватре. Преостали дио трофа, из којег је восак издвојен, истреса се у једну врећу, а затим се та врећа поставља између кракова *торкуле* (сл. 10) па се тим краковима врећа добро стегне и тако заостали дио воска из трофа кроз њу проциједи. То је сада „чисти восак“. Троф из кога је сав восак исцијеђен назива се *челина*. Она се у народној медицини користи за лијече-

Слика 10 — Торкула

ње разних отекина и убоја на човјечјем тијелу. Мед из саћа који над ватру није долазио, односно који није претапан, назива се *цијели мед*. Тај се мед чува као лијек и користи се у народној медицини за лијечење неких обољења.

У току кишне године, из једне трнке се може извадити 3 — 4 литра чистог меда.

У вријеме док је у овом предјелу био распрострањенији заједнички начин живота, а мјестимично и данас, поједини чланови задруге држали су пчеле као прћију. Та врста прћије држала се у самој задрузи, јер брига о њој није ишла на штету задруге.

Напротив, задруга је од тога имала и извјесну корист. Наиме, премда то није морао радити, задругар који је у задрузи држао пчеле као своју прђију, након сваког „бијења” пчела, давао је задрузи потребну количину воска, извјесну количину меда и медовине, односно шербета добивеног приликом цијебења меда.

Називи за поједине ономатопејске гласове домаћих и неких дивљих животиња. — У подражавању ономатопејских гласова домаћих и неких дивљих животиња, Јањани су прави мајстори. Настојећи да што вјерније опонашају те гласове, да они буду што природнији, ови становници изговарају и неке гласове које је немогуће написати. Међутим, за све те ономатопејске гласове код животиња Јањани имају посебне називе. Навешћемо те називе.

Говече „риче”, „буче⁶³” и „муче”. Ово последње најчешће се односи на телад. Рикање се опонаша, отприлике са „Иааа!” или „Уааа!”; букање са „Бууу!”; мучање са „Миии!” или Мүүу!”

Коњ „рже⁶⁴”. То рзање опонаша се са Ииинихххх!”

Свиња „рокће” и „скичи.” Њено роктање се добро опонаша, али га је ријечима тешко приказати. Међутим, скичање се опонаша сличним гласовима који се чују приликом изговарања француске ријечи „да” (Oui).

Овца „блеји”, а то блејање се опонаша истом оном ријечју са којом се и јави, дакле са „Беее!”

Коза „вречи” „кмечи” или „врекеће”. Опонашање њеног гласа не може се написати. Гласови у средини ријечи су неразумљиви; изговарају се дубоко у грлу, слично као кад човек под теретом „стење”. Та ријеч опонашања козе можда би се најправилније написала овако: „Вее . . . еее!”

Кокос „какоће”, а *ороз* „кукуријече”, или „пјева”. Кад кокош пушта кратке гласове каже се да „квоче”. Какотање се опонаша са „Какаккк”, а кукријекање са „Кукурииијекүүу!” Пилад се опонаша (а исто се тако и јаве) са „Пи-пи!”

Пас „лаје”, „режи”, „кевће”, „скичи”, „завија”, шкемуће”. „дакће”, „пишти”, „дичи” итд.⁶⁵ Његово лајање опонаша се са „Ав-ав!” Остале ономатопејске гласове, изузев завијања: „Ауууа”, које ови становници опонашају, немогуће је написати.

Мачка „мјауче”, или „мауче”, то њено мјаукање опонаша се са „Мијаааүүу!” Она испушта и неке гласове кад „преде”, гдје се нарочито назире глас „Р”.

Пчела „зүји”, а то зүјање се опонаша са „Зүүу!”

63 Према Боранићу, цит. дј., стр. 22, ова ријеч долази од старословенске ријечи „боучати”, док се крава на латинском каже *bacula*.

64 На страни 23., цит. дј. Боранић наводи да се коњско рзање „изриче” у свим словенским језицима.

65 О коријенима неких наведених ономатопејских назива шире се говори у цит. дј. Д. Боранића, стр. 24 — 25.

*Птице*⁶⁶ „цвркућу“, а гласови им се опонашају кратким изговором: „Ци-ци!“

Голуб „гуче“, а то његово гукање се опонаша ријечима: „Прок-ле-та козо што си полупала моја јаја!“

Пјевачица („кукавица“) „кука“; глас јој се опонаша са „куку!“

Врана „грче“, а то гркање се подражава са „га, га!“

Вук „завија“, слично псу, па се то завијање опонаша као и псеће завијање.

Медвјед „мумла“, а у његовом опонашању углавном се истиче и од осталих гласова више разазнаје самогласник „у“.

* *
*

Уз све ово што је до сада речено у вези са ономатопејом животињских гласова, потребно је још нагласити да становници овог краја, у преносном значењу, неке од тих гласова користе и у људском говору. Тако, на пример, за човјека који крупно и неразговјетно говори, каже се да „мумла к’о мећед“, а за онога који много псује веле, да „лаје к’о пас.“ За дијете које плаче каже се да „риче к’о говече“, а уколико му глас личи на овчје блејање, прекорава се ријечима „Што блејиш к’о овца.“ Дијете исто тако „скичи к’о крме“, „гуче к’о голуб“, цвркуће к’о ’тица“, итд. Постоје и други животињски ономатопејски гласови који су у овом крају нашли примјену у људском говору.

Ријечи које су првобитно означавале животињске гласове, према Боранићу (цит. дј. стр. 86), кад се пренесу у људски говор, изгубе раније значење и постају саставни дио људског говора.

Тамањење дивљих животиња и уништавање мишева по кућама.

Јањске шуме крију велики број разноврсне дивљачи, међу којом се највише истичу: вукови, лисице, зечеви, дивље свиње, ласице, јазавци, те бројне врсте птица и гмизаваца. По кућама и другим зградама, а нарочито у млиновима, постоји велики број мишева.

Према неким цртежима на јањским „мраморовима“, који, поред осталог, приказују и сцене из лова, може се претпоставити да је лов на дивље животиње у овом крају био развијен још у средњем вијеку, а вјероватно и раније. Међутим, у данашње доба ова грана привреде има стихијски карактер и веома је занемарена. То се види и из тога што на територији Јања не постоји ниједно ловачко друштво које би окупуљало љубитеље овог спорта, ни-

⁶⁶ Оваје се птицама углавном називају само оне ситне птице као што су врапци и ласте, и сл.

ти има било каквог ловачког објекта у којем би ловац могао да се одмори и преноћи кад га пут тамо „нанесе.”

Незнатан је број Јањана који се редовније баве овом гра-ном спорта. Најпознатији и, сигурно, најстарији живи јањски ловац, који се овим спортом бави више од четири деценије јесте Милош Ракита, из села Брда. У току своје ловачке каријере он се нарочито истакао у тамањењу вукова, најопаснијих дивљих штеточина у цијелом овом крају. Ловом се, узгредно, баве и сеоски шумари, који углавном уништавају зечеве и лисице.

Тамањење вукова у Јању обавља се на више начина. У зимским мјесецима често се организују и хајке, које предводе искусни ловци. Хајкаши пронађеног вука убијају из ловачких пушака. Вукови се овдје уништавају и тровањем као и хватањем у *гвожђа*. Ова два начина тамањења тих крволочних штеточина често се међусобно комбинују. Наиме, у крепало ајванче („мрлину”) или у тијесто стави се отров и све се то постави даље од насеља, тамо гдје се очекује долазак вукова ноћу, и ту, поред отроване хране, разашну се гвожђа. Гвожђа се добро камуфлирају да их вуц не примијети. Све се ово, наравно, ради предвече, а у раним јутарњим часовима, најчешће с пушком у руци, провјерава се да ли је вуц у гвожђа ухваћен или отрован. Ухваћеног вука који је још у животу убијају пушком или кољима.

Лисице се, слично вуковима, убијају из ловачких пушака, затим се хватају у гвожђа и намамљују на отровану храну. Међутим, најкарактеристичнији начин тамањења лисица је помоћу справе која се назива *туљак*. Та справа је четвороугаоног облика и израђена је од дасака. При врху отвора је уска, док јој је доњи отвор шири. Овај шири отвор је толико простран да се кроз њега лисица може провући. Туљак се поставља на отвор пећине, тако да му шири дио гледа у пећину, док је ужи дио окренут упоље. Врата пећине у којој се лисица налази камењем се затрпају, тако да једини улаз у њу представља отвор туљка. Уски дио туљка је с горње стране прорезан и кроз тај прорез провучен је клин, који је у туљку наслоњен на „тетик”. При врху је добро заоштрен. Његов тупи дио је изван туљка и на њега је наслоњен неки тешки предмет (најчешће буков или смрчев балван). Кад лисица покуша да изађе кроз туљак из пећине, она главом додирне „тетик”, који се помјера из свога лежаја, а оштри дио клина који је био наслоњен на тетик ослобађа се подбочња и; притиснут поменути тешким предметом, спушта се лисици на врат и пробада га.

Постоји још један начин тамањења лисица у пећинама. Кад се установи да у некој пећини живи лисица, пажљиво се прати кад ће она ући у њу. Кад лисица уђе у пећину, на улазу у пећину наложи се ватра да би дим продро у пећину и тако угушио лисицу. Кад се констатује да је лисица угушена, ватра се угаси и лисица се извлачи из пећине.

Зечеви се лове претежно помоћу ловачке пушке. Они се хватају и у гвожђа, на начин сличан хватању вукова, само се не трују. Зечеви се најчешће и најлакше лове зими, кад је снијег веома дубок. Зец по дубоком снијегу не може да трчи. Ловци тада навуку *крпље*⁶⁷ на ноге и иду по „површици“, па кад наиђу на зечји траг, слиједе га све док зеца не примијете. Пронађеног зеца у снијегу или „у руке“ хватају или убијају из ловачке пушке.

Мишеве најчешће тамане мачке, затим их хватају у *мишја гвожђа* и у *мишју ступицу*. Мишја гвожђа се купују по радњама, док мишју ступицу од дрвета израђују сами становници. Мишја ступица се састоји из два јача комада дрвета, размакнута међусобно по вертикали помоћу дрвеног „језичића“. Тај је језичић тако лабаво постављен да, чим га неко додирне, одмах попусти, тако да горњи комад дрвета нагло налијежи на доњи комад, који лежи на подлози. Ако се између та два комада дрвета нађе миш, са њим је све свршено. У гвожђа и у ступицу мишеви се намамљују на сланину, брашно, сир или кајмак.

Тамањење птица у овом крају искључиво је дјечји посао. Од тог лова ови становници немају неке користи. Птице се хватају у *ошице* у току зимских мјесеци. Ошице се разаципају у стогове сламе и на буниште, гдје се птице (посебно врапци), зими најчешће током дана окупљају. Ова справа за хватање птица једноставне је грађе: састоји се из два дрвена штапића, бијелог конца и „струне“ од коњског репа. Штапићи су при једном крају заоштрени, док су им незаоштрени крајеви међусобно повезани концем. За конач су везане „струне“, које су тако подешене да се птичја нога, која се у њих „запетља“, не може више ишчупати из њих.

Током љета чобани у шумама убијају или хватају дивље *кокошке* и узимају њихова јаја, која, као и голубија, „ваља“ јести.

Змије и зелембаћи се убијају камењем и у „працијеп“ хватају.⁶⁸ Специјално организован лов на ове животиње у овом предјелу не постоји. Њих ови становници убијају онда кад их виде на путу. Убијену змију обавезно склањају с пута и стављају на скровито мјесто. Мртва змија се најчешће ставља на мравињак, јер је то једно од бољих скровишта по коме људи не ходају. Наи-

67 Крпље су израђене од дрвета и кожних каишева. Дрво је савијено тако да крпља има облик елипсе, а унутрашњост јој испреплетена каишевима. Помоћу каишева је крпља везана и за глежањ ноге. Површина крпље је нешто већа од површине стопала. Према писању попа Б. Лалевића и Ивана Протића (цит. дј.), и васојевићки чобани у Црној Гори такође иду по дубоком снијегу у крпљама на ногама.

68 За оног ко је ухваћен у лажи, па нема куд, обично се каже: „Уфаћен ко змија у працијепу“. Працијеп је направљен од дрвеног штапа, чији је један крај процијепљен и у тај процијеп се хватају змије и зелембаћи.

ме, убијену змију склањају што даље од мјеста и путева, куда се људи често крећу, зато да се не нагази на њене кости, јер се вјерује да је убод од змијске кости неизљечив и да се змијска кост не може извадити из човјечјег тијела. Слично се поступа и са убијеним зелембаћем, јер је убод и његових „костију” доста опасан.

Из свега до сада изложеног у вези с тамањењем дивљих животиња јасно се види да је тај посао у предјелу Јањ само спонтано заступљен и да нема већи привредни значај у животу овог становништва. У прошлости је, по свему судећи, овој грани привреде придаван већи значај.^{68а}

2. Земљорадња

На простору предионе цјелине Јањ, полазећи од дна ријечних долина Јања и Ваганца према планинском ободу предјела, јасно се издвајају три појаса ораничних површина и ливада („косница”). Први и, по надморској висини, најнижи појас чине алувијалне равни поменутих ријека са „барамом”, које се десно и лијево од алувијалних равни, у облику морских залива, дубоко завлаче у саму висораван. Други, или средњи, појас њива и ливада налази се на висоравнима, које се дижу с обје стране ријечних удолина. Трећи појас ових земљорадничких површина смјештен је на планинском ободу предјела и оштро је издвојен од претходних појасева густом четинарском шумом.

У првом појасу ораничне површине захватају знатно већи дио простора него ливаде и пашњаци. Овдје је клима релативно блага, у односу на климу у осталим појасевима, а земљиште је најплодније на читавом простору ове предионе цјелине. То је једини појас у овом предјелу у којем има сталних извора и ријека. Све је то, по свему судећи, допринијело да је овдје човјек почео да се бави земљорадњом знатно раније него у другим дијеловима Јања. На то упућују и степенице међа између сусједних њива високе понекад и више од 1 м, које су настале због „наоравања” посљедње бразде⁶⁹. Иначе, њиве у овом појасу су веома дугачке и широке, а међе између њих понекад су широке и више од једног метра, а високе и више од тога. На таквим ме-

68а На једном мрамору, у селу Бабићима, рељефно је приказана сцена из лова, највјероватније, на јелене. Ако је судити по Јиречековој констатацији (цит. дј, стр. 288) да је лов на јелене био приказан на босанским надгробним споменицима, онда се на основу тога може закључити да је у овом предјелу, у прошлости, лову посвећивана знатно већа пажња него данас.

69 М. Р. Барјактаровић у цит. дј., *О земљишним међама...*, стр. 59, наводи да овакве међе, настале због „наоравања” посљедње бразде у неким нашим крајевима називају „склад” или „цклај”, а у Херцеговини „мргин”. О томе шта Јањани називају „складом” у овом дијелу рада се говори нешто касније.

бама расте и по које веће дрво, а најчешће су покривене шикар-
јем, које народ у овом крају назива „живица.” То се јасно види
на слици 11. Те меће се не ору, а ријетко кад се и косе. У пауза-
ма, за вријеме орања и жетве, на мебама се тежаци одмарају;
ту обједују.⁷⁰ Сличне меће постоје и међу ораницама у другим

Слика 11 — Поглед на меће између ораничних површина које припадају селу Бабићима. На мебама се могу примјетити и гомиле камења које су настале плајевљењем њива.

појасевима овог предјела, које се такође не ору, али су од ме-
ћа првог појаса знатно ниже. То је један од доказа да су оранице
у овим појасевима знатно млађе од ораница које се налазе у
првом појасу. Меће које дијеле површине које се не ору (нити су
се кад орале) разликују се од мећа које дијеле двије „ораничне”
површине. Њих чине каменови „мебаци”, а каткад и понеко
дрво.

У другом појасу нагло се мијења однос између ораница и
ливада са пашњацима у корист ових других. Овдје има доста не-
подијељеног, сеоског земљишта, званог „државна земља”, или
„државна испаша.” Такав однос између обрадивих и необрађе-
них површина условио је да се у овом појасу становништво ви-
ше посветило сточарству него земљорадњи.

70 М. Р. Барјактаровић у цит. дј. стр. 52, вели да је у Босни раније као
мећа остављан „непооран појас земље”, али да „данас више нема та-
ких мећа између радне земље”. Међутим, из приложене сл. 11, сним-
ак из 1968. године јасно се види да у овој предионој цјелини такве
меће постоје још и данас.

Трећи појас ораничних површина, ливада и пашњака налази се, као што је већ истакнуто, на планинама. Ливаде и пашњаци овдје доминирају, а ораничних површина, које су настале у новије вријеме, има веома мало. Оне су се појавиле, а и сад се појављују, у вези са развојем сточарства и „торењем” земљишта. Без тога се не би могла скоро ни замислити ниједна оранична парцела на надморској висини на којој лежи овај појас. Сувишно је много истицати да је сточарство у овом појасу основа цјелокупног живота становништва.

Типови тла и називи ораничних површина и ливада. — У сва три наведена појаса ораничних површина постоји велики број назива за поједине врсте земљишта. Навешћемо само оне најраспрострањеније међу њима. С обзиром на то што је земљиште у овом крају претежно каменито, у сва три појаса се сусреће земља *камењар*. У барама и на алувијалним равнима јавља се *црница*, а ту и тамо и *гњила* (глина). Земља црница се, наравно, сматра најплоднијим земљиштем, а гњила служи за зидање земљаних пећи (прије рата „вуруна”). Црвенкаста земља се назива *црљенка*, жута — *жутуља*, а пјесковита — *пјескуља*. Ако у некој њиви има много *ришака* (*Laterus tuberosus*), то је земљиште *ришковиго*, или *слатко*, и убраја се у ред плодних земљишта. Земља која се приликом орања „мрви” назива се *прпа*. Лако ју је орати и „зубити” (дрљати), а сматра се плодном земљом. Земља *лужара* је свјетлосмеђе боје, слична боји „луга” (пепела). Њој је најсличнија земља *фугуља*, само је од ње мање плодна. Називи *сивуља* и *бијела земља* већ сами говоре о боји тих земљишта.

Поједине ораничне површине и ливаде, осим општих, имају и посебне називе. Ови називи су им дати на основу неких карактеристичних обиљежја, па се на основу њих, у већини случајева, може закључити откуда им је поријекло. Навешћемо неке од тих назива: *Кућетина* (њива која се налази на мјесту гдје је, највјероватније, постојала нека кућа), *Солиште* (мјесто гдје се овцама давала со), *Бујадница* (по „бујадима”, или папратима), *Рајсовишта* (по ражи која на тим њивама добро успијева), *Растић* (по „растовима) *Ациница* (име упућује на Турке, или Муслимане, који су овдје некад живјели), *Приграда* (приграђено „државно земљиште”), *Крчевина* (искрчено земљиште), *Гормиле*, *Долови*, *Црљенка*, *Гочак*, *Јасенови*, *Подвода*, *Шимбер*, *Омањак*, *Близнице*, *Коснице*⁷¹, *Бурин камен*, *Лишчине*, *Бјелавине*, *Бријег*, *Мрамор* (по „мраморовима”, или стећцима), *Прлина*, *Криводо*, *Добрић*, *Точић*, *Смаића страна* (у овим њивама, које се налазе у селу Бабићима, жита најприје сазријева у Јању), *Роћена њива*, *Дугорена*, *Меће*, *Велика равна*, *Смреке*, *Вучји до*, *Липе*, *Сјенокос*, *Окатњице*, *Модро поље*, *Пољице*, *Грбовачко поље*, *Диван*, *Гај*, *Кошњак*,

71 У косницима се нађе и неко парче земљишта које се може орати. Такво заорано парче земљишта назива се *диљка*.

Гравиште (по граху), Дочић, Ланиште, Конопљиште, Купушњак, Страна, Бара, Поток итд. Многобројне оранице и ливаде називају се по именима некадашњих или садашњих власника. Те називе је сувишно набрајати. Исто тако, знатан број њива и ливада назива се по родовима којима припадају (*Тодорића њиве, Букића еровци, ...*) или по неким породицама којих више нема (*Јањића бара* итд.).

Наводимо и називе посједа тек распаднуте породичне за друге Медића: *Ливаде, Радојев до, Милакића долина, Пољице, Бара, Присојина, Корита, Јабланов до, Скрајњи до, Конак, Каменице, Звечелке, Гричеви, Долце, Косице, Обрадова долина, Перина коса, Марковача, Рбине, Питомача, Черге ...*

Спремање њиве за орање и сјетву. — Сваком орању (прољећном или јесењем) у овом крају претходе извјесни радови који се морају обавити на одређеној ораничној површини. Један од основних радова јесте „плијевљење“, у ствари крчење са ораница или ливада свих оних предмета (камење, грање, непотребно лишће, разно коријење, нпр. од купуса, кукурузне стабљике са коријеном, итд.) који могу да омету успјешно и брзо извођење радова на тим земљиштима. Овај посао обављају готово сви одрасли укућани укључујући и чобане. Скупљени предмети се носе у траљама⁷¹, при крајевима њиве, слажу у хрпе, које су у Јању познате под називом *громиле*. Тих громила има доста и на ме-

Слика 11а — Громиле камења у Грбовачком пољу

⁷¹а М. Р. Барјактаровић у раду *Пренос добара у Горњем Полимљу*, ГЕИ I (1 — 2), Београд 1952, наводи да се и у том крају, приликом крчевине, камење носи на „траљама“.

бама између појединих њива. Оне се налазе и по шумарцима на непродуктивном тлу. Сусрећемо их и уз усамљене „мраморове“ који се често из њих једва могу и видјети.

Сљедећи рад који понекад претходи орању и сјетви јесте ђубрење њиве. Домаћинства која држе већи број домаће стоке редовније ђубре своје њиве него домаћинства која имају сиромашан сточни фонд. Њиве се ђубре на двојак начин — торењем и готовим шталским ђубривом. У најновије вријеме почело је ђубрење појединих ораница и вјештачким ђубривом.

Зависно од врсте усјева, као и од могућности појединих домаћинстава, неке њиве се ђубре редовно а друге веома нередовно. Најредовније се ђубре баште и њиве у близини кућа и кошара, у којима стока ноћива, затим „конопљишта“, гдје се сију конопље, онда „кетеништа“ (ланишта), у којима се сије кетен, те „купушњаци“, гдје се купус сади и „кумпјеришта“, за сијање кромпира. Вубре се ставља и у „куће“ у које се сије грах. Све ораничне површине које су намијењене за сијање поменутих културних биљака, по могућности се гноје за вријеме сваке сјетве. Оранице које су намијењене сијању жита најчешће се једанпут ђубре у размаку од (просјечно) шест, осам, па и десет година. Има њива у сва три поменута оранична појаса за које се не зна кад су ђубрене. У првом појасу, који обухвата алувијалне равни и баре, такве њиве, уз наизмично сијање појединих култура, дају релативно добру жетву. Међутим, њиве које леже у друга два појаса, а које нису тако дуго ђубрене, за вријеме сушних година потпуно „издају“ или једва дају „сјеме“. Постоји велики број таквих њива које су давно „заливаћене“, тј. претворене у ливаде за кошење сијена. Ако су остале само да „прележе“ коју годину да би се поново заорале, онда су то *мекоте*. Мекоте се прије почетка орања најчешће „торе“, тј. на њима се љети или у јесен „разациње“ тор, гдје ноћива стока. Тако нађубрене њиве сада се називају *торине*. Оне за вријеме прве сјетве дају веома добру жетву. У другој години, послје прве жетве, те се њиве називају *преврте*. И са преврта се убире релативно добра жетва. Иза тога њиву треба поново „замекотити“ или у њу посијати коју „окопавајућу“ културу (кромпир, кукуруз...), па тек онда жито. У противном, жито у тој њиви „освојиће“ *дивијак* (коров).

Њиве се, као што је наглашено, ђубре и шталским ђубривом, То ђубриво се на њих извлачи у колима или у „санама“ крајем јесени или почетком прољећа. Од њега се по њивама најприје праве мале хрпице, познате под називом *гнојанице*, које се пред сам почетак орања лопатама разбацују по свим дијеловима те оранице. Приноси усјева са тако нађубрених ораничних површина нешто су нижи од приноса који се убирају са торина.

Примјена вјештачког ђубрива у гнојењу њива у овом предјелу, као што смо нагласили, тек је у почетној фази. Више

га купују, што је и разумљиво, богатије породице него сиромашне, па га, према томе, чешиће и употребљавају за гнојење неких ораничних површина које нису у стању да поћубре шталским ђубривом. Кесе у којима се то ђубриво купује служе за прављење „страшила” која се постављају у њиве. Страшила, која, према народном тумачењу, служе за „страшење” и „одбијање” од њива „дивији(х)” животиња, у првом реду птица, праве се у облику човјечјих фигура са раширеним рукама. Број страшила од кеса за вјештачко ђубриво, која се налазе по јањским њивама, најбољи је показатељ у којој се мјери то ђубриво користи у овом крају за гнојење ораничних површина. На ораничним површинама које нису ђубрене вјештачким ђубривом налазе се страшила израђена од подеране одјеће („дроњака”⁷²).

Слика 12 — „Страшило” у житу (1973)

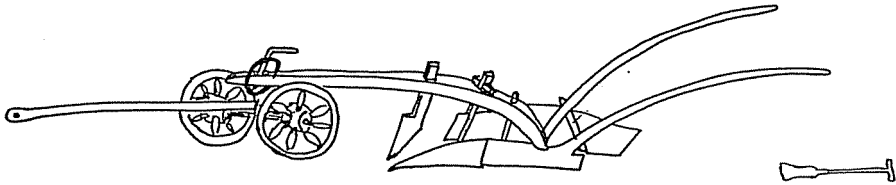
Орање и сјетва — пропратни обичаји. — У току године Јањани обављају орање и сјетву у два годишња доба: у прољеће и у јесен. Сјетва која се обавља у прољеће је *јара*, а она у јесен — *озима*. Озима жита су само раж и пшеница, рјеђе неко друго

72. Ријетко да се може наћи која оранична површина у овом крају која је засијана неким усјевом а да у њој није постављено „страшило”. Страшила се праве од „дроњака” (подеране одјеће) намотаних око неког предмета (штапа, гране или „коца”), а у последње вријеме од најлонских кеса у којима се купује вјештачко ђубриво. М. Барјактаровић у цит. дј. стр. 51, позивајући се на Чајкановићево мишљење (*Студије из религије и фолклора*, СЕЗБ књ. XXXI, Београд 1924), вели да страшило обучено у дроњке није ништа друго него некадашње божанство чувар...

жито. У току сушног љета бољи род дају озими и рани прољећни усјеви, а за вријеме кишног љета јаче „понесу” јари усјеви, који се сију у касно прољеће.

Орање се обавља дрвеним, рјеђе гвозденим плугом. Ралица је скоро сасвим потиснута из употребе. Дрвени плуг има од гвоздених дијелова само цртало, лемеш и цимер, као и неколико комада ексера, којима је с десне стране плуга прикована даска која служи за „превртање” бразда. Сваки дио плуга има свој назив, а тих дијелова, па према томе и назива, постоји велики број. То може да значи да је ова пољопривредна алатка врло стара и да је већ поодавно била позната становницима који су овлје живјели.

Слика 12а — а) плуг, б) отик

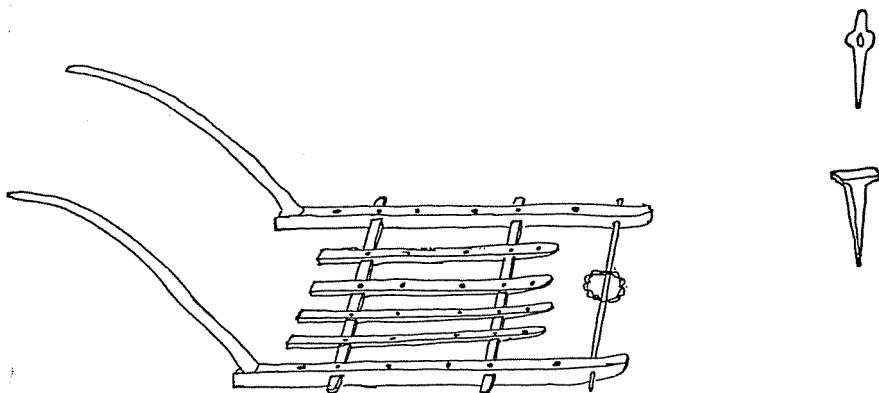
Навешћемо дијелове плуга: 1. *ручице*, десне и лијеве; лијева ручица је у једном комаду са плазом (4), а десна је уграђена у ову; 2. *гађњак*; 3. *даска*, која служи за превртање и слагање бразда на једну страну; 4. *плаз*, на који је „насађен” лемеш (5); 5. *лемеш*; 6. *цртало*; 7. *козлац*; 8. *цимер*; 9. *гредел* (један крај гредеља је причвршћен за плаз, а за други његов крај, помоћу куреља (10) и гужве (13), причвршћена су колица (11); 10. *курељ*; 11. *колица*; 12. *кука*, на којој је причвршћен јарам. Саставни дио плуга је *отик*. Служи за чишћење земље која се приликом орања лијепи за поједине дијелове (даску, лемеш и цртало) плуга. Дрвени плуг, осим металних дијелова, зна да направи сваки сеоски „мајстор.” Зато га можемо наћи скоро у свакој јањској кући.

Гвоздени плуг ови тежаци купују у чаршији, и то углавном најимућније куће. Зато је овај плуг још и данас ријетка појава у јањским селима, а неопходан је нарочито за орање оних обрадивих површина које леже на стрмим теренима.

Зубача није саставни дио плуга, али се може назвати његовом „пратиљом”. Док још њива није потпуно узорана, за плугом полази зубача, која ту њиву, чим се засије, зуби. Зубљење се мора обавити одмах послје орања да се бусење у браздама не би превише осушило. „Отврдло” бусење није лако позубити, а слабо позубљена њива даје умањену жетву, јер велики дио откритеног сјемена у њој „позобљу” птице.

Зубача је правоугаоног облика. Позади има двије „ручице”, сличне ручицама на плугу. Сва је од дрвета, само су јој зупци

метални. Зубаца има 24.⁷³ Предња четири зупца „крсташа”, и по облику и по величини, разликују се од осталих зупца. Они разбијају крупно бусење. Поједини дијелови зубаче, слично плугу, имају посебне називе: 1. *ручице*, 2. *гредице*, 3. *игле*, 4. *мач* и 5. *гузва*, или „*потркача*”.

Слика 13 — Зубача: а) обични зубац, б) зубац „крсташ”

Почетак орања у овом крају значајан је дан у години. За њега су, што ћемо касније видјети, везани и неки народни обичаји. И данас се, понегдје, гледа на то ко ће пустити прву прољећну бразду у селу. То најчешће чини најчеститији тежак коме сви тежачки послови полазе „за руком.” Он се стриктно придржава редовног светковања сваког свеца у години и сваког народног обичаја. У предратном периоду такав тежак је често бирао за сеоског главара, или за сеоског кнеза, а у току рата (рјеђе у послјератном периоду⁷⁴) и за сеоског одборника. Он се, као поштована личност, у свом селу јавља као члан суда „праведних људи” (којих треба да буде најмање тројица) приликом диобе задруга. Без њега не може проћи рјешавање било којег спора који се догоди међу његовим „сељанима.” Он на крају пресуђује шта је „праведно”, а шта није „праведно.” Његово мишљење усвајају обје стране које се међусобно споре.

Све ово што је речено о првом тежаку у селу подсећа на некадашњу установу тежакбаше, која је била распрострањена у многим предјелима Босне, а која није била непозната ни становницима који су овдје живјели. Тако, на примјер, у Јању је још очувана успомена на једног тежакбашу из Кичилова Брда (село Бабин До) кога су сви „сељани” звали „Дидом”, тако да му је

73 М. С. Филиповић у цит дј. стр. 9, наводи да у височком крају зубача има 29 комада зупца, „пошто, не ваља да буде паран број клинаца”.

74 У послјератном периоду за одборнике су обично бирали људи који су се истакли као борци и активисти у НОБ. То су претежно „партијашки” који празнују само „државне празнике”, али поштују и народне обичаје, па су веома шпењени и у народу.

право име већ заборављено. Према казивању осамдесетгодишњег Цвијана Раките, из села Брда, тај човјек је био тежакбаша за више јањских села. Он је, на основу загријаности земљишта и температуре ваздуха, давао тежацима савјете кад је вријеме сјетви појединих усјева, а кад косидби или жетви. Кад је зашао у поодмакле године, потпуно је ослијепио, али до краја његовог живота обрађали су му се поједини тежаци за савјете у вези са пољопривредним пословима.⁷⁵

А сада да видимо у које дане „ваља” отпочети орање и којим обичајима је оно пропраћено.

Почетак орања у овом предјелу никад не пада у уторак нити у онај дан кад је у тој години било Усјековање. У те дане „не ваља” започињати ни друге послове, ни пољопривредне ни „женске.”

Дан прије почетка орања, дјевојке и младе или старије жене ките на свечан начин лијес плуга којим ће се прва бразда заорати. Оне најприје на предњи дио јарма причвршћују огледало, које, највјероватније, као апотропејски знак, треба да има моћ да скреће урочљиве погледе са плуга и волова и почетне бразде. Лијес се затим кити свилом различите боје, цвијећем и другим украсима.

На дан почетка орања, кад се волови упрегнути у плуг, уведу у њиву, тежак стане испред волова, окрене се према истоку и три пута се прекрсти, а затим се спусти на земљу и „метне” три „метаније.” После тога устаје са земље, узима јаје у десну руку и разбија га волу о чело. На мјесту гдје се то јаје просуло, тежак повлачи прву бразду, и то означава почетак прољећног орања.

Орање дрвеним плугом обавља се на два начина: „на склад” и „на јазар.” Орање „на склад” обавља се тако што бразде почињу да се повлаче са средине њиве. Одатле се, десно и лијево од прве бразде, повлаче нове бразде према ивицама њиве. То се чини све док се цијела њива не узоре. Орање „на јазар” је супротно овом првом; бразде се почињу најприје повлачити од ивица њиве према њеној средини. Кад се њива коначно узоре, дуж њене средине појави се жљобкасто удубљење које се назива „јарак”, или још чешће, „јазар”. Овим плугом се оре веома плитко, просјечно 15 — 20 см у дубину.

За разлику од дрвеног плуга, гвоздени плуг се може „преклапати”, па се њиме оре „на једну бразду.” То се чини тако што се и при „одласку” и при „повратку” бразда у њиви увијек слаже на једну страну. Пред почетак повлачења сваке бразде плуг се најприје „преклопи”, тако да му лемеш и крило, које слаже браз-

75 Овај старац је, према причању неких старијих Јањана, могао да установи, још прије жетве, колико ће која њива жита дати. Он би сјео на једно мјесто у њиви, и само са тог мјеста пожњео жито око себе, на основу којег би одредио колико укупно има чистог жита у њиви.

де, дође на ону страну на коју бразда треба да пада. Овим плугом се оре нешто дубље него „дрвењаком“.

Уз плуг увијек иду двије особе: једна која држи плуг и друга која „ћера“ волове. Ако је једна од тих особа женског пола, онда она „ћера“ волове, а мушкарац држи плуг. Држање плуга је тежи посао него „ћерање“ волова и убраја се у „мушке послове“. Зато би за мушкараца било понижење да ћера волове а да жена држи плуг. Плуг често, приликом орања тврдог земљишта, искаче из земље („гузи се“), па га треба што јаче притискати при земљи, а то мушкарац може да чини успјешније него жена. Ако уз плуг иду два мушкараца, онда искуснији и јачи држи плуг а други „ћера“ волове.

Након орања одмах се приступа сијању жита, а затим зубљењу њиве. Жито сије, искључиво, мушкарац, а никако жена. То је најчешће најбољи тежак у кући или старјешина куће. Сијач жита се најприје окрене према истоку, а затим обавља све обредне радње које се обављају и приликом пуштања прве прољећне бразде у њиви. Након тога узима *бисега* са житом и пребацује их преко лијевог рамена, а онда, лицем окренут према истоку, десном руком узима жито из бисега и „сије“ га по њиви.⁷⁶ За сијачем жита одмах полази зубача. Зубачу вуку коњи, а понекад и волови. Слично орању, и уз зубачу иду двије особе: једна која држи зубачу и друга која иде уз коње или волове. Ако се зубљење обавља „на коњима“, ова друга особа иде испред коња и води их. Уколико се то врши „на воловима“, тада је распоред тих особа поред зубаче потпуно исти као и поред плуга.

Чим се на њиву изнесе прво сјеме, тог дана из куће „не ваља“ позајмљивати ниједну ствар. То је због тога да жито боље роди и да година буде „бирићетна.“

Првог дана орања, орачима се на њиву доноси знатно боља храна него у обичне дане. Отпаци („мрве“) од хране који остају после обједовања орача на њиви, не бацају се тамо гдје би их могли згазити (по путу), него се склањају изван пута, у грмље или у траву, да их птице поједу. Онај који те мрве од хране уклања с пута, у међувремену каже:

„Ово 'тици тежачици,
Која 'тица бога моли,
Да тежаку жито роди“.

У истој њиви се не сије иста врста жита два пута узастопно. У њивама које је налазе у првом појасу — у Ваганцу и у Барама — редовно се сваке друге године на „прекопину“ од кукуруза сије неко „стрвно“, или „бијело“, жито. Овдје се, дакле, наизмјенично сију кукуруз и „стрвна“ жита (шпеница, јечам, пире-

76 Добро је да за вријеме сијања жита на њиву „слети“ врана, јер је то знак да ће жито „добро родити“. Међутим, „не ваља“ да то буде „шврака“, јер то слуги на „гладну“ годину.

вина, раж). Сва домаћинства која имају њиве у овом појасу истовремено сију једно па друго жито. Наиме, једне године све ове њиве су засијане кукурузом а друге године стрвним житима. То се чини због тога што та имања, након жетве, постају заједничким испашама за сва села. Кад би на тим имањима, у истој години, једни сијали кукуруз а други бијела жита, онда би, последице „дизања“ бијелих жита, која раније дозријевају од кукуруза, домаћа стока која се пушта у „стришта“⁷⁷ одмах након жетве, почињавала „зијан“ кукурузу. Овакав режим сијања истих жита на једном простору, и у истој години, познат је у Ваљевској Тамнави под називом „режим потеса“.⁷⁸ У Јању за то не постоји неки заједнички назив.

У оним појасевима Јања у којима се кукуруз не сије, већ се сију само бијела жита, мијењање сјетве појединих усјева на истим њивама ствар је сваког индивидуалног домаћинства и не подлијеже заједничким обавезама сумебаша и осталих сусједа.

Врсте жита. — У Јању се сију ове врсте жита: јечам, пиревина, пшеница, раж, зоб, 'елда и прова (просо). У котлинама са жупном климом узгајају се и знатне количине кукуруза.

Јечам је једна од најраширенијих житарица које се узгајају у овом крају. Јечмен хљеб је основна храна овог становништва. Највише се сије на плоднијем земљишту, на мањој надморској висини, али даје веома добар род и на земљишту које се налази на већој надморској висини, само ако је то земљиште поторено или на који други начин погнојено. Дозријева раније од осталих жита па се раније и коси (никад се не жање). Слично осталим житима, јечам најраније „заруди“ и сазрије у Смајића страни (село Бабићи), у Ваганцу. Коси се одмах после Петровдана. Зато је први хљеб који се у овом крају прави од новог жита, у новој години, јечмен хљеб, или *јечменица*. Од јечменог зрна прави се и једно вариво, познато у Јању под називом *бунгур*. Јечмена слама се у току зиме користи за исхрану домаће стоке.

Пиревина се прије другог свјетског рата узгајала на већој површини него ма која друга житарица која успијева у овом крају. Пиревим хљебом се хранио највећи број Јањана. Она је још и данас једна од главних житарица у овом крају, посебно у његовом планинском дијелу. И пиревина се коси као и јечам; никад се не жање. Дозријева знатно касније и од јечма и од пшенице. Пиров хљеб је црн, „мецав“ и „глотан“ (неукусан), па се најчешће једе са неком „присмоком“ (чорбом и другим варивима или млијечним производима). У овом житу има много „љуља“, па се од његовог хљеба често „љуља“. Већ од неколико залогоја овог хљеба, нарочито ако је врућ, човјек изгледа као

77 „Стрњикама“ се називају остаци стабла покошеног или пожњевеног жита у њивама, а те њиве се последице жетве називају „стришта“.

78 Видети Љ. Павловић, *Антропогеографија ваљевске Тамнаве*, СЕЗБ књ. XVIII, Београд 1912, стр. 423.

пијан, добија „вртоглавицу” и почиње да повраћа. „Љуља” има и у другим житима (наравно у оним „бијелим”) која се овдје сију, а највише се појављује у току кишног љета. Слама од пиревине је ситна, јер ова житарица има кратку стабљику, па је веома добра за исхрану стоке у току зиме.

Пшеница се у овом предјелу веома мало сије због оштре климе. Гајење ове биљне културе углавном је ограничено на појас алувијалних равни поменутих јањских ријека и на „баре”, а веома мало је има на већој надморској висини. На надморској висини већој од 1200 m уопште се не сије, тако да нека села која се налазе на већој висини, не сију уопште ову житарицу на својим њивама. Ово се нарочито односи на села Љушу, Натпоље, Грбавицу и Водицу, а, добрим дијелом овако је и у селу Прибелцима. Пшенични хљеб се веома ријетко једе у овој предионој цјелини. Његова потрошња је унеколико порасла у послје-ратном периоду због пораста куповне моћи овог становништва, које се све чешће запошљава у разним „државним пословима”. Пшенично жито се чува за справљање јела о разним годишњим свечаностима (славама, Божићу, Покладама, женидби и удаји, и томе слично). Од пшеничног брашна се најчешће развијају пите и пеку колачићи. Пшенично зрно, свјештано у цркви, (над којим је свештеник „очитао” молитву), служи и као *кољиво* приликом читања крсног имена. Ово жито се и жање и коси, што зависи од радне снаге. Наиме, ако у кући има довољно радне снаге, онда се пшеница радије жање него што се коси. У обратном случају она се коси, јер је то бржи начин обављања овог посла. Пшенична слама се употребљава за исхрану стоке, као и за пуњење „сламарица”, или „строжака”, на којима се спава. Простире се, као и друга слама, по голом поду у кућама, а онда се прекрије каквим прекривачем, па се на њој спава.

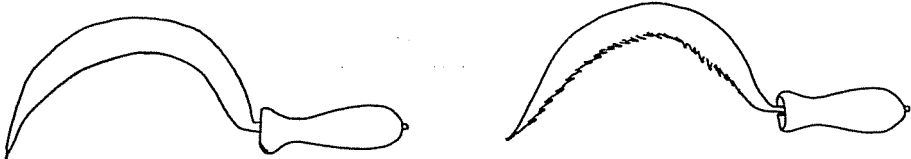
Раж може да успијева на сваком земљишту: „посном” или плодном, а може да поднесе и оштру климу, те се гаји у свим дијеловима Јања, па и на планинама. Ражано брашно се веома успјешно користи и за припремање јела која се справљају од пшеничног брашна. И од њега се може развијати пита и пећи колачићи. За разлику од пшеничног, међутим, ово брашно је црње, а јела од њега су „мецава” (превећ мека) и нису баш најкукусија. Ражена слама је веома дугачка и јака, и представља најслабију сточну храну, што се види из овог стиха:

„Тешко крави на раженој слами . . .”

Међутим, ражена слама се чешће користи за израду самара, а употребљава се и као простирка за постељину и за пуњење сламарица. Раж се искључиво жање, а онда се, као и пожњевена пшеница, везује у снопове. Количина жита која се ужање једним замахом српа назива се „руковет”. Више руковети повезаних у једну цјелину сачињавају „сноп”. Снопови се слажу око „сто-

жине" у облику крста, тако да им је класје окренуто унутра, према стожини, а стабљика према спољашњости.

У Јању су познате врсте српа: *тестерасти срп* и *бачвански срп*. Овај други срп нема „зуби“ (није тестераст), а пренесен је у Јањ из Бачке, посредством колониста, као и оних Јањана који сваке јесени одлазе у Бачку у бербу кукуруза.

Слика 14 — Тестерасти срп, б) бачвански срп

Жетву жита обављају и жене и мушкарци. Жене обично жито жању а мушкарци га вежу у снопове, које затим слажу на мале хрпе зване „крстине“. Приликом жетве „не ваља“ суп из руке у руку давати. Он се најприје ставља на земљу, па га тек онда узима она особа којој се даје. То се чини, како веле, зато да се жетеоци приликом жетве српом не „обрежу“ (посијеку). Кад се полази на њиву или из њиве, срп се носи о рамену или се „задије“ за рукав зубуна, јелека, кожуна или јечериме и то испод пазуха десне или лијеве руке. Кад се жетва заврши, српови се чувају на кућним таванима, заћевени за „рожњике“, све до наредне жетве.

Зоб (овас) највише се узгаја на планинама, на посном земљишту. Користи се за исхрану коња, а, по нужди, и људи. Зобан хљеб се много трошио нарочито у току другог свјетског рата. Слама од ове житарице је веома добра за исхрану домаће стоке.

Елда се сије у овом крају најкасније од свих жита. Сије се последије Малог Бурђевдана. Може да успијева и на сиромашном земљишту. Подноси оштру климу, па се сије и на планинама. Хљеб од ове житарице је црн и мекан, али укусан. Данас се сије на знатно мањој површини него прије другог свјетског рата. Слама се употребљава за исхрану стоке.

Прова (просо) у предратном периоду била је много раширена житарица у јањским селима него данас. Али и прије другог свјетског рата она је захватала најмању обрадиву површину од свих житарица које су узгајане у овом предјелу. Због веома ниског приноса и лошег квалитета јела која се од ње справљају, данас је тешко наћи домаћинство у Јању које је узгаја. Скоро је сигурно да ће у овом крају у догледно вријеме ова житарица сасвим ишчезнути. Слична судбина чека и елду, која се из године у годину узгаја на све мањој ораничној површини. Провино брашно је жуто и слично је кукурузном брашну. Превин хљеб је веома сух, тако да га је готово немогуће јести без какве прис-

моке. Од њеног брашна прави се и *пура*, и то само у недостатку кукурузног брашна. Према томе, прова понекад може да замијени кукуруз, нарочито у оним селима у којима се кукуруз не може узгајати.

Кукуруз се не убраја у „стрвна”, или „бијела”, жита. Брашно се једноставно назива — „курузно брашно”.⁷⁹ Гајење кукуруза је ограничено на алувијалне равни и „баре” првог поменутог појаса, а највиша надморска висина на којој се јавља, износи 700 m. Највише се узгаја у селу Бабићима, а пошто се са кукурузом, на истој површини сију и тикве, становнике села Бабића (или „Бабићане”) остали становници у Јању називају, помало подруљивим именом „Тикварима”.

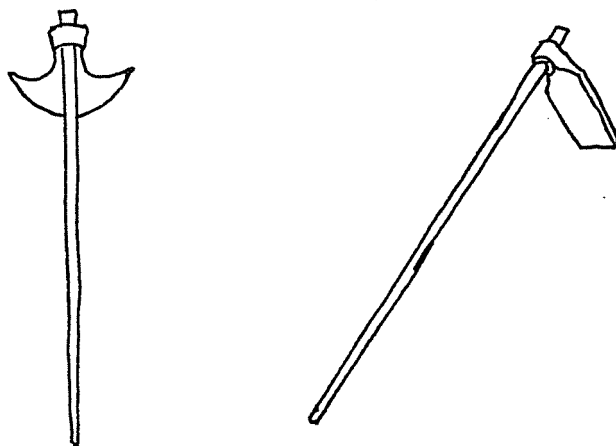
Радови око гајења кукуруза убрајају се у теже тежачке послове у Јању. Кукуруз се сије касније од бијелих жита. Једино се касније од њега сије ’елда. Кукуруз се не сије док је још земља „ладна” и док на њу може да падне мраз. Зато је најсигурније вријеме за његову сјетву „међу Бурђевданима” (између Великог и Малог Бурђевдана). Кад му се појаве „два реда пера”, окопава се. А кад већ „до кољена” израсте „загрће се” најприје „у прву руку”, а, по могућству, нешто касније, и „у другу руку”. Окопавање и загртање кукуруза у Јању редовно се обавља путем мобе.⁸⁰ Уочи дана кад је одлучено да се овај посао обави, домаћин куће, или неко друго старије чељаде иде од куће до куће по селу и „сазива” копаче. Он се том приликом обраћа старјешини сваке куће и пита га да ли би му „сјутра” мо’о дати у зајам којег копача. Окопавање кукуруза обавља се уз пјесму, причу и шалу. Дјевојке и младићи се тог дана нешто љепше облаче него другим данима. То им је прилика да се боље међусобно упознају, а и да пред старијима покажу своју ваљаност и зрелост за удају, односно женидбу. За копаче се припрема најбоља храна коју у том тренутку домаћинова кућа може да припреми. У томе као да нема разлике између газдинских кућа и кућа сиромашнијих породица. Често се догађа да сиромашније куће боље почасте своје посленике него газдинске куће. О томе најбоље говори следећа народна изрека коју сам чуо у Јању: „Ајде — газди на глас, а сиромаку на част”.

Пољопривредна справа којом се кукуруз окопава назива се *мотика*. Састоји се из металног дијела, који служи за копање земљишта, и „држаљке”, направљене од дрвета, на коју је насађен метални дио. Дијелови земљишта који нису плугот јаче захваћени („оплази”) окопавају се *мачлином*. *Мачлин* се разликује од мотике по томе што му је метални дио за копање земље ужи али знатно дужи од оног од мотике. Кукуруз дозријева у другој по-

79 Међутим, брашно од „бијелих жита”, за разлику од кукурузног брашна, овдје је познато под називом „крушно брашно”.

80 Израз „моба” непознат је у овом крају. Уколико се негде и чује, он је скорашњег датума и преузет је са стране. Зависно од тога који се посао заједнички обавља, израз „мобу” замјењују ови изрази: „копачи”, „косци”, „орачи”, „влачиље” (жене које вуче кудјељу) итд.

Слика 15 — а) Мотика, б) мачлин

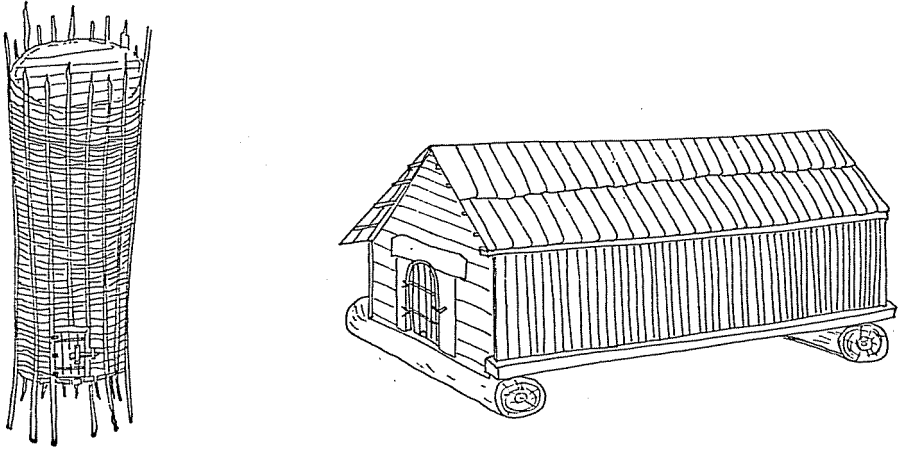
ловини септембра, кад већ почиње и његова берба, односно жетва. Заправо кукуруз се у овом крају много чешће жање него што се бере. Жање се истим срповима којима се жање и жито, а у недостатку довољног броја српова, кукуруз се жање и ножевима. Након жетве кукуруз се колима допрема до куће, гдје се „комуша”.⁸¹ Комушање кукуруза се обавља најчешће ноћу. Понекад се то чини на прелима, уз пјесму и весеље. Окомушани кукуруз се ставља у кошану или у крам да се суши. *Кошана* је исплетена од љескова прућа и покривена комушом од кукуруза (кукурузном стабљиком). *Крам* је направљен од дрвених протеса или дасака а кров му је „на двије воде”. Дужина му је знатно већа од ширине.

Клипови кукуруза на којима има мали број зрна називају се „бабе”. Они се за вријеме комушања издвајају на страну и остављају за печење.⁸² Међутим, клипови кукуруза са разнобојним зрнима (црним и жути), називају се „шаренци”. И они се, приликом комушања, издвајају на страну, а затим се вежу у „вјешалице”. Те вјешалице се, приликом одласка у госте, носе у торби и дају „својти”⁸³ као „љубав”. За вријеме комушања вјешалице се праве и од других клипова кукуруза, чије је зрно једро, здраво и збијено. Вјешалице се не суше у кошанама или у кравовима као обични клипови кукуруза, већ на кућним таванима. Њихово зрно је скоро искључиво намијењено за сјетву. Осуше-

81 „Комушање” кукуруза у овом крају има двојако значење: 1. одвајање „клипа” кукуруза од омота (кошуље) и 2. „мрвљење” зрна кукуруза, тј. његово одвајање од „комуше” за коју је причвршћено.

82 Посластицом Јањана сматра се поред осталог, и печени кукуруз у клипу.

83 „Својат” (свој) је неко из рода. Овдје је уобичајено да се за некога из рода каже: „То ми је својат”.

Слика 16 — а) Кошана, б) крам

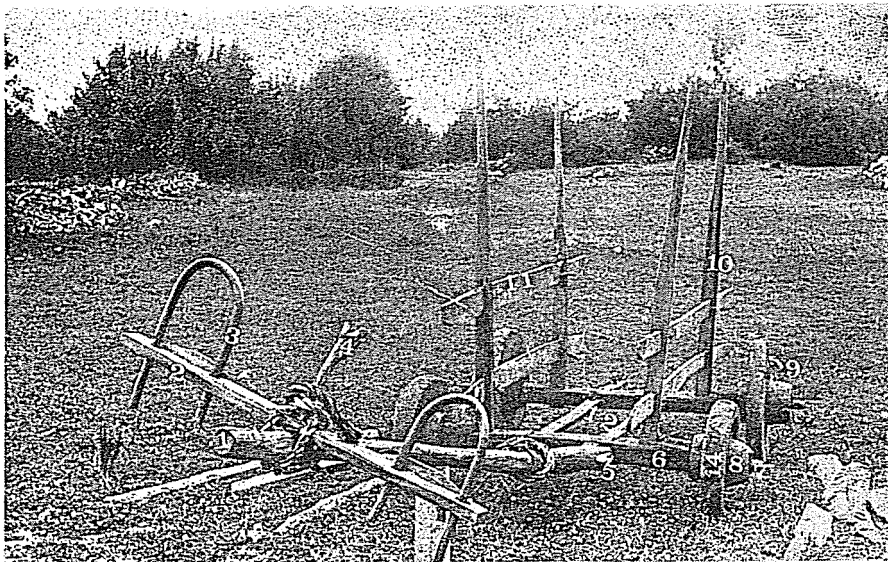
ни клипови кукуруза, се у некој од кућних просторија, „млате” дрвеном *матјеницом* да се из комуше издвоји зрно.⁸⁴ Осим млаћења, клипови кукуруза се и „комају” (круне). То се ради голим рукама. Вјешалице са којих је зрно „искомано” често се вјешају на поједине воћке, јер се вјерује да ће воће исто тако добро родити као што је родио и кукуруз.

Из свега до сада реченог јасно се види да је рад око производње кукуруза веома напоран и друг и да захтијева доста радне снаге.

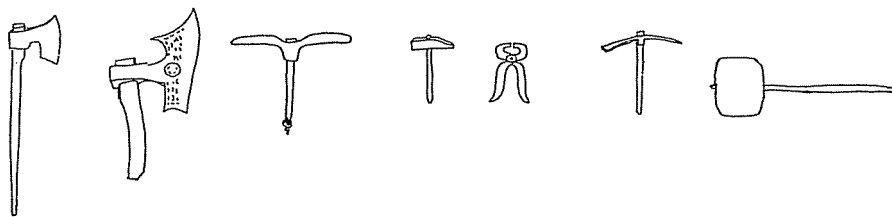
Превоз жита у класу и његова вршидба. — Чим се жито у њиви покоси, оно се одмах на том мјесту садијева у пласт па се тек након неколико дана превози колима до мјеста вршидбе. Мјесто на којем је житни пласт био садјевен у Јању је познато под именом „пластовина”. На пластовинама остане доста „окруњеног” жита и „одврнутог” класа. Одмах послѣје одвожења пласта, чобани „крмари” догоне крмад на пластовину да их ту „наручају” и „навечерају”. Кола у којима Јањани превозе жито и осталу љетину, израђена су од дрвета. У њима нема ниједног металног дијела. Кола израђују самоуки сеоски мајстори. За њихову израду потребне су ове алатке: — а) „сикира”, б) брадва, в) сврд’о, г) чекић, д) клијешта, ђ) кесер и е) маљ. Све наведене алатке могу да се нађу у свакој јањској кући. Кола се састоје из више дијелова и сваки дио има посебан назив. Те називе ћемо навести оним редом којим се поједини дијелови кола, на слици 17,

⁸⁴ Јањани називају „комушом” и кукурузну стабљику, а не само класу кукуруза са кога је зрно „окомушано”, или „омрвљено”.

назначени бројевима: 1. праџијеп, 2. јарам, 3. тељуг, 4. заворањ, 5. машњак, 6. осовина, 7. рукавац, 8. трупина, 9. колица, 10. дирек, 11. странице, 12. претежнице, 13 палац (палци спајају гобеље с трупином), и 14. гобеља. Као што се и на слици види, кола имају четири „колица“ (точка), од којих је задњи пар колица виши од

Слика 17 — Дрвена кола

Слика 18 — Алат за израду кола и другог пољопривредног радила

предњег пара, ради лакше вуче. Свако колице је састављено из три гобеље, које су међусобно спојене дрвеним клинцима. Гобеље су направљене од кленова или храстова дрвета, које је претходно добро осушено. У средини међу гобељама налази се трупина, која је с гобељама спојена помоћу палчева. Трупине колица су навучене на рукавце осовине, а на крају сваког рукавца налази се по једна рупа у коју се ставља шпица. Та шпица чува колица да са рукавца „не сврне“ (не спадне) док су кола у покрету. Кола затим, имају двије осовине, од којих свака има по два рукавца. Осовине су међусобно спојене двијема претежницама. Предњи

крајеви претежница су мало савијени и са страна проврћени да се за њих причврсти праџијеп. На осовинама су усабена четири дирека. По два дирека, с десне и с лијеве стране кола, међусобно су спојена са по двије странице. За предње крајеве претежница, помоћу машњакова, причвршћен је „праџијеп”. Задњи крај праџијеса није природно рашљаст, него је вјештачки „расџијепљен”, а у тај расџеп стављен је дрвени клин. Праџијеп је скоро редовно од храстовог дрвета. На предњем крају праџијеса налази се јарам. Јарам се најчешће израђује од јаворовог дрвета. На јарму се налазе два тељуга. Они се редовно израђују од танког кленовог стабла. Тељуги се стављају воловима испод врата приликом „фатања” у јарам. Јарам је причвршћен за праџијеп помоћу рашљастог дреновог заворња и двије љескове гужве. Ако се у кола упреже више од једног пара волова, онда се за предњи дио праџијеса причвршћује дугачко „оје”, а за предњи крај ојета — јарам. Оје и јарам се у овом крају називају заједничким именом — „лијес”. На овај лијес се, по потреби, причвршћује други лијес, на други лијес може се везати и трећи лијес, и тако редом. Волови који се у јарам хватају непосредно до кола, као што је раније истакнуто, називају се „потколњаци”. За волове „потколњаке” бирају се најјачи и, у вучи кола, најискуснији волови. Во који се у јарам хвата с десне стране кола је „дешњак”, а с лијеве стране — „љевак”. И за „дрве волове” који се у кола хватају бирају се снажни и искусни волови. Између потколњака и првих волова, у кола се упрежу слабији и неискуснији волови, као и волови који су тек стасали за „фатање” у јарам. У новије вријеме понегдје се са воловима у кола упрежу и коњи. Коњи се у кола „фатају” увијек испред волова.

Кад се у кола натовари жито оно се у њима веже *колним конопом*.⁸⁵ Тај конопац може бити дугачак и више од 30 м. Ове конопце не израђују у оквиру кућне радиности, већ их купују. Веома је компликован начин везања жита (или друге „љетине”) у колима колним конопом. Томе су вични само зрелији мушкарци — тежаци.

Вршидба жита обавља се на *арману* (гувну). Армани се подижу на што отворенијем простору, изложеном дувању вјетра. Непосредно пред почетак вршидбе, армани се „жуљају” (косе). Ако је земљиште сухо и испуцало, онда се армани најприје добро наквасе, па се тек затим „табају” (набијају), како би се на тај начин пукотине у њима зачепиле.

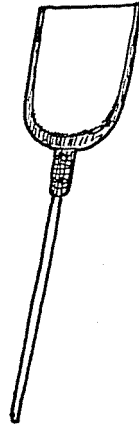
Чим се жито, колима допреми до армана, оно се, најчешће директно из кола на арман „насађује” и тако припрема за вр-

85 *Колни конопац* се у овом крају узима и као мјера за одређивање времена. Тако, на примјер, кад се Сунце „за колни конопац” попне на небески свод, домаћице шаљу ручак кућној чељади која се налазе у пољу или у њиви. Ако закасне са ручком, често кажу: „Ено Сунце изашло за пун колни конопац, већ су „ручанице” прошле, а ручак ми још није готов”. При крају дана каже се: „Још има дана, Сунца има за пун колни конопац”.

шидбу. На средини армана налази се *стожер*. При дну стожера је покретна гужва и метални зубац. Стожер је доњим крајем дубоко у земљу укопан. У „насађивању” жита на арману равномјерно учествују и мушкарци и жене. Они скупа обављају и остале послове везане за вршидбу, изузев „вијања” жита. Жито у вршају „вију” искључиво мушкарци. Послије насађивања жита у арман се уводе коњи. У предјелу Јањ жито се врше искључиво коњима. Коњи су у вршају међусобно везани амовима или, још чешће, ужетом савијеним у виду осмице (8). По један круг те осмице пребаци се сваком коњу око врата. Коњи су за вршај везани конопцем. Наиме, један крај конопаца завезан је за поменућу гужву при стожеру, док је на другом крају конопаца привезана дрвена *кука*. Том куком се закачи ам или уже на коњским вратовима. Коње у вршају „гоне” мушкарац или жена. Још је чешћи случај да то чини одраслије дијете, јер старији обављају друге послове око вршаја: прикупљају расуто класје жита по арману и бацају га у вршај, затим вилама преврћу и „претресају” жито у вршају, а касније жито „трне” и „умивају” га. Лице које коње у вршају „гона”, гласно подвикује на њих: „Де-де!”, „Окрени” — окрени! Кад жели да коње што више удаљи од стожера, онда још јаче подвикне „Украј!”, или: „Крају!” Тад се коњи удаљују од стожера и трче по ободу вршаја. Кад се гужва, за коју је привезан конопац, закачи за зубац на стожеру, конопац око стожера почиње да се замотава, а коњи се приближавају стожеру. Кад се конопац до краја замота око стожера, коњи се у вршају окрећу за 180°, а затим настављају да трче око стожера, и то у супротном смјеру од претходног. Тиме се конопац почиње одмотавати од стожера и, кад се сасвим одмота, коњи опет почињу да трче по ободу вршаја. Ова слика се понавља више пута, па се, захваљујући томе, жито у вршају равномјерно врше. У току једне вршидбе⁸⁶, која траје око 5 — 6 часова, коњи се из вршаја неколико пута изводе и исто толико пута у вршај поново уводе. Послије првог извођења коња из вршаја, жито се у вршају вилама „преврће”. Кад се коњи по други пут изведу из вршаја, жито се у вршају вилама „претреса”. Након трећег извођења коња из вршаја, жито се у вршају грабљама „трни”. Већ послије првог извођења коња из вршаја, посленици почињу да одстрањују сламу од овршеног жита, а послије трећег извођења коња из вршаја, од жита се издвоји сва преостала слама, а у вршају остају само жито и „пљева”. Сада се лопатама, грабљама и грабовим метлама жито и пљева згрћу око стожера на једну хрипу, послије чега се одмах приступа „вијању” жита. Жито се вије дрвеном *вијаћом* лопатом (сл. 19).

Овај посао, као што је већ наглашено, обавља искључиво мушкарац и то најчешће домаћин куће. Он најприје провјерава

86 Дневно се могу обавити највише двије вршидбе („два вршаја”). Један вршај роднога жита даје око 5 — 6 твара жита (1 товар жита — око 100 kg, а то је 1 m³).

Слика 19 — Вијаћа лопата

с које стране вјетар дува, а ту „провјеру” врши тако што лопатом захвата само мало жита са хрпе и баца га увис. Из жита се издваја пљева и пада на ону страну према којој вјетар дува. Сада овај „вијач” одреди мјесто на коме ће стајати поред хрпе жита, и почиње лопатом хватати већу количину жита са пљевом и бацати га увис. Вјетар издваја пљеву из жита и носи је даље од мјеста на које жито пада. Мања количина пљеве пада и на само жито. Та се пљева одмах са тог жита *умјетима* одстрањује, тј. жито се у току вијања „умива”. Жито „умивају” и жене и мушкарци

Сл. 20 — а Унчанин Богдан са породицом врше жито (Раћени — с. Букићи, 1973).

Сл. 20 — б) Тодорић Митар са породицом *вије* жито (с. Тодорићи 1973).

који се налазе око вршаја. *Умјет* је обична љескова грана која је само мало поткресана. Њен врх, којим се жито умива, треба да је широк и да има густо лишће. Лица која жито умивају обично пребаце преко главе ара, зубун или које друго „аљинче“ да им пљева не би падала по одјећи и по голом тијелу. Цијела хрпа жита, скупа са пљевом, „пребацује“ се вијањом лопатом и по неколико пута. То се, заправо, чини све док се сва пљева и „кесмеци“⁸⁷ из жита не „извију“. Колико ће се пута жито у вршају пребацити (вијати) зависи од јачине вјетра. Што је вјетар јачи то ће се и поменуће примјесе из жита брже издвојити, па ће и вијање жита трајати краће и обратно. Кад се заврши вијање, жито се одмах у посудама за то припремљеним (арарима, цакама, врећама итд.) преноси до спремишта. У та спремишта за жито убрајају се: амбар, дрвене каце, дрвени ковчези и кућни таван. Унутрашњи простор амбара подијељен је на више комора, званих „окна“. Свако окно је намијењено за одређену врсту жита. У по-

87 *Кесмеци* су у првом реду она зрна жита која нису „наједрила“, тј. која су закрљала, тако да лако испадају кроз решето приликом „ређења“ (решетања) жита. То се још убраја „љуб“, затим сјемена разних дивљих трава које су у житу расле, итд. Кесмеци се дају као храна кокошима, коњима и свињама.

себним окнима чувају се поједина сјемења жита која су намијењена за сјетву. Још у току вршидбе, за сјетву се одабира најчистије и најједрије сјеме од сваке врсте жита. Сјеме се мора добро осушити па га многа домаћинства држе на кућном тавану. Домаћинства која немају амбара, држе жито и у великим дрвеним кацама које су грађене за кисељење купуса. Жито које је намијењено за употребу, повремено се, у одређеним количинама, вади из спремишта, па се онда на сунцу суши (а зими се суши на дрвеној леси која се налази у соби изнад пећи у којој ватра гори). Осушено жито „редиља” у кући реди на решето, па се тако припремљено жито носи у млин да се самеле.

Кесмеци од жита чувају се у посебним кацама или ковчезима, одакле се зими ваде и дају домаћој стоци.

Слама се најприје убацује у „награде” кошара и појата, скупа са пљевом, а дио сламе који у те награде не може да стане, садијева се на арману у стогове, који се једноставно називају — „сламе”. Слама се најчешће садијева на „котар” који је исплетен од љесковог прућа. У котару, испод сламе, чува се пјева, која се зими, као и слама, даје говедима, а рјеђе и коњима. У пљеви се зими чувају „дивакиње” (дивље јабуке) и „крушке озимаче” (дивље крушке које дозријевају пред зиму). Ту оне „надобу” (добију сладак укус) па се зими једу као „права посластица”.

Прова и 'елда ријетко кад се вршцу; оне се чешће „млате”. Млаћење се обавља дугачким прutowима на арману. Али ако се ове житарице сију у већим количинама, што је данас, као што је већ истакнуто, риједак случај, онда се умјесто млаћења приступа вршидби.

Поврће и варива. — У исхрани Јањана, поред житарица, веома важну улогу имају разне врсте поврћа и варива. У прољеће и љети много се троши и самоникло („дивије”) поврће — *зеле*. За разлику од жита, поврће и варива се ријетко купују изван Јања. Уколико то нека домаћинства и чине, онда је та куповина намијењена за сјеме.

Поврће се претежно узгаја у близини куће, по башчама и у њивама, док се варива (нпр. гра/х/) чешће гаје скупа са кукурузом. У њивама које су под кукурузом много се узгајају и тикве.

Најпознатије врсте поврћа које се гаје у предјелу Јањ јесу кромпир („кумпијер”), купус, лук, рен, ротква („роква”), „питомо земље”, мрква, „першин”, тикве „крањска репа” и шећерна

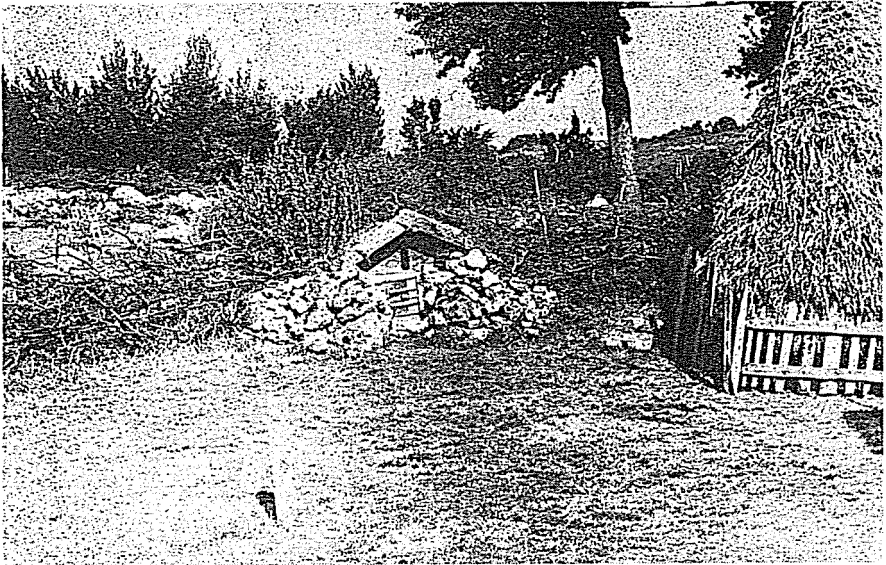

репа. У послеријатном периоду, под утицајем јањских колони-ста у Војводини и Јањана који живе у градовима, поједина до-маћинства почињу по башчама узгајати и парадајз, краставце и салату. У гајењу тог поврћа више успјеха имају становници оних насеља која леже на алувијалним равнима јањских ријека, гдје је и клима блажа, него становници чија се насеља налазе на уз-дигнутој јањској висоравни. Од варива највише се гаји гра(х) и, у незнатној количини грашак.

Кромпир је најраширенија повртларска култура која се уз-гаја на територији Јања. То је уједно и једна од најглавнијих прехрамбених култура уопште у овом предјелу. Успијева на сва-ком земљишту, само ако је добро набућено, без обзира на над-морску висину. Ипак, рекло би се да се највише узгаја у планин-ском појасу Јања, у којем се у мањој мери гаје остале пољопри-вредне културе, особито житарице. Премда се гаји и у башча-ма, кромпир се, барем у овом крају, не може сматрати изразито башчованском културом. Слично кукурузу, и кромпир захтије-ва много рада и радне снаге. Кромпир се „сије” (бар се овдје тако каже), премда би, према начину обављања тог посла, било пра-вилније рећи да се сади. То се чини на овај начин: заорано зем-љиште се најприје „кућа”. Куће су плитке рупе које се копају мотиком. У куће се сипа ђубре, затим кромпир, па се онда рупа земљом загрће. То загртање кућа углавном се обавља ногом. Кад „цима” (једна врста стабла са лишћем) мало израсте, кром-пир се окопава, а затим, до коначног дозријевања, загрће се у прву и, по могућности, у другу руку. Кромпир се врло рано сије; по башчама се сије чак и са првим почецима орања, а прилично касно дозријева, тако да се „копа” (вади из земље) тек крајем августа и почетком септембра. На сунцу се добро осуши, а затим се смијешта у *трапове*, који се копају у земљи. Трапови се нала-зе у непосредној близини куће. Имају веома низак кров, на двије или на три воде. Кров је од дасака, а преко њега насут је „поз-дер”, који се као што ћемо касније видјети, добија приликом „на-бијања” конопље и лана („кетена”). Такав кров штити зими кромпир од смрзавања.

Најпознатије врсте кромпира које Јањани сију јесу: *руго-вац*, *бјелац*, *’оландија*, *арап* и *црљенац*.

Руговац је најраширенија врста кромпира у предјелу Јањ. Назив је добио по томе што има кору („гуљину”) веома „рута-

Слика 21 — Трап за чување кромпира зими, у селу Бабићима (1973)

ву” (храпаву). Добро роди и кад је година кишовита и кад је сушна. Стога се и сије у већој мјери него друге врсте кромпира. При кућању брзо се распада. Од њега се справља најбоља „кумпјерова чорба”.

Бјелац је, по површини земљишта на којој се сије, одмах иза кромпира рутовца. Кора му је глатка и свијетла (затворено бијела), по чему је и назив добио. При варењу теже се распада, па се мање употребљава за прављење чорбе, а више се једе на масти или на уљу.

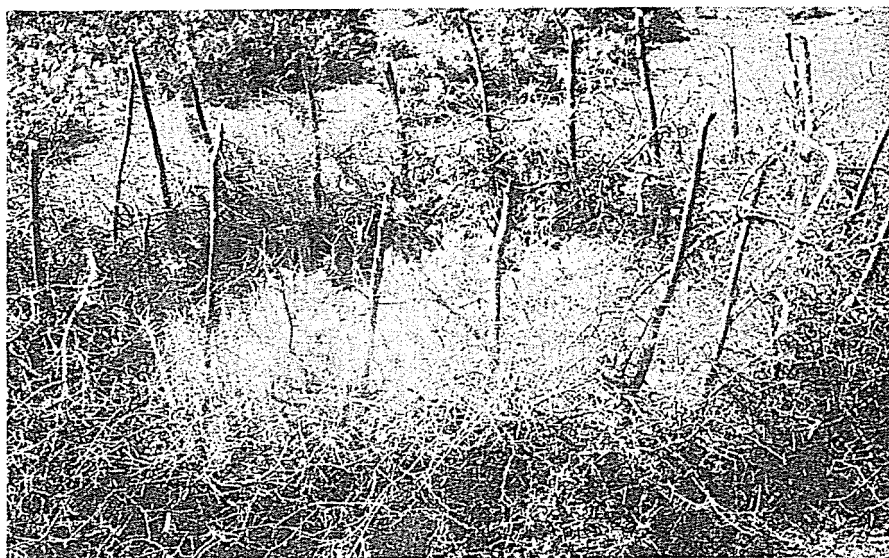
Оландија је кромпир који се овдје почео сијати у послеријатном периоду. Поријеклом је из Холандије, по чему је добио назив. У првим послеријатним годинама државне власти су, поред остале помоћи коју су пружале овом ратом опустошеном крају, пружале и помоћ у неким сјеменима, међу којима и у кромпиру који је увезен из Холандије. Добро роди на јањском земљишту и одговара му поднебље овог краја.

Арап се појављује међу осталим врстама кромпира и не сије се посебно. Нисам могао да сазнам откуда му овај назив. У пресеку се запажа више слојева боја, од којих је најдоминантнија плава боја. Кора му је тамна, скоро црна, а пошто се и овдје врло често за некога ко је црн каже „Црн к’о Арап”, вјероватно да ту треба тражити и објашњење називу овог кромпира. Слатког је укуса.

Црљенац је добио назив по томе што му је кора изразито црвена. Слатког је укуса, па га радије једу печеног и прженог него у чорби.

Према времену сазријевања („зорења“), најраније „зори“ руговац, затим бјелац, а најкасније, „оланџанин“ и црљенац. Ове двије посљедње врсте кромпира сличне су и по боји и по укусу.

Купус се, као и кромпир, много узгаја у овом крају. Најбоље роди на торунама у планинском појасу Јања, гдје има доста и падавина. Биљка из које се добива купусно сјеме назива се „пријерањка“. То се сјеме, пак, назива „расад“. Пријерањка дозријева касно у јесен. Из ње се вади сјеме и чува у некој кеси на кућном тавану све до прољећа. Ово сјеме се, рано у прољеће, засије на мање парче добро нагнојеног земљишта, које се претходно заогради дрвеним плотом. Таква земљишна површина се назива

Слика 22 — Расадник на „државној земљи“, село Грбавица (1973)

„расадник“. Расадници се често подижу и на „државном земљишту“, али док се „расад“ почупа, то земљиште, у већини случајева, и даље остаје „државно“. Кад расад мало израсте, причека се да падне киша па се онда чупа и пресабује у *купушњак*. То се сада назива купус. Прије сабења купуса, купушњак се, као и расадник, добро натори или нађубри готовим ђубривом и заоре. Алатка којом се купус сади назива се „садаљка“. Она је направљена од дрвета и на једном крају је зашиљена. Тим шиљатим дијелом се у земљи праве рупе у које се ставља коријен расада. Послије десетак дана купус се окопава („плијеви“). До „заглавчења“ (до појаве купусних главица) он се окопава још који пут, и послије тога престаје сваки посао око гајења ове културе, све док не дође вријеме њене „сјече“. Купус се сијече у касну јесен. Често се вади и испод снијега. Чува се као зимница у „ку-

пусним кацама". У каце се ставља у главицама или у „прокулама" (главице исјечене на четири). Ако се исјечен ставља у каце, онда се претходно добро посоли, па се још назива и „рибани купус". У каце се послје тога наспе чиста вода и оне се затворе дрвеним поклопцем. Каца у свом доњем дијелу има дрвену славину, када се испушта „расо" кад се купус коначно укисели. Иначе, главице купуса се из каце ваде испод дрвог поклопца („капка").

Све послове везане за производњу купуса и кромпира подједнако обављају и жене и мушкарци.

Лук се гаји искључиво по башчама око кућа. Пошто се сади на малој обрадивој површини, у „гредицама", земљиште се не оре него се копа мотиком. Земљиште намијењено за сабење лука мора се добро нађубрити, и то, по могућности, кокошјим ђубривом. У овом крају се гаје двије врсте лука: *црљени лук* и *бијели лук*. *Црљени лук* се знатно више гаји него бијели лук. *Бијели лук* се више користи као „лијек" у народној медицини него као прехранбени производ. То није случај са црљеним луком, премда се, у мањој мјери, и он користи као народни лијек у овом крају.⁸⁸ Главница бијелог лука састављена је из „чешљева". За главицу црљеног лука чест је назив „капула".⁸⁹

Рен се узгаја у малим количинама, и то искључиво по башчама. Више служи као лијек у народној медицини него као јело.

Мрква и *першин* се такође гаје по башчама, и то у незнатној количини. То исто важи и за *рокву* и „питомо зеље". Од „питомог зеља" гаји се *лабода*, или „штирић" („бијела" и „црљена"), затим *пазија* (од које се још прави и пита „пазијача") шљез и др.

Тикве се сију скупа са кукурузом, а у мањој мјери у башчама и на ђубриштима. Тикве које се сију на истој површини са кукурузом називају се *курузарице*, док се по башчама и ђубриштима претежно сију тикве „будимке", које су вјероватно поријеклом из Мађарске (од Будима)^{89а} Будимке имају скоро сасвим бијелу кору. Знатно су крупније од кукузарица. Кора кукузарица је жута и зеленкаста. Ако по кори има доста бијелих „краса" (пјега), онда такве тикве називају *красавице*.

Крањска и *шећерна репа* сију се по башчама у врло малој количини. Крањска репа се једе, док се шећерна репа даје свињама. Међутим, у току прошлог рата и шећерна репа је кориш-

88 У мом цитираном раду (биљешка 1) говори се о улози лука у народној мађији овог краја.

89 Ово име вјероватно има коријен у талијанској ријечи *sapo*, што значи *глава, врх...* (видјети: Б р а т о љ у б К л а ј и ћ, *Велики рјечник страних ријечи*, „Зора", Загреб 1966, стр. 599). Могли су га у Јањ пренијети досељеници из Далмације, чијих потомака у овом крају има знатан број.

89а Можда име овим тиквама треба тражити у имену мјеста Будимље (код Бихора). М. Лутовац у цит. дј. стр. 19, вели да се јабукe крстоваче у неким нашим областима, по Будимљу зову „будимке".

ћена у људској исхрани. Од ње су прављена чорбаста јела, која су имала тако неподношљив укус да су се могла јести само у највећој невољи. Мијешана је и са тијестом, па се тако употребљавала и за справљање хљеба или других пецива, која су имала исто тако неподношљив укус.

Парадајз и *краставци* као што је већ напоменуто, новије су врсте поврћа које се гаји у Јању. Узгајају се искључиво у башчама, и то у селима која се налазе на мањој надморској висини. Све се ово односи и на гајење *салате*, с том разликом што се салата гаји у нешто већој количини него парадајз и краставци.

Од варива вриједно је нешто више рећи о граху, пошто ова културна биљка има значајну улогу у исхрани становништва.

Гра(х) не може да успијева на сваком земљишту и не подноси оштро поднебље. Његов појас простирања поклапа се са појасом простирања кукуруза. Дапаче, у овом предјелу гра(х) се, са малим изузацима, и сије на истим ораничним површинама, скупа са кукурузом. Он се сије на сличан начин као и кромпир. Наиме, чим се посије кукуруз, одмах се та њива „кућа”, па се у те „куће” најприје ставља бубре, а затим зрна гра(х)а.⁹⁰ Куће се послије тога загрћу ногом као и куће кромпира. На средини њиве многи направе круг од кућа грах(а), а у средини тог круга крст. То је највјероватније апотропејски знак који треба да заштити усјев од невремена Гра(х) се окопава и загрће истовремено кад и кукуруз. Дозријева раније него кукуруз па се пре жетве кукуруза и „гули”. Гра(х) се сије и по башчама, али у незнатној количини. Познате врсте гра(х)а које се овдје гаје јесу: *бубањ*, *бијели гра(х)*, *смјеша*, *жути гра(х)* и *тузго*. Највише се сије гра(х) *смјеша* (мјешавина разних врста граха), јер најбоље и роди. *Бубањ* се најбрже кућа и приликом кућања сав се распадне, па је од њега чорба најкукуснија. *Тузго* има боју у виду прљавштине („тузге”), откуда му и име. Гра(х) који сазријева нешто брже од других врста граха зове се „брзац”. Већ смо нагласили да се гра(х) гули. Послије гуљења, он се поред њиве уз *бркљу*⁹¹ сажива да се добро осуши. Кад се осуши, допрема се до армана, гдје се врше, ако је већа количина, или се „млати”, ако га нема много. Стабљика се, скупа са махунама из којих је сјеме поваћено, назива *гра(х)орина*. Она се зими чува у наградама и даје стоци. Гра(х)орина је знатно квалитетнија сточна храна него слама. Њоме се највише хране говеда.

„*Питоми*” грашак се сије на незнатним обрадивим површинама, па према томе, нема неког особитог значаја за исхрану становништва у овом крају. За разлику од гра(х)а, може да поднесе и оштрију климу, успијева у свим поменутиим привредним појасе-

90 Њиве у којима се сије кукуруз, а скупа са кукурузом и грах, ријетко кад се гноје. Али, сваки пут кад се сије грах, обавезно се у „куће”, у које се зрна граха стављају, ставља у бубре.

91 Танко, али дугачко, стабло граба, клена или којег другог дрвета непоткресаних грана назива се *бркља*.

вима. Гаје га само нека домаћинства у појединим селима. У већини села уопште се не сије. Његов плод се једе свјеж или „сварен“ (скупхан). На исти начин се једе и плод „дивљеџ“ грашка, који расте у житима. Стабљика од обје поменуће врсте грашка даје се као храна стоци.

Воће — За разлику од сусједа *Жупе* — на сјеверу, а слично сусједним предионим цјелинама: *Купресу* — на југу, и *Гламочу* — на југозападу, предиона цјелина *Јањ* нема повољне климатске услове за гајење воћа. Стога воћарство у привредном животу овог краја, изузевши села која се налазе у првом привредном појасу: *Бабића*, *Бабиног Дола*, *Греде*, *Подосоја*, *Вагана* и *Букића*, никада није имало значајнију улогу. Воће се у мањој мјери гаји и у селима другог привредног појаса, а горња граница му је до 1000 м. надморске висине. Према томе, у трећем привредном појасу, који смо означили као прави планински, нема „питомог“ воћа. Од „питомог“ воћа, које се или сади или калеми, треба споменути: шљиве, јабуке, крушке орахе, трешње и „карамурове“. Све ово воће највише се једе у свјежем стању, док се шљива користи и за печење ракије, а крушке се суше и остављају за зиму. Јабукe и крушке се чувају да се, нарочито у зимским мјесецима, нађу при руци као храна за болеснике. Посебан значај овог воћа је у томе што се носи као „љубав“ кад се пође у посјету кумовима, пријатељима и родбини. Преко јабуке момак вољеној дјевојци љубав изјављује. Уколико дјевојка пристаје на понуђену љубав, она прима момкову јабуку, а ако је одбије, тиме уједно одбија и његову љубав. Јабука има значајну улогу и у женидбеним обичајима *Јањана*, о чему се шире говори у поглављу *Обичаји у посебном раду*. Јабука је симбол љепоте и здравља у очима овог становништва. За неког ко је у лицу румен и пун снаге и здравља, често се каже: „Види како је румен(а) и здрав(а) к’о румена јабука“.

У општој привреди овог краја много већег удјела има „дивље“ воће од „питомог“ воћа. То је оно воће које самоникло расте у свим привредним појасевима *Јања*. Ту се убрајају следеће врсте воћа: крушке, трешње, *дивакиње* (дивље јабуке), *зукве* (крупније дивакиње), *брекиње*, *микиње*, *дријенови*, *глогиње*, *трњине*, *шпипови*, *шмањци* (дивље рибизле), јагоде, малине и љешници.⁹²

Цвијеће. — Скоро у свакој јањској бапчи, а у новије вријеме и на прозорима појединих кућа може се видјети понека врста цвијећа које се узгаја. Потребно је напоменути да цвијећарство у овом предјелу представља споредну грану привреде и да је то искључиво женски посао. Тачније речено, тим послом се претежно баве дјевојке и младе. У послеријатном периоду, под утицајем

⁹² Дивље воће се у овом планинском предјелу много више користи у исхрани становништва него питомо воће, нарочито дивље крушке и љешници.

града, цвијеће се почело гајити и по неким гробљима. Ипак, у већини јањских гробља не може се запазити гајење било каквог цвијећа.

Све врсте цвијећа које су данас у Јању познате могу се, с обзиром на период из којег потичу, сврстати у двије групе. У прву групу сврставају се оне врсте цвијећа које су овдје узгајане и прије другог свјетског рата, а то су: *боктунар*, *калопер*, *милодув*, *бул*, *кошчица* (перуника), *кадифица* и *невен*. Другој групи припадају оне врсте цвијећа које су овамо пренесене, посредством јањских колониста, из Војводине, послје другог свјетског рата, или посредством Јањана који живе у граду. Овдје се убрајају: *царево око*, *минђушице*, *копривица*, *јабучица*, *мирјан* и др.⁹³ За разлику од врста цвијећа које смо споменули у првој групи, а које се сади по башчама (у мањој мјери и по неким гробљима), цвијеће из ове друге групе се скоро искључиво узгаја по кућама, првенствено на кућним прозорима, у разним врстама посуда, у којима се налази земља „црница“. Ово цвијеће није намијењено кићењу особа, већ за украшавање станова, односно кућних просторија, па се може назвати и кућним цвијећем.

А сад нешто више о цвијећу које се гаји по башчама и гробљима.

Боктунар је најраширеније цвијеће у овом предјелу уопште које се сади по башчама. Њиме се најчешће ките момци и девојке. Удате жене га стављају испод браде (причврсте га за „побрник“ који држи „капутину“ са бошчом на глави) да им мирише. Овим цвијећем се ките „иконе“ које се налазе по кућама. Њиме се ките и сватовски коњи, затим „плоска“, у којој се налази сватовска ракија, „лијес“, у који се упреху волови првог дана орања итд.

Калопер се рјеђе сади по башчама јер, то је „тужно“ цвијеће, па га има више по гробљима. Кад побу да „окаде“ гробове, жене га носе на гробље.

Милодув, као и калопер, такође називају „тужно“ цвијеће. Сади се по гробљима, а рјеђе по башчама. Да би пчеле биле „напредне“ и да би давале доста меда милодувом се, скупа са биљком „јањећи чичак“ и кајмаком „намлабују „трике“ (кошнице).

Бул је башчованско цвијеће. Њиме се млади најрадије ките и у својим пјесмама га често спомињу. Он је симбол љепоте, па су, врло често, двоје заљубљених — једно другом — „бул из башче“, или „бул румени“ и сл. Пјесма вели:

„Бул дјевојка под булом заспала,
Бул се круни, бул дјевојку 'буди'.”

93 До сада (1968. године) ово су најраширеније врсте цвијећа које су у послјератном периоду пренесене из других крајева у овај предјел. Сигурно је да постоје још неке врсте цвијећа које се овдје узгајају а које су скорашњег поријекла.

Али кад драган своју драгу изневјери, он за њу више није „бул” већ „нула”:

„Мој драгане. некадашњи буре,
А сада си нула испод нуле.”

Међутим, „бул” драгој зна да нанесе и велике „јади”, па драга каже:

„Не круни се, мој буре румени,
Не круни се, не задаји јада;
У мене су двоји-троји јади:
Једни јади — жечи ми се драги,
Други јади — умире ми мајка,
Трећи јади — удаје се сека”.

Кошчица (перуника) доста је раширено башчованско цвијеће у овом крају. Почиње да цвјета у првим данима прољећа. Она више служи као украс у башчама него што се употребљава за кићење.

Кадифица је више кућно него башчованско цвијеће, јер се гаји више по кућама него по башчама. Најчешће се негује у конзервама, које се постављају на кућне прозоре.

Невен је украсно цвијеће, веома лијепе боје и пријатног мириса. Сади се по башчама, а рјеђе у саксијама које се налазе на кућним прозорима. Дјевојке и момци се њиме радо ките и у својим пјесмама га често спомињу. Једна од бројних дјевојачких пјесама каже:

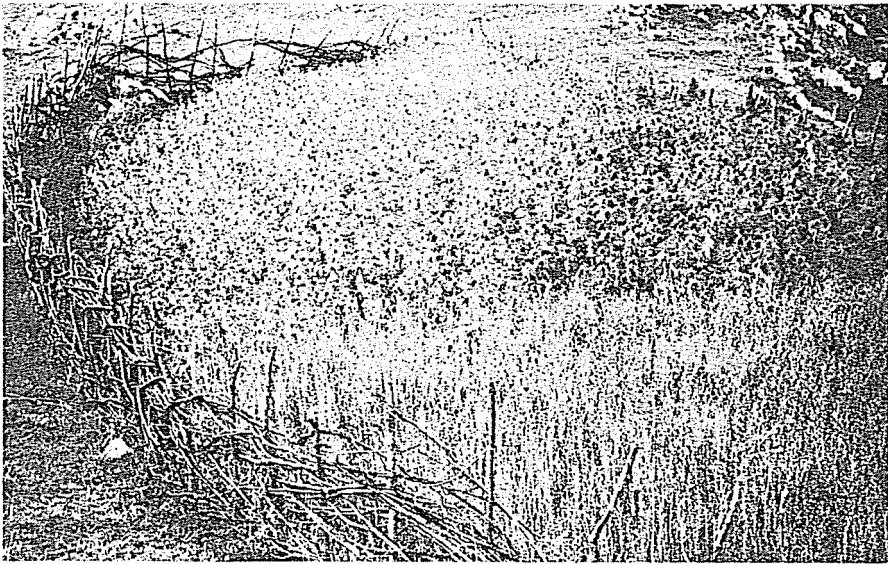
„Невен вене — у невена има,
Ко се воли — тај се не узима”.

Поред култивираног, или „питомог” цвијећа, Јањани познају и многе врсте „дивљег” (пољског и шумског) цвијећа. То цвијеће најчешће беру дјеца и њиме се ките. То се првенствено односи на најраније прољећно цвијеће — *јагорчевину*, затим на висibabaу и љубичицу. У току љета, од „дивљег” цвијећа највише се бере *јаблан* и њиме се млади, посебно дјевојке, врло радо ките. Има много долова у овом крају који су по овом цвијећу и добили назив, на примјер Јабланов до. За кићење се употребљавају чак и јагоде.

Текстилне биљке. — Двије су познате текстилне биљке које се узгајају у овом предјелу: *конопља* и *кетен* (лан). Конопљу је доскоро узгајала не само свака кућа у Јању него и свака породица у оквиру једне куће. Кетен се рјеђе узгаја него конопља; њега не сије свака породица, па ни свака кућа у селу, али на територији коју Јањ захвата тешко се може наћи неко село у којем се не би могла видјети бар једна оранична површина засијана овом културном биљком.

Конопља и кетен сију се искључиво у прољеће. Ове културе се стално узгајају на једној одређеној ораничној површини и не смјењују се за вријеме нове сјетве са другим културама. Земљишта на којима се те културе сију називају се управо по тим култу-

Слика 23 — Конопље и кетен на истој њиви у селу Брду. Кетен има ситније цвјетове (дооњи дио слике), а конопља крупније (1973)

рама — *конопљишта* односно *кетеништа*. Та земљишта обично задржавају ове називе и кад ове текстилне биљке престану да се сију на њима. Стога у Јању има доста топонима „Конопљиште” и „Ланиште”.⁹⁴

За сијање конопље и лана земљиште се претходно мора добро наћубрити, а затим два пута у размаку од неколико седмица узорати. Прво орање конопљишта односно ланишта назива се „обадење”. Друго орање нема посебног назива, а обавља се непосредно пред саму сјетву. Сјетва конопље и кетена обавља се око Бурбевдана, и то при крају сјетве жита. Тог дана се орачима за ужину спреми, поред других јела, и „чимбур” направљен од јаја. Љуске од јаја се натичу на штапове, који се забадају у конопљиште, гдје остају све до почетка „гуљења” конопља. Те љуске од јаја које се стављају у конопљишта и кетеништа имају апотропејски значај: оне треба да сачувају ове културе од невремена и да поспијеше њихов род.

„Обадење” и орање земљишта за сијање конопље и кетена, као и само сијање ових биљака, заједнички је посао и мушкараца и жена. Сви остали послови везани за те биљке, као и за њи-

⁹⁴ Интересантно је напоменути да данашњи становници Јања скоро и не знају шта значи ријеч „лан”, јер мјесто те ријечи употребљавају ријеч „кетин”. Мећутим, многе њиве (или шири појас земљишта), за које се и не зна кад се у њима поменућа текстилна биљка узгајала, називају *Ланиште*. Могућно је да су новији досељеници топониме „ланиште” примили од ранијих становника, а назив „кетин” (арапски: *ћен*) узет је посредством Турака.

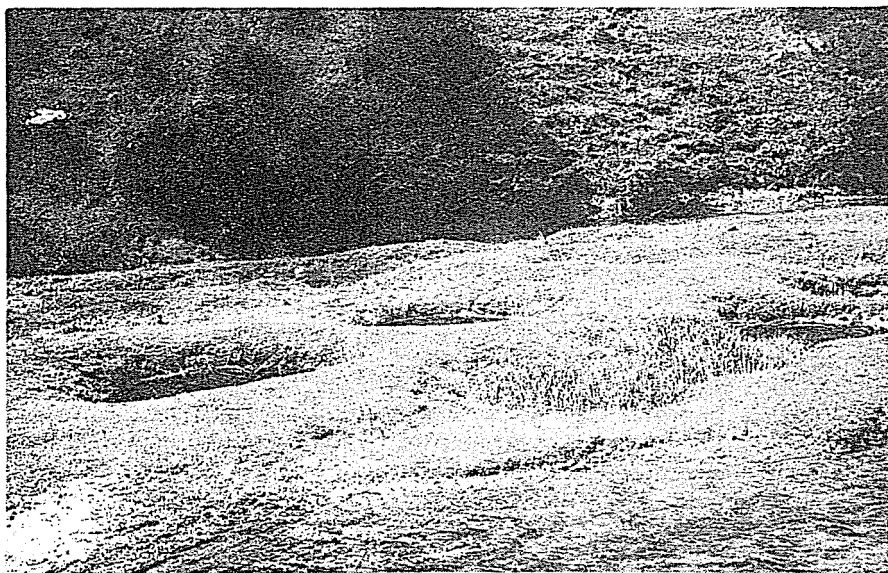
хову каснију прераду у полуфиналне и финалне производе, припадају, углавном, домену „женских радова”. Изузетак чини „обрезивање” и „мочење” ових биљака, што се још убраја у заједничке послове и жена и мушкараца. Овдје ћемо још нешто рећи и о тим пословима, као и о оним пословима који томе претходе, а даљу прераду ових текстилних биљака препустићемо „женским радовима”, о којима ће бити говора у посебном одјелку овог рада.

Вегетациони период конопље и кетена релативно је кратак. Сију се, као што смо видјели, око Бурђевдана, а сазријевају већ крајем јула и почетком августа. Потребно је истаћи да све конопље, у истој њиви, истовремено не сазријевају. Још за вријеме „цвјетања” јасно се издвајају „прве конопље”, које раније сазријевају, од „последњи(х) конопља”, које сазријевају мало касније.⁹⁴ „Прве конопље” имају боју цвијета и стабла жућку него што је боја цвијета и стабла „последњи(х) конопља”, која је изразито зелена. Због разлике у сазријевању, прве конопље се (скоро на три седмице) прије „гуле”⁹⁵ него последње конопље. Овај посао обављају искључиво жене. Кад се нагули толико конопља да се више једном шаком не могу обухватити, то се назива „ручица”. Петнаест до двадесет ручица повезаних у једну цјелину сачињавају „сноп”. Послије гулења, конопље се „обрезују”. Овај посао, као што је већ наглашено, скупа обављају и жене и мушкарци. Обрезивање конопља обавља се тако што женско придржава конопље за један крај, а мушкарац их сјекиром при каквом дрвету „обрезује” (подсијеца им коријен и цвијет). Цвијет од „последњих конопљи” се на арману прутевима млати, и из њега се добија сјеме. На исти начин се обрезује и кетен. Обрезане конопље се вежу у „моче” (снопове) и на коњима носе до мочила, у која се потапају и у којима се киселе око три седмице. О изградњи мочила, затим о потапању конопља и кетена у мочила и њиховом вађењу из мочила, старају се мушкарци. О свим осталим пословима, као што смо већ нагласили, везаним за прераду ових културних биљака, биће говора у оквиру „женских радова”.

Спремање зимнице за стоку. — У дијелу године који је без снијега, становници предоне цјелине Јањ немају скоро никаквих потешкоћа у вези са исхраном стоке. Стока се у току дана изгони на оближње пашњаке, а ноћу јој се не даје никаква готова храна. Међутим, са појавом првог снијега и наступањем зиме већ се почиње појављивати и прве потешкоће око исхране стоке. Стока сада почиње трошити храну која је припремљена за њену

94а Драгослав Антонијевић у свом раду *Алексиначко поморавље*, СЕЗБ књ. LXXXIII, Београд 1971., стр. 66, наводи да у том крају постоје двије врсте конопље: белојка и црнојка. Најприје се чупају белојке, па црнојке.

95 Конопља и кетен се не косе него се, слично граху „гуле”, тј. чупају из земље скупа са коријеном.

Слика 24 — Мочила поред Јањске ђуприје, надалеко од села Подосоја (1973)

„зимницу”. Уколико неко домаћинство у току љета није прибавило довољну количину хране за сточну зимницу, оно још у току јесени одлучује колико грла стоке може „пуштити у зиму”, док „вишак” те стоке, дијелом на дернецима продаје, дијелом коље, а месо суши и оставља за зимницу за кућну чељад.

Зимница за домаћу стоку спрема се упоредо са храном за кућну чељад у овом крају. Један дио те зимнице за стоку већ је обрабен скупа са житарицама, поврћем и варивима, и то овдје нећемо понављати. Овдје ћемо, прије свега, говорити о основној врсти сточне зимске хране — *сијену*, о томе како становници овог краја ту храну производе и којим се све пољопривредним радилком при томе служе.

Површине земљишта које су намијењене за кошење сијена, у Јању су познате под овим називима: *ливаде*, *сјенокоси*, *коснице* и, у барама, *баре*. Кад се те површине „заливаде”, тј. кад трава на њима израсте, тако да се већ може косити, онда се та трава свугдје назива једним називом — „ливада”. Тек кад се „ливада” покоси и осуши, добија назив *сијено*. Најквалитетније сијено се укуси на планинама и по „гричевима” средњег пољопривредног појаса. То сијено је ситно; стабљика му је танка; добро се осуши, али и зими сачува свјежину и мирис, тако да изгледа лијепо и мирисаво „к’о смиље”, и зими га највише једу овце. Најлошије сијено добија се из бара. То сијено је крупно; стабљика му је дебела, даје се крупној стоци (коњима и говедима), а по нужди и овцама. Тешко се суши, па се у „сабевеном сијену”

(стогу) брзо „упашљави“ (упаучини). Доста је „силовито“, тј. „чује се на бару“, па стока не воли да га једе као што воли планинско сијено. Од барског сијена „иза стоке“ остаје много „огризина“.⁹⁶

Земљиште које је намијењено за ливаду, у овом крају се никад не бубри.⁹⁷ Јер, чим се ливада побубри, она постаје њивом. Иначе, ливаде у највећем дијелу Јања леже на „танкој земљи“, а тај танки слој земљишта сачињава планинска црница. Изузетак чине ливаде у барама и поред ријека — оне које леже на „дебелој земљи“.

Косидба у Јању почиње око Видовдана; само у планинском појасу косидба се помјера за коју седмицу касније. На покошеном земљишту, последије неколико дана, а посебно последије честих кишпа, израсте нова трава. Та трава је овдје позната под називом *отава*. Ако се отава не пасе, онда је она такође намијењена за косидбу. У барама, гдје је земља влажна и „дебела“, отава се може косити два, три па и више пута у току љета и јесени. У планинама и у средишњем пољопривредном појасу, заотањена земљишта су углавном намијењена испаша ситне стоке, посебно јагњаци.

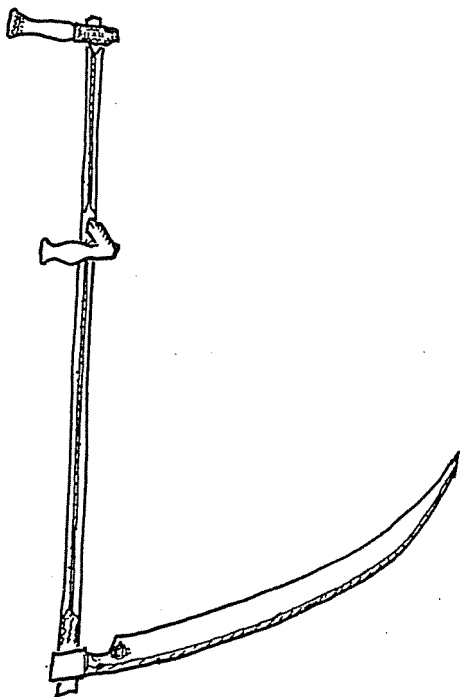
Сваки косац мора да има комплетан прибор за кошење, а тај прибор сачињавају: коса (сл. 25), водијер (сл. 26), брџеви (сл. 27), квасила (сл. 28), бабка (сл. 29) и клепац (сл. 30).

Коса се састоји од металног и дрвеног дијела. Метални дио је „коса“ у ужем смислу, док се дрвени дио косе назива „косиште“ (2). Шупљи дио „косе“, који се „насађује“ на „косиште“, назива се „гривина“ или „пета“ (3). На косишту се разликује „рецаљ“ (4) (лактастог облика) и „чварак“ (5), који је насађен на доњи крај косишта. Метални дио косе купује се најчешће на дернецима или директно од ковача, док дрвени дио косе израђује самостално сваки косац. С обзиром на то ко их израђује, косе се најприје дијеле на косе „кованице“ и косе фабричке производње. Косе „кованице“ су „љуће“ и боље него косе индустријске производње, па су од њих и распрострањеније у овом крају. Према мјесту израде, затим према ковачу, или према спољнем изгледу (боји), косе имају различите називе. То су: „варцарка“ из Мркоњић-града, која се сматра најбољом косом уопште, затим „дубњакиња“ (по ковачу Дубњаку), „зонићка“ (по ковачу Зонићу), „гр-

96 Јањани називају „огризинама“ све остатке хране, било да се ради о храну коју је једа стока, било да се ради о храни коју су јели људи. Када се којој особи понуди преостали дио хране коју је неко раније јео, она, понекад увријеђена, каже: „Нећу да једем гуђе огризине“.

97 М. С. Филиповић у раду *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗБ, књ LXI, Београд 1949 стр. 13, наводи да у височком крају „ко има бубрета“ он ће ливаду и побубрити.

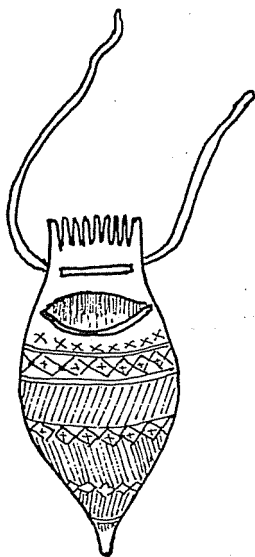
97а Цвјетко Б. Поповић у раду *Босанско-херцеговачки водијери*, ГЗМ у Сарајеву. Нова серија VII, 1952. г., на стр. 187 каже да водијер из Прибељаца (Јањ) својом орнаментиком чини прелаз ка водијеру из околне Бос. Петровца, а јањски водијер у београдском Етнографском музеју има мркоњићку орнаментичку.

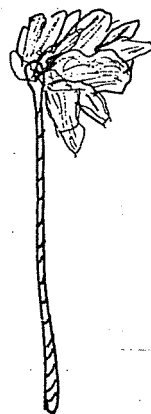
Слика 25 — Коса

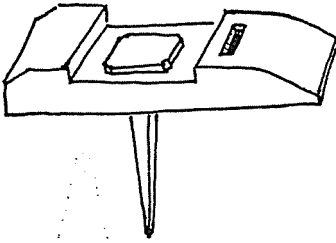
Слика 26 — Водијер

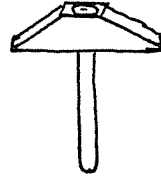
Слика 27 — Брус

Слика 28 — Квасилица

Слика 29 — Бабка

Слика 30 — Клепац

гићка" (по ковачу Гргићу), „турска коса" (увози се из Турске), „лепара" (фабрички се производи), „кључара" (фабрички се производи), „сурутка" (нисам успио провјерити поријекло назива), „златка („пета" или „гривина" жута јој је као злато) итд.

Водијер је сав од дрвета. Дрво је углавном из једног комада, и издубљено је, док му је спољашњи дио најчешће ишаран у виду дрвореза. Шаре су једноставне: косе линије, цик-цак линије и меандри.⁹⁷ Сличне мотиве налазимо и код веза и плетива. Чест орнаменат су и коси стубићи. Водијер се каишем или узицом опасује преко појаса и носи с десне стране тијела. У њему се прије свега налази вода, од чега му и потиче назив, затим два бруса: „меки" и „љути", и *квасилица* (крпа или кудјеља намотана на врх једног комада дрвета), којом се приликом оштрења коса накваси. Било је водијера и од говећег рога. Према Џвијетку Поповићу (цит. дј) први водијери су и били од говећих рогова, а најстарије податке о водијеру налазимо код Плинија старијег (23 — 79. г.)

Бабка се састоји од металног и дрвеног дијела. Метални дио бабке има изглед великог зупца. Заоштрени дио тог зупца најприје се повлачи кроз рупу дрвеног дијела бабке, па се затим „забија" у земљу да би се на његов горњи, тупи дио коса насловила и на њему „поклепала" (наоштрила). Коса се „клепће" *клепцем*, који је у облику чекића. Бабка и клепац се носе у шарпељу или у торби.

Косидба је мушки посао, па је стога „срамота" видјети жену са косом у рукама. Домаћинства која имају много ливаде обавезно сазивају косце, па се овај посао обавља мобом. Косци се између себе „нареде" ко ће бити „косибаша". За косибашу се бира најбољи косац. Он се још назива и „лијеви косац", јер се налази на лијевом крилу косаца, а посљедњи косац, на десном крилу, назива се „десни косац".⁹⁸ Косцима се дају три obroка дневно: ручак, ужина и вечера. Припрема им се најквалитетнија храна којом домаћинова кућа у том моменту располаже. Храна је „мр-

98 Мајка која има послушно и честито дијете, често му од драгости „тепа": „Родна мајка себи лијевог косца". Али ако јој је дијете „неваљало" и непослушно, онда га прекори овим ријечима: „То ће мајци бити десни косац".

сна", јер се косци скоро редовно сазивају у „мрсне" дане. Коље се и које „бравче", тако да косци за ручак и вечеру имају и свјежег меса. После је вечере, по обичају, плећка закланог бравчета даје се косибаша. Косибаша је ставља у *шарпељ* или у торбу и носи је својој кући.

Свако село има свог „првог" косибашу. Његово име се брзо прочује и у сусједним селима. Он ужива велики углед у своме селу. Свака кућа га у косце веома радо позива. Косци се претежно

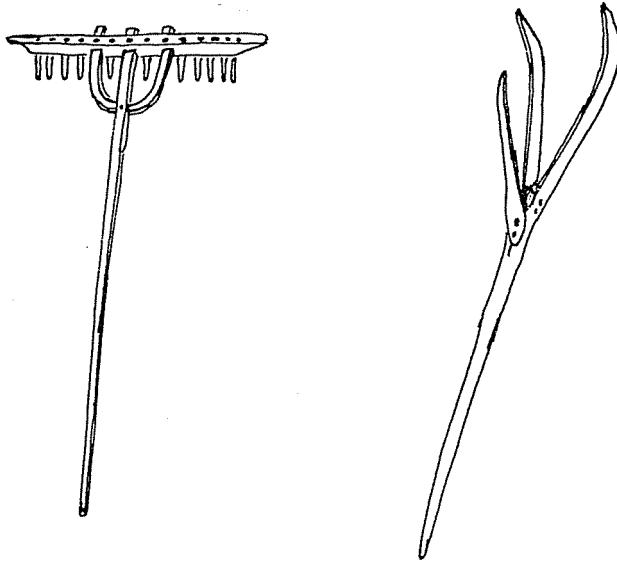
Слика 31 — Косибаша Годорић Митар (1973)

позивају „у зајам", а имућније породице, које немају довољно радне снаге, па нису у стању да врате „зајам", позивају поједине косце и „на надницу". Надница једнога косца је, 1968. године, у овом крају износила око 2000 старих динара а 1973 године — 10000 старих динара. Наравно, у надницу се не рачуна храна, јер је „ред" да се о храни стара домаћин који сазива косце.

Кад се полази у косидбу, коса се увијек носи на рамену, и то тако да јој метални дио дође иза леђа а косиште преко рамена. Кад се косидба заврши, коса се чува под „стревама" (крововима) појединих зграда, скупа се другим пољопривредним радилком.

За сакупљање и „дјевање" покошеног сијена служи *ракитало*.⁹⁹ То су двије пољопривредне алатке: грабље и виле (сл. 32).

⁹⁹ М. С. Филиповић у наведеном дјелу, стр. 8. наводи да становници у височком крају називом „ракитало", или „рахтило", називају све пољопривредне справе.

Слика 32 — Ракитало: а) грабље, б) виле

Грабље имају ове дијелове: 1. грабљиште, 2. било, 3. тељужић и 4. зупце. *Виле* се састоје само из 1. вилишта и 2. пржја.

Сијено се у откосима најприје добро осуши, а затим се откоси вилама „вилају“ и садијевају у *навиљке*, или у *награнке*. *Навиљци* су мали стогови сијена садјевени на голој земљи. За разлику од *навиљака*, *награнци* су знатно већи. Они се не садијевају на голо земљиште, већ на прострете гране, по којима су и добили име. До мјеста садијевања у један велики стог — *сијено*, *навиљци* се „сносе“, док се *награнци*, на гранама на које су садјевени, до тог мјеста воловима „свлаче“. *Навиљци* се на *кољима*¹⁰⁰ сносе. Тај посао обављају двије особе. Оне *навиљак* носе између себе, и то тако што јача особа, леђима окренута према *навиљку*, иде напријед, а слабија особа, лицем окренута ка *навиљку* иде иза *навиљка*. „Трагови“ сијена од откоса, *навиљка* и *награнака* *грабљама* се прикупљају, а онда се у вилама носе до мјеста гдје ће се сијено садијевати. *Грабљење* сијена претежно обављају жене, а *вилање* мушкарци. Међутим, и једно и друго могу обављати, и често обављају, и жене и мушкарци подједнако, што се не сматра срамотом, већ нормалном појавом. *Навиљци* и *награнци* се поредају у круг. На средину тог круга у земљу се „ударе“ *стојина*, око које се простре што више грања, а затим се око *стојине* *сијено*

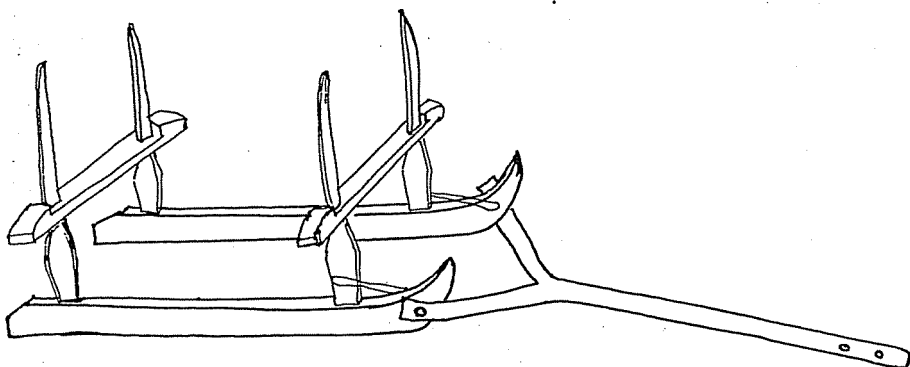
100 Пошто се на тим коњима носе и житни *навиљци*, они се називају и *житни кољи*. Они могу бити и *мртвачки кољи*, у случају да се од њих праве „мртвачка носила“. Све ове ближе ознаке: „житни“, „мртвачки“ и сл., служе да се ти кољи разликују од обичног коља, које се употребљава за прављење ограда.

„садијева”. У свом доњем дијелу, званом *подина*, сијено је широко, а према врху, најприје се постепено, а затим нагло сужава у виду купе. Сијено „садијева” вјештија особа, која по њему хода и помоћу грабаља или вила прихвата сваку добачену „вилу сијена” са земље и распоређује их на одређено мјесто. Док се сијено „подини”, „виле сијена” бацају на падину и мушкарци и жене, али кад стог сијена достигне одређену висину, то чине само јачи мушкарци. Међутим, сијено може садијевати и женско и мушко чељаде, али чешћи је случај да то чини мушкарац. Двије су битне ствари о којима садјевач сијена мора строго водити рачуна. Прво, да сијено што јаче ногама збије око стожине и да му је стожина увијек на средини падине. Друго, да спољашња страна сијена буде што љепша. На ово друго скреће му пажњу и чељад која му са земље сијено добацује, јер она имају бољи преглед „лица” тог сијена. Уколико је сијено око стожине добро збијено, оно кроз средину, где је стожина, неће прокишњавати, нити ће га јаки вјетрови моћи да одвоје од стожине. Исто тако, ако је сијено складно сабевано и са спољашње стране лијепо „ограбљено” и уређено, то ће га чинити и заштићенијим од прокишњавања и отпорнијим према вјетровима. При крају садијевања врх сијена се почиње „свршавати” у виду врха купе. На тај врх се преко стожине натиче „капа” направљена од сијена. Капа је у облику „вранијег гнијезда”, од којег је само мало плића и већа. Она треба да заштити слијевање воде низ стожину, а тиме и прокишњавања сијена дуж стожине. Преко капе се пребацују најмање два пара тешких *притискова*, а направљених од дебљих љескових, грабових или неких других стабала. Кад постави притискове на врх сијена, садјевач тог сијена се спушта на земљу помоћу колног конопца. На сијено се не садијевају сви навилци. Један навилчак се остави поред сијена и њиме се, након извјесног времена, тај стог сабевеног сијена „површује”. Површивање сијена се обавља нарочито после обилних киша, кад се сијено добро слегне. Тада се са сијена најприје скину притискови, а затим се врх сијена „разврши” (раскопа), последије чега му се изведе нови врх од поменутог навилчака. Врх сијена се поново покрије „капом” и преко капе се поставе притискови. Око сијена се подиже ограда („котар”) која га штити од стоке. При крају јесени сијено се колима превози до куће. Ако се то чини зими, онда се превоз сијена не обавља колима него *санама*.

Сане (саонице) израђене су само од дрвета, без иједног металног дијела и кола. Састоје се од двије „санице” (1), затим четири „дирека” (2) усађена у санице, двије „полице” (3), које су натакнуте на предњи и задњи пар дирека, „працијепа” (4), чији је „рашњасти” дио помоћу „машњакова” (5) причвршћен за кривине саница и „машњакова”.

За зимску исхрану стоке, као допуна осталој пјћи (сточној храни), спрема се и *лишњак*. Лишњакови се „крешу” крајем љета док је лишће на дрвећу још младо и зелено. Тај посао обављају

Слика 33 — Сане

искључиво мушкарци. Најквалитетнији су храстови и јасенови лишњакови, јер домаћа стока најрадије једе храстово и јасеново лишће. Зато се крошње зрелијих стабала поменутог дрвећа скоро сваке четврте или пете године крешу у лишњакове. Лишњакови се седијевају међу рашљама нижег дрвећа, тако да их није потребно ограбивати било каквом оградом, као, на примјер, сијено, јер их стока не може дохватити са земље. Није уобичајено да се лишњакови крешу у „државној шуми” или уопште на туђој земљи. Они се крешу само на својој земљи и у својој шуми. Једино, она кућа која има добре храстове и јасенове за кресање лишњакова, а то не жели да чини, јер има довољно пиће, може дозволити неком од својих сусједа да их скреше у лишњакове, али наравно, уз неку протууслугу. Прије забране држања коза, лишњакови су се зими најчешће „полагали” (давали као храна) козама, а у мањој мјери овцама и говедима. Данас се они полажу у првом реду овцама, а затим и говедима. Полажу им се на мјесту на којем су саћевени, и не превозе се до куће. Кад стока „обрсти” лишњак, гране лишњака се допремају до куће и служе за огрјев.

Кад ливада „изда”, па се не накоси довољна количина сијена за зимску исхрану стоке, тада се и лишће са грана „муждри” (бере) и оставља за сточну зимницу.

Ако је зима јака овцама се полаже и „четина” (смрчева или јелова), док су козе у великој мјери храњене љесковом ресом.

У јесен се за исхрану свиња сакупља храстов жир и плодови дивљих јабука („дивакиња”¹⁰¹), а у току зиме свиње се хране и „жилама” (коријењем) од бујади.

Уколико је снијег плитак и има „прошарице” (окопњелог земљишта), онда се говеда тјерају у шуму у „брст”, а овце на пашу.

101 Већ је наглашено да ови плодови служе и за људску исхрану.

3. *Аграрни односи.* — У досадашњем погледу привреде Јања, посебно у одјелку *Начин сточарења и врсте стоке*, нужно је додирнуто и питање аграрних односа у том крају. У овом одјелку ћемо покушати да тај проблем потпуније обрадимо и прегледније изложимо.

На почетку је потребно напоменути да у предивној цјелини Јањ постоје два основна облика земљишне својине: *приватни* и *заједнички*.¹⁰¹ Приватни облик земљишне својине је у прошлости често прошириван, незаконито, на рачун сеоске колективне својине. То незаконито присвајање земљишта вршено је „приграђивањем” дијела колективног сеоског земљопосједа. Ово је проузроковало честе свађе између таквих прекршитеља сеоских правила, с једне стране, и села као цјелине, с друге стране. Земљишта која су настала приграђивањем заједничких сеоских земљопосједа најчешће се називају *приграде* и *крчевине*. Ови називи остају живи свједоци начина на који су појединци дошли до извјесних земљишних имања.

Приватни посјед на рачун заједничког ширио се нарочито у вриеме кад је у Јању постојао велики број породичних задруга, а задругарство је овдје достигло врхунац између два свјетска рата. То је уједно био период и велике аграрне пренасељености овог краја.¹⁰² Са распадањем и нестајањем задруга у Јању, што се одразило нарочито у послеријатним годинама као посљедица друштвено-политичких и социјално-економских промјена код нас, ишчезла је (или је сведена на минимум) потреба да се приватни земљишни посјед проширује на поменути начин.

У колективну земљишну својину једног села или више села у овом крају сврставају се искључиво она земљишта која се не ору него се налазе под пашњацима и шумама, или под шикаром и камењаром. Овај облик колективне сеоске земљишне својине овдје се најчешће назива *оржавна земља* или, једноставно, *испаша*.¹⁰³ Не постоје никакве границе између сеоске колективне земљишне својине, тако да чобани из једног села, као што је истакнуто, могу несметано напасати своја стада и на пашњацима који припадају другим селима. Цијели или скоро цијели рубни планински појас Јања — који је прекривен претежно четинарским дрвећем и који је овдје познат под називом *Крај*, извзимајући поједине пропланке у њему или веће земљишне површине као што су оне у Виторогу и у Чучковини, гдје има и приватних земљопосједа — није издијељен на приватне посједе нити је разграничен између јањских села, него представља заједничку својину

101а Овдје се у послеријатном периоду појавио још један облик земљишне својине — „колонијална земља”, што ће се видјети нешто касније. До 1953. г. постојало је и „задружно земљиште”.

102 На почетку рада речено је да је општа насељеност овог предјела веома мала, чак међу најмањим код нас уопште.

103 М. Р. Барјактаровић у раду *О земљишној својини код Срба*, САН књ. ССН, Етнографски институт књ. 4, Београд 1952, стр. 22, наводи разне називе за заједничка сеоска земљишта.

цијелог овог краја. Истина, поједини дијелови тог планинског појаса који су ближе неком селу, најчешће су добили назив по имену на примјер, *Вагански крај* (по селу Вагану), *Стројички крај* (по Стројицама), *Прибелачки крај* (по Прибелцима) итд., и та села се управо из „свог“ краја дрветом највише и снабдијевају и у њему „маремат“¹⁰⁴ добивају, али то не значи да је неком другом селу забрањено да у том „крају“ ужива исто право. У том шумовитом ободу Јања има и таквих површина, на примјер. Месница или, пак Црни Вр(х)ови, у којима дрво експлоатишу не само становници јањских села него и становници неких села из сусједних предионих цјелина, као што су Купрес и Гламоч. Ово указује на чињеницу да у нашим планинским предјелима и областима, каква је нарочито западна Босна, има и таквих земљишних површина које још нису раздијелене чак ни између појединих предионих цјелина, а камоли између села или приватника. У предатним годинама (рјеђе послје завршетка другог свјетског рата) Купрешани су, у току јесени, дубоко залазили у јужни ободни појас Јања у потрази за дивљим воћем (крушкама, дивакињама, љешницима) и нико од Јањана није их у томе спречавао. Ови примјери указују на чињеницу да су се овдје сачували трагови и шире заједничке земљишне својине него што су они сеоски колективни земљопосједи. А то све иде у прилог Цвијићевом мишљењу да се при проучавању старијих економских прилика нашега народа „мора поћи од планинских области...“ у којима преовлађује патријархални живот, „и у њима тражити кључ за разумијевање оног стања економског, које је наступило при настањивању нашега народа на Балканско полуострво“.¹⁰⁵

Осим земљишних облика својине, у Јању су се очували и неки други облици сеоске својине. То су сеоски *возници* и *коловози* те сеоски *прогони* за пролаз стоке, затим заједнички млинови, итд.

Скоро у свим нашим планинским предјелима, као што се то види из поменутих радова неких наших аутора у којима се третирају и аграрни односи на селу, сачувани су, у мањој или у већој мјери, слични облици сеоске колективне својине какви се сусрећу и у овом предјелу. То се, прије свега, односи на херцеговачке „мере“, дробњачке „комуне“ и „братствене заједнице“ у Црној Гори, те „родовске заједнице“ итд.

Породичне заједнице (задружне куће), које су у Јању биле раширене нарочито прије другог свјетског рата, од којих се једна већа, *Медића* (у којој је скупа живјело више од 70 чланова),

104 Марематом се овдје називају стабла која из заједничке сеоске шуме лугар додјељује појединим домаћинствима за огрјев или за градњу неке зграде. Та стабла се претходно „булетују“ (означавају) лугаревим чекићем.

105 Видјети: Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, СЕЗБ књ. IV, Београд 1902, стр. XLVII.

одржала на окупу све до 1970. године, такође представљају остатке старинских облика својине везаних за брдске предјеле.¹⁰⁶

У литератури има података да је Јањ уживао аутономију под Турцима. О томе је сачувана и народна традиција, коју је забиљежио Љубомир Пећо у чланку који смо већ цитирали.¹⁰⁷ Садржајнија обавјештења о аутономији у овом крају пружа податак о Јању у Енциклопедији Југославије. Ту се, између осталог, говори да су Срби у овај предео дошли као сточари мартолози, који су вршили војну службу на граници и живјели на слободним баштинама, организовани у својим сточарским самоуправама, док су неки насељени на спахилуцима својих ага и бегова.¹⁰⁸ Уз наведено обавјештење није дата никаква документација. Али, судећи по народној традицији, која се заснива на томе да поједини јањски родови воде поријекло из Србије (у смислу њених средњовјековних граница), наводи из Енциклопедије могу се сматрати могућним.

Забележену традицију, као и недокументовано саопштење у поменутој Енциклопедији о аутономији становника Јања под турском управом, потврђују подаци турских пописних дефтера из XVI и с почетка XVII вијека. На основу података ових дефтера може се судити и о аграрним односима. Први познати попис Јања обухваћен је дефтером Босанског санџака из 1540. године. Према том попису, у јањским селима је живјело становништво које је имало статус влаха,^{108a} тј. слободних сељака, који су имали свог кнеза и своје примићуре. Њихов кнез Иванић уписан је у селу Гир(е)данци (?) а примићур Вукашин у селу Чуклић. Становници јањских села плаћали су, од пореза, влашку филурију, која је износила 150 акчи по кући годишње. Такав начин плаћања пореза стимулисао је развитак патријархалне задруге.

Наведени први познати попис нахије Јањ у дефтеру Босанског санџака из 1540. године гласи¹⁰⁹:

106 Љуб. Павловић у свом дјелу *Колубара и Подгорина*, СЕЗб књ. VIII, Београд 1907, стр. 407, истиче да сеоске заједнице равничарских села и побрва немају значаја као заједнице планинских и брдских села, јер, брдска села имају заједнице у шумама и испашама којима рукује цијело село.

107 Види биљешку 26, стр. цитираног рада 535.

108 *Енциклопедија Југославије* I, Лексикографски завод, Загреб 1955, стр. 699.

108a Милаан Васић у раду *Етничка кретања у Босанској крајини*, Годишњак Друштва историчара БиХ, година XIII, Сарајево 1962, стр. 248, вели да све влахе који су средином XVI в. живјели на подручју Бос. Крајине, треба сматрати Србима, што треба да се односи и на јањске влахе.

109 Имена села која су дата у овом попису већином су стара, а понегађе и нечитка, тако да се за нека од њих није могло утврдити о којим се данашњим селима ради. Многа данашња села носе име које им је касније дато, док им се старо име заборавило. Истина, нека стара села су и физички нестала, док су се, на другој страни, појавила нова села. Понегађе су и имена кућевласника нечитка, па се свугађе гдје се име није могло прочитати стављане тачкице и упитници.

Нахија Јањ, припада кадилуку Херетва, од влаха (ан еф-лаклару) Село Гир(е)данци (?)

Иваниш, кнез (кеназ); Радосав, син Радоша; Бурашин, син Радице; Бурашин, син Богдана; Радехна, син Миловца (Миловац); Вук, син Миловца; Радица, син Милића (Милик); Вукдраг, син Вукмира; Радоња, син Радосава; Цвјетко, син Миловца; Радован, син Милића; Петар (Петри), син Боговца (Боговац).

Кућа (хане) 12

Село Доње и Горње П(Ј)-а-р-ч-и-(ш)-т-е П(Ј)арчиште(?) са мезром Добро Пољице, припада Јању

Јусуф, син Хамзе; Врањеш, син Радице; Херак, син . . .; Никола, син Радоје; Вукашин, син Селака; Хасан, син Ахмеда; Вукић, син Петра; Вук, син Радослава; Истепан, син Милића; Бурђе, син Ратка; Никола, син Мивка (Мивко?); Радица, син Мивка (Мивко?); (И)Цвјетко, син Милорадов; Милак, син Вукоје; Живко, син Браића (Братица?); Милашин син Вукоје.

кућа (хане) 16

Село Језерача (?) (Језерца ?)Брезача (?), припада П(Ј)арчишту Јањ

П(С)авко, син Херака; Радо, син Варгоја; Радица, син Рај(т)ков; Вујица, син Радованов; Петар, син Радоње, Миладин, син Братина (?).

кућа (хане) 6

Село Медићи (Медуке), припада Јању

(И)Цвјеташин, син Радоје; Влатко, син Раденков; Радо, син Радивоја; Радивој, син Радоје; Селак, син Радивоја; Радосав, син Добрашина; (И)Стојко, син Доброја; Ратко, син Доброја; Драгиша, син Драгоје; Вукодраг, син Бурице.

кућа (хане) 10

Село Љуша (Љубша), припада П(Ј)арчишту Јањ

Хамза, син Искендера; Меми, син Алије (Али); Иван, син (П, Б, Ј, С)елачић; Матијаш, син Миловца; Петак, син Милића; Радица, син Бурић (И)Владислав, син Миловца (Миловац); Вукман, син Бурђа; Радица, син Метко (?); Радица син Радивоја; Мустафа, син Драгић; Вукман, син Петка (Петак); Михац, син Ива-

на; Мурад Пришлица; Никола Пришлица; (И) Стјепан, син Николић; Драгиша Пришлица; Грујиша, син (П, С)авчић.

кућа (хане) 15

Село Бабин Дол, припада Јању

Буро, син Војина; Груб(ј)иша, син Бране; Радоња, син Радице; Никола, син Радосава; Вукдараг, син Гру(ј)чић (?); Војин, син Петра попа; (И)Степан, син Радице; Радоја, син Вукмана; Витоја, син Грубача; Вукман, син Истрахиње.

кућа (хане) 10

фотокопија 75/140 (ОИС)

Село Стенковац (Истенковча) (данас заселац села Бабића, м. п.), припада Јању

Никола, син Радице; Драгиша, син Николе; Радо, син Радојко; ...сав, син Радице; Петар, син Дошлице; Истаноје, син Радосава; Вукдраг, син Вукца; Радица, син Видића; Вујица, син Браина (Братина); Нико, син Иван (?); Вујица, син Петра; Вук, син Бурић; Радован, син (Л, Б, П, у, о) ић; Истјепан, син Михац; Истаноје, син Радонић (Радојић?); Михац, син Делабрк; Радован, син (Ј, Б, П)анић.

кућа (хане) 17

Село Чуклић, припада Јању

Богота, син Бра(у)сав; Вукица, син Боговца (?); Миција (?), син Илије; Хамза, син Јусуфа; Драгић, син Богдана; Вукашин (?), примићур; Огњан, син Бурба; Дамјан, син Вукца; Вукман, син Ис (Божић) ?; Иваш Пришлица; Вукман, син Војина; Милош, син Матије; Вукашин, син ... сава.

кућа (хане) 13

Село Грбавица (?) (Грбоска) и Глоговац (Глогоска) припадају селу Искоча ?, Лесковча ?, припадају Јању

Вукман, син Владислава; Браин (?), син Добрашина; ..., син Војина; Рајко (или Ранко), син Вукића; Иван Пришлица; ..., ...: Али, син Бајић (или Панић, или Јањић) (?); Радоја, син Илије; Вукоја, син Влаћ, Влатко, син Владисава.

кућа (хане) 11

Село Прибол (Пребол?) ... са селом Потуже и Горње и Доње (Бораче ...?) ...

Ратко, ...; Милош, син „Ивана“ (?); ...; Војин, син Вукашина; ...; син Радухне (или Радоње); Славиша, син ...; Радосав, син ...; Радован, син Радивоја; П(С)аво, син Радухне; Бураб, син Слава (?); Милосав, син Војина; Живко, син Радака; Бали, син Радака; Бали, син Радића; Али, син Б(Ј)ањића (или Пајића); Мустафа, син Михов ...; Мустафа, син Вучице; Али, син Мусе; Ахмет, син Стојана (Стојака ?); Махмут, син Искендера; ...; Иваниш, син Радоње; Алагеш, син Вукоје; Исмаил, син Вукашина; Ширмерт, син Вукашина; Ферхат, син Радоје; Несух, син Илије; Ахмет, син Илије; Сулејман, син Милића; Ферхат, син Ратков; Искендер, син Илијаса; Касим, син Илијаса; Тимур, син Илијаса; Несух, син Вукашина; Али, син Вукашина; ...; син Радосава; Мустафа, син Радосава; Несух, син Радосава; Али, син Вукашина; Мустафа, син ...; Милош, син Вукића; Вукмир, син Радице; Божидар, син ... тко; син ...; Влатко, син Милића; ...; Влатко, син Ратков; Радосав, син Милобрада; Вуксан, син Радивоја; Радивој, син Вукмана; Радивој, син Вукмана (други пут!); ...; син Вукмана.

кућа (хане) 52

Село Велика и Мала ..., припада Саница Баши, ван дефтера

Бали, син ...; Мустафа, син Добрашина; Лука, (?) син С(П)авков; Хусеин, син Вучића; Вели, син Хизира.

кућа (хане) 5

Фотокопија 75/141 (ОИС)

Мезра Језерача (?) или Брезача (?), припада Сеница Баши, ван дефтера

Селак, син ...; Али, син Радована.

кућа (хане) 2

Мезра Новосела (Ново Село), припада Саница Баши, ван дефтера

Несух (Насух), син Радина (?); Бали, син ...; Тимур, син Ферхата; Курт, син Ајаса.

Свега:

села 13

мезри (обрабених насељених површина) 2
кућа (хане) $176+4=180$.

Русуми (пристојбе — порези) 26 400 (акчи). Свака кућа по 150 (акчи).

Из наведеног пописа се јасно види, да, бар у првој половини XVI вијека, на почетку турске управе, у овом предјелу није било другог пореза осим оног који је даван по кући. Ту се врло лијепо може пратити и процес исламизације хришћана овог краја у том периоду (нпр. Ахмет, син Илије; Ферхат, син Ратков; Мустафа, син Радосава итд.).

Поновни, нешто каснији попис Јања извршен је у оквири-ма пописа санџака Клис (Тару ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, Тару defter No 475 (13), стр. 218, 219, 220 и 221. У том дефтеру уписане су бројне баштине. У неким селима помињу се и кнезови. Али се већ јавља и неколико чифлука, међу којима и чифлуци у селу Воларима, које је тада припадало Јању. Узводно од ушћа ријеке Јањ, надомак Шипову, и данас се једно уже подручје назива „Чифлук“.

Од XVI до XIX вијека стање се измијенило. Умјесто ранијих слободних сељака (влаха) са њиховим баштинама, у XIX вијеку јављају се кметови, који обрађују беговску земљу. У другој половини тог вијека и с почетка XX вијека, у доба аустроугарске управе, појављују се редовни пописи, на основу којих се може лијепо пратити стање аграрних односа у предјелу Јањ. Аустроугарски попис из 1879. године није вршен према занимању становника, већ према броју кућа и станова, затим према полу и вјерској припадности, па се из њега не може сагледати права слика аграрних прилика из тог времена у овом крају. Наредни попис, из 1885. године, за разлику од претходног, даје већ јаснију слику аграрних прилика у овој предној цјелини, премда ни овај попис није вршен према домаћинствима него по особама, али се из њега види и занимање тих особа. Ту се наводи број учитеља, свештеника, властелина, тежака, кметова, творничара и трговачких обртника, помоћних радника, надничара и слугу, осталих мушкараца старијих од 16 година, те жена и дјеце, као и укупан број становника, и то све по општинама и селима која се у њима налазе.

Ево и табеларног прегледа занимања становника овог краја према попису из 1885. године.

Табела 1

Општина	Село	Учитељи	Тежаци	Кметови	Творничари трговци и обртници	Помоћници надничари и слуге	Остали м. старији од 16 година	Жене и деца	Укупно
Ваган (општина)	Бабићи	1	11	115	2	6	1	333	469
	Бабин До	—	14	91	2	1	1	264	373
	Глоговац	—	—	—	—	—	8	1	9
	Љуша	—	2	84	—	1	15	269	371
	Подовзир	—	33	24	—	—	—	145	202
Грбавица (општина)	Чуклић	—	3	65	2	—	1	197	268
	Грбавица	1 свеш- теник	8	45	—	—	3	147	204
	Греда	—	16	24	—	—	—	129	169
	Кнеже- вићи	—	36	26	—	—	—	169	231
	Натпоље	—	10	86	—	—	—	249	345
Стројице (општина)	Букићи	—	34	17	1	3	3	145	203
	Липовача	—	2	45	1	2	4	131	183
	Подосоје	—	36	38	—	1	4	134	179
	Попуже	—	4	18	—	1	4	155	214
	Тодорићи	—	—	11	—	—	—	27	43
Ваган	Прибел- ци	1 влас- телин	33	131	—	—	3	430	598
	Ваган	—	—	118	—	—	1	337	456
Свега			242	938	8	15	48	3262	4616

Из наведене табеле види се да је у скоро сваком селу више кметова него тежака, а то значи да су ови становници у то вријеме претежно обрађивали беговску земљу. Само у селима Подовзиру и Букићима више је оних који, као тежаци живе, на својој земљи него оних који као кметови обрађују беговску земљу. Нека села су имала и по којег индустријског радника и обртника, али такав радник је могао бити запослен само изван овог предјела, јер у самом предјелу није постојала никаква фабрика (творница) нити било који други индустријски објекат.

Попис из 1895. године даје потпунију слику аграрних прилика у Јању него претходни попис, што се види из табеле 2.

Табела 2

Општина и мјесто	По глави занимања и то						Укупан број особа које се баве пољопривредом	Остао приватно становништво		
	Власници		Слобода земљорад- ници		Кметови који су и кметови					
	Лаварски општина	Српски општина	Лаварски општина	Српски општина	Лаварски општина	Српски општина				
Бабићи ц. А. Махала, Цаићи, Мрбанов- ци, Расрклиће и Штенковац	—	—	—	35	218	25	280	—	—	558
Бабин До ○ Бабин До, Батовић (Шрепу- ље), Борје, Глоговац, Кичи- лово Брао	—	—	—	22	154	30	234	—	—	440
Љуша ○ Доганова Коса, Љуша, Пре- вија, Водовбе	—	—	—	32	172	19	242	3	—	468
Подовзир ○	—	—	—	2	21	17	183	1	—	224
Грбавица Ц, Чуклић А. и Г. Чуклић, Поткамен	—	—	1	11	105	11	166	1	—	310
Грбавица ○ А. Грбавица, Попсве Њаве	—	—	—	14	96	11	100	—	—	221

Греда ○	—	—	—	6	31	21	159	—	—	217	3
Греда, Вујановићи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кнежевћи ○	—	—	—	2	13	32	182	—	—	229	—
Напоље ○	—	—	1	16	123	26	243	1	1	412	—
Стројнице Д. Букићи, Цакићи и Рагник	—	—	9	70	9	50	11	146	3	—	298
Липовача ○ Липовача, Подгора	—	—	20	153	1	12	5	69	4	—	264
Подосоје ○ Миличићи, Подосоје Рашиће	—	—	1	2	19	128	5	56	—	—	211
Попуже ○ Брао, Буровине, Попуже, Стране	—	—	—	—	11	109	2	67	2	—	191
Тодорићи ○ Максимовићи, Тодорићи	—	—	10	92	5	29	7	83	—	—	226
Ваган Д. Прибељчи ○ Г. Поље, Грабеж, Илића До- лина, Кутања, Марићевина	—	—	40	370	28	214	8	70	1	—	731
Ваган ○, Брао, Јасик, Ваган	—	—	—	—	56	509	—	—	—	—	565
Свега	—	—	82	703	269	1984	230	2280	16	1	5565

Табела 3

Општина и мјесто	Земљопоседа, обитељи		Своја		Земљопоседа, обитељи		Своја		Своја		Своја		Своја		Укуп- но жи- тељство које се бави пољопр- вредом	Остало живи- но живљење	
	са кметовима		са кметовима		Своја		Своја		Своја		Своја		Тавари обитељи	Тавари обитељи			
	Тавари обитељи	Своја	Тавари обитељи	Своја	Тавари обитељи	Своја	Тавари обитељи	Своја	Тавари обитељи	Своја	Тавари обитељи	Своја					
Бабини (општина) Бабини	—	—	—	—	39	160	46	346	8	26	10	38	—	—	637	—	637
Бабин До	1	6	—	—	49	179	22	184	18	56	3	15	2	—	535	12	547
Луша	—	—	—	—	8	39	47	343	1	6	—	—	—	—	444	6	450
Подовир	—	—	—	—	33	127	12	144	—	—	—	—	—	—	316	8	324
Грбавица (општина) Ћучкић	—	—	—	—	22	72	15	153	20	43	13	36	—	—	374	—	374
Грбавица	—	—	—	—	20	40	16	102	8	16	2	8	1	—	213	2	215

Греда	—	—	—	—	20	55	6	54	24	63	14	21	4	9	270	1	271
Кнежевићи	—	—	—	—	78	166	1	9	—	—	9	9	—	—	272	—	272
Наглоље	—	—	—	—	47	108	16	109	—	—	41	112	3	—	436	—	436
Стројице (општина) Буџићи	—	—	—	—	38	177	9	55	—	—	18	75	—	—	372	—	372
Липовача	—	—	—	—	49	205	1	4	7	26	6	17	—	—	315	—	315
Подосоје	—	—	—	—	1	6	19	116	3	16	8	34	1	4	208	—	208
Полуже	—	—	—	—	5	25	7	57	10	39	22	88	—	—	253	—	253
Тодорићи	—	—	—	—	29	179	2	11	9	60	4	44	—	—	338	8	346
Ваган (општина) Прибељци	1	16	—	—	78	405	30	188	8	71	5	62	8	—	872	1	873
Ваган	1	—	—	—	2	6	57	481	1	8	5	79	6	6	652	8	660
Свега	3	22	—	—	518	1949	306	2356	117	430	160	638	25	19	6517	46	6553

Приложена табела 2 показује да је на дан пописа 1895. године на слободне земљораднике који су истовремено били и кметови отпадао највећи процент активног становништва — више од 45%. На кметове је отпадало нешто више од 40% пољопривредника, док је слободних земљорадника било више од 14%. Других занимања није било.

Попис из 1910. године вршен је на сличан начин као и онај из 1895. године, што се види из табеле 3.

Подаци из наведене табеле прије свега указују на то да се скоро цјелокупно активно становништво овог краја (више од 90%) бави искључиво пољопривредом. Извјестан постотак тог становништва (око 0,38%) држао је на свом земљопосједу и кметове. Таквих земљопосједника је било у селима: Бабин до (1 главар са шест чланова својади), Прибељци (1 главар са 16 чланова својади) и Ваган (1 главар). У односу на 1895. годину, у 1910. години порастао је и број слободних сељака на 37,64 % док је процент кметова остао скоро исти (40,62%). Посебно је уочљиво да село Кнежевићи има само једног главара обитељи са статусом кмета, док је осталих 78 главара са статусом слободних сељака.¹¹⁰ Слично је и са селом Липовачом, гдје је само један главар обитељи био кмет, док су остали главари били слободни сељаци.

Говорећи о траговима аутономије у предивној цјелини Јањ, Љубомир Пећо наводи да су сва старија насеља, било да су у њима живјели старосједеоци „од фета” било каснији досељеници, имала „своју” земљу.^{110а} Сви ти „својаци”, према Пећи, који се позива на народно предање, били су дужни да дају отоманској царевини војнике, и већина их је стекла извјесне заслуге код отоманских власти. Пећо наводи и имена појединих родова у већини данашњих јањских села, који су живјели на „својој” земљи. Тако, на примјер, више од половине Грбовачког поља отпадало је Ранисавима — из села Греде, и Михајловићима — из села Грбавице. Своју земљу су имали и Мршићи (Радмани) и Јефтинићи у Бабином Долу, док је читав Подовзир био у рукама старосједилаца Божића и старијих досељеника Квргића (Шатара). За старосједиоце Кнежевиће вели да су имали своју земљу и без неких заслуга. Црепуље, из Бабиног Дола, такође су имали своју земљу, а Горњи Чуклић су у свом посједу све до појаве куге држали Симићи, али им је прије тога преотет, због крварине. Натпоље је било у рукама старих досељеника Радоша, а Водовоће (заселак села Љуше м. п.) држали су Дејановићи, које им је касније отето. Најмање је „својака” било у селу Бабићима, једном

110 Позивајући се на народно предање, Љ. Пећо у наведеном раду вели да су Кнежевићи уживали извјесне повластице код турских власти. Они су често давали кнезове за цијели Јањ, па су по томе, према народном предању, и добили садашње презиме.

110а Неке њиве фамилије Ракита, које се налазе у Ваганцу, називају се *Роћене њиве*.

од најстаријих и најпознатијих села у овом крају. Од свих родова који живе у овом селу само је род Радоваца имао своју земљу. У селу нема старосједилаца. Пећо претпоставља да су старосједиоци емигрирали заједно са Вучковићем¹¹¹, након његове капитулације у борби с Турцима, јер су као становници бунтовничког села изгубили сва права.

Не негирајући Пећину претпоставку о узроцима одсуства „својака” и старосједилаца у селу Бабићима, сматрам да би те узроке требало сагледати и са другог становишта. Наиме, раније је истакнуто да ово село располаже најплоднијим земљиштем у Јању и да, за разлику од већине јањских села, има довољно воде за пиће и налази се у непосредној близини ријеке Јањ. Ако је судити према оној народној: „Турчин бјежи води, а Србин гори”, као и мишљењу неких аутора да је муслиманско становништво, као повлашћено, у турској држави могло одабирати гдје ће се насељавати¹¹² онда не би требало да буде мјеста сумњи да је, у једном периоду турске владавине, и то у вријеме кад је у овом крају вршен поменути процес исламизације хришћана (Срба), ово село настањивало исламизирано хришћанско становништво. Истина, из наведеног турског дефтера не може се видјети какво је стање у овом селу, у вези с тим, било у првој половини XVI вијека, кад је вршен попис живља по јањским селима, јер се у том попису не помиње данашње име овог села, али зато постоје материјални трагови и сачувана народна традиција који о томе рјечито говоре. Покрај сеоске основне школе налази се комад земљишта који се назива „турско”, или „мекенско гробље”. Овај други назив дат је, према причању старијих људи у овом селу, по „турском” роду Мекенима који је овдје живио. Старици у том селу добро се сјећају кад су, још као дјеца могли, скачући „с нишана на нишан”, прећи гробље уздуж и попримеко не додирујући при томе тле. Ти су нишани касније искрчени из гробља и многи од њих узидани у камену ограду око појединих њива. На периферији села, према сјеверозападу, налази се ледина, која се назива *Диван*. За вријеме Турака на том мјесту су, према народном предању, одржавани разни народни скупови, познати под називом „дивани”.¹¹³ Недалеко од сеоског атара, ближе клисури ријеке

111 У народу је све до сада сачувана успомена на Вучковића као старјешину Штрб-града, који се налазио изнад стрмих литица клисуре ријеке Јањ, недалеко од Јањског врела. У селу Бабићима налази се један извор који се назива *Вучковац*. Ту је сад саграђена чесма и цементирано корито у које се сакупља вода.

112 О томе говори и Милан Карановић у студији *Саничка жупа у Босанској Крајини* (Из 26. књиге „Насеља и поријекло становништва”), Београд 1930, стр. 13.

113 Оваје се и сада, и то сваке године у јуну, одржава „диван” (народни збор) за цијели Јањ. Особе које одлазе на тај збор, кажу да иду „на диван”. Међутим, уколико се иде на било који други збор, изузев овог, онда се каже: „Идем на збор”.

Јањ, у којој лежи Јањско врело, налази се комад земљишта који се назива *Асановац*.¹¹⁴

Сви наведени примјери, као и сачувана народна традиција, говоре да је у овом селу, у једном временском периоду, морао бити заступљен исламски живаљ у знатном броју. Кад и како је тог живља нестало и кад су ово село настанили новији досељеници, хришћани, о томе се, за сада не може рећи ништа одређеније. Али на основу свега овог може се добити бар дјелимичан одговор на питање зашто у овом селу нема „својака“ и старосједилаца.

Све јањске фамилије које нису имале своју земљу, а таквих фамилија је био знатан број у свим селима овог предјела, обрађивале су бегову земљу. Оне и данас знају имена својих бегова, а нису заборавиле ни мјеста из којих ти бегови потичу. Сјећају се и тога да су своје бегу морали давати од љетине „сваки трећи варићак жита и сваки пети варићак кукуруза“, док су граха могли производити колико им је то земљиште дозвољавало, а бегу нису морали дати „ни зрно“. Онај ко на беговској земљи искрчи шуму, имао је право да ту „крчевину“ оре пуне три године а да од љетине са ње бегу не да ни мало жита. Било је и протјеривања кметова са беговске земље. Узрока томе било је више. Један од њих била је „крварина“¹¹⁵, о чему у народу постоји живо сјећање.

Након аграрне реформе 1919. године, беговска земља је разбијена домаћинствима која су је обрађивала а нису имала своју земљу. Од тада па све до данас у Јању није било домаћинства које није имало земљу. Данашња земљишна имања јањских домаћинстава су разбацана, тј. нису на окупу. Узрок томе, поред осталог, био је и честа куповина земљишта, затим приграђивање заједничког сеоског земљопосједа, о чему је већ било говора, и слично. Та куповина земљишта и проширивање земљопосједа нарочито је дошла до изражаја у доба постојања већег броја породичних задруга у овом крају.

Послије завршетка другог свјетског рата, велики број јањских породица колонизован је у Војводину.¹¹⁶ Њихова земљишна имања у родном крају прешла су у руке општине, а кад су се у појединим селима у овом крају појавиле сељачке земљорадничке

- 114 Народно предање вели да је ово земљиште добило такво име по неком „ћоравом Асану“. Он је, једном приликом, овдје заорао једну њиву, па кад ју је засијао житом и „уредио“, рекао је: „Моја земља, нико те до сада није вако уредио ко ћорави Асан“. На то му је земља одговорила: „Мој Асане, до сада ме је орало девет ћорави Асана, али ниједан ме није горе узор’о од тебе“. Од тада се ово земљиште, по том ћоравом Асану, прозове Асановац.
- 115 Биро Трухељка у дјелу *Историјска подлога аграрног питања у Босни, ГЗМ у Босни и Херцеговини XXVII*, 1955, стр. 198, вели да је спахија могао одузети земљу и ономе ко је три године не обрађује и дати је другом с тапијом...
- 116 О колонизацији Јањана у Војводину видјети: Раде Ракита, *Послијератна иселавана Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије*, Зборник за друштвене науке 56, Матица српска, Нови Сад 1971.

задруге, чији је вијек у првим послеријатним годинама био врло кратак, та „колонијстичка земља“ укључена је у задружно земљиште. Кад су се ове задруге распале, бригу о колонијстичкој земљи поново је преузела општина. Она ту земљу даје на обраду појединим домаћинствима која немају довољно своје земље, а ова домаћинства су дужна да, као протууслугу, општини исплате одређени износ новца, и то најчешће у вриједности једне трећи не добијене љетине. Ова земља се може и куповати, и то врло јефтино. Међутим, интересената за куповину земље у овом крају има врло мало. То значи да постоји могућност да јањска домаћинства прошире свој земљишни посјед, било на рачун колонијстичке земље било путем куповине земље оних јањских породица које су се послерије колонизације индивидуално селиле у Војводину или су прешле у град и тамо наставиле живот. Многе ораничне површине се већ годинама не ору и претворене су у ледине и пашњаке. Око њих је нестало и ограда, те се на тај начин постепено претварају у заједничке сеоске испаше. У сваком селу постоји знатан број домаћинстава која нису у стању да обраде ни властиту земљу. То су „старачка домаћинства“, у којима претежно живе старци и старице, док је „младеж“ отишла „трбухом за крухом“, у „бијели свијет“. Овим селима, према томе, недостаје радне снаге, а прије другог свјетског рата стање је било сасвим другачије. Младеж је остајала на селу, јер није имала куда да се иселава, па је она овдје чинила главну радну снагу. Тада је свака кућа могла да узгаја и велики број свих врста домаће стоке, јер је имао ко да је чува. Међутим, данас је и гајење стоке велики проблем у свим јањским селима, и то из простог разлога што нема ко да је чува. Зато је њен број знатно смањен у односу на предратно стање.

Аграрна реформа, која је послерије другог свјетског рата спроведена у нашој земљи, имала је видног одраза и у овом крају. Истина, овдје није било крупних земљопосједника чији је земљопосјед захватила аграрна реформа, нити је било имања која су арондирана и конфискована. Познато ми је само то да је аграрном реформом један дио земљопосједа поменути породичне задруге Медића, звани Хрбине („Рбине“), подлегао овој реформи, јер је прелазило горњу границу дозвољеног. Све остале фамилије у селима овог предјела и даље су задржавале сву ону земљу којом су располагале у периоду прије другог свјетског рата. Међутим, аграрна реформа се у овом предјелу одразила на други начин. На оно земљиште које је том реформом добивено у Војводини насељен је, како смо то већ истакли, велики број домаћинстава из овог краја. То је у многоме ублажило аграрну пренасељеност каква је овдје владала прије иселавања тих домаћинстава, јер су остала домаћинства која живе у Јању у могућности да свој посјед прошире на већ поменути начин.

Пошто у Јању није било велепосједника између два свјетска рата, није било ни најамних радника који би радили на туђим

имањима као експлоатисана радна снага. Али, пошто је по многим селима било веома сиромашних кућа, те куће су често давале понеко одрасло мушко чељаде у „најам” неком газди у свом или у туђем селу, да му чува стоку чак и по више година. Такво лице је овдје познато под називом *најамник*. Однос газде према најамнику није увијек био добар. Женско чељаде није давано у најам.

4. Остали видови привређивања

а) *Одлазак „на рад”*. — уводном дијелу овог поглавља истакнуто је да пољопривредне гране — сточарство и земљорадња — не могу да подмире све животне потребе становника Јања. Зато је ово становништво још од раније морало да одлази изван граница Јања и да обавља неке послове који су били допуне пољопривреди. Све до почетка другог свјетског рата Јањани су највише одлазили „на рад” у Београд. „На рад” је одлазила искључиво мушка радна снага. Међу тим мушкарцима највише је било момака. Многи од њих остављали су у родном крају своје „драгане”, а ожењени супруге, којима се нису враћали и по неколико година. То одсуство момака и мужева одразило се и у дјевојачким и „удовичким”¹¹⁷ пјесмама које су тада у Јању пјеване, као, на примјер:

„Биограду од седмера врата,
У теби се мој бараба карта.”

Или:
„Биограду мој на срцу јаду,
У теби је мој драги на раду.”

Из задружних кућа се на раду у Београду понекад истовремено налазило и по неколико мушкараца. Они су били обавезни да задружи шаљу дио своје зараде, како би тиме уживали сва права на задружну имовину, као и задругари који су остали код куће. За тај новац задруга је првенствено куповала разлику у житу јер сами задругари на свом имању нису били у стању да произведу довољну количину жита. Осим тога, за тај новац је куповано и оно што сама задруга уопште није ни могла да производи, на примјер со, зејтин, кафу, шећер, ракију итд. Тим новцем се често отплаћивао и порез држави. Њима су куповане и оне најнеопходније намирнице за дочек крсног имена и сл.

Јањани су пре рата, осим у Београд одлазили сваке јесени (а то чине и сада) и на бербу кукуруза у Војводину. У предратном периоду су и ову радну снагу сачиљавали искључиво мушкарци, и то претежно момци, док се у послеријатном периоду јавља и по нека жена. Пошто се у бербу кукуруза, у Војводину,

117 Удате жене чији су мужеви привремено одсутни оваје често у шали називају „удовицама”.

одлази управо онда кад у овом крају започињу вечерња сеоска прела и сеоски зборови (а тим свечаностима недостају момци), многе дјевојке, тужног гласа и с болом у срцу за својим „драганом”, пјевају на тим скуповима:

„Мој драгане, у далеком свету,
Пошаљи ми срце у пакету.”

Оне у тим пјесмама проклињу Војводину која им је драгога „занела”:

„Војводино, вода те однела
Ти си мога драгога занела.”¹¹⁸

Од њихове клетве у пјесми не остаје поштеђено ни „кукурузно брање”, јер је и оно криво што је драги одсутан, па кажу:

„Бог убијо кукурузно брање,
Јесен дође, оде моје јање.”

На зборовима одјекује још тужнија дјевојачка пјесма:

„Збор зборује, мога дике нема,
Пише дика да је код Сријема.”

На бербу кукуруза одлазе организовано. Ријетки су они који „насумице” побу да траже посао код неког „газде” у овој покрајини, јер такви одласци „не гарантују” добру зараду. Најприје се у мјесту поласка организују радне групе од пет, шест или више чланова, које су познате под називом *партије*. Ту се одмах бира и старјешина партије — *бандигазда*, или *груповоћа*.¹¹⁹ За бандигазду се бира сналажљив, искусан и вриједан радник, без обзира на његове године. Њега сви чланови његове партије поштују и извршавају наређења. Али он те своје дужности обавља у сталном договору са свим члановима групе и прихвата њихове конструктивне приједлоге и сугестије. Дужност му је да склапа посао са газдом, али све у споразуму са својом групом. Он води рачуна и о раду сваког појединца своје партије, јер се према учинку обавља и расподјела зараде. Нерадо се примају у партију они радници који се не залажу у раду, јер, најчешће од учинка свих зависи и зарада сваког појединца.

118 О узроцима продирања екавштине у овај предно опширније се говори у моме раду *Послијератна иселавања Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије*, Матица српска, Зборник за друштвене науке св. 56/1971, стр. 159.

119 У цитираном раду такође сам писао о организованом одласку Јањана на бербу кукуруза у Војводину. Међутим, тада нисам знао који је други назив за старјешину који се налази на челу групе — груповоћи. Касније сам дознао да се тај груповоћа зове *бандигазда*.

Има појединих партија (или појединаца) које успостављају чвршће везе са газдом код кога су једном радиле, па код њега долазе на рад и неколико наредних година. Он их сваке јесени писмом обавјештава кад треба да добу и у коликом броју. Ако случајно код њега не буде довољна посла, онда их он препоручи неком другом газди који му је познат.

Ипак, данас највећи број ових партија најприје одлази код својих рођака, пријатеља и познаника, који су напустили живот у Јању и населили се у Војводини, да преко њих набу газду код кога ће моћи добро зарадити и гдје ће се моћи дуже задржати на раду. Код те своје родбине они најчешће и станују све док траје посао. Тако се и на овај начин одржава чврста веза између Јањана насељених у Војводини и оних који су остали да живе у Јању. Зараде свих берача исплаћују се претежно у кукурузу, а, према погодби, и у пшеници, рјеђе у новцу. Међутим, послије завршене бербе кукуруза неки чланови групе (партије), или читаве групе, остају код газде све до зиме, обављајући му неке друге послове, на примјер копање репе, сијечење кукуруза, и сл. Такве послове обично погоде за новац или се нагоде са газдом да им то одмах исплати у пшеници. То раде посебно они партијашци који долазе „на рад” из планинског пољопривредног појаса Јања, у којем се пшеница не може узгајати. Они обавезно настоје да зараде макар онолико пшенице колико им је потребно за јело о крсном имену, и бар о још којем важнијем празнику и свечаности у години. Своју зарађевину возом пребацују до најближе железничке станице у свом крају, а затим је коњима допремају до кућа.

У самом предјелу, бар за сада, скоро и нема никакве могућности за запошљавање овог становништва изван пољопривреде: не постоји ниједан рудник нити фабрика; не изводе се никакви већи радови, макар и привременог карактера, за које би била потребна радна снага; једино што нека предузећа дрвне индустрије, на примјер предузеће „Горица” из Шипова, изводе сјечу дрвета у овим пространим јањским шумама, гдје је запослен и извјестан дио радне снаге из овог предјела. Истина, пред сам почетак другог свјетског рата грађена је шумска жељезничка пруга југозападним ободом Јања, гдје је било запослено и доста радне снаге из овог краја. Рат је прекинуо изградњу те пруге, чиме је прекинута и могућност тој радној снази да продужи рад и да на тај начин, осим од пољопривреде обезбиједи још нека средства за живот. Послије завршетка рата такође је грађена једна шумска жељезничка пруга, која је водила источним ободом Јања, а грађене су и цесте кроз саму Јањску висораван и дуж њеног обода. На овим радовима био је запослен и знатан број радне снаге из свих јањских села. Међутим, изградња тих комуникација кратко је трајала, па се скоро сва та радна снага из Јања поново вратила свом ранијем занимању — пољопривреди. У плану је скоро изградња још једне комуникационе линије кроз овај пре-

дио, која ће пружити могућност Јањанима, иако привремено, да, такорећи, код својих кућа зараде „коју пару” и да тако бар у извјесној мјери поправе свој животни стандард, који је веома низак. Ријеч је о изградњи пута „Симела Шолаја”, који ће, преко овог предјела, спајати Шипово са Купресом. Предвиђа се да ће дужина овог пута износити око 43 км.

Као што се из наведеног види, на подручју предионе цјелине Јањ за сада не постоје никакве могућности за запошљавање овог становништва, на дужи период, изван пољопривредне дјелатности. То је проузроковало да је одмах после завршетка рата отпочео процес одласка једног дијела радне снаге из Јања у друге крајеве широм Југославије. Осим ових јањских породица које су одмах после рата колонизоване у Војводину, напустивши тако за стално свој родни крај, и у каснијим миграционим кретањима велики број Јањана је заувјек напустио свој завичај и засновао нова огњишта у разним крајевима наше домовине. Све је ово током посљедњих неколико година довело до апсолутног опадања укупног броја становника у Јању, о чему, што је већ наглашено, рјечито говоре резултати посљедњег пописа становништва из 1971. године. Према том попису, овдје је тада живјело за 3,07% мање становника (или, изражено у бројкама, 341 становник) него на дан претпосљедњег пописа становништва 1961. године.

У најновија миграциона кретања Јањана, што је већ наглашено у уводу овог поглавља, убраја се и одлазак једног дијела претежно мушке радне снаге на привремени рад у иностранство. Наравно, знатан број и ових јањских миграната су момци, па је и тај њихов растанак од вољених дјевојака нашао одраза у дјевојачким пјесмама:

„Аустрија и Њемачка близу,
Мој Драгане, шаљи ми авизу.”

Сви ови одласци радне снаге из овог предјела уносе и извјесне промјене у живот Јањана. Те промјене се, прије свега, огледају у начину изградње куће, гдје се умјесто дводјелне куће „брвнаре” све чешће појављују зидана „дрепата кућа”, са више просторија, и „кућа на вилу”. Постепено нестаје и кућног отвореног огњишта, па се, с тим у вези, гасе и неки годишњи обичаји везани за домаће огњиште. Те промјене се запажају и у кућном намјештају, начину справљања хране, ношњи, као и у неким другим видовима народног живота уопште.

Ипак, потребно је још једном напоменути да су ово само дјелимичне промјене које се врше у животу и раду овог становништва и да оне ни у којем случају нису захватиле овај преддио у оној мјери у којој су захватиле већину предјела у нашој земљи. Ове промјене су видније само у кућама које имају „на раду” или у „пензији” бар неког од укућана. Иначе, у осталим кућама, које немају никаквих мјесечних прихода изван пољопривреде, а та-

квих кућа је у овом крају понајвећи број, живи се скоро потпуно на старински начин.

б) *Занати*. — Изузимајући двије ковачнице, једну у селу Бабићима, а другу у насељу Стројицама, од којих је прва постојала и прије прошлог свјетског рата, док је друга отворена у послеријатном периоду, у овом предјелу, све до данас, није отворена ниједна стална занатска радња. Поправка металних предмета, првенствено металних дијелова пољопривредних радила (плугова, коса, лопата итд.), обавља се, углавном, у поменутиим ковачницама, док су скоро све остале занатске услуге замијењене кућном радиношћу. Неке „специјалне“ занатске послове обављају самоуки сеоски „мајстори“, којима је то споредно занимање. У новије вријеме, у вези са појавом новог типа куће (*црепате куће и куће на ласту*), у Јању се појављују и „прави“ мајстори занатлије („тишљери“ и зидари), којима се једино повјерава изградња ових типова кућа. Кућу *брвнару*, која је, све до новијег доба, била једини тип куће у овом предјелу, још и данас израђују искључиво самоуки сеоски мајстори.

Вриједно је још истаћи да овом становништву, у току љетних мјесеци, извјесне занатске услуге (ковање и „крпљење“ бакарног и другог металног посуђа и поправку других металних предмета) пружају и Цигани, који љети овамо долазе из неких других наших крајева. У предратном периоду, такође у току љетних мјесеци, по јањским селима су ходале „калајџије“, које су овамо долазиле од Бугојна, тачније из Чипуљића код Бугојна, ради „калаисања“ бакреног посуђа.^{119а}

в) *Женски радови*. — Из cjелокупног прегледа радова везаних за досадашњи привредни приказ овог краја могли смо се увјерити да све ове радове, са незнатним изузецима, подједнако обављају и жене и мушкарци. Зато се у народу ови радови и не дијеле, према полу који их обавља, на „женске“ и на „мушке“ радове. Међутим, кад је ријеч о радовима који се обављају претежно код куће, а који нису везани за пољопривредне гране — сточарство и земљорадњу — онда је таква подјела у народу извршена и утврђена. При обављању ових радова тачно се зна шта треба да раде жене а шта мушкарци, па је према томе извршена и њихова подјела на *женске радове* и *мушке радове*.¹²⁰

119а М. С. Филиповић у раду *Цинцари у Босни*, САН, Зборник радова XIV, Етнографски институт књ. 2, Београд 1951, на стр. 88 вели да чипуљишке калајџије путују по целој Босни.

120 Петар Влаховић у раду *Бродарево и његова околина*, Универзитет у Београду, Београд 1968, стр. 37, наводи да народ из тог краја дијели послове на „мушке“ и „женске“. У предјелу Јањ сам назив „мушки радови“ није толико наглашен као назив „женски радови“. То је највјероватније због тога што су женски радови бројнији, па чак и значајнији од мушких радова. Овој претпоставци у прилог иде и то што овдје постоје неки свеци у години када „не ваља“ у руке узимати никакав *женски рад*, док таквих светаца нема за мушке радове.

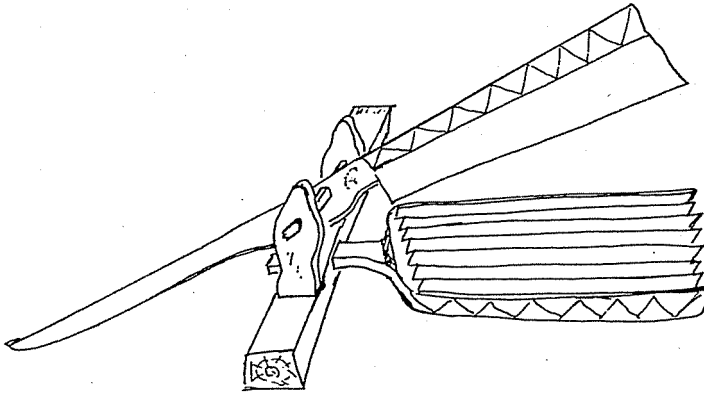
Женски радови у овом крају веома су сложени и тешки и с њима се уопште не могу мјерити мушки радови. Уз њих су укључени и такозвани „невидљиви радови”, као што су, на примјер, воћење домаћинства, затим брига о дјец и слично, али о тим радовима овдје неће бити ријечи. Овдје ће бити говора о оним „видљивим” женским радовима, који обухватају израду цјелокупне како женске тако исто и мушке одјеће, затим израду постељине, па чак и ткања ћилима, почевши од технолошке прераде сирови на за те предмете, па све до њихове коначне израде.

Један од основних сировина за женске радове у Јању је свакако конопља. Њена прерада — од најелементарнијег сировинског стања до финала — захтијева много времена, труда и умјећа. Стога ћемо приказ женских радова и почети управо прерадом ове познате текстилне биљке у овом крају.

У одјељку *Текстилне биљке* било је ријечи и о овој биљци све док су се око њене производње подједнако старали и мушкарци и жене, односно до њеног вађења из мочила и сушења на сунцу. Даља прерада конопље, као што је већ наглашено, уобраја се искључиво у домен женских радова.

Конопља се након кисељења суши на сунцу по неколико дана. Послије тога се сакупља и поново везује у снопове, а затим се преноси до мјеста гдје треба да отпочне њено „набијање”. За набијање конопље потребно је изградити *гријаницу*, *срг* и, наравно, *стуну*. *Гријаница* се састоји од каменог зида, високог око 1 m, који има облик коњске потковице. Унутрашње стране тог зида обложене су љесама од прућа. На вратима зида постављене су двије дрвене *сове*, које су нешто дуже од висине зида. *Сове* су међусобно спојене дугачком врљиком („сртом”), а на ту врљику својим предњим крајевима наслоњене су двије дуже врљике, чији се задњи крајеви наслањају на зачеље зида. По овим врљикама положена је љеса од прућа, по којој су прострте конопље за набијање. Конопље су прекривене *поњавама*, тако да се не примјећују. На самим вратима гријанице наложена је ватра да би се унутрашњост гријанице што боље загријала, а тиме и конопље на љеси добро осушиле и припремиле за набијање. Пред гријаницом се налази *срг*. Састоји се из двије *сове* које су међусобно спојене врљиком, слично оним *совама* које се налазе на вратима гријанице. Висина *срга* износи око 1,5 m. Испод *срга* се на земљи налази *стуна*. Њоме се конопље и кетен набијају. *Стуна* се прави од великих крушкових или букових цјепаница, које су претходно добро осушене. Двије највеће обрабене цјепанице називају се *чељусти*, а трећа, нешто краћа од њих, *јастук*. Доња чељуст (1) која налијеже на земљу дугачка је око 1 m, и краћа је од горње чељусти (2), која дође по њој, за око 0,5 m. Обје чељусти су у својим ширим дијеловима са унутрашње стране уздужно „назубљене” и ижлијебљене са по шест „зубова” (8) по пет до седам жљебова (9). Чељусти су подешене тако да се зупци горње чељусти уклапају у жљебове доње чељусти, а

Слика 34 — Ступа

зупци доње чељусти у жљебове горње чељусти. На ужи крај доње чељусти навучен је, у попречном смјеру, јастук (3). На јастук је усађен један пар ушију (4). Кроз шупљине ушију и врат горње чељусти (6) провучена је жујуца (5), која се у отворима ушију може несметано помјерати. Стога је и горња чељуст ступе покретна, док је доња чељуст непокретна. Најужи дио горње чељусти назива се реп (7).

За набијање конопље (или кетена) на једној ступи потребно је да раде двије особе, код којих једна сједи на земљи покрај ступе и рукује конопљама стављеним између чељусти, а друга доноси конопље са гријанице и „набија“ их.¹²¹ Конопље се постављају на зубове доње чељусти. „Набијалка“ стоји на горњој чељусти тако да се једном ногом ослања на врат а другом на реп чељусти, док се рукама држи за срг. Притиском цијелог тијела, посредством ноге, на реп, подиже се увис шири и тежи крај чељусти. Сада набијалка ослаби притисак па тежи крај чељусти пада и зубима удара по конопљи и жљебовима на доњој чељусти. Покрети тијела морају бити што бржи, јер од тога зависи и брзина набијања конопља. Зато набијалку морају чешће да смјењују одморне набијалке. Набијањем се из конопља издваја *поздер*, који је ломљив и личи на пљеву. У ступи остају конопљина влакна, која се, очишћена од поздера, називају *кудиљом*. Набијена „ручица“ *кудеље* оставља се поред ступе, а затим се набија друга, па кад се и она набије, онда се те двије ручице споје у једну цјелину и то се назива *саставница*.¹²² Конопље се претежно набијају ноћу, на мјесечини, као и на освјетље-

121 Ако се „набијање“ конопља врши на „предима“, а то се за вријеме лијепих јесењих ноћи често догађа, „набијање“ конопља може да обавља и неко од момака. Само и у таквим случајевима, поред ступе у којој се налазе конопље мора обавезно да буде женско.

122 Према народном вјеровању, набијене ручице конопље састављају се ради тога да би се дјевојка с момком саставила“.

њу које долази од ватре пред гријаницом. По завршетку набијања, свака ручица кудјеље се дијели на по четири *раздиока*. Један раздиок је уједно и један *нагребљај*; десет нагрбљаја заједно чине *један десетак*, док „десет десетака“ чине *стотину нагрбљаја*. Ти нагрбљаји се сада вежу у по један свјежањ и у свјежњевима се чувају све до почетка „влачења“.

Влачење кудјеље се не обавља индивидуално, већ на некој врсти мобе или прела. Жене које влаче кудјељу називају се *влачиље*. Овај посао оне обављају у затвореним просторијама: у кући, кошари, појати, изби или подруму, колиби и сл. Ту се ствара велика количина прашине, тако да се понекад тешко може и дисати. Али то не смета да се посао обавља у највећем расположењу, праћен цјесмом, шалом и причом. Рачуна се да једна влачиља у току једнога дана може, у просјеку, да извлачи „десет десетака“ или *стотину нагрбљаја кудјеље*. А радни дан једне влачиље рачуна се од шест часова ујутру до осам или девет часова увече. Рад се прекида само за вријеме дневних obroка, и то веома кратко. Влачиљама се дају три obroка дневно: ручак, ужина и вечера. Између тих obroка повремено им се доноси *баишча*: љешници, суве крушке, ораси, јабуке и друго воће, а уз то и печене или варене тикве, варени кукуруз, печени или варени „кумпијери“ итд. Понешто од те *баишче* оне понесу и кући за дјецу, па и за одрасле укућане. Иначе, влачиљама се припрема што је могуће боља храна.

Припреме за сазивање влачиља обављају се овако: одреди се просторија у којој ће се обавити влачење и обезбиједи се довољан број столица за сједење, јер се влачење обавља сједећи. Пошто се тај посао обавља и ноћу, купи се и довољна количина *газа* (петролеја) за *лућуру* (лампу) којом се просторија освјетљава. Затим се, већ према броју влачиља које ће радити, обавља „раздиоба“ кудјеље на „десетке“, који се равномјерно распоређују на те влачиље. Ти „десетци“ се у просторији припремљеној за влачење вјешају о клинове и ту остају до почетка влачења.

Чим се влачиље окупе, у просторији за влачење се одмах поставља *столица* (софра), око које оне посједају и припреме *гребене* за почетак влачења. Гребене доноси свака влачиља. Жена чија се кудјеља влачи, ставља пред сваку влачиљу припремљене „десетке“ кудјеље и тиме започиње влачење. Свака влачиља из свог „десетка“ вади по један „нагрбљај“ кудјеље, ставља га на гребене и влачи. Извлачени нагрбљај кудјеље раздијели се у три класе, од којих свака класа има засебан назив и, као што ћемо касније видјети, намјену. Прву класу сачињава најфинији дио извлачене кудјеље — *развлак*, који се први скида са гребени и ставља на столицу. Сада у нагрбљају остају још двије класе грубље кудјеље: *крљад*, која се ваде из гребени одмах након вађења развлака и не стављају на столицу, већ у „буцак“ (угао) собе. На крају, у гребенима заостаје најгрубљи

дио кудјеље — *кучине*, које се скидају са гребени и стављају поред крљади. Тиме је за посљедње двије класе нагребљаја кудјеље завршено влачење. Међутим, прва класа нагребљаја, развлак, који се налази на столицу испред влачиља, подлијеже још једном влачењу. Извлачени развлак поново се дијели у три класе и свака од тих класа добива ново име: — *листови*, *влашица* и *пакучица*.¹²³ Прву класу развлака чине листови, који се први скидају са гребени и стављају на столицу. Затим се скида друга класа — влашица, и на крају трећа класа — пакучица. Листови се вежу у *привезњаје*. Четири листа сачињавају један *привезњај*. Привезњаји се „нижу” на *канан* (уже) и остављају у просторију у којој се налазе и други женски радови. Тиме је влачење кудјеље завршено, а влачиље одмах након вечере одлазе својим кућама.

После влачења започиње предење кудјеље. Предење се обавља највише на прелима, али се овај посао не обавља заједнички, као, на примјер, влачење. На прелима свака „дреља” преде своју „дрећу”. Справе за предење су: *преслица* (у Јању се не каже „прешлица” као што у једном чланку наводи Цветко Поповић)¹²⁴, *вретено* и друга. „Прећа” се привезује за преслицу плетеном узицом.

Према класификацији типова босанско-херцеговачких преслица, коју је извршио Цветко Поповић¹²⁵, јањска преслица је најближа копљасто-лопатастом типу. Израђена је претежно од јаворова или крушкова дрвета. Преслице за дјевојке израђују у првом реду момци — чобани који се разумеју у „мајсторисање”. Од алата имају: сјекиру, нож, *дубач*, *длијето* и шестар. Посљедње четири алатке служе и за урезивање орнамената на лицу преслице. Мотиви су искључиво геометријски. Умногоне се поклапају са мотивима везења и плетења. Сви ти мотиви имају заједнички назив — „шаре”.¹²⁶ У многим преслицама, и то оним дјевојачким, уметнуто је огледало, а још чешће је уметање ситних црних, црвених и бијелих *сељана* (бобака), што се редовно чини при украшавању *свирала*. Већина преслица при врху копљастог дијела има израђен крст, који свакако представља апотропејски знак. За крст је привезана узица којом се веже прећа за преслицу.

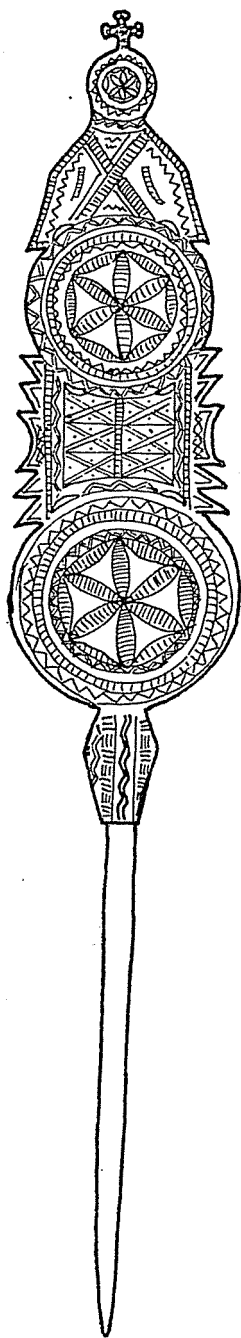
Вретено и друга сличног су облика, али се разликују по томе што је друга већа и јача од вретена и што на прелазу из *трбуха* у танки дио има исјечен дрворез у виду полица. Иначе

123 Овако велики број назива за поједине производе конопљине упућују на старост гајења ове културне биљке и процесе њене технолошке преградe у овом предјелу.

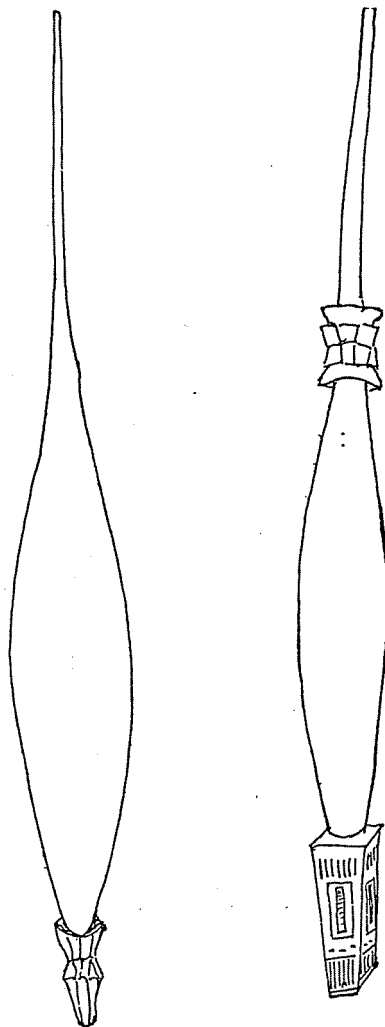
124 Видјети: *Босанско-херцеговачке преслице и вретена*, ГЗМ, Сарајево 1953, стр. 161.

125 Наведено дјело, стр. 161.

126 Ови су орнаменти опширније обрађени у комплекснијем мом раду о овом предјелу, у поглављу *Ношња*.

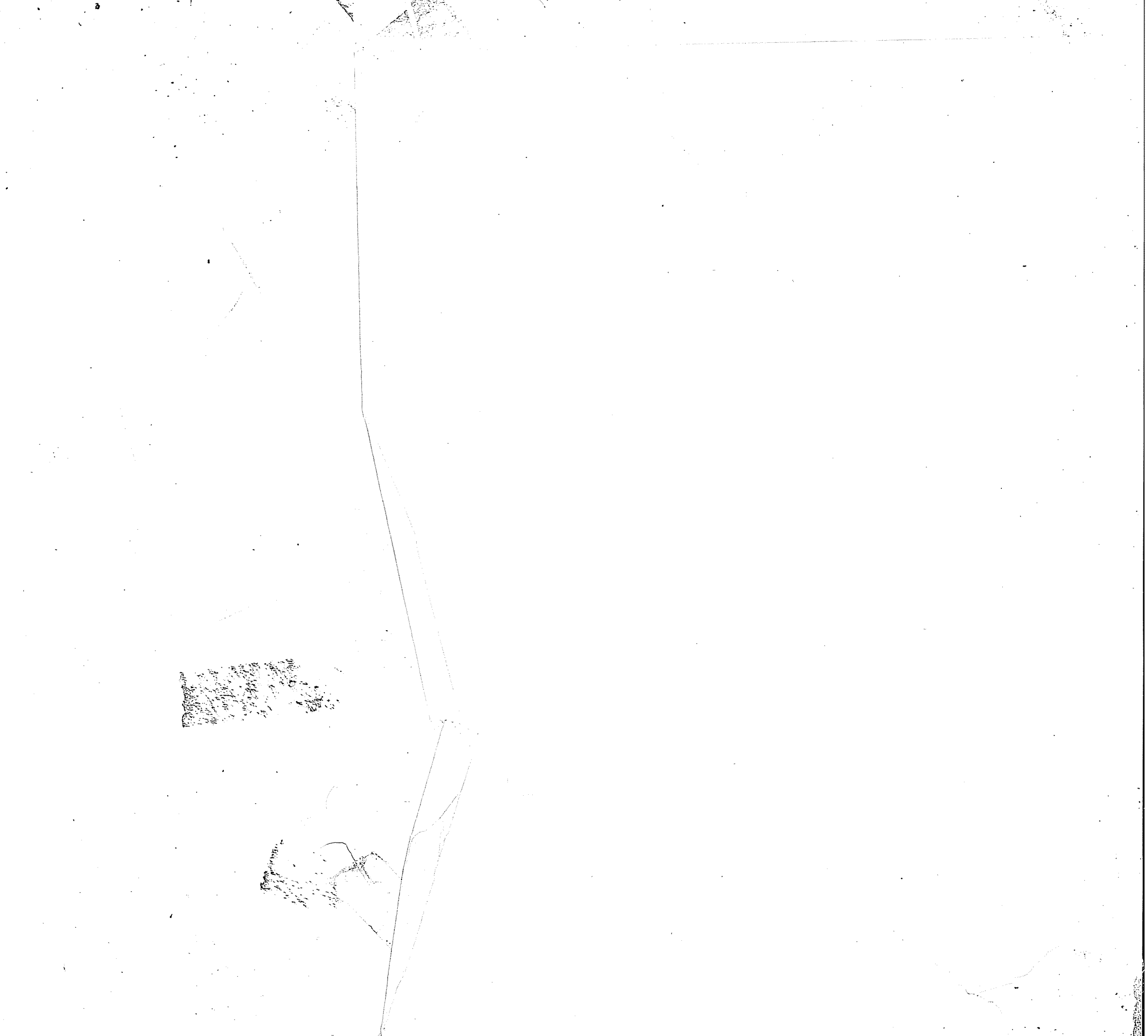
Слика 35 — Преслица

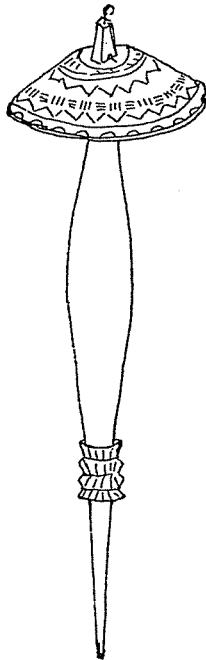
Слика 36 — а) Вретено, б) друга

Слика 3 Ситуациони план Новог Пазара. Катастарски премер из 1952 г.

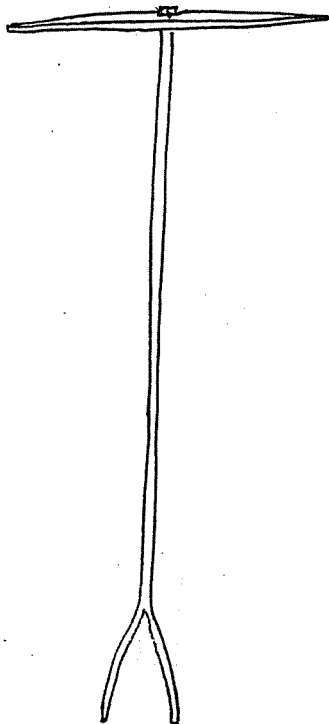
и вретено и друга имају *кљун* (1) *трбу(х)* (2) и *вр(х)* (3). У већини друга, у оквиру кљуна исјечен је комад дрвета у виду крста, који из кљуна не може испасти, али се у њему може помјерати. Приликом „другања“ (предење другом) то дрво у кљуну звечи („чегрта“). Најбоља вретена су крушкова. Комади осушеног крушковог или којег другог дрвета који су намијењени за израду вретена и друга називају се *кољенике*. Док се вретеном преде *фино* танко предиво, другом преду се („другају“) *дебље* жице од *грубље* пређе, као што је кучина и сл. Предење на другу обично се назива „канурање“. „Упредање“ жица обавља се *колом*. Коло је, заправо, друга на коју је „насађена“ округла дашчица у виду печурке, звана „коло“, али се тај назив односи и на цијелу справу. На врху кљуна у кола задјевана је метална кука, што такође нема на кљуну друге. Лице „кола“ је, на сличан начин као и преслица, украшено геометријским мотивима („шарама“).

Слика 37 — Коло

Предење се у овом крају обавља на сљедећи начин: преља узима одређену количину „пређе“ и узицом је веже уз преслицу, затим преслицу задијева за *тканицу* (појас) на лијевом боку и отпочиње да преде. У десној руци држи вретено и окреће га палцем, кажипрстом и средњим прстом. Прстима лијеве руке извлачи власи кудјеље са преслице, затим их зубима развлачи и

кваси пљувачком, па их тако влажне најприје прстима, а затим вретеном, упреда у жицу, коју намотава на трбух вретена.¹²⁷ Предииво са вретена се касније „мота” у *клуково* (клушко) и оставља са осталим женским радовима до даљне прераде. Рачуна се да добра преља за два дана и двије вечери може опрести једно *муговило* (не мотовило!) кудјеље. У једно мотовило „иду” четири привежњаја кудјеље. Тачније, муговилом се назива количина пребе која може да се намота на један *рашак* дугачак 1,5 m.

Слика 38 — Рашак

Рашак је један обичај љесков или кленов прут, чији је крај „рашљаст” (отуд му и назив), док је на другом његовом крају, у виду крста, натакнута дрвена палица, дужине око 20 cm. Рашак, по обичају, „не ваља” да сијече младић, јер „неће имати среће у женидби”, па се то препушта старијем и ожењеном мушкарцу, коме „неће ништа бити”.

127 Приликом предења, преља води рачуна о томе да кога вретеном не додирне. Ако јој се то „омакне”, она „кљуном” вретена три пута удара о земљу да се оној особи која је дотакнута не догоди каква несрећа.

Претходно је наглашено да одређене „класе“ кудјеље, послије пређе, имају и одређене намјене у својој даљој преради, и употреби. Тако, на примјер, за сновање (или основу) *беза* (платна), ради његовог ткања, употребљава се предиво од привезњаја. За „поткивање“ *беза*, као „поутка“ служи предиво од крљади и влашице. Тим предивом се поткива без да буде „љевши“. Предиво од пакучице употребљава се сноваље грубљих тканина, на примјер кућних простирача што је новија појава у овом крају, настала послије другог свјетског рата, и то под утицајем Војводине и града. Најзад, предиво од кучина употребљава се као поутка за ткање најгрубљих тканина, као што су *понавe*, *сламарице*, *јастучнице* и сл.

Осим за предиво, кудјеља се у овом крају употребљава и у многе друге сврхе. Стога се један дио неопредење кудјеље оставља „да се нађе при руци“ кад то затреба. Најчешће се остављају два „листа“ кудјеље и већа количина кучина. Највише се употребљава као „облога“ за убоје по тијелу у народној медицини. Од ње се праве чепови за *вучије*, *бућаће*, *стругаће* *букаре* итд. у којима се носи нека течност. Дјеца је употребљавају за прављење „патрона“ („метака“), које праве од „зовикиног“ дрвета, као и за намотавање око врха „кундака“ у *штрицаљки*, које такође праве од зовикиног дрвета. Влациље од кудјеље праве *нерјанице*, којима се претежно ките дјевојке и младе. Кад сватови пођу младожењиној кући, један „лист“ кудјеље ставља се испод врата коњу који носи дјевојачко *руво*.¹²⁸ Осим тога, дјевојке и момци, на прелима и на другим скуповима, помоћу кудјеље „гатају“ за којег ће се момка удати, односно коју ће дјевојку довести.¹²⁹ То је у овом крају чувени момачки и дјевојачки обичај, познат под називом „паљење сватова“.

„Полијевање“, *прање* и *сушење* „пређе“. — Чим се предење кудјеље заврши, одмах се приступа намотавању тог предива на рашак да би се добило мутовило. Тако добивена мутовила се најприје „полијевају“, а затим се перу. Овај сложени хемијско-технолошки процес се обавља ради тога да се природна сива боја пређе замијени бијелом бојом. У томе се, као што ће се видјети из даљњег прегледа постиже задовољавајући успјех. Пређа се полијева у једној дрвеној посуди која се назива *чабар*.¹³⁰

128 Ово се, према народном вјеровању, чини зато да млада у новом дому има кудјеље у „изобиљу“.

129 То чине на следећи начин. Свака дјевојка извуче из своје преслице по два бича кудјеље и ставља их на *столицу* (софру). Бичеви кудјеље треба да су исте дужине и дебљине. Сад се дјевојке и момци договоре коме ће се од њих „палити сватови“. Сваком бичу кудјеље се да име неког момка односно дјевојке, а затим се сви ти бичеви са једног краја истовремено запале. Бич који први изгори, момак (дјевојка) чије је име бич носио, највише „воли“ ону дјевојку (или момка) којој су паљени сватови.

130 На сличан начин као што се пређа полијева, у чабру се обавља и полијевање „аљина“ (рубља) које се израђују од конопљине и ланене пређе.

овим каналићем отиче до те рупе. Мутовила се слажу у чабар на овај начин. Најприје се, на дну чабра (на голо земљиште) постави нека стара кошуља, како мутовила не би налијегала на земљу. Сад се по тој кошуљи наспе тањи слој луга (пепео од сагорјелих дрва), а затим се сва мутовила добро „налуже“ (промијешају у лугу), па се онда слажу преко те кошуље у чабар. На дно чабра се најприје слажу грубља мутовила, која су откана од крљади. Најчешће се скупа поставља по четири мутовила, а преко њих слиједи слој луга. Но горе се слажу мутовила од фиције кудјеље, и то све по класама, али између сваке „класе“ поставља се по једна стара кошуља, а преко кошуље слој луга. Кад се сва мутовила стрпају у чабар¹³¹ по њима се наспе дебео слој луга и тиме је први дио посла завршен.

Други део посла око полијевања састоји се у прављењу *зоне*, којом се заправо и полијевају мутовила у чабру. Зона се прави од воде и луга. Вода се загријава у великим бакреним котловима све до тачке кључања, када се у њу наспе већа количина луга, а онда се тако врела, под називом *зона*, сипа на мутовила у чабру. Чим се зона саспе у чабар, он се одмах поклапа *капком* или старом поњавом да из њега не излази пара. То тако стоји до сљедећег „котла зоне“, који се у међувремену загријава. Пред свако сљедеће сипање зоне у чабар прећа се у чабру „преврће“ и „лужи“ (посипа лугом) да се што боље полије“. Оцијељена зона полако излази из чабра и каналићем одлази до помонуте рупе. По потреби (у недостатку чисте воде) она се поново загријава и сипа у чабар. Полијевање преће данас траје најмање три дана, док је у предратном периоду, као и у првих 10 — 15 година послије рата тај посао обављан у току читаве једне седмице.¹³² Кад се заврши полијевање, прећа се из чабра вади и са ње се стреса *лужина* (талог од луга). Тиме је завршена и друга фаза хемијског технолошког процеса везаног за „бијељење“ преће и започиње трећа, посљедња фаза — прање.

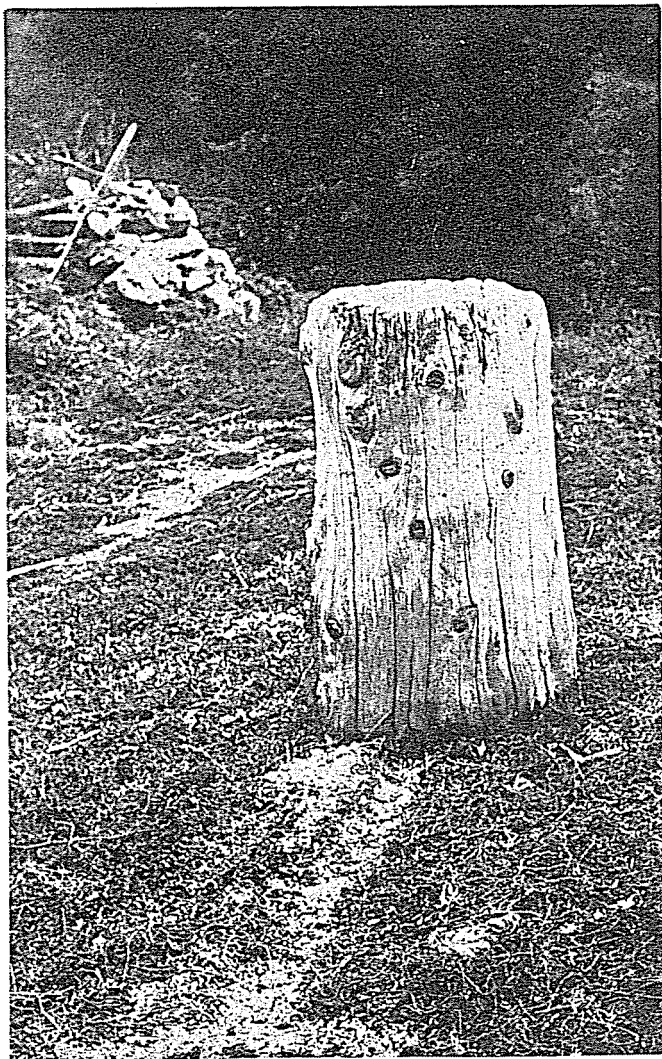
Прећа се носи „на корито“, гдје се домаћа стока „поји“, и тамо се пере. Прање се обавља на *пералу*. Перу се *пракљачом* (сл. 40а).

Раније се прање обављало само у чистој води, без употребе сапуна или других средстава за прање. Многе праље прећу и данас тако перу. Али, ипак, већина употребљава сапун и разне детерџенте за прање, чиме се постиже брже прање и веће бјелило преће. Прећа се перу „у дви' руке“: приликом прања „у прву руку“ не употребљавају се сапун и детерџенти, док се то чини при прању „у другу руку“.

Саставни дио прања је и сушење преће. Од тога умногоме зависи да ли ће прећа бити погодна за ткање или не. Прећа се

131 У један чабар може да стане 20 — 30 комада мутовила.

132 Захваљујући све већој употреби разних детерџената приликом прања знатно се смањило вријеме трајања њеног полијевања.

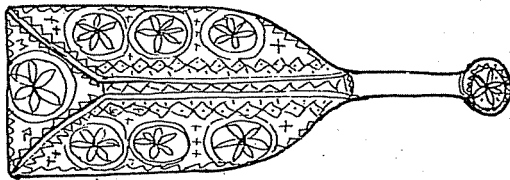

Слика 39 — Чабар

Чабар је проста направа израђена је од дебелог смрчевог или којег другог стабла, чија је унутрашњост трула. Крајеви су му „зарубљени“ (равно засјечени), а унутрашња трулеж очишћена, тако да је шупаљ. Висина му износи око 1,3 м, а промјер горњег отвора око 70 — 80 см. Доњи отвор му је нешто мањи. Чабар се увијек поставља на земљиште, на „двору“ испред куће, и то ужим крајем окренутим надоле, а ширим нагоре. Од његовог подножја води мали канал, дугачак око 10 м. Тај каналић се завршава у једној рупи у коју се слијева зона, која из чабра

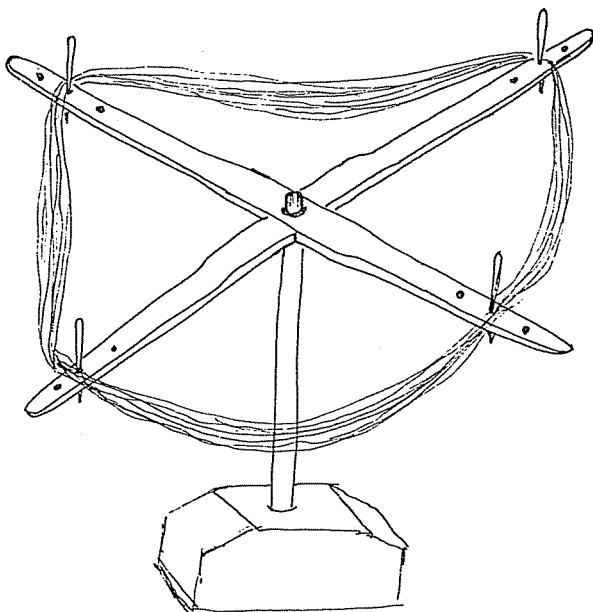
Слика 40 — Перало

Слика 40а — Пракљача

суши у затвореној просторији, никако напољу, јер би тако осушена постала груба и неподесна за ткање. Просторија у којој се прећа суши не смије бити загријана, јер би јој и, у том случају, жица постала груба и крхка. Најбоље је да ту влада чак и нешто нижа температура, отприлике између 10°C и 12°C . Пожељно је, ако то временске прилике дозвољавају, да сушење преће почне од њеног смрзнутог стања. Тада се прећа лагано („истија“) суши и по три, па и више дана. Свака брзина и неправилност у сушењу одмах се запажа на прећи (прећа постаје груба, крхка), и у том случају обавља се „повраћање преће на чисту пару“, односно полијевање преће се мора поновити, а тиме се понавља и сав технолошки процес који је над њом до тада извршен. Према томе, технолошка прерада преће је веома сложен и тежак посао и захтијева много вјештине и знања, а обављају га (ово треба подвући!) претежно потпуно неписмене жене, без иједног разреда школе.

Осушена мутовила¹³³ се разацињу на *вито* и премотавају у „кљуква”. *Вито* се састоји из „стељке” (постоља) (1), затим једне вертикалне осовине (2) која је у стељку задјевена, и двије унакрст постављене полуге (3) које су натакнуте на врх осовине, на којем се могу окретати. Крајеви ових полуга су прошупљени и у те шупљине се стављају шпиге приликом разацињања мутовила на *вито*.

Слика 41 — Вито

Мувовило садржи 15 *пасмића*, а сваки пасмић се састоји од 120 жица.¹³⁴ После премотавања мутовила у „кљуква” наступа *сновање* затим *навијање* и, на крају, *ткање беза* (платна), поњава и других пртених тканина које се производе од конопље и кетена.¹³⁵ Али прије него што прикажемо ове радове потребно је нешто рећи и о кетену и вуни, који су такође предмети женских радова и подлијежу, као и конопља, *сновању*, *навијању* и *ткању*.

Кетен, за разлику од конопље, не гули се „у двије руке”. Он се гули једновремено, јер једновремено и дозријева. Даља њего-

133 У овом крају се често замјењује појам „мутовила” са појмом „пребе”, па их и ја у овом раду често мијешам.

134 Сличан примјер наводи и Драгутин Ђорђевић код становника Лесковачке Мораве (видјети: *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ књ. LXXVI Београд 1958).

135 У предјелу Јањ сви производи од конопље и кетена називају се заједничким називом „пртенина” („пртено”), а производи од вуне — „сукнина” („сукнено”).

ва прерада ни по чему се не разликује од прераде конопље. Његова преба је мекша, тања и бјеља од конопљине пребе. Од ње се, осим тканина, прави и *канафа* за „наврчачање” и „прешлетање” дјевојачких и младиних зборских опанака.

Вуна подлијеже сличном технолошком процесу као и кудјеља. И она, као што је речено, спада у предмете женских радова. Послије „стриже”, вуна се најприје пере¹³⁶ у хладној води, уз употребу сапуна, затим се на сунцу суши, послије чега се влачи као и кудјеља. За влачење вуне влачиље се рјеђе сазивају, и то због тога, што ње има мање него кудјеље, па тај посао може свака жена сама да обави. Приликом влачења и вуна се, као и кудјеља, дијели на класе. Познате су три класе вуне: *влас*, *мјез* и *поутка*. *Влас* се прва, у току влачења вуне, из гребени издваја и она представља прву класу. Друга класа вуне — *мјез* — издваја се из гребени нешто касније. Посљедња се издваја трећа класа вуне, позната под називом *поутка*. Свака од поменутих класа вуне има и одређену намјену у оквиру женских радова. Тако, на примјер, влас, или, тачније, преба од власи, служи за ткање *сукна*, од кога се кроје *џоке*, женски зубуни, *копарани*, женске *аљине*, итд. Ова преба се употребљава и као „основа” за ткање прегача и торби. Мјез служи као „основа” за ткање *ћебади*, док се *поутка* употребљава за „поткивање” *ћебади* или *сукна*.

Вуна се преде на исти начин као и кудјеља: на вретено и на другу, а жице јој се „препредају” на коло. За „плетиво” преде се тања жица и то искључиво на вретено. Међутим, за ткање *ћебади* и других грубих сукнених тканина, вуна се на другу „канура” и тако се добива дебља жица.

Неизвлачена вуна, која се налази у праменовима, често се „чушља”, па се тако „ишчушљана, преде или канура. Предиво од *сијера вуне* у мањој мјери се употребљава за ткање а више за плетење разних одјевних предмета, као што су рукавице, чарапе, маје, капуљаче итд. У послижератном периоду, под утицајем Војводине, овдје су се од вуне почеле плести и *зепе*. Од вуне се прави и *кече* за коњско седло. *Сијера вуне* има неку примјену и као „лијек” у народној медицини. Најзад, вуна се употребљава и приликом купања мртваца, а ставља се и у чарапе домаћину куће кад умре.

Сновање. — Пошто је ова врста женског рада доста компликована и захтијева крајњу прецизност и вјештину, то га обављају само највјештије жене у селу, које су за тај посао прави мајстори. Такве жене су много цијењене у својој средини, а дјевојкама које се у овако компликоване послове разумију, није се тешко „у добру кућу” и за доброг момка удати.

Сновање се обавља или у некој просторији (нпр. у „кући”) или „на двору” испред куће, као што је приказано на слици 42.

136 Један дио „стрижене” вуне се не пере, него се неопран чува за „лијек”. Таква неопрана вуна овдје је позната под називом *сијера вуне*.

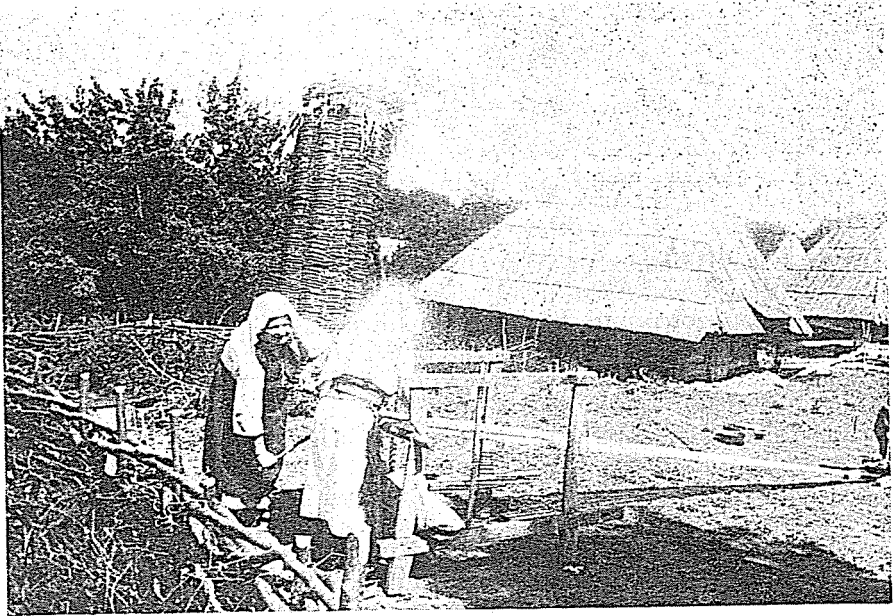
Сл. 42 — Сновање: сноваљке Ракића Мара и Попадић Госпова из села Браа (1968)

Тај се посао обавља на следећи начин. Најприје се у земљу забоду двије „совице“ чији су врхови „рашљасти“ и међусобно спојени хоризонтално положеним штапом, у *срга*. Под сргом се налазе посуде са „клуковима“ пребе за сновање (види простор на земљи између ове двије жене које обављају сновање — сл. 42). Жица од сваког „клуква“ најприје се пребацује преко срга, а затим јој се вуче крај до мјеста сновања. Мјесто сновања, како се то види и на слици 42, удаљено је од срга око један метар. Ту су у земљу забијена четири дрвена кочића (у „кући“ су то гвоздени зупци), и то тако да су два предња кочића испред „сноваљки“ међусобно доста размакнути, док су два задња кочића међусобно знатно приближени; простор између њих назива се „чини“. На том простору између приближених кочића преба се приликом сновања укршта; укрштени дио пребе назива се „крст“. Кроз „чини“ се „не ваља“ пролазити, јер се вјерује да је тај простор земљишта „учаран“. Особа која „нагази“ на чини треба одмах да се истим путем врати, јер само на тај начин може „избјећи несрећу“ која је чека.¹³⁷ То исто важи и за домаће животи-

137 Љубомир Мишевић у монографији *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗБ књ. XXIX, Београд 1952, наводи да становници у овом предјелу вјерују да је мјесто гдје се стан навија „нечисто“, па ако на њега дијете нагази „неће нарасти“, а ако се то догоди одраслом човјеку, чека га нека несрећа.

ње, као и за људе. Кад се сва пређа из посуда намота на кочиће, онда се скида „оснутак” са кочића, и то што пажљивије, и одмах се *навија* на *стан* (разбој) за ткање. Кочићи се ваде из земље, а мјесто гдје су били „чини” три пута се сјекиром засијеца, и тек тада по њему „ваља” ходати, без икакве опасности од „несреће”. Сновање увијек обављају двије женске особе, од којих се једна мора „разумјети” у тај посао, док јој друга помаже. Добро се пази на то којим ће се даном започети сновање. Сновање се никад не започиње уторком и свецем, а нарочито се води рачуна о томе да не буде у онај дан у који је те године „пало”. Усјековање. Према народном вјеровању, „жица од таквог аљинчета не би ваљала ни на ајвану а камоли на имсану”.

Навијање. — И навијање је сложен женски посао па знају да га обављају само поједине жене. Заправо, жена која се разумије у сновање она се уједно разумије и у навијање. Зато она одмах, чим заврши сновање, наставља да навија тај „оснутак”.¹³⁸

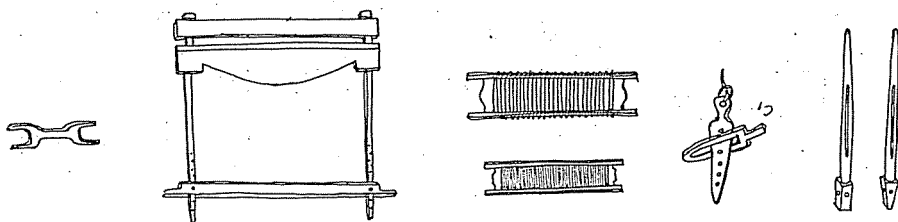
Сл. 43 — Навијање: навијаљке Ракита Мара и Попадић Госпава

Навијање „оснутка” обавља се на следећи начин. Најприје се у онај дио осутка који се назива „крст” „уметну” два *цијепца* (двје дрвене шипке) да би се добио „зијев” од жица. Сада се тај крст навлачи на задње вратило стана (види „навијаљке” на сл. 43) а *цијепци* се помјерају ка средини оснутка. За други крај

138 Интересантно је напоменути да те жене, мајстори свога посла, за своје услуге не траже никакву накнаду у новцу, али је „ред” да им оне жене којима су услуге учињене, врате протүүлугом.

оснутка привезане су љестве или дјечје *лигуре*, на које је постављен камен или „посађено“ одраслије дијете. То се чини ради тога да оснутац буде што боље затегнут. Из истих разлога и на сам стан се постави већи комад камена, што се види и на приложеној фотографији. И приликом навијања, главној навијаљки је потребна још једна женска особа да јој помаже. Док она контролише жице зијеви, њена помоћница дрвеним штапом завученим у отвор главе у вратила, обрће вратило око осе и тако „навија“ оснутац на њега. Чим се оснутац почне навијати на вратило љестве, односно лигуре, почињу по земљи да клизе ка стану, а кад стигну до стана, онда је и оснутац навијен. После навијања одмах слиједи „увођење“ нити оснутка у *брдо*¹³⁹, а након тога започиње ткање.

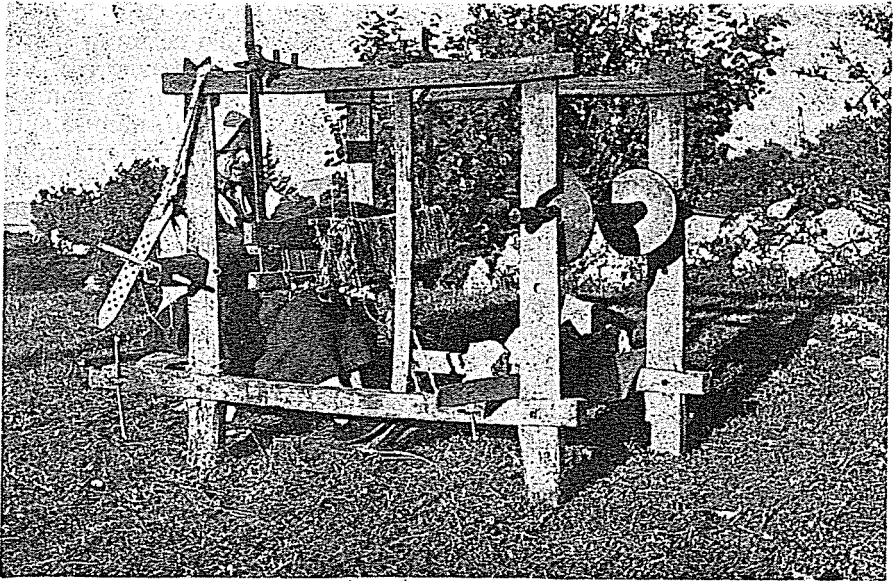

Слика 44 — Дијелови стана: а) предње вратило, б) задње вратило, ц) зашчињача увучена у шврачицу (ци) шврачица, д) мало брдо, е) велико брдо, ф) горње брдило ф) доње брдило, г) вучила, х) побрђача и и) рављуца

Ткање је једноставнији посао од *сновања*, *навијања* и *уводђења нити* оснутка у *брда*, па ткати знају све жене и дјевојке у овом крају. Једино се све жене не „разумију“ у ткање *прегача*, јер је то сложенији посао, и *ћилима*, који су се овдје почели ткати под *утицајем града*, у периоду после другог свјетског рата. Справа на којој се у Јању тка назива се *стан*. То је дрвена направа, а састоји се из више дијелова. Основу му чине двије *статве* (десна и лијева), које су постављене вертикално, тако да и читав стан има вертикални положај.¹⁴⁰ Статве су и са доње и са горње стране међусобно спојене *сапонима*, које их и држе у вертикалном положају. На предње и задње дуреке статви постављено је предње и задње *вратило*. На задње вратило, на

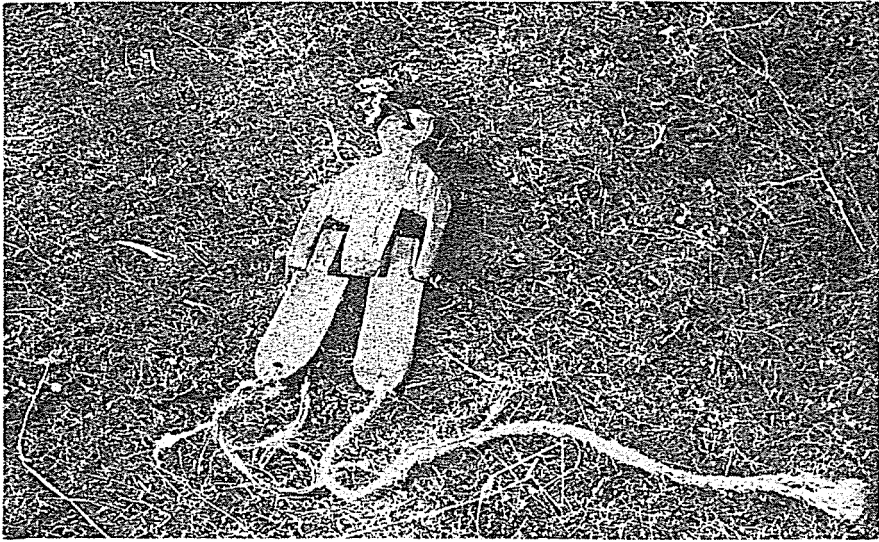
139 За ткање беза оснутац се уводи у „мало брдо“, а за ткање грубих ткањина (пошава, ћебади и др.), так се уводи у „велико брдо“.

140 Према Боривоју Дробњаковићу, *Етнологија народа Југославије*, први дио, Научна књига, Београд 1960, стр. 54, и Словени су већ на крају многобожачког доба знали за преслицу и вретено, мотовило и навијаљку, а имали су и стан, који је, судећи према свему, био вертикалан. У предјелу Јањ се строго води рачуна о томе да неко не прође између статви разапетог стана, јер му се може догодити каква „несрећа“. Ако се то некоме омакне, треба да се одмах врати истим путем, па ће тако „избјећи“ несрећу која га чека.

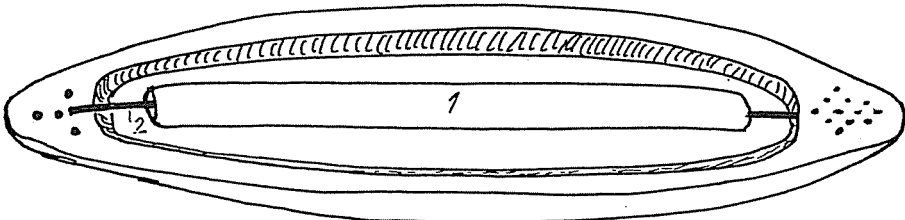
Слика 45 — Стан

које је и навијен оснутак, навучена су, десно и лијево од оснутка, два *кола*, израђена од дасака. У шупљину главе задњег вратила, с лијеве стране увучена је *запињача*, помоћу које ткаља, која сједи испред првог вратила, повремено „отпушта” оснутак окрећући њоме задње вратило. Откани дио оснутка истовремено се „навија” на предње вратило. Ткаља сједи на дасци која је постављена изнад предњег сапона. Изнад задњег сапона направљено је коритасто удубљење од три даске. У том удубљењу налази се камење, које стан чини стабилнијим приликом ткања. На предњем крају статви, с горње стране, хоризонтално је положена *понигњача*, која држи *нити*. Ове нити се окомото спуштају наниже и у њих је, као и у брда, уведен оснутак. *Брдо* је уметнуто у *брдила*, а брдила су насађена на двије вертикално постављене летве, које се зову *вучила* (јер вук у брдила). Вучила су причвршћена за *подбрдњачу*, која је хоризонтално положена на горње дијелове статви у стана. Предње вратило је уздужно прокопано; кроз тај отвор провлачи се тканина, која се у току ткања намотава око тог вратила. *Глава* предњег вратила има два унакрсна прореза у која се завлачи реп *шврачице*. *Шврачица* је на једном крају спљоштена и на том њеном дијелу налази се уздужни прорез кроз који се провлачи *лопатица*, док јој је други крај (реп) танак и овалан. *Лопатица* је пљосната и шиљатог изгледа. На њој се налази већи број отвора у које се ставља ексер испод шврачице. Овај ексер спречава да се лопатица, која је преко једне узице затегнута, извуче из шврачице приликом ткања. Отпуштањем или затезањем лопатице завучене у швра-

Слика 46 — Подложње

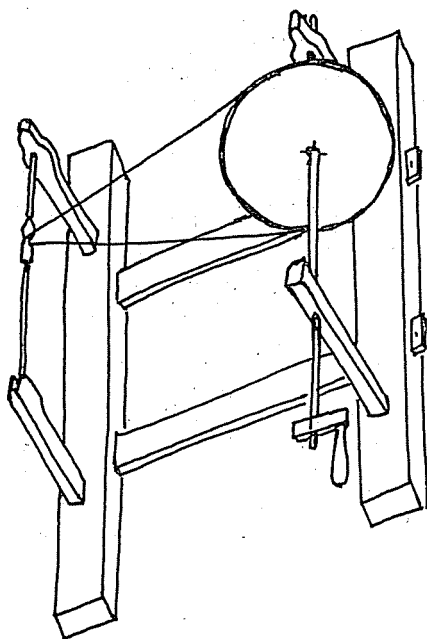
чицу отпушта се или затеже тканина у стану. Стопала ткаље на-
слањају се на *подложње* стана, које су наслоњене на под,
а те подложње су преко узица у вези са „зијеви” тканине и бр-
дима у које је она увучена. Њима се, уз притисак стопала, „про-
зјевљује” зијев, да се кроз њу провуче *чунак* са тканином, или
равуљица умјесто чунка, уколико се ткају грубље тканине.¹⁴¹
Чунак је у облику издужене елипсе, дужине око 15 — 20 см,
а ширине 3 — 4 см. Уздужно је прорезан, а унутрашње стране

Сл. 47 — Чунак: 1. цијев, 2. срдашче

у прорезу су мало ижлијебљене. У тај прорезани дио чунка
умеће се зовина *цијев* (1) кроз коју је провучено *срдашче* (2).
Цијев се око срдашча може несметано окретати. На њу се по-
моћу *чекрка* преба, намотава која се помоћу брдила и брда ут-
кива у зијев оснутка.

¹⁴¹ Заправо, у овом крају се без „пробацује” чунком, а поњаве и друге
грубе тканине равуљицом.

Слика 48 — Чекрк

Чекрк је такође дрвена направа, као и стан, само му је *летка* метална. Састоји се из *постоља* (1), које у много чему личи на статве у стана, затим *вретена* са *ручком* (2) на које је навучено *коло* (5), чији је обод ижљијебљен а на тај ижљијебљени дио навијеже *опута* (4) која је затегнута помоћу *летке* (3). На летку се навлачи поменута цијев; за цијев се привеже конач од клупка преће и, окретањем кола помоћу вретена, ти обртаји, преко опуте, преносе на летку која се скупа са цијеву обрће око своје осовине, па се тако и конач с клупка намотава на цијев. Ово предиво које се помоћу чекрка намотава на цијеву а намијењено је ткању, назива се *поутка*. За ткање се припреми већи број намотаних цијеву поутке тако да ткаља, не чекајући, замијењује празне цијеву из чунка пуним цијевима. Мотање поутке на цијеву помоћу чекрка могу да обављају и одраслија женска дјеца. Она се тиме постепено уводе у обављање женских радова.

У овом крају се од *иргених* тканина највише тка *без*, а затим *поњаве* и *простираче*. То су, као што је већ наглашено, тканине од конопљиног и кетеновог предива. Од *сукнених* тканина (вунене тканине) најраспрострањеније је *сукно*, од којег се кроје разни сукнени одјевни предмети, на примјер: женски *зубуни* и *аљине* (исто што и *зубун* само дугачких рукава), мушки *зубуни* („доке“), *копорани* и *чакшире*; затим *ћебад*, *прегаче*, *тканице*, *пасови* (појасеви), *шарвале* и, послије другог

свјетског рата, *ћилими*. Све поменуће тканине служе за властите потребе и ниједна од њих није намијењена за продају.

У неким кућама јањских колониста у Војводини и данас (1973) се може наћи стан за ткање пренесен из родног краја. Он се нарочито очувао у оним мјестима у Војводини у којима живи већи број јањских досељеника, на примјер у Обровцу и Футогу. Њиме се ткају углавном простираче за кућне просторије, затим ћебад за покривање и ћилими (што се односи нарочито на новије досељенике из Јања који се још „куће” и који нису у стању да купе индустријске производе који су им за кућу потребни.¹⁴²

Ткање „не ваља” обављати не само за вријеме „велики(х)” светаца него и оних „мали(х)”, када се могу обављати „мањи” женски радови. На то се пази највише ради тога да се усјеви „сачувају” од временских непогода. Нарочито се води рачуна о томе да се од Великог четвртка уопште четвртком не тка све док не падне први откос.

Сви наведени процеси рада везани за производњу и прераду конопље и кетена, као и за прераду вуне, веома су стари.¹⁴³ То се исто може рећи и за неке друге женске радове, о чему ће још бити говора.

Прављење боја и бојење. — У састав женских радова улази и производња боја и бојење текстилних производа. Потребно је нагласити да бојењу у овом крају подлијежу само сукнене израбевине, и то не све, док бојење пртених производа овдје није уобичајено. Најпознатије боје које се у Јању производе су: црна („врана” или „загасита”) боја, затим *јањско црљенило*, *јањско жутило*, *јањско модрило* и *јањско зеленило*. Црна боја се добија од коре (или листа) црног јасена (*Fraginus pigra L.*). Та кора, односно лист, кућа се у води најмање пет до шест часова. На дну посуде (у којој се кора кухала) издвоји се црна каша, из које је вода испарила. Каша се истреса у једну дрвечу кацу, а онда се у њу наспе пилоте од гвожђа која се набавља код ковача. Сада се све то добро промијеша и већ се у ту смјесу могу потапати предмети за „врађење”. Најчешће се врани *сукно*, од којег се кроје мушке цоке, копорани и чакшире, те женски зубуни и ’аљине. Али прије почетка врађења, сукно се најприје носи код „ступара” на „ваљање”. То једино не важи за *шарвале*^{143а} (не, шаврале!), које се никако не ваљају, али се

142 Јањски досељеници су из родног краја донијели још неко радио (грабље, виле, косе), као и неке ситне кућне потрепштине (кантар, „кукицу”, поједино посуђе итд.), а сачували су и многе обичаје, нарочито оне вјерског карактера.

143 М. Гаваци у раду *Судбина старе славенске баштине*, Етнолошко друштво Југославије, Београд 1959, наводи да су ови радови исти код свих јужних Словена и да представљају „остатке славенске баштине”.

143а Тома А. Братић, у раду *Народна ношња у Херцеговини*, ГЗМ БиХ XVIII, Сарајево 1906, стр. 23, наводи исти назив за ово аљинче и у овој Покрајини.

вране. У новије вријеме се произведеној боји од јасенове коре (или листа) почиње додавати и боја индустријске производње, која се купује у „паклићима”. Тиме ова боја добива још загаситији изглед, а предмети који су њоме овраћени не могу да „изблиједе”.

Сукнени производи се вране на сљедећи начин. Најприје се потопе у посуду у којој се налази растопљена ова боја, а затим се босим ногама добро изгњече, како би боја продрла у сваки њихов лио. Послије тога све се ово оставља најмање два до три „реда”¹⁴⁴, али послије сваког навршеног „реда” ови предмети се промијешају. Кад се установи да су предмети добро „гашени” (црни), они се онда из те посуде ваде, а затим се суше, чиме се и завршава њихово „гашење”.

Јањско модрило се прави тако, што се у „сјерову воду”¹⁴⁵ саспе одређена количина *чивита* (модрог камена) да се у њој растопи. У ту отопину се најчешће стављају разна сукнена плетива и преџа који се желе обојити модром бојом. Ова боја не може „избијелити” са тих предмета.

Јањско жутило се добива од биљке *баличке*, која се мора дуже вријеме кукати у води. Кад се кухање заврши вода се исцједи у другу посуду у коју се потопи предиво или тканина да добије жуту боју. Ти се предмети стављају у врућу растопину воде и покривају поклопцем, па кад се вода лагано охлади, ваде се из ње и постепено суше. Ова боја се на сличан начин добива и од коре *пасје лијеске*.

Јањско црљенило је, уз црну боју, најраспрострањенија боја, којом се боје разни текстилни предмети у овом предјелу. Оно је под тим именом познато и код становника који живе у предионим цјелинама које се граниче са предионом цјелином Јањ. Добива се тако што се у растопину жуте боје, из које су већ извађени обојени предмети, ставља „црљена” боја са „љуском”. Сад се ова нова растопина поново кућа, а послије кухања у њу се наспе хладна вода, па се тако добије затворено црвена боја која се зове *јањско црљенило*. Текстилни производи се у овој боји боје на исти начин као и у другим наведеним врстама боје.

Зелена боја се претежно добива од куповне боје у „паклићима”, која се раствара у врелој води.

У новије вријеме све се чешће купују све врсте боја индустријске производње, али се оне најчешће мијешају са бојама домаће производње да ове добију љепши изглед и да предмети који се њима боје не „изблиједе”.

Кројење, шивење, везење и плетење. — У моме посебном раду *Народна ношња у Јању*, који се налази у штампи у Академији наука и умјетности Босне и Херцеговине, осврнуо сам се и

144 Једним редом се у овом предјелу називају ноћ и дан, односно вријеме од 24 часа.

145 „Сјерова вода” је вода у којој је прана „јарина” (јагњећа вуна).

на неке женске радове који су везани за кројење, шивење и везење, па то овдје нећу понављати. У том раду је, прије свега, дат опис појединих дијелова народне ношње овог становништва и приказ орнаментике на њој, док ће овдје бити говора о начину израде тих одјевних предмета, и то у најопштијим цртама.

Чим се ткање заврши, Јањанке одмах почињу да кроје и шију одјећу, као и да везу поједине орнаменте на њој. Оне се подједнако баве израдом како женске тако и мушке одјеће. Мушкарци сами израђују једино кожуне и опанке¹⁴⁶, док је плетење појединих одјевних предмета заједнички посао и жена и мушкараца. Кројити, шити, вести и плести зна скоро свако одрасло женско чељаде. Ови женски послови се сматрају једноставнијим, па и лакшим, од сновања и навијања. За ове, као и за све остале врсте женских радова, није потребна никаква школска спрема.¹⁴⁷ Ове радове најчешће обављају оне женске особе које не знају ни читати ни писати. Највише збуњује и задивљује чињеница да управо те особе, на зборској народној ношњи (посебно на дјевојачким „везеним зубунима“), израђују и тако компликоване и многобројне мотиве у разним бојама, за које, као што и Мирослав Драшкић наводи¹⁴⁸, и И. Ф. Јукић вели „да би их само Аргусове очи могле пребројати“. А алат за обављање свих ових, па и овако компликованих послова као што је вез, веома је једноставан; сачињавају га: *ножице* за кројење, *велика игла* — за шивење, и *мала игла* („везиљка“) — за израду свих орнамената на текстилу у техници везења. При изради одјеће Јањанке се служе мјерама какве су употребљаване, највјероватније, још у најстарија времена. Ријеч је, наравно, о мјерама за дужину, као што су: *аршин*, *лакат*, *педаљ*, *прст*, *чланац*, *растргљај*, *односац* (мјерење од носа па надаље) и сл. Употреба метра као мјере за дужину је, разумљиво, за ове претежно неписмене јањске кројачице и везилице практично и немогућа. Приликом означавања мјере за кројење, на тканини се поједине линије повлаче угљеном узетим са кућног огњишта. Поједина „аљинчад“ се најчешће кроје и без претходно узете мјере од особе којој су намијењена. И, зачудо, никад се не догоди да такво аљинче буде тијесно или широко, кратко или дугачко.¹⁴⁹ Овдје не постоји комплетно кројење одијела (нпр. капута и хлача) у варошком

146 У свом раду *Различита етнолошка грађа*“, СЕЗБ књ. LXXX, Београд, 1967, М. С. Филиповић наводи да у Васојевцима, у Црној Гори, жене праве и опанке.

147 Истина, у посљедње вријеме се, у појединим јањским селима, може сусрести понека кројачица која је завршила кројачки курс или кројачки занат, а којој се дјевојке и момци доста често обраћају да им скроји аљинче по „градској моди“.

148 Видјети: *Народна ношња сјеверозападне Босне*, Музеј босанске крајине, Бања Лука 1962.

149 Још у току спремања „рува“ (одјеће) за удају, јањске дјевојке спремају и неке дијелове одјеће свом будућем *ћувезији* а да од њега претходно не узимају никакву мјеру.

смислу ријечи. Дапаче, израз „кројење одијела“ овдје и не постоји. Уколико се данас тај израз и може чути, он је настао у новије вријеме, под утицајем града. Овдје се кроје само поједина „аљинчад“, а сва та аљинчад коју једна особа носи назива се „аљине“, или „одјећа“. Поједина аљинчад за једну особу кроје се у различитим временским размацима, према потреби и могућностима. Тако, на примјер, кад неко чељаде „износа“ (подере), рецимо, кошуљу, одмах му се послје ткања првог беза скроји нова кошуља. Тако се исто чини и са другом аљинчади. Ако не постоји могућности да се сваком чељадету истовремено скроје исти дијелови одјеће, онда се то чини само оним лицима којима је то у том моменту најпотребније.

У Јању не постоје неке битне разлике у начину кројења између мушке и женске одјеће. Уочљивије разлике постоје у везу који се на њој изводи. Као што се из самог приказа народне ношње овог краја може видјети, и мушка и женска кошуља, на примјер, имају исти или скоро исти изглед и састоје се из истих дијелова: *стана*, који се састоји из једног комада, а који пада по леђима и предњем дијелу тијела; затим, *великих* и *малих клина*, који на боковима спајају рубове полеђине и предњег дијела стана. У висини разреза стана, који се назива *ниспрснице*, директно су за стан пришивени широки и уздужно „ишипкани“ рукави, док је за онај дио разреза стана који налијеже на врат пришивен *колијер*. Колијер се око врата може сапињати *пуњкама* (коначним дугмадима), а ниспрснице се никако не скопчавају. Разлика између колијера код тих кошуља је само у томе што су женски колијери извезени обојеним, а мушки углавном бијелим везом. А кошуље се међусобно разликују само утолико што су неједнаке дужине. Женска кошуља је знатно дужа од мушке, јер жене по њој не опасују гаће као што то чине мушкараци. Иначе, ниједна ни друга кошуља немају израженог струка, тако да дјелују доста статички.¹⁴⁹ То исто важи и за мушке гаће¹⁵⁰, које се по кроју потпуно уклапају у кошуљу. Њихов разрез на предњем дијелу звани лакмача, нешто је мањи од разреза на неиспрсницима у кошуље. *Ногавице* гаћа су, за разлику од рукава у кошуље, уже и сасвим налијежу на голо тијело. Предњи дио гаћа, за разлику од предњег дијела „стана“ у кошуље, састоји се из више дијелова, као што су: *латице*, на којима се и налази разрез за лакмачу; затим два мала клина који се називају *клепчићи*, а између рашљи ногу је један велики клин који се назива *тур*. Као што је познато, гаће се по кошуљи опасују *свитњаком*, који је

149а Владимир Дворниковић у студији *Карактерологија Југословсна*, Зборник за културу и политичку историју књ. II, Београд 1939, на стр. 444 наводи да се опасана платнена кошуља и гаће у мушкараца и кошуља — хаљина у једном комаду код жена могу видјети на триумфалним стубовима и луковима римског царског доба. Такву ношњу су према овом аутору, носили стари нордијци, те Скити и Дачани, а на сјеверу Германи и други варварски народи.

150 Жене у предјелу Јањ не носе доње рубље, па, према томе, ни гаће.

увучен у *обашиву* гаћа. На сличан начин као и кошуље, кроје се од сукна и купљеног штофа и „аљинчад”, као што су: копоран, дока, зубун, аљина, шарвале, чакшире, јелек и јечерима. Тако се кроји и *кожун*, што се већ убраја у мушке радове. Сви ови дијелови ношње имају полеђину, ниспрснице и велике и мале клине, али се разликују од кошуље по томе што им је предњи дио скроз разрезан и никако се не скопчава и што, осим копорана и аљине, немају рукаве. Чакшире и шарвале се по кроју и по општем изгледу уопште не разликују од гаћа. Скројени дијелови сваког аљинчета се најприје међусобно грубо повезују путем „јемчења”, па се након тога шију, а затим везу. Колијер у кошуље се везе „насамо”, тј. прије него што се пришије на кошуљу. Осим јелека и јечериме, ниједно друго аљинче нема поставе. Ријеткост је да се кроје и цепови на одјећи. Заправо, цепови се јављају само на јелецима и кожунима. У јелека су они ушивени са унутрашње стране, док се код кожуна налазе на оној страни на којој нема вуне.¹⁵¹

Маштовитост Јањанки, њихово осјећање за лијепо, њихов укус и знање, најбоље се огледају у изради орнамената и у „слагању боја” на текстилу. Оне те орнаменте израђују техником веза, техником ткања, техником плетења и техником аплицирања. Било би тешко, ако не и немогуће, навести све врсте мотива које ове вриједне жене својим спретним прстима тако вјешто и брзо израђују на појединим дијеловима народне ношње. Стога ћемо овдје навести бар оне најкарактеристичније и најчешће који нас, по свему судећи, подсећају на доба најраније људске културе и стваралаштва. Ти мотиви су, прије свега „кривуљице”¹⁵¹ меандри , ромбови (или како их на појединим орнаментисаним предметима зову „кола”) , троуглови,¹⁵² или „зубићи”   , „прутићи” , прстићи   , затим косе линије (на чарапама „шупљикачама” називају се „поља”) , „крстићи” , „цвјетићи” , „гранчице” , „ковчаница” , „перлице” , „окца”   итд.¹⁵³

151 Иначе, на мушкој одјећи у овом крају има мало цепова, јер, у првом реду, најстарији мушкарци носе преко рамена шарпеље (кожне торбе), у којима носе најпотребније ствари.

151а Владимир Дворниковић, у цитираном дјелу на страни 471, даје цртеже уломљених линија које се налазе на дршкама праисторијских мачева из халштатског периода.

152 Овакви мотиви се сусрећу и на грнчарији праисторијских насеља Винча и Лепенски Вир. Према мишљењу Предрага Ристића, два су случаја „у цијелој свјетској повијести” да се нека култура у свом поимању заснивала на троуглу умјесто на квадрату. То је случај са Лепенским Виром и са Фулеровом (Фулер Банкминстер, амерички картограф) картографском пројекцијом. (Видјети чланак наведеног аутора под насловом *Прашина око Петерсове географске пројекције свјета*, „Политика”, 16. VIII 1973).

153 Детаљни приказ појединих орнамената на народној ношњи овог краја дат је уз приказ ове ношње.

Вјештина и укус у „слагању” и „разграђивању” боја прелазе у право мајсторство и умјетност. Ове „радиље” тачно знају која боја до које смије доћи, а које боје треба „разградити” (раставити) другом бојом. Тако, на примјер модра и зелена боја никако се не смију наћи једна поред друге. Оне се редовно разграђују црвеном бојом. Црвену и жуту боју разграђује зелена боја, а жута боја служи за разграђивање зелене и модре боје. Овим се постиже изванредан склад боја и естетски дотјеран изгле орнамента.

Уколико нису заузете неким пречим женским послом, руке ових жена заузеле су плетивом. Старије жене рјеђе плету; оне су оптерећене важнијим и компликованијим женским радовима. То више раде чобанице, и уопште дјевојчице, које прије науче плести него прести, ткати, шити и или вести. Плете се на пет игала и на двије игле. Игле су од метала, а има их и од дрвета.

в) *Мушки радови*. — У међувремену, између појединих пољских радова, а нарочито зими, кад ти радови сасвим престану, мушкарци се прихватају других, споредних послова, које смо означили као *мушке радове*. У мушке радове, као што се из досадашњег привредног прегледа може видјети, убрајају се у првом реду израда пољопривредног радилца, затим јаловљење домаће стоке, израда алата којим се обављају женски радови, израда опанака, кројење и „сукање” коже и кројење и шивење кожуне, те плетење, што се већ дјелимично сврстава и у женске радове. У мушке радове се убраја и израда кућног намјештаја и посуђа, као и плетење „крошања” и „сепета” од „лиштри” које се „лиштре” (цијепалу) од љескова прућа. Неке од мушких радова знају обављати само „вјештији” мушкарци који су у овом предјелу познати под називом „мајстори”. Ови сеоски мајстори покривају куће и остале зграде, праве самаре, израђују каце, бачве *вучије* (за ношње воде) и слично. Већи дио тих послова мушкарци обављају у кући, али се други радови изводе у шуми. Тако, на примјер, у шуми се „опрема” *маремат* (сјеча и сушење стабала за градњу зграда и за огрјев), цијепа *јанија* за покривање зграда, „креше четина” која се зими полаже домаћој стоци; из шуме се набављају све сировине потребне за прављење разне „дрвена-рије” коју смо већ поменули. Исто тако видјели смо да се у мушке радове убраја и кресање лишњакова, затим ограђивање имања, као и прибављање и цијепање дрва. Мушкарци се брину да кућу снабдију и оним намирницама које се купују у граду; они се старају и о мљевењу жита, као и о продаји стоке на дернецима. Одрастао мушкарац, као и одрасло женско чељаде, увијек себи нађе неки посао, па макар то било и обично „дјељање”¹⁵⁴, којим се од дрвета израђују и оне најобичније ствари, као што су то разне „шпице”, дрвене кашике, цијепци за стан (разбој) итд. Али, кад су у покрету мушкарци скоро никад нису заузети

154 Обрада неког дрвеног предмета ножем, у Јању је позната под називом „бељање”. Дакле, у овом крају се ножем дрвени предмет „беља”.

неким мушким радом (осим повремених плетења), док то са женама није случај.

5. Пренос добара и саобраћај

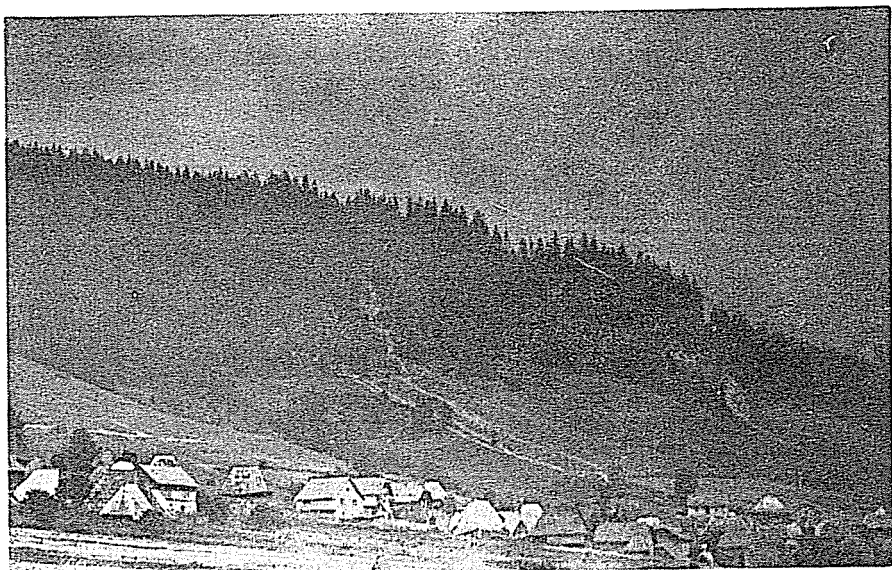
Опште је познато да и данас, код нас и у свијету, постоје и оне најпримитивније врсте саобраћаја, као што су, на примјер, носачки, затим товарни, или каравански, и запрежни, или теглећи. Међутим, да такве врсте саобраћаја у данашње модерно доба још имају доминантну и скоро једину улогу за унутрашњи живот једног предјела и за његове везе са сусједима, као што је то случај са предјелом Јањ¹⁵⁵ то је већ мање познато. У оквирима овог предјела не постоји ниједна жељезничка пруга¹⁵⁶, па тако предио нема ни жељезничке везе са осталим свијетом. Пре него што је укинута ушкотрачна жељезничка пруга Лашва — Јајце, 1972. године, а нешто прије тога и пруге Јајце — Шипова, Јањанима је најближа жељезничка станица била Шипова, које је од средишта овог предјела удаљено 15 km. Укидањем ових пруга, најближа жељезничка станица за Јањ постала је Лашва, која је удаљена од Јања више од 100 km. До завршетка другог свјетског рата Јањ није имао ни редовну аутобуску линију са својим сусједима. Према томе, излазак из Јања (или улазак у њега) одвијао се искључиво пјешачки и каравански. Потребно је напоменути да се претежно још и данас чини. Стога је овај предио данас сигурно једна од саобраћајно најизолованијих, ако не и најизолованија предиона цјелина код нас уопште. Али таква његова саобраћајна изолованост није постојала и у прошлости.

Унутрашњи саобраћај. — Сва јањска села су међусобно повезана скоро искључиво уским пјешачким и коњским стазама. Према томе, саобраћај између јањских села одвија се пјешачки и коњима. У новије вријеме, успостављањем редовног аутобуског саобраћаја између Шипова и Јања, дјелимично су аутобуским саобраћајем повезана села Тодорићи и Бабићи. Али, тим саобраћајним средством се врло мало користе становници ових села, тако да и они међусобно саобраћају претежно пјешке и коњима. Жито у млинове носе на себи или на коњима. Теже терете, као што су, на примјер стогови жита, сијена или друге врсте „љетине”, у току лета и јесени транспортују колима док се у зимским мјесецима за транспорт тешких терета употребљавају саоне. За ова транспортна средства граде се шири путеви, који се називају „коловози”. Граде их заједнички сва домаћинства једнога или

155 Све до увођења аутобуских линија између овог предјела и Шипова, у послеријатном периоду поменути примитивни облици саобраћаја били су и једини начин комуницирања у овом крају.

156 Претходно је наглашено да су пред други свјетски рат и послје тог рата грађене шумске жељезничке пруге, које су водиле ободом овог предјела, али је тих пруга брзо нестало.

више села, зависно од тога ко се све њима користи. Осим „коловоза”, у овом крају постоји још једна врста пута за запрежни или теглећи транспорт, а то је *возник*. Ова врста пута је нешто ужа од коловоза. Служи за „вучење” из шуме *влака*, односно *брвана* или *балвана* завезаних синциром за јарам. За њихову вучу не употребљавају се никаква превозна средства. Потребан је само један „јарам волова” и „синцир” (гвоздени ланац) и ништа више. Јањ-

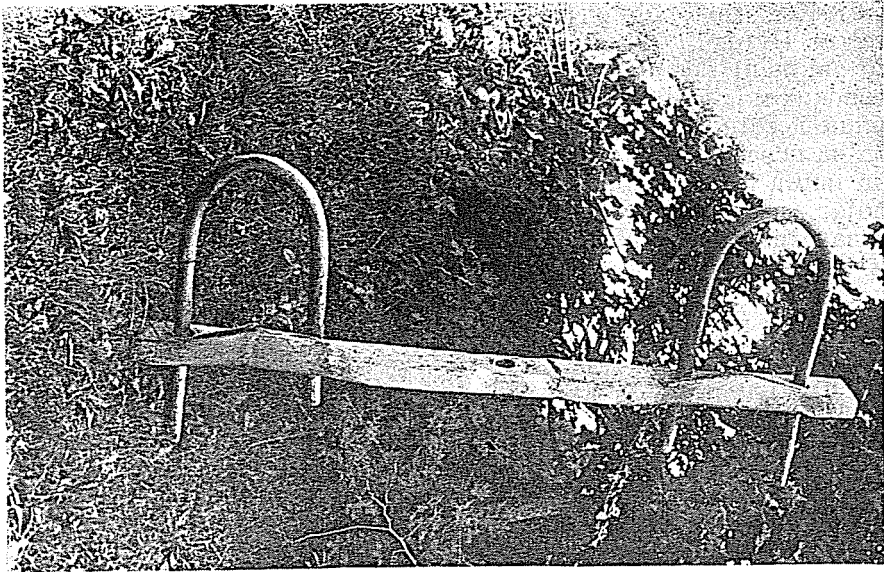

Слика 49 — На овој фотографији се виде возници који се из шуме спуштају у село Љушцу

ски јарам, у који се волови „фатају”, разликује се од јарма „подбрадног”, или „славенског”, који је још у употреби код многих словенских народа, па и у многим нашим, нарочито јужним крајевима, изузев јадранског појаса и његовог динарског залећа, као што у једном свом раду наводи и М. Гаваци.¹⁵⁷ Тај јарам (јањски), за разлику од „славенског”, има само једну гредицу на воловским шијама и дрвене *тељуге*, у облику латинског штампаног слова „У”, који се воловима стављају око врата.¹⁵⁸ Дијелови јарма који воловима на врат налијежу углачани су и имају јастучаста испупчења на горе, која су на врху мало засвобе-

157 Видјети: М. Гаваци, *Судбина старе славенске баштине код јужних Славена*, Етнолошко друштво Југославије, Београд 1959.

158 М. Гаваци у цитираном дјелу наводи сличан тип јарма и у ширем динарском залећу. Он спомиње још два типа јарма на Јадрану, од којих је један сличан овом динарском, само са „завинутим” гредицама и шишком уз врат вола, а други са двије летвице везане под вратом вола.

Слика 50 — Јарам

на. Ова јастучаста испупчења понекад су обложена јагњећом кожом, која штити врат волова, упрегнутих у јарам, од „убоја”. Јарам се, изузев вуче балвана, који се ланцем завезују, увијек налази причвршћен на *ојету* (*оје* је пљосната дрвена полуца, дугачка око два метра, чији су крајеви прошупљени) или на „праци-јепу”, па се онда скупа с њима назива *лијес*.

Лакши терет, до 40 kg, скоро редовно се преноси на леђима или на рамену. Жене носе терет „упрћен” на леђима да би им руке биле слободне за обављање неког женског рада, а мушкараци га најчешће стављају на раме или га „забацују” на плећа, иза врата. Терет који мушкарац или жена на себи носи назива се „бреме”. Бреме се узима и као мјера за количину или тежину. Тако, на примјер, постоји „бреме дрва”, „бреме воде” (једна *вучија воде* тешка око 25—30 kg) итд. Носачи терета се служе пјешачким стазама, а врло често иду и козјим или, чак још нетрасираним путевима. Уколико пут води преко нечијег имања, преко ливада и жита, а имање је ограђено зидом или дрвеном оградом, власник имања, који је ограду подигао, дужан је да на њој направи „прелаз” за пјешаке или „вратнице”¹⁵⁹, односно „стругу”, за коње и пјешаке. Преко ријека и потока постављене су *ћуприје* (које су најчешће извођене од једног доста уског брвна), преко којих прелазе пјешаци. Текуће воде се још чешће пребробују га-

159 М. С. Филиповић у раду *Привреда, саобраћај и насеља у Височкој нахији*, посебна издања Географског друштва св. 7, Београд 1929, стр. 35, наводи, да се у том крају у насеља улази кроз вратнице. Сличних примјера има и у неким јањским селима.

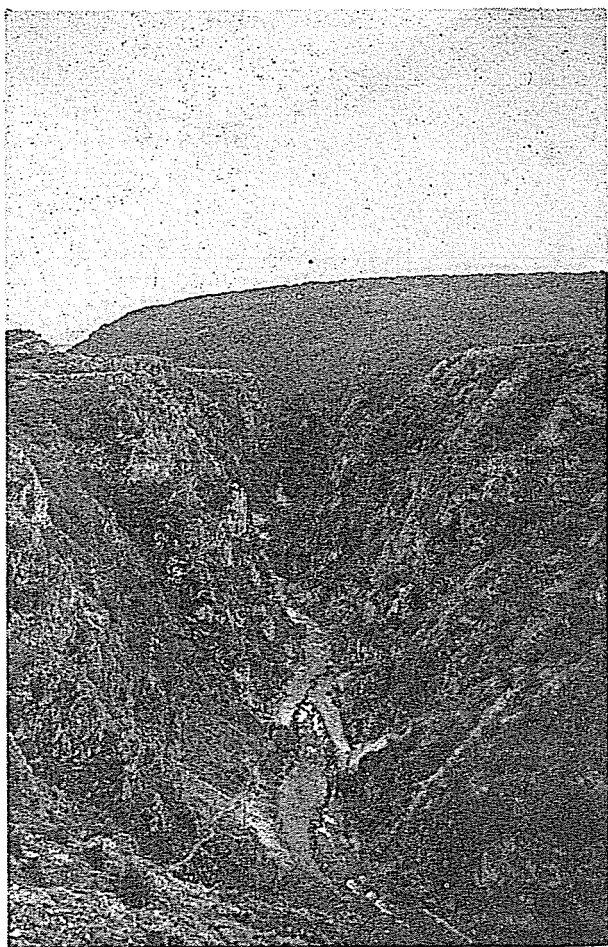
зом. Кола пребробују ријеку искључиво преко плићака, а коњи газом. Пuteви којима се домаћа стока изгони у љетним мјесцима на пашу називају се „прогони”. Они се налазе између ограда сеоских имања и посебно се не граде. Мјестимично су широки и више десетина, па и стотина метара, те се по њима стока задржава на испаша. Прогони не пресецају ничија имања. Према томе, на њима и нема никаквих „прелаза” или „вратница”. Они чине појас „државне испаше” и приступачни су становницима свих села. Прогони су већином каменити и неравни. Њихови правци из села воде у шире појасеве заједничке сеоске испаше, посебно према планинском и шумом обраслом ободу предјела, познатом у народу под називом „Крај”.¹⁶⁰ Чим се ливаде покосе и жита „дигну”, прогони опусте, јер домаћа стока хода неодређеним путевима и стазама, у потрази за храном, по свачијим имањима.

Саобраћај у планинском дијелу Јања потпуно је исти као и у његовом унутрашњем дијелу. У планине се иде, и са планина силази, претежно пјешке и на коњима. За колски и саонични саобраћај, између планине и висоравни путевати и не постоје.

Спољашњи саобраћај — Приказујући географски положај овог предјела истакли смо да се на његовом шумовитом планинском ободу налази више превоја преко којих он, још од давнина, одржава саобраћајне везе са својим сусједима. Овдје ћемо те превоје поближе упознати и приказати.

Изузимајући најфреквентнији превој Јања, клисуру ријеке Јањ — на сјеверозападу, преко којег је, поред пјешачког и кирицијског саобраћаја, у послератном периоду успостављен и редовни аутобуски саобраћај, преко свих других превоја се, још и данас (1973) одвија искључиво пјешачки и кирицијски саобраћај. Превој клисуре ријеке Јањ је, према томе, и најважнији превој на ободу Јања. Он спаја предио Јањ са његовим сјеверозападним сусједом — Жупом и сједиштем комуне Шиповом, а

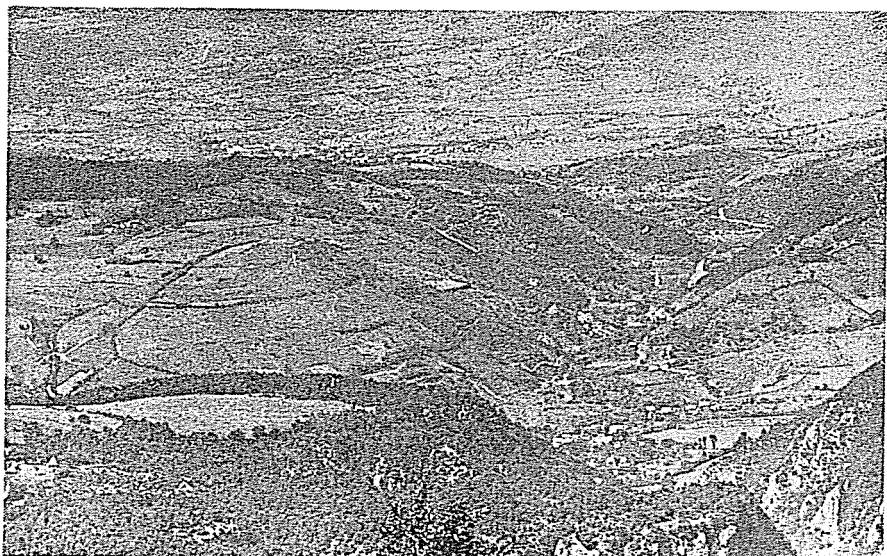
160 Ово име, по свему судећи, долази отуда што се ту налазила граница између Пливске жупе (којој је, вјероватно, једно вријеме припадао и овај предио), чије су границе, према М. Џаји, цит. дј., сезале све до планине Виторога, и сусједних жупа (Купреса и Гламоча) на југу и југозападу. Томе у прилог иду и наводи М. Џаје, цит. дј. стр. 79, о „алкама” које се налазе на планинама између Купреса и Јања и за које каже да су њима „стари Хрвати” означавали границе својих појединих крајева и жупа. И Ристо Т. Николић у дјелу *Крајиште и Власина*, СЕЗб књ. XVIII, Београд 1912, стр. 147, сматра да име Крајиште означава граничну област. Петар Рађеновић у монографији *Унци*, СЕЗб књ. LVI, Београд 1948, стр. 461, вели да и у овом предјелу постоји назив „крај” и у топономастици (Горњи крај, Доњи крај). Оваје су, вели аутор, крајеви расути без јединства. Стојан Новаковић у студији *Село*, Српска књижевна задруга, Коло LVIII књ. 393, Београд 1965, стр. 23, позивајући се на члан 145. Душановог Законика, каже да су Жупе и Крајишта једно исто, јер су се пограничне жупе звале крајишта. На крају, К. Јиречек у свом дјелу *Историја Срба I*, Друго исправљено и допуњено издање. Научна књига, Београд 1952, стр. 107 каже да су се и код Срба пограничне земље називале крајеви, или крајишта.

Слика 51 — Преглед на кањонски дио клисуре ријеке Јањ непосредно изнад Јањског врела

преко њега је овај предио најјаче повезан и са некадашњим сједиштем среза, Јањем — на сјеверу. Преко клисуре Јања је, још у предратном периоду, изграђена и прва цеста од Шипова преко Мујџића, за Стројице, у дужини од 15 km.¹⁶¹ У послеријатном периоду је њена изградња настављена у правцу села Бабића, до кога је данас успостављена и редовна аутобуска линија: Јање — Шипово — Стројице — Бабићи. Ова цеста је касније продужена према сјеверу у правцу другог јањског превоја — Кланца, куда се спушта у Шединац и у долину Врбаса, у правцу Јајца. Цеста ула-

161 У плану је да овим правцем отпочне изградња пута „Симела Шолаја“, који, преко Јања, треба да повезује Купрес са Шиповом.

Слика 51a — Поглед дуж ширег дијела клисуре ријеке Јањ према Липову
(насеље у позадини лијево)

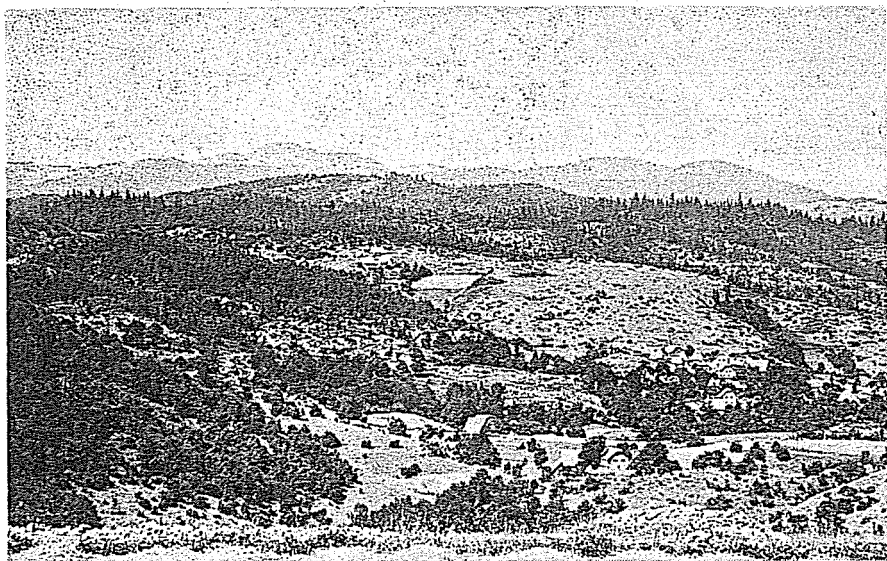

Слика 52 — Кланац. Испред Кланца је Грбовачко поље

зи у превој Кланац тачно на завршетку Грбовачког поља. На овој цести леже села: Греда, Чуклић, Грбавица и Горица. Од дијела ове главне цeste Шипово — Стројице, у мјесту Стројицама, одваја се један крак скоро изграђене цeste, која преко села Липоваче, води на запад за насеље Подгору, гдје пресијеца цесту која до-

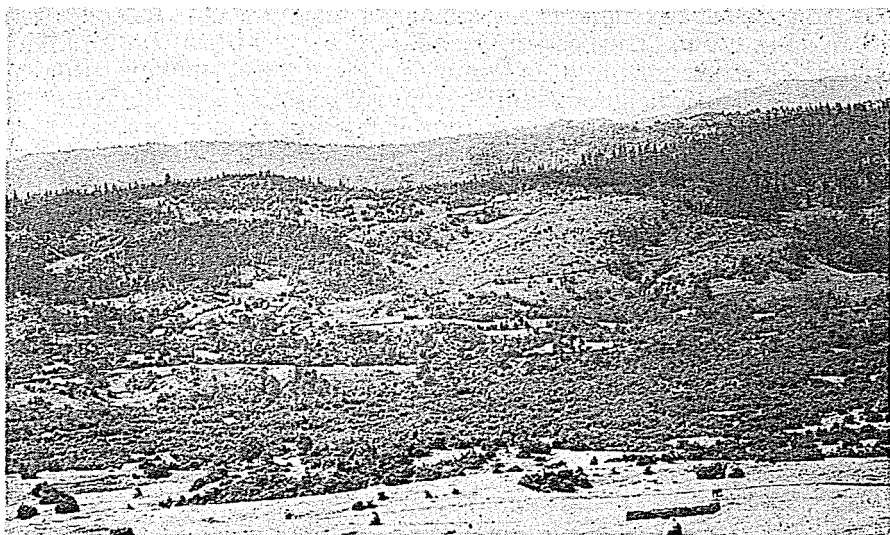
лази од Пљевских подова — на сјеверозападу. Од Подгоре ова цеста води шумовитим западним ободом Јања, према Црном врху, одакле се њоме камнионима транспортује дрво у правцу Шипова и Јајца. Од дијела цесте који се пружа између Стројица и села Бабића, у Ваганцу, одваја се још један крак цесте према селу Прибељцима. Ова цеста је још у изградњи (1973. године), а кад буде довршена, треба да се споји са цестом која иде источним рубом поменутог села. Цеста која долази са сјеверозапада, из правца Пљевских подова, код Подгоре повија на југоисток према селу Водици.¹⁶² Овде се рачва у два крака: десни крак јој иде право на југ, преко трећег јањског превоја — Просјека (Купрешани кажу: „Просик”) у правцу Купреса, док јој лијеви крак води кроз поменуто село, а затим улази у најшумовитији дио Јања —

Слика 53 — Поглед у правцу превоја Просјек. Назире се и цеста која преко овог превоја спаја Јањ са Купресом

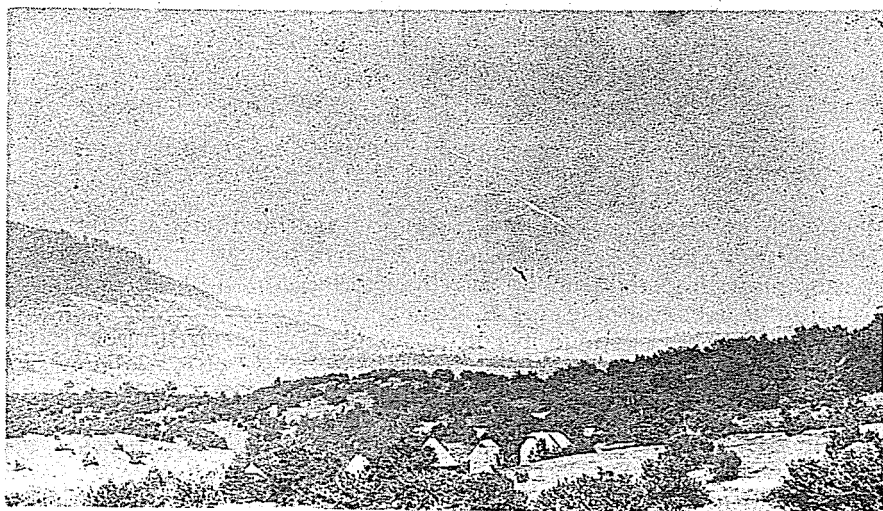
Месницу, преко које се спушта на купрешку Рику, испод саме Плазарице. Одавде ова цеста савија ка истоку и сјевероистоку, према селу Прибељцима. Ту се дјелимично држи трасе некадашње шумске жељезничке пруге, која је већ укинута. Код села Подовзира ова цеста сијече пут који води кроз четврти превој Јањ — Криву јелику, куда једино, за разлику од осталих превоја, није изграђена цеста, већ се са Скопљем саобраћа пјешачки и каравански. Од Подовзира ова цеста води ка селу Јбуши, пролазећи кроз густу четинарску шуму на источном ободу Јања. Од

162 Ова је цеста послје другог свјетског рата изграђена трасом шумске жељезничке пруге, чију је изградњу прекинуо рат.

Слика 54 — Поглед према превоју Крива јелика

Љуше ова цеста нагло скреће ка сјеверу, у правцу Грбовачког поља, да би се на сјеверном рубу тог поља, последије изласка из села Натпоља, а у близини села Горице, пред улазом у превој Кланац, спојила са већ поменутом цестом која води из правца села Бабића. Тачно у селу Љуши од ове цесте се одваја један крак недавно изграђене цесте, који скреће десно, кроз пети познати јањски превој — Љушанска врата, у правцу села Вијенца (мје-

Слика 55 — Превој Љушанска врата

штани у овом селу кажу „Винац“). Овде ова цеста избија на ауто-пут који повезује Јајце са Сарајевом.

Преко Љушанских врата постоји најкраћа веза између сливних подручја Јања и Врбаса.

Из овог прегледа цестовне мреже у предјелу Јањ могао би се извести погрешан закључак да је овај преддио добро стао у саобраћајном погледу. Међутим, ако се имају у виду све чињенице које су с тим у вези, у овом раду већ истицане (да су то шумске цесте намијењене за превоз дрвета; да, углавном, иду периферијом Јања; да је преддио природно одсјечен од свих градских средшта и значајнијих комуникација, нарочито жељезничких итд.) такав закључак се не може извести.¹⁶³

Према томе, остаје чињеница да се преддио Јањ убраја у ред саобраћајно најизолованијих предјела не само у Босни него и изван ње.

Трагови старијих путева у Јању. — У уводном дијелу овог одјелка већ је наглашено да Јањ није увијек био саобраћајно овако изолована цјелина као сада. То значи да саобраћај неког предјела (или, пак, државе) не зависи само од његовог географског положаја и рељефа већ да на њега утичу и други фактори, првенствено друштвено-политички и економски.

На простору овог предјела су, све до данашњег доба, сачувани трагови римске цесте која је још у античко вријеме повезивала јадранску обалу са Панонском низијом. Ту цесту у својим радовима помињу и неки наши познати аутори на примјер: В. Клаић¹⁶⁴, Е. Пашалић¹⁶⁵, Б. Баслер¹⁶⁶, а у недавно објављеној монографији о Купресу, ту цесту односно „путну станицу“ на тој цести, додирнуо је и Мирослав Џаја.¹⁶⁷ Према Клаићу, у доба Римљана кроз Јањ је пролазила цеста, као дио римске цесте која је једним својим краком повезала Sirmium (Сремску Митровицу) са Солином на мору. Та је цеста у овај преддио улазила из правца Језера и Горње Пљевље (Сари Хе) на сјеверу, а напуштала га је на јужној страни у правцу купреске Стражбенице. Овај аутор не наводи никакве трагове цесте нити помиње мјеста у овом предјелу кроз која је она евентуално пролазила. Према Пашалићу, ова цеста је водила између села Бабића и Подосоја, тачније између њихових градина. То је био дио „Соларног пута“ који је, поред осталог, повезао Рилићко поље — Купреско поље — Сучо

163 Аутор овог рада је, августа 1973. године, вршио теренска испитивања неких забаченијих села у овом предјелу, и за петнаест дана боравка у њима успио је само два пута да добије дневну штампу. Ова села нередовно добивају и пошту. Нису ријетки случајеви да писмо „лутује“ и по 10 — 15 дана.

164 Видјети: *Повијест Босне до пропасти краљевства*, Загреб 1882.

165 *О античком рударству у Босни и Херцеговини* (Посебан отисак из ГЗМ, Сарајево 1954).

166 *Купрес*, ГЗМ, Сарајево 1951, стр. 339—340.

167 *Са Купреске висоравни*, Графичко предузеће „Пламен“, Славонски Брод 1970, стр. 70.

поље — Ваган (у Јању м. п.) — Шипово. За разлику од других аутора, Баслер овом путу, кроз један дио Јања, даје нешто одређенији правац. По њему, тај је пут, прије свега повезивао долину Јања са долином Раме. Полазио је од села Вагана, а затим се продужавао преко Подова и ката 1048, 1094, 1113 и 1173 право према коти 1130 у Новом Селу. Одавде му је правац био усмјерен према долини Раме. Куда је овај пут од села Вагана водио даље на сјевер, то се на основу Баслеровог приказа не може закључити. Према Пашалићевом мишљењу, тај је пут преко Јања ишао на сјевер самом долином ријеке Јањ, што значи да се од села Вагана морао најприје спуштати у долину ријеке Ваганац, а онда, између поменутих градина, клисуром ријеке Јањ продужавати у правцу Шипова. Пашалић не наводи никакве трагове тог пута на поменутој релацији, нити своје мишљење поткрепљује било којим доказом. Он једино, на основу неке логике, закључује да је тај пут могао водити између тих чувених јањских градина. Али, да је Пашалић имао на уму чињеницу да је управо на том дијелу свога тока, који се налази између подосојске и бабићке градине, ријека Јањ изградила дубоку и веома уску клисуру, кроз коју се за вријеме високог водостаја ријеке тешко може и пјешице проћи, а камоли неким превозним средством, онда он до таквог закључка не би могао доћи. Према томе, ниједан од поменутих аутора није тачно установио кроз која је све мјеста на подручју Јања тај римски пут ишао у правцу сјевера и Шипова. Даље од Шипова према сјеверу и даље од села Вагана према југу, том путу су дати одређенији правци. Указано је и на то, што је сасвим исправно, да је дио тог пута, на југу Јања — м. п., још у употреби.

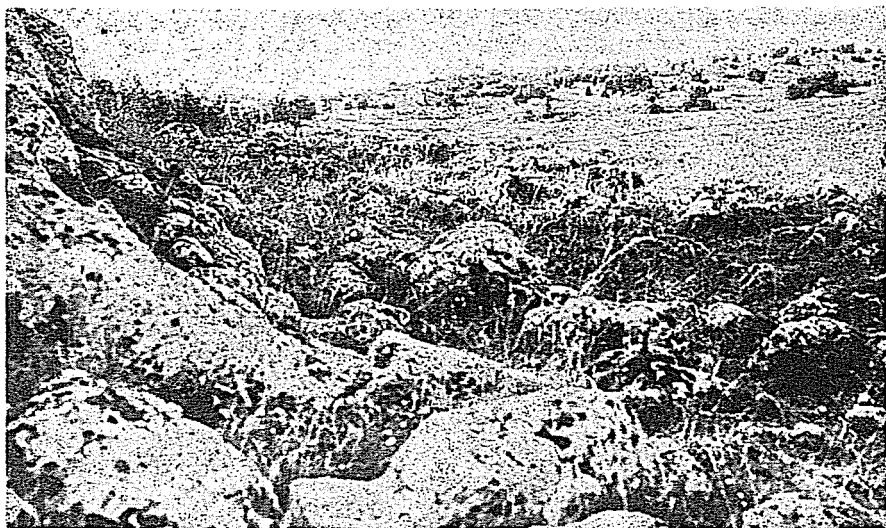
Неидентификовани или недовољно идентификовани правац римске цесте, која је пролазила кроз Јањ у правцу сјевера, подстакао ме је, да и ја у границама својих могућности, прикупљајући теренску грађу о саобраћајним приликама у овом крају, августа 1973. године, на ово обратим посебну пажњу. Још у току мојих ранијих теренских проматрања овог предјела, дознао сам од старијих људи да се у околини њихових села налазе у камену урезани трагови „кола св. Илије“ (или „кола св. Саве“). У вези с тим причама, овдје влада опште вјеровање да су људи на Земљи, управо од тих светаца и тог доба, и „научили да граде дрвена кола“, којима се становници Јања и данас служе. Таквим причама раније нисам посвећивао особиту пажњу, тако да се нисам ни интересовао за трагове кола „тих светаца“ и мјеста гдје се ти трагови налазе. Мислио сам да се ради о оним општепознатим народним вјеровањима која се свODE на то да је камен некада био „мекан“ и да сва удубљења на њему потичу управо из тог времена. Међутим, овог пута сам тим народним причама и вјеровањима посветио већу пажњу, па сам се заинтересовао и за мјеста у којима се трагови тих кола налазе. Сада сам био скоро потпуно увјерен у то да се ради о траговима римских цеста које су кроз

овај предио пролазиле, и то моје увјерење показало се тачним. Најприје су ми становници насеља Бата, које се налази на крајњем југу Јања, показали трагове тих кола јужно и сјеверно од насеља. Чим сам угледао трагове урезане у камењу, одмах ми је било јасно да се ради о римској цести, какву сам имао прилике да видим и у неким другим крајевима Босне. Ширина међу колотечинама у камену износи око 115 cm, што, углавном, одговара ширини римских путева која износи око 120 cm; ширина колотечине је око 13 cm, док јој се дубина креће између 7 и 10 cm. Пошто су урезани у камену доста излизани, то је тешко прецизније установити њихове праве димензије. Дио земљишта на коме су остаци ове цесте још добро очувани приказан је на фотографији (сл. 49), али је колотечина на тој фотографији слабо уочљива. И јужно и сјеверно од насеља Бата, мјестимични трагови колоте-

Слика 56 — По овом камењу, недалеко од насеља Бате, налазе се трагови римске цесте

чине ове цесте могу се пратити на дужини већој од 500 m. Честа се спуштала у унутрашњост Јања кроз превој Просјек. Ишла је западно од села Водице и сјекла вагански Осредак и Подове, али се није спуштала у данашње село Ваган, како се то може закључити на основу и Баслеровог и Пашалићевог мишљења. Она је преко Подова скренула 1 до 1,5 km западно од села Вагана, али према сјеверу. Овдје сам поново наишао на добро очуване трагове њене колотечине, који су нарочито уочљиви у Букића Пољу, у мјесту званом Трновача. Димензије те колотечине потпуно се подударају са димензијама колотечине недалеко од насеља Бата.

Слика 57 — Трагови колотечине римске цесте у Трновачи, недалеко од села Вагана

Даље од Трноваче, па на сјевер, нисам могао пратити њене трагове, али се и на основу овога јасно види да се цеста преко Вагана није спуштала у долину ријеке Ваганца и Јања (осим ако се од ње није одвајао неки крак, што није искључиво), него је на сјевер према Шипову морала ићи или преко Стројица или преко Попушког поља, да би се онда држала правца данашње цесте која повезује предно Јањ са Шиповом.

Био сам помало изненађен кад сам од неких старијих људи чуо да се за остатке ове цесте чује и назив „Соларни пут“, а према другима — „Паклински пут“. Касније ми је било јасно откуда потичу ти називи, кад су ми објаснили да се овуда из Далмације преносила со према сјеверу, а од Купреса према Бањој Луци паклина, која је прављена од смоле.

Ни послеје Римљана Јањ није био саобраћајно сасвим изолован од важнијих путева као данас. У турско доба овуда је водио дио Великог босанског друма, који у своме Итинераријуму помиње и путописац Б. Курупешић, који је 1530. године, са посланством цара Фердинанда, њиме кроз Јањ према Скопљу и пропутовао.¹⁶⁸ Тај пут је, према Б. Мазалићу, од Кладуше, другим својим краком, водио на Кључ, а одатле преко Призрена, Герзова и Соколца улазио и у Јањ, тачније у село Бабин До, из којег је ишао у правцу Прусца и даље.¹⁶⁹ Преко Јања је, кроз превој Про-

168 Видјети: П. Матковић, *Путовање по Балканском полуострву*, Рад ЈАЗУ књ. LVI, Загреб 1881, стр. 153—154.

169 Видјети: *Биоград-Прусца*, ГЗМ, Нова серија VI, Сарајево 1951, стр. 353—354.

сјек према Круниславу Драгановићу, у доба Турака одржавана веза између Купреса и Јајца.¹⁷⁰

Све ово до сада речено о саобраћајној прошлости Јања довољно говори да је, прије увођења модерних врста саобраћаја, и овај предио био укључен у значајне саобраћајнице Босне и изван Босне, а појавом модерног саобраћаја, све значајније саобраћајнице су га заобишле, што је и допринијело оваквој његовој изолованости од осталог свијета.

6. *Дернекцијање и пијачење.* — Скоро сва трговина Јањана одвија се на дернецима и на пијацама изван Јања. То је због тога што на територији Јања не постоји ниједна пијаца нити се одржава било какав дернек у току године. Дернеци се одржавају у чаршијама сусједних и изван сусједних предионих цјелина, у одређене дане свих годишњих доба изузев зиме, а највише у јесен. На њима Јањани продају искључиво домаћу стоку и неке сточне производе, а за добијени новац купују жито, со, зејтин, дуван, алкохолна пића, кафу, шећер, опанке „гумењаше“ и разне кућне и друге потрештине. Мјеста у којима се одржавају дернеци и на којима Јањани учествују су: Лијевно, Дувно, Гламочки Град, Купрешки Град, Сињ, Доњи Вакуф и Мркоњић град, док су пијачна мјеста Шипово и Јајце. У поменутих мјестима дернеци се одржавају на Малу госпојину, Св. Луку, Митровдан, Михаљдан — дакле све за вријеме јесењих празника, док су од прољећних и љетних дернека најпознатији они који се одржавају у оближњим мјестима (Шипову и Јајцу) више као пијачни него као прави дернеци, те о Петровдану и Илијиндану. На Петровдан се сваке године одржава велики дернек у Дувну, гдје Јањани првенствено продају свиње, а затим говеда и коње. Овце, јагњад или (раније) козе не гоне се на дернеке у Дувно, Лијевно, Гламоч и Сињ, јер су то од Јања веома удаљена мјеста а у њих се одлази искључиво пјешке. До Дувна се пјешачи више од једнога дана. Наиме, дернекције је потребно да пешаче читав један дан док од својих кућа превале пут до Купрешког поља. У Купрешком пољу заноће¹⁷¹, а онда „подране“ и наставе пут према Дувну, гдје стижу на дернек ујутру око осам часова. Тако раде и у повратку, па им је за одлазак и повратак потребно четири дана, а одлазак на дернеке у Лијевно и Сињ и више од тога. Зато дернекције понесу са собом доста хране коју сачињава: *дернекцијски колач*, или *јечмени-*

170 Видјети: М. Цаја, *цит. дј.*, стр. 353 — 354.

171 За етнологију ће бити интересантан податак да јањанске дернекције, као православци, приликом одласка на дернеке ноћивају по католичким селима, и са појединим католичким породицама склапају присне пријатељске везе. За вријеме вечерње молитве, домаћин у чијој су кући заноћиле дернекције најприје позове све присутне да се помолу богу, и то „свако по своме закону“. Тако се у истој просторији и истовремено обавља молитва и јањских дернекција — по „православном закону“ и домаћиново чељади — по „римокатоличком закону“ Према причању јањских дернекција, католици се моле богу знатно дуже него православни, а молитве су им „разноврсне“ и „тешке“.

ца, затим пите, *колачићи*, *кајмак*, сир итд.¹⁷² У Дувну и у другим поменутиим мјестима на југу Јања, највећи дернеци се одржавају у дане поменутих јесењих празника. Стока се на тим дернецима скоро искључиво продаје „Каурима“ (Далматинцима), који даље њоме тргују. На Илиндан се одржава велики дернек у Доњем Вакуфу, гдје се претежно продају овнови и друга ситна стока, али исто тако и крупна стока. На пијацама се, у „пијачне дане“ (у Шишову суботом, а у Јајлу сриједом), продају све врсте и ситне и крупне стоке. Ту се продају кокоши и кокошја јаја, а у нешто мањој мјери и сир и кајмак. Пошто су ова мјеста релативно мало удаљена од Јања, становници неких оближњих јањских села продају на пијацама и дрва, која на коњима догоне. На дернеке и пијаце одлазе и мушкарци и жене. Испраћај дернекција из села представља доста свечан чин. На овај далеки пут дернекције не иду појединачно већ у групама. Често на дернек скупа крену дернекције из два или више сусједних села. Прије почетка другог свјетског рата и првих десет до петнаест година послје његовог завршетка, преко Јања су, на дернеке који су одржавани у Купресу, Дувну и Лијевну, путовале и дернекције из сусједне *Жупе*. Те дернекције су се у Јању често придруживале јањским дернекцијама, те су на тај начин склапана међусобна познанства, и трајнија пријатељства.

У току прошлог рата, и поред ратних опасности и несигурности, дернекцијање Јањана није сасвим прекидано. То се дешавало само онда кад су мјеста у којима су одржавани дернеци била у рукама непријатељске војске. У то вријеме стока се најчешће трампила за жито, со или неки други прехранбени производ, а рјеђе се давала за новац, јер су новчанице биле нестабилне и несигурне. После завршетка рата настављено је редовно одлажење на дернеке као што се то чинило и пре рата. С тим у вези нису напуштени ни они обичаји који су били везани за дернекцијање у предратном периоду (спремање дернекцијског колача и вјеровања у вези с њим, испраћај и дочек дернекција, коначење дернекција код својих познаника и вечерња молитва, и сл.). Колико је дернекцијање ушло у традицију Јањана и колико је оно везано увијек за иста мјеста и исте дане у години, најбоље показује примјер јањских колониста у Војводини, који су, и поред велике удаљености од мјеста у којима су одржавани дернеци, у првим годинама колонизације, у камионима из Војводине догонили свиње на дернеке у Лијевно или у Дувно.

Као што је претходно наглашено, у оквиру овог предјела нема никакве пијаце нити било каквог устаљеног мјеста за дернекцијање. Међутим, у насељу Стројицама и селима Бабићима и Прибељцима, у току љета и јесени (али само за вријеме „велики(х) светаца“ и народних „зборова“ и „прослава“) постоје по-

172 „Не ваља“ да дјевојке једу дернекцијску храну која је са дернека враћена,“ јер им се сватови могу вратити“, тј. неће се удати.

времене пијаце, на које „јабучари“, „шљивари“ или „крушкари“ из сусједне Жупе — на сјеверу, и Скопља — на истоку, догоне воће на коњима и продају га овим становницима. У мјесту Стројицама, саставном дијелу села Тодорића, налазе се двије продавнице мјешовите робе и једна приватна кафана са малим рестораном. У селу Бабићима (које је редовном аутобуском линијом повезано са Шиповом и Јајцем и које већ сада почиње да поприма изглед мале варошице) налазе се три продавнице мјешовите робе, а у селима Јбуши, Чуклићу и Прибељцима — по једна. У селу Вагану се такође врше припреме за отварање продавнице мјешовите робе.

* *
*

У Јању су, прије другог свјетског рата, биле познате још неке врсте трговине, које су у послератном периоду или сасвим ишчезле или су на путу да ишчезну. Међу тим врстама трговине нарочито је била распрострањена продаја мјешовите робе, коју су из наших јужних предјела, Далмације и Херцеговине, доносили у Јањ, и продавале овим становницима, такозване *Каурке*.¹⁷³ Оне су овдје највише продавале: игле, „кукце“¹⁷⁴, „сељане“¹⁷⁵, затим решиму, гајтен, ширит, као и разне друге „дрангулије“. Са појавом продавница мјешовите робе, овдје је такав начин трговине постао сувишан.¹⁷⁶

Слично трговини мјешовитом робом, у Јању је, прије рата, била раширена и трговина „прњама“.¹⁷⁷ Прње су од ових становника откупљивали *прњари*, који су у Јањ долазили из Скопља или Јајца. Они су је касније, као сировину, препродавали одговарајућим фабрикама широм Југославије. Јањ је био погодан тржиште за куповину прња због тога што се овдје сва текстилна одјећа израђивала скоро искључиво у оквиру домаће радиности, тако да готово и није било прња од одјеће индустријске производње. Ме-

- 173 Сви становници који живе јужније од овог предјела (посебно Далматинци и Херцеговци) за Јањане су *Каури*. Да су их Јањани тим именом називали још од раније може се видјети и из појединих старинских пјесама и прича које су се одржале по јањским селима. Тако се, на примјер, прича како је војска Јанковић Стојана, на путу из Семина (код Прусца), па преко Јања и Купреса, без борбе прошла и преко Лијевна „крз љуге Турке Лијевњане“, и, „здраво и весело“, стигла „право у Котаре Каурима!“
- 174 Кукцем се овдје назива једна врста металне сапињаче (башлија) којом се причвршћују поједине врсте накита на женској одјећи и скопчавају дијелови ношње око тијела.
- 175 „Сељанима“ се овдје називају бобци које младе женске особе, посебно дјевојке и младе, носе око врата.
- 176 Посљедњи пут сам у Јању сусрео *Каурке* како Јањанкама продају ситну робу, приликом прикупљања грађе за овај рад, у њего 1968. године.
- 177 Подерани одјевни предмети који више нису за употребу или се носе само из нужде, овдје се називају „прње“.

Ћутим, како је у послеријатном периоду и у овом предјелу почела да се појављује одјећа индустријске производње, а смањује израда одјеће домаће производње, то је и овај начин трговине скоро сасвим нестало.

Доста чест предмет трговине у Јању, у предратном периоду, била је и „перајица“ (свињска длака). Перајицу су од Јањана откупљивали *перајичари*, који су, као и прњари, овамо долазили из Скопља и од Јајца. Перајица је употребљавана за израду разних врста четака, а тим послом су се бавиле многе занатлије из помонутих крајева. Послије завршетка другог свјетског рата, ова врста трговине је у овом крају скоро сасвим ишчезла.

Најзад, у овом предјелу је веома распрострањена још једна врста трговине, која је овим становницима била позната, нарочито прије прошлог рата. Ријеч је о трговини дуваном („шкијом“), којег по јањским селима продају *дуванџије*, које у Јањ пјешке долазе чак из Херцеговине. Ова врста трговине је, наравно, илегална. Сва настојања органа власти да је сузбију остала су безуспјешна. Одржавању ове врсте трговине доприноси и само становништво. Јањани врло радо пуше „шкију“ на лулу, па зато многи од њих одржавају потајне везе са дуванџијама.

Све поменуће врсте трговине које су у овом предјелу биле распрострањене прије другог свјетског рата, а које су по завршетку тог рата или сасвим ишчезле или постепено ишчезавају, нису имале, нити сада имају, неку значајнију улогу у привредном животу овог становништва. Ово се не односи на дернекџијање, јер је оно одувиком било и остало једна од најзначајнијих грана привређивања у овој привредно још заосталој предивној цјелини.

З а к љ у ч а к

Из цјелокупне материје о предјелу Јањ произлазе следећи закључци:

— да је ријеч о једној по многочему специфичној и у науци скоро непознатој предивној цјелини, која је смјештена у најзабаченијем дијелу западне Босне, далеко од значајнијих саобраћајница и градских средишта;

— да је природно оштро одсјечена од сусједних предивних цјелина, с којима је једино повезана уским планинским кланцима, док је са сјеверозападним сусједом — *Жупом* јаче повезана клисуром ријеке Јањ, и да је та њена природна изолованост од осталог свијета била једна од главних узрока многим специфичностима;

— да јој се природне границе сасвим подудару са етничким границама и да у оквиру тих граница живи српски живаљ, кога његови сусједи зову посебним именом — *Јањани*. Данашње

границе предјела не подударaju се сасвим са његовим границама из прошлости, које су обухватале цијело сливно подручје ријеке Јањ, која протиче средином предјела;

— да предио од 1953. године административно припада комуни Шипово;

— да у геоморфолошком погледу представља једну уздигнуту висораван, коју ријека Јањ, правцем југ — сјевер, дијели на два дијела: западни — више кречњачки и безводан, и источни — нешто мање кречњачки и, исти тако, мало богатији изворском водом. Просјечна надморска висина цијелокупне висоравни, без њеног планинског обода, износи око 900 — 1000 m, а обод се изнад ње диже још за 300 — 400 m у просјеку. То све скупа овом предјелу даје изглед уздигнуте дубодолине, па се за њу у народу често може чути назив *Јањска долина*, или *Јањски до*.

— да има планинску климу, која је најизразитија по планинском ободу, док је нешто умјеренија у уској долини ријеке Јањ и да у предјелу не постоји никаква метеоролошка служба, па је све оно што је речено о клими дато на основу личних запажања аутора и усменог казивања старијих људи на терену;

— да читав предио оскудијева у површинским водама, а посебно западни дио висоравни, те да се у љетним мјесецима, кад наступе суше, снабдијевање водом људи и домаће стоке обавља на разне начине (вода се најчешће пије из бунара, дрвених корита испод стреха у кошара, из *каменица*, чак и из локава намијењених појењу домаће стоке, и сл.). Недостатак воде посебно погађа домаћу стоку, која у љетним мјесецима преваљује велике раздаљине до „појила”, па се то негативно одражава на њен квалитет. А домаћа стока је овдје главни извор новчаних прихода становништва; сточно бубриво још и данас највише се употребљава за гнојење ораница, док крупна стока (волови и коњи) представља незамјењиву радну снагу у свим селима Јања;

— да је природни вегетациони покривач унутрашњег дијела ове висоравни веома сиромашан, док јој је обод обрастао бујном вегетацијом. Од шумског дрвећа, на висоравни се сусреће: храст, јавор, јасен, граб, клен, буква, липа и др., док од нижег, жбунастог раслинства преовлађује трње, лијеска, шип, глог, закржљали граб и клен, итд. Обод висоравни је прекривен четинарским дрвећем (смрча, јела) са помијешаном бјелогорицом, гдје се највише истиче буква, дивље трешње, дивље крушке и др. У шумама по ободу живи скоро сва познатија дивљач наших високих планина, а већина те дивљачи сусреће се и у унутрашњости висоравни;

— да у предјелу нема ниједног индустријског објекта, те да је, све до данас, основно занимање овог становништва пољопривреда, гј земљорадња и сточарство. Ове двије пољопривредне гране толико су међусобно повезане да је једну без друге скоро немогуће замислити;

— да је у вријеме постојања већег броја породичних задруга сточарство у овом крају било развијеније него данас, јер је задруга могла да обезбиједи чобана за сваку врсту домаће стоке, док то нису у стању да чине ситна домаћинства, а у периоду турске управе, турски порески систем је стимулативно дјеловао и на ширење задружног живота (јер се порез плаћао по кући) а тиме и на пораст сточног фонда;

— да је са процесом распадања породичних задруга у Јању — који је био нарочито изражен у току другог свјетског рата и последице његовог завршетка, као и усљед друштвено-политичких и економских промјена које је тај рат проузроковао — сточни фонд у овом предјелу почео нагло да опада;

— да је сточарство у овом крају веома стара грана привреде, на што упућују многи знаци, као што су бројна имена појединих врста стоке (нарочито оваца), гдје свако грло стоке има своје име, а та имена се дају на основу спољашњих знакова појединих грла или на основу доласка неког грла „на овај свијет”, и сл. Однос становништва према домаћој стоци, његова љубав према њој, затим разни вјерски и други обредни обичаји везани за стоку, подражавање ономатопејских гласова те стоке, као и дивљих животиња, изговарање појединих ријечи у вези са тим подражавањем или „јављањем” (вабењем) те стоке, те употреба многих од тих ријечи и у људском говору — све то, као и још много шта друго, упућује на закључак да је сточарство у овом предјелу веома стара грана занимања становништва;

— да је сточарство у овом крају екстензивно. Стока се љети напаса на планинама (на „државној испаши”) затим по сеоским „прогонима”, а кад се ливаде и жита дигну, и по имањима сеоских домаћинстава, док јој се зими даје „лића” (сијено, слама и др.); која се у току љета припрема за зимницу;

— да домаћинства која немају довољно чобана за чување стоке ступају у смијес и тако рјешавају тај проблем у току љетних мјесеци;

— да ступајући у смијес ова домаћинства истовремено ступају и у сувоз, ради заједничког обављања неких пољопривредних послова (орање, превоз љетине до кућа, итд.), што представља посебан облик задружног живота, за разлику од оног какав сусрећемо у породичној задрузи. Ово уједно говори и о томе да се постојаност патријархалних породичних задруга у таквим природним цјелинама као што је Јањ не може објашњавати само „навиком” тих становника, чему су склони да повјерују неки аутори, већ њиховом животном потребом;

— да љети домаћа стока ноћива у торовима ради гнојења земљишта и да се поред торова налазе *чобанске колибице* у којима чобани ноћивају;

— да оvdје постоје двије врсте чобанске колибице: непокретна и покретна, од којих ова друга, према мишљењу Твртка Канаета, датира (на Балкану) још од XVI вијека, а можда и од-

раније, и данас је скоро непозната у нашим крајевима;

— да се у вријеме великог броја породичних задруга, које су овдје биле заступљене, стока као „прђија” појединих чланова задруге давала у другу кућу на чување, тако да се во давао на „изор”, а крава на „кесим”;

— да се, према изгледу рељефа, у Јању могу издвојити три основна појаса ораничних површина: најнижи појас, који се поклапа са алувијалним равнима јањских ријека; затим средњи појас, који лежи на висоравни, и највиши појас — на планинском ободу. У првом појасу од житарица се највише сије кукуруз и пшеница, а затим јечам и овас; овдје најраније дозријевају жита у овом предјелу. Ту најбоље успијева средњоевропско воће у Јању, међу којим се истиче шљива. У другом појасу, због оштрије климе и сиромашнијег земљишта, мање се гаје кукуруз и пшеница, док су главне житарице јечам, пиревина, раж и зоб. Гајење воћа овдје је незнатно, тако да његово учешће у исхрани становника који живе у овим селима није потребно ни спомињати. У овом појасу има знатно више заједничког сеоског земљишта (тзв. „државна испаша”) него у првом појасу, што значи да се и сточарству поклања већа пажња него у селима првог појаса. Трећи појас је претежно сточарски. Од земљорадничких производа у њему се највише сију кромпир и купус, а од жита — јечам, зоб и раж. Кукуруз и пшеница овдје не успијевају;

— да се земљиште у овом крају још и данас обрађује на примитиван начин, те да је технички ниво пољопривредног радила (које је пртежима приказано, уз објашњење) веома низак. Дрвена кола и „сане” су једина превозна средства љетине, а вуку их волови и, тек у најновије вријеме, понека домаћинства у кола упрежу, скупа са воловима, и коње;

— да је почетак сваког посла пропраћен разним обичајима и да постоје дани у години када „не ваља” започињати никакав посао. Много се води рачуна о томе да се пољски послови не обављају на дан неких „светаца”, посебно оних „велики(х)”, како би љетина била сачувана од невремена;

— да је овдје раширено гајење двије текстилне биљке: конопље и „кетена” (лана), од којих се гајење ове друге биљке постепено напушта, док се конопља гаји у сваком јањском селу, а до прије десет година гајило ју је свако домаћинство и свака породица. Од ових текстилних биљака, за чију је прераду потребан веома сложен и дуг технолошки процес у оквиру домаће радиности, израђује се *без* (платно), који се користи за израду рубља и неке друге одјеће;

— да се упоредо са припремањем хране и других животних намирница за људе припрема и зимница за домаћу стоку. У вези са количином припремљене сточне хране за зиму, оставља се, адекватно томе, и одговарајући број грла стоке да презими, а преостала грла стоке продају се на дернецима или кољу, а затим се месо суши и оставља за зимницу;

— да оvdје постоје три облика земљишних односа: приватни земљопосјед, „колониистичка земља” којом располаже општина, и, на крају „државна земља”, или заједнички сеоски неподијељени земљопосједи. Првих година после другог свјетског рата постојао је и четврти облик земљопосједа — задружна земља. Она је припадала сељачким задругама које су биле формиране у појединим јањским селима, а које су се распале већ 1953. године.¹⁷⁸

— да се приватни посјед прије другог свјетског рата често проширивао на рачун сеоског посједа, а да данас за то нема никакве потребе, јер многе сеоске породице нису у стању да у цјелини обраде ни постојећи властити земљопосјед;

— да се данас може јефтино купити земљиште, али да се земља слабо купује, јер „младеж” „побјеже” са села и настани се по градовима, па на селу осташе претежно старци, којима је снага „на измаку”, те нису у стању да обраде веће површине земљишта;

— да су оvdје очувани трагови заједничке сеоске својине

— да је Јањ у прошлости уживао аутономију, што се може видјети и у пописним турским дефтерима који се односе и на овај предјел и у којима се спомињу и баштине, и да се у тим дефтерима може пратити и процес исламизације хришћанског (српског) живља који је настањивао ово подручје;

— да је ово становништво у једном периоду турске владавине од пореза плаћало влашку филурију и да је, према томе, уживало статус влаха (тј. слободних сељака), а имало је и своје кнезове и примићуре. Висина филурије износила је 150 акчи по кући годишње. Другог пореза оvdје тада није било;

— да се касније у ондашњим границама територије Јања појављују читлуци, а затим беглуци, на чијој земљи живе и раде бројни кметови. Пописи које је на територији Босне и Херцеговине спроводила аустроугарска управа 1885, 1895. и 1910. године најбоље говоре колико је које јањско село имало кметова који су обрађивали туђу земљу.

— да је скоро у свим селима Јања било и „својака”, који су имали своју земљу, са изузетком села Бабића, гдје скоро и није било породице која је живјела на својој земљи;

— да је аграрном реформом 1919. године беговска земља подијељена домаћинствима која су је углавном до тада обрађивала, а нису имала властиту земљу и да су данашња земљишна имања Јањана претјерано испарцелисана и разбацана, а неке парцеле су и веома удаљене од кућа. Један од главних узрока те распарча-

178 Милорад Васовић у студији *Привредно-географска проматрања Раље и Лезаве*, Зборник радова САН ХЛЛ, Географски институт књ. 9, Београд 1954, стр. 88, такође наводи да се и у тој области, у послјератним годинама, појавио нови облик земљишне својине, назван „задружна земља”. Даље се из поменутог студије види да се и код становника те области за заједничку земљу употребљава термин „државна земља”.

ности земљопосједа лежи и у начину диобе беговске земље овим породицама, као и у куповини земље и приграђивању дијелова заједничке сеоске земље;

— да се Аграрна реформа, извршена послје завршетка другог свјетског рата у новој Југославији, одразила и у овом крају, премда овдје скоро и није било породица чија је земља дошла под удар те реформе. Аграрна реформа се у Јању одразила на други начин. Велики број борачких породица из свих јањских села добио је земљу у Војводини, па је тамо, одмах по завршетку рата, колонизиран, а њихова земља у родном крају — која је најприје била укључена у тада формиране сељачке радне задруге а послје распадања тих задруга прешла у руке општине — омогућује оним јањским породицама које живе у овом крају да, куповином те земље по веома ниској цијени, прошире свој земљопосјед и на тај начин побољшају материјалне услове живота;

— да је прије прошлог рата одавде одлазила на сезонске радове у Војводину у бербу кукуруза искључиво мушка радна снага и да је један дио мушке радне снаге одлазио и „на рад” у Београд. Одлазак у бербу кукуруза у Војводину настављен је и послје завршетка рата, а одлази се и данас. На рад сада не одлазе смо мушкарци већ и жене. Радна снага, и то она најјача, стално одлази „на радове” у разне крајеве Југославије, а у посљедње вријеме и на привремени рад у иностранство;

— да у овом крају постоји подјела послова на „женске радове” и на „мушке радове”. Женски радови су бројнији од радова оних које обављају мушкарци, али и једни и други су тешки и њима су одрасли окупирани свакодневно „од сунца до сунца”;

— да се жене старају о изради одјеће, како женске тако и мушке, али да им у плетењу мушких одјевних предмета помажу и мушкарци, посебно чобани;

— да се израдом дрвених предмета, посебно пољопривредног и другог радила, баве искључиво мушкарци, а да у пољским пословима, изузев косидбе, која се убраја у мушке послове, скоро равномјерно учествују и жене и мушкарци;

— да се и на текстилним и на дрвеним предметима израђују разни орнаменти („шаре”) и да ти орнаменти, који су израђени претежно у геометријској техници, упућују на далеку старост;

— да су саобраћајне прилике у овом крају још и данас веома примитивне и да доминантну улогу у унутрашњем саобраћају имају: носачки (пјешачки) саобраћај, затим товарни саобраћај и запрежни, или теглећи саобраћај. Ове врсте саобраћаја су на снази и у вањском саобраћају, али је у новије вријеме уведена и редовна аутобуска линија између овог предјела и управног средишта комуне — Шипова;

— да је у плану изградња ауто-пута „Симела Шолаја”, којим треба да се споји Шипово са Купресом преко овог предјела,

али да се још не назире почетак радова на овом ауто-путу, а камоли крај његове изградње;

— да је, по свему судећи, све до појаве модерног саобраћаја, Јањ био познатији и по неким путевима који су преко њега водили далеко изван његових граница него данс. Тако, на примјер, кроз Јањ је у римско доба водио дио познатог „Соларног пута” (овдје још познатог под називом „Паклински пут”), чије сам трагове покушао да прикажем и на приложеним фотографијама. Па и у доба турске владавине Јањ није био сасвим изолован од важнијих саобраћајница. Преко њега је водио дио Великог босанског друма, што се може видјети из Курипешићевог Итинераријума, куда је овај познати путописац, на путу за Цариград 1530. године, прошао скупа са посланством цара Фердинанда.

— да је појавом модерног саобраћаја овај преддио заобиђен и остављен „у куту никоме на путу”, што се морало дубоко одразити на цјелокупни привредни и, уопште, материјални и духовни живот овог краја. Управо у овој изолованости предјела од свијета, по мом мишљењу, треба тражити основне узроке зашто су овдје, у интактном облику, тако добро очуване многе народне творевине материјалне и духовне културе ранијег становништва, какве ријетко гдје сусрећемо на територији Босне, а вјероватно и изван ње. Према томе, Јањ се с правом може назвати „живим музејом старина” које још живе и које се као такве могу на лицу мјеста видјети и проучавати;

— да је модерно доба тек почело да нагриза ове старине и да им пријети опасност да у догледно вријеме незапажено ишчезну;

— да је традиционално дернекцијање Јањана још на снази, али да постепено опада, и то највише због тога што на селу остају већином старци, који нису у могућности да узгајају већи број грла домаће стоке, нити физички могу подносити тако далеки пут пјешачења од својих до дернека, јер се сви дернеци одржавају у мјестима која су знатно удаљена од овог предјела;

— да у самом предјелу не постоји никаква цијаца нити се зна да је кад постојала.

На крају, међу бројним привредно-географским проблемима овог краја, који су из цјелокупне изложене материје у овом раду доста уочљиви, мишљења смо да би посебно требало издвојити четири проблема и дати им првенство у њиховом рјешавању. То су: 1. Проблем снабдијевања водом људи и домаће стоке, нарочито оних села која леже на западном дијелу Јањске висоравни;¹⁷⁸ 2. проблем спољашњег и унутрашњег саобраћаја; 3. про-

179 Села на источној висоравни боље су снабђевена водом него села на западном дијелу висоравни, јер имају два водовода и неколико сталних извора који не пресушују.

блем продаје домаће стоке, с обзиром на то што у самом предјелу нема никакве сточне пијаце, па се стока продаје на дернецима далеко изван предјела и 4. проблем како зауставити нагли одлив радне снаге, која тражи запослење изван овог предјела, што је довело до пораста броја старачких домаћинстава у скоро свим јањским селима, а што, пак, има негативне посљедице на цјелокупну пољопривредну производњу овог краја.

Први проблем би се бар дјелимично могао ријешити уколико би се једним водоводом вода из Јањског врела спровела на западни дио висоравни, јер би то, по мом мишљењу, било најбоље и најреалније рјешење. Тиме би се спријечила и разна трбушна обољења која се појављују код становника ових села због пијења воде чак из локава за појење стоке, и из каменица, у току сушних мјесеци кад кише изостану.¹⁷⁹ Други проблем, бар што се тиче јачег отварања овог предјела према свијету, био би доста ублажен, иако не сасвим и ријешен, кад би се коначно реализовала изградња поменутог Ауто-пута „Симела Шолаја“ на потезу Шипово — Купрес. Тај би пут допринео, поред осталог, и валоризовању неких знаменитости овог предјела, као што су многобројна „мраморја“, живописни слапови звани *Отоке*, на ријеци Јањ, Ваганска пећина недалеко од села Вагана, поред које овај пут треба да пролази, лов на дивљач која се крије у пространим шумама планинског обода овог предјела, итд. Трећи проблем захтијева што хитније отварање сточарске задруге на територији Јања, која би откупљивала домаћу стоку макар и по нижим цијенама него што су оне по којима се стока продаје на дернецима који се одржавају далеко од овог предјела. То би стимулативно дјеловало на пораст сточног фонда, а посебно би се уштедело драгоцјено време — нарочито у љетним мјесецима кад су пољски радови у јеку — које се изгуби приликом гоњења стоке на дернеке и при повратку са дернека кућама. Што се тиче четвртог проблема, сматрамо да би се он могао макар ублажити уколико би се приступило подизању бар мањих објеката дрвне индустрије на територији овог предјела, јер би се тиме смањило одлив дрвета из пространих јањских шума, које се камионима транспортује до неких центара дрвне индустрије изван овог предјела, и пружила могућност радној снази из јањских села да нађе запослење у свом ужем завичају.

180 Љета 1973. године, за вријеме мојих редовних проматрања овог предјела, нашао сам се и у селу Вагану. Том приликом мјештани су ми испричали један потресан догађај. Наиме на неколико дана прије мог доласка, једна чобаница из овог села чувајући стоку на „испази“, напила се воде из једне каменице. Одмах после тога осјетила је јаке болове у трбуху. Након неколико часова она је умрла. Према причању мјештана који живе на овом безводном дијелу висоравни, слична обољења од пијења нечисте воде оваје су редовна појава. Нису рјетки случајеви да таква обољења проузрокују и смрт.

Не сматрамо да смо овим исцрпили најглавније проблеме који муче овај предјео. Још мање смо увјерени у то да смо дали најбоље приједлоге за њихово рјешавање. Али се надамо да ће све оно што је речено о овом предјелу, о његовим проблемима и специфичностима, побудити интерес свих оних који су најнадлежнији да их рјешавају, као и оних којима су поједине његове специфичности од посебног прије свега, научног интереса. А то управо и јесте основни циљ овог рада.

JANJ

(The Reigon in Bosanska Krajina)

ECONOMY, ERGOLOGY AND TECHNOLOGY

(Anthropo-Geographic Considerations)

Janj is a naturally separated region in the Bosanska Krajina area in which, thanks to a great distance from towns and important roads, traditional life, primitive agriculture and cattle-breeding have been preserved. This is also the reason that this region remained unknown to research-workers, although it is very interesting from that standpoint.

The relief is mountainous with altitude of 900 to 1000 meters above sea level. The land is in fact a waterless calcareous plateau surrounded by wooded mountains of which the highest is mount Veliki Vitorog, 1970 meters above sea level. The plateau extends in the South-North direction with the river Janj-valley in its centre, the name of which was given to the entire region. The climate is continental and snow can fall every month that has the letter „r” in its name. There is a great shortage of water and this is one of the greatest problems of the population. Flora of the plateau consists of low plants: hazel-tree, thorn, hawthorne, dog-rose, hornbeame and other bushes. Here and there high trees are visible: oak-tree, maple-tree, ash-tree, common maple, wild pear-tree, wild cherry-tree, beech-tree lime-tree etc. Confier trees are to be found at the mountain edge where juniper trees predominate, while pine-trees and fir-trees are less frequent. Among game, wolf is especially dangerous as it attacks sheep and cattle.

Cattle-breeding and agriculture are the main occupation of the population, and the main source of profit. Although these two occupations are parallelly developed, cattle-breeding has, however, more advantages. Thus, a man of good standing is considered to be the one who owns a large number of domestic animals, not the one with the largest acreage of land. Land is still tilled with the aid of cattle-power and fertilized with cattle-manure. Cattle, wool and skin are processed at home to be used for clothes and footwear. During the summer cattle are taken to pastures, and shepherds live in very primitive stationary or mobile huts, resembling nomadic tents. The winter cattle are kept in stables and are fed with hay, straw, mazestalks and lichen. Families which do not have a sufficient number of shphards for different domestic animals join and hire a guard for each sort of animals. At the same time these families join their assets and manpower to cultivate fields and carry out other work. This phenomenon is one of the last signs of common life in a family community proving that family life among members of a family community has not completely disappeared after the separation of its members.

Agriculture is practiced in three relief-zones. The lowest zone consists of alluvial areas along the rivers in which maize and wheat are cultivated, as well as prunes, pears and apples. The second zone is a waterless calcareous plateau divided by the river Janj-valley into the West and the East plateau. Winters are very severe and therefore barley, rye, oat, buckwheat and millet are cultivated. Cultivation of fruits is rare. Cattle-breeding predominates in that zone. There is a lot of „state land” on which sheep and cattle graze during the summer. The third zone consists of wooded mountainous edge with pastures in which only very resistant cereals can survive: rye, barley and oat, as well as potatoes and cabbage. Cattlebreedings is the main occupation of the population in that zone.

All agricultural and cattle breeding activities are followed-up and accompanied by special customs, originating from ancient times when magic rituals had to humour evil spirits and demons and ensure good fruit and an abundant harvest. Therefore some agricultural work is not performed on certain fest days, in particular on those dedicated to „great” saints.

For the manufacture of clothes two textile plants are described in the and flax. The cultivation and processing of these plants are described in the article, this being a long and complex process, and very interesting for studies. In this isolated region the population makes clothes of natural wool, hemp and flax, in spite of the fact that we live in an industrial era. Tools are also home made. The work is divided into „man work” and „woman work”.

A large part of the article is dedicated to agrarian relations. Three forms of these relations are pointed out: private land, colonised land and state owned land (common rural non-divided land). Immediately after the Second World War common land was also formed. Since many families migrated to Vojvodina immediately after the Second World War, families which remained at Janj could easily obtain new land. However, this did not happen because the young people leave the villages, and there is not enough people to cultivate it.

Strong traces of common rural properties are still visible at Janj. This is also one of many specific features of this region interesting for research and study.

On the basis of some sources it is evident that the region of Janj was semi-autonomous in the past.

During the Ottoman domination the population of Janj lived on the lands of noble Turks. According to Turkish documents of the XVIth century the population had a status of free peasants who paid the Turkish authorities about 150 „akči” per house a year. After the agrarian reformation of 1919, these lands passed into the hands of the population which cultivated it.

Between the two world wars many people went for seasonal work to Vojvodina during the maize-crop in order to compensate the lack of food. This habit continued after the Second World War.

In conclusion of the article, the following four problems which need a quick solution are emphasized:

1. The problem of water supply for the population and the animals.
2. The problem of linking-up this region with neighbouring regions and the world in general.
3. The problem of cattle which have to travel long distances to pasture (Livno Duvno, Donji Vakuf, and even to Dalmatia).
4. The problem of the migration of the young population.

The article also comprises some suggestions for the solution of these problems.

Архитект Јован КРУНИЋ

Н О В И П А З А Р

о урбаној структури и архитектури старе куће

Сасвим је сигурно да се данашњи изглед, урбана структура и архитектура Новог Пазара не може довести у везу са старим Расом. Па ипак, чињеница је да су та два блиска локалитета и врло супротна садржаја не само асоцијативно повезана. Рас је предак Трговишта, а Трговиште је српски средњовековни оригинал потоњег турског Пазара, касније и обновљеног, дакле Новог (Јени) Пазара.

Занимљиво је како се са променом карактера насеља померао и његов локалитет, од извора Рашке до ушћа Јошанице у њу, око 8 km раздаљине према истоку (сл. 1).

Првобитно погранично византијско утврђење Рас¹, доласком српских племена, претвара се у жупско средиште области која ће се касније развити у моћну српску средњовековну државу. Гиљфердинг упоређује реч рас са старим руским кореном рос или рс.² А. Еванс³, међутим, претпоставља да је назив Рас, Раса дериват имена римског утврђења Arsa, чије би остатке требало тражити у оквиру тога локалитета.

То војно-политичко српско средиште претвара се касније у трговачко, сели се према истоку и добија ново име: Трговиште. Друга дислокација се обавља у доба Турака, концем XV века, ка ушћу Јошанице у Рашку. Тада му освајач и име прилагођава свом језику и варош ће од тада бити позната као Јени Пазар.

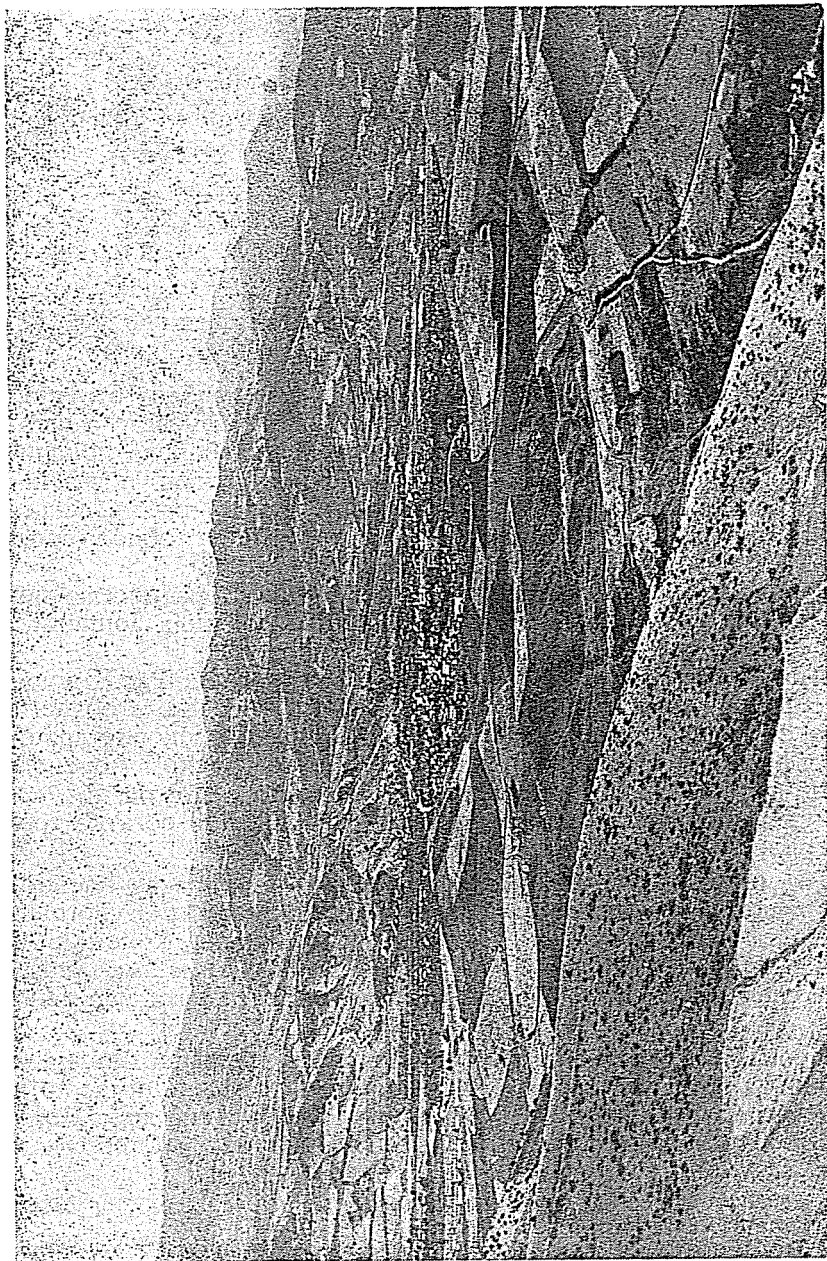
Нови Пазар је био важна трговачка експозитура Скадра и Дубровника. Био је насељен Дубровчанима и Млечићима, који су чак негде у граду имали и своју капелу.⁴ У турско доба Нови Пазар је имао најјачу чаршију између Призрена и Сарајева и

1 К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951, стр. 54.

2 А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* Сарајево 1972, стр. 126.

3 А. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*. Westminster 1885, књ III/IV, стр. 54.

4 Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд 1911, књ. III, стр. 1155.

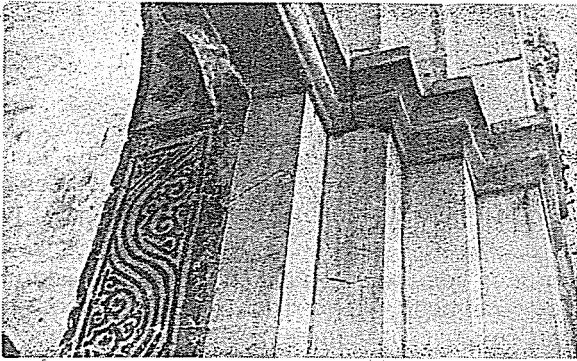
Слика 1 — Нови Пазар, погледа на град и околину са остатака манастира Бурђиви Ступови

Дубровника и Ниша. Дубровачка колонија се одржала у граду све до половине XVIII века.

Град је, међутим, у току своје историје и страдавао. Био је два пута спаљиван и рушен: једанпут око 1689. године, за време велике сеобе, а други пут га је Караборђе спаљивао на почетку првог српског устанка. Но град се врло брзо опорављао, али неповратно губио српско староседилачко становништво.

Као важно место на трговачком путу за Босну, Нови Пазар је коначно изгубио значај анексијом Босне од стране Аустрије, 1908. године.

Историјске чињенице, међутим, нису имале никаквог утицаја како је већ речено, на данашњи урбани склоп или карактер зграда Новог Пазара, у смислу да је његова најранија историја оставила каквога трага. Грдско становништво је потпуно измењено. Све су то само асоцијације, везане не за сам град него за његов локалитет. Али немогуће је игнорисати их, јер су те историјске чињенице удариле печат целој тој области. Стара Рашка је, између осталог, и зато најзначајнија и најкарактеристичнија територија наше земље. У њој је још живо, али још недовољно испитано, оно што је аутентично и карактеристично за нашу архитектуру. У овој области су се укрстила два фатална утицаја из наше историје: утицај Истока и утицај Запада. Није то гранична линија домета двају царстава него површина на којој су се преклопиле две цивилизације и на којој су се очували трагови њихове синтезе (сл. 2).

Слика 2 — Преклоп утицаја исток — запад изражен у детаљу архитектуре цркве манастира Сопoћана, из XIII века: византијски ентеријер у романском екстеријеру

ПОСЕБНОСТИ УРБАНОГ ТКИВА ГРАДА

Варош је смештена у пољу, надморске висине 500 m на споју двеју река: Рашке и Јошанице. Са севера и југозапада, па и са истока, дижу се стрмо изохипсе, те се у непосредној близини града већ пењу на више од 700 m (сл. 3).

У својој целини, по урбаној структури, варош представља збир појединачних групација — махала, добро пласираних у зеленилу, којима доминира узвисина са Старим градом у центру — акропола града. Те посебне групације — махале, надовезане су на главну жилу града, правца југ — северозапад, Улица 29. новембра, у којој је смештена та, према Цвијићу, чувена новопазарска чаршија „дугачка око 800 метара и иде попречке преко целог централнога поља и реке Рашке; то је типска турска чаршија, поглавито од дрвених дућана и ћепенака, изнад којих је дрвен кров, подупрт дрвеним стубовима, и тако је с обе стране знатан део пазара наткривен. Те наслоне зову с а ч а ц и м а, и због њих се може у чаршији и по рђавом времену угодно и куповати и продавати”.⁵

Тешко би се без података и подробније анализа градског ткива могло установити развојна линија града. Да ли је најстарији део центар, око старога града, укључивши ту и околину Алтун Алем џамије — на југу, блиску околину Араб и Ејуп-бегове џамије — на северу, и околину Малајске џамије — на северозападу. Карактеристичан је назив најсевернијег дела града, око цркве, Варош-мала. Као да би то могла бити стара варош. Ознака варош-мала, уопште узевши, даје се оном делу града, где станују хришћани. Било би веома корисно установити где је била лоцирана стара дубровачка капела. Према типу кућа и начину смештаја, стари део града би могао бити и око џамије Парице (Сарајевска и Рифата Бурџевића улица). Свакако да су новијег порекла делови града звани: Хаџет, Мухаџир, Циганска мала и Луг — у југозападном делу града, а вероватно и део звани Поток — на крајњем северу вароши.

Својим положајем, на падини оријентисаној ка југоистоку истиче се насеље око Букреш-џамије.

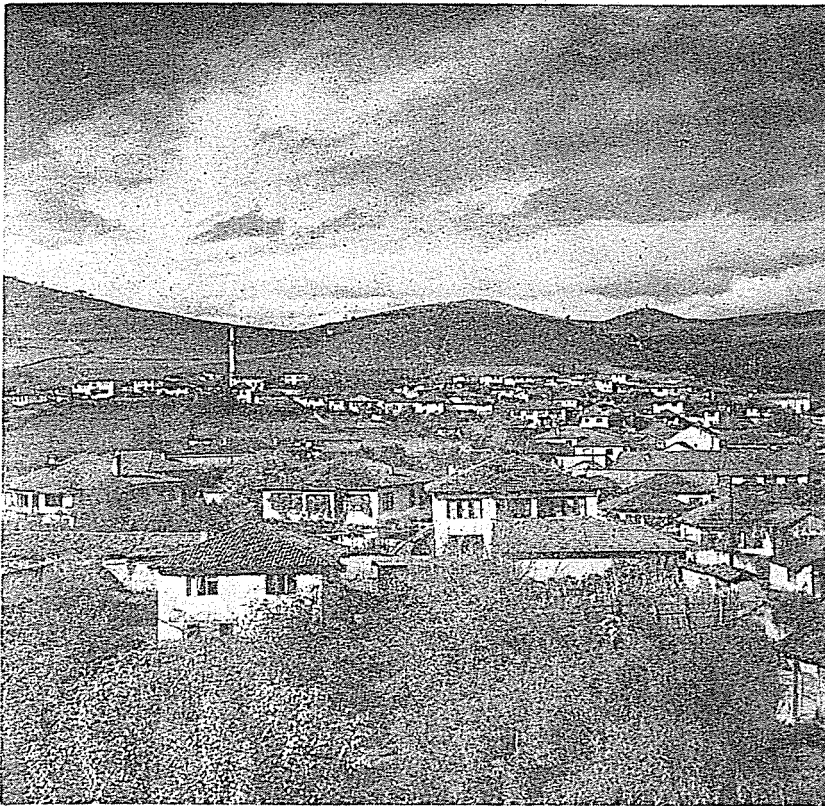
За структуру ткива старога града карактеристична је одељеност чаршије од стамбених махала. Одмах се уочава и огроман удео зеленила у градском ткиву. Поједине градске целине одељене су не само рекама него и великим зеленим површинама (сл. 4).

Пада у очи и велики број џамија (има их више од двадесет). Све оне су прецизно оријентисане својом осовином ка југоистоку, тако да се могу разазнати у плану и без посебне ознаке. Све су квази равномерно распоређене по махалама, тако да својим минаретима представљају реперне тачке распрострањености градског ткива.

Величина парцела и блокова, на први поглед, изгледа доста произвољна, али се затим уочавају два стандарда: облик и величина парцела уз улицу: Рифата Бурџевића, Деде Шеховића, Коче Шабана и Сарајевске и величине парцела у гушће настављеном делу вароши, око улица Вишеградске, Херцеговачке и

5 Ј. Цвијић, *Наведено дело*, књ. III, стр. 1156.

Слика 4 — Део града сав урастао у зелене површине

Граховске. Симптоматични су ови називи улица. Они одају порекло њихових становника. То значи да је тај део града насеље мухацира из Босне и Херцеговине, који су се овде почели насељавати вероватно после аустријске окупације Босне, дакле после 1878. године или после њене анексије, 1908. године. Према томе, тај део града, који се надовезује са југозапада на комплекс старога града, би био новијег порекла (Сл. 4а).

Уочава се извесна правилност блокова, наслеђених на јужни део главне градске окоснице, око Алем Алтун џамије. Уједначена дубина ових блокова износи око 80 м. Дубина блокова североисточног дела града, око Улице Стевана Немање и Улице 8. марта, правца скоро север — југ, износи око 140 м. Средња величина парцела износи око 18×44 м. (сл. 5).

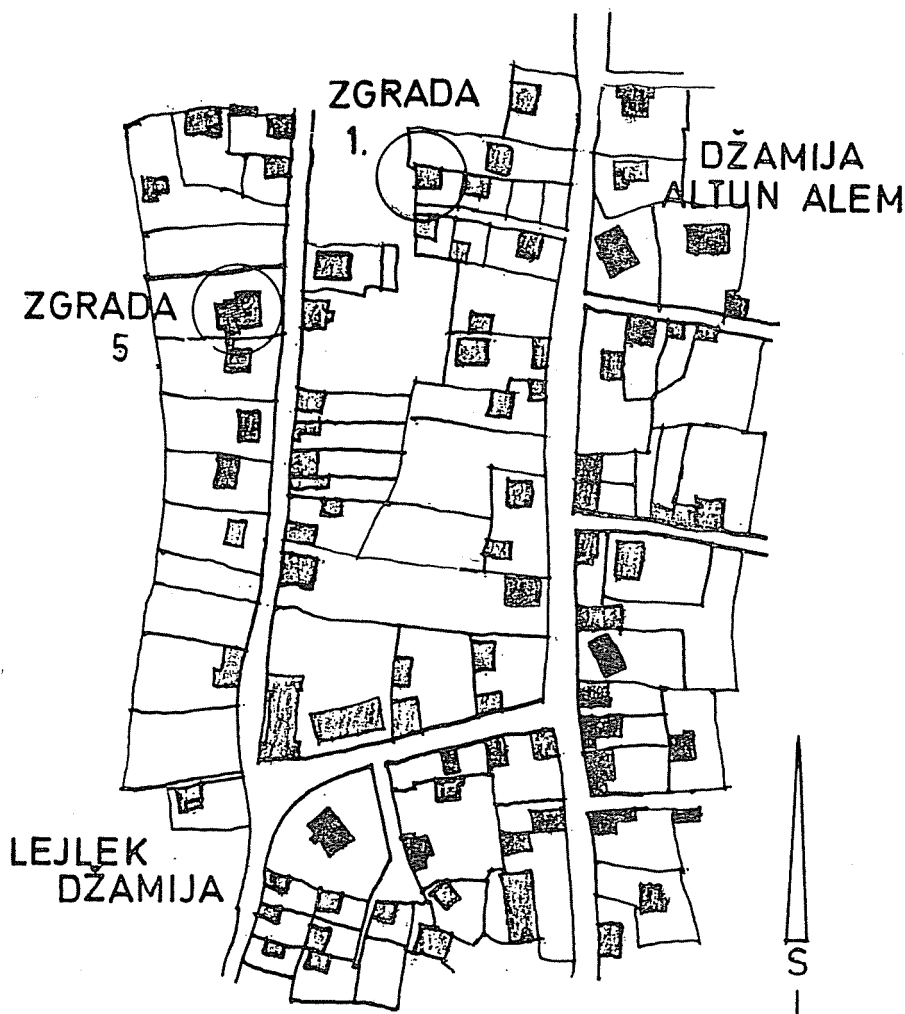
Зажељена оријентација зграда за становање је југ и исток, као што је то обичај у муслиманском свету. Док је, на пример, у Улици Рифата Бурџевића, која има смер — исток — запад, главна стамбена зграда увек одмакнута од уличне линије, и са

Слика 4а — Изглед уличног паноа прилаза граду са крајње периферије

северне и јужне стране уличног паноа, а на уличној линији су остале само споредне зграде, у Сарајевској улици, истога смера, главне стамбене зграде јужног уличног паноа постављене су на регулациону линију улице. Али, кућа је са стране улице потпуно без отвора, као да је окренула леђа улици, а лице — према дворишту, односно југу. У северном уличном паноу, пак, главне стамбене зграде одмакнуте су од уличне линије у двориште да би тиме добиле простора ка јужној страни и истовремено се изоловале од живота на улици.

Кућа у Новом Пазару, је, дакле, лоцирана и оријентисана према извесним принципима, тј. према свесним и унапред постављеним захтевима. Ти захтеви су били диктирани нормама уобичајеним у муслиманском свету: оријентисати кућу према светилишту у Меки и изоловати живот породице у њој и од улице и од суседа. Како је, према географском положају наше

Слика 5 — Ситуациони план дела града око Аатун Алем-џамије. Правилност блокова. Смештај и парцелација групе кућа испод Лејлек-џамије потпуно савременог микроурбаног склопа

земље, страна света Меке тачно југоисток: фаворизована страна света по принципима модерног урбанизма, куће у Новом Пазару као да су а ригорозно лоциране по савременим принципима. И изолација станова од саобраћаја и буке је исто тако савремени принцип. Држећи се својих норми, стари мајстори су постигли и савремени квалитет.

Спонтана законитост при локацији зграда одразила се, дала је карактер и склопу градскога ткива. Једна од консеквенци тен-

денције изолованости кућа од улице јесте губљење њеног значаја. Улица је постала само прилаз стану — кући, а не и пролаз. Тако се појавила нова категорија улице — „ћорсокак” — слепа улица. Ти ћорсокаци нису само „слепи” у смислу пролазности кроз њих него и буквално: улични панои њихови немају прозорских отвора. Једини отвори су улазна врата (сл. 5а).

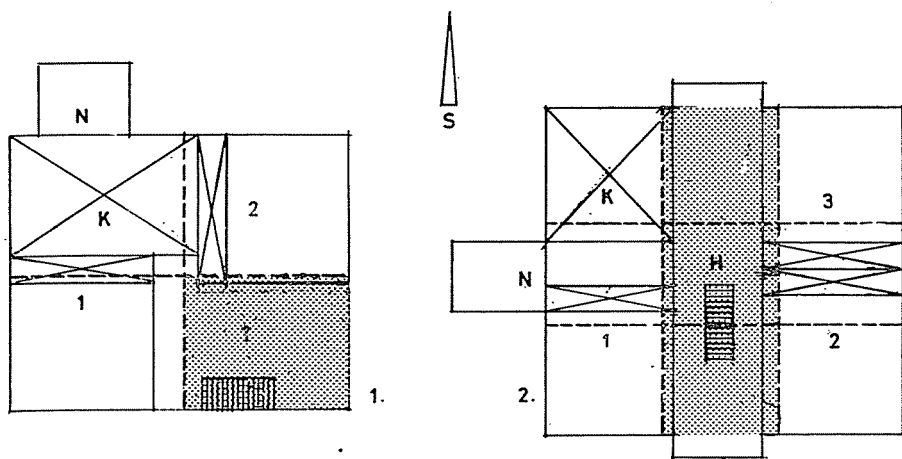
Слика 5а — Специфични елемент урбане структуре града: слепа улица преко пута Алтун Алем-џамије. Велики ефект у малом потезу (прилаз зграда означеној са 1. на слици 5, која је детаљно приказана у прилогу I)

ТИПОВИ ЗГРАДА

Нови Пазар има изразиту не само урбану структуру свога ткива него и изразит и особен тип старе градске куће.

По изразитости облика, богатству опреме, по начину смештаја, најзанимљивије старе зграде у граду смештене су око Паричке џамије, у Сарајевској улици, дуж улице Рифата Бурџевића и Деде Шеховића; затим око Алтун Алем џамије, у улицама Османа Букића, Граховској и Херцеговачкој. Понека изразита стара зграда запажа се и уз Јошаничку обалу.

Концепт плана свих старих зграда у вароши може се свести, у ствари, на само две основне схеме основе: једна је асиметричног карактера „на глагол”, и друга симетричног плана и масе, са попречним холем (сл. 6). Ова друга је, у ствари, варијанта још једног типа, схеме основе — са крстатим холем — у којој је хоризонтални крак крста затворен и претворен у дегажмане или, једноставно, укинут. Није, међутим овде потпу-

Слика 6 — Схематизован цртеж основе плана два базична типа зграде града: 1) схема основе „на глагол”, са тремом; 2) симетрична схема основе, за попречним холем. Легенда: Х хол, К кухиња, Н нужник, Т трем, 1, 2, 3, собе

но јасно шта је старије по пореклу: схема крстатог или схема попречног хола. Ако се узме да по логици простије претходи сложенијем, онда би старија била схема попречног хола.

Иста ова класификација подељености и редукције свих типова старих зграда на два пола важи и за Пећ. Ипак, новопазарске куће имају своје особености и у детаљима спољашње масе и унутарње опреме. И та изнијансираност у разликама је исто тако важна као и стандардизованост у сличностима. Цео програм изградње градова турског доба био је замишљен према истим стандардизованим принципима, али се остваривао у разним локалитетима на разне начине, зависно од посебних услова појединих амбијената. То је та велика лекција: изразити лично у безличном — општем.

Постоји, међутим, и једна друга, суштинска разлика између две основне геометријске схеме, симетричне и асиметричне. Кућа асиметричне схеме основе је увек *отворена* (сл. 7). Доњи трем, као и горња диванхана изнад њега заузимају један цео угао, дакле четвртину зграде и по дефиницији су отворени простори. Чак и ако би се простор диванхане затворио прозорима, цео простор остао би опет отворен због степенишног отвора. Цела кућа би се затворила ако би се затворио трем, али онда то не би био тај програм ни тип. Тај „хајат”, или трем, отворени и заштићени део куће, јесте и најкарактеристичнија одлика самога тога концепта стана.

Тип зграда симетричне схеме основе и масе потпуно је затворен у односу на споља. Степениште је смештено у попречном

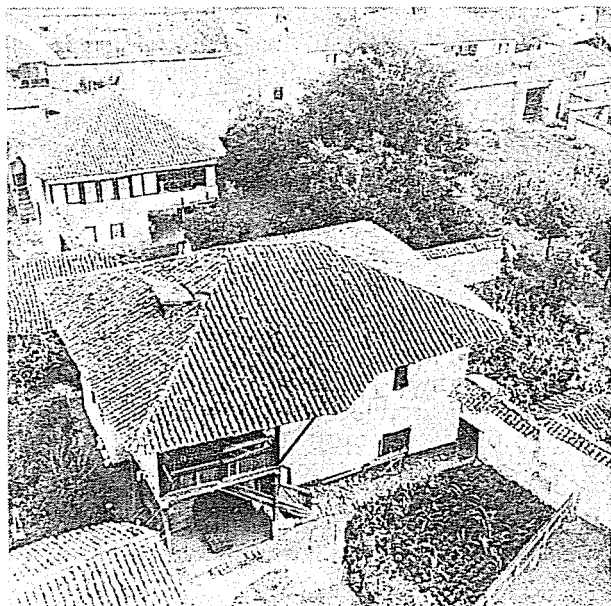
холу, који се налази у среди приближно квадратне основе куће, од предњег до задњег зида њене фасаде, дакле зграда је затворена. У спрату се тај хол продужава у испад и спреда и позади, као неке „ћошке”, које наткривају и главни улаз — спреда, и споредни излаз — позади (сл. 8).

Постоји још једна разлика између два типа, геометријског реда: тип куће асиметричне схеме основе је четвороделни квадрат, апстрактно узевши, квадрат подељен на четири једнака дела линијама уписаног крста.

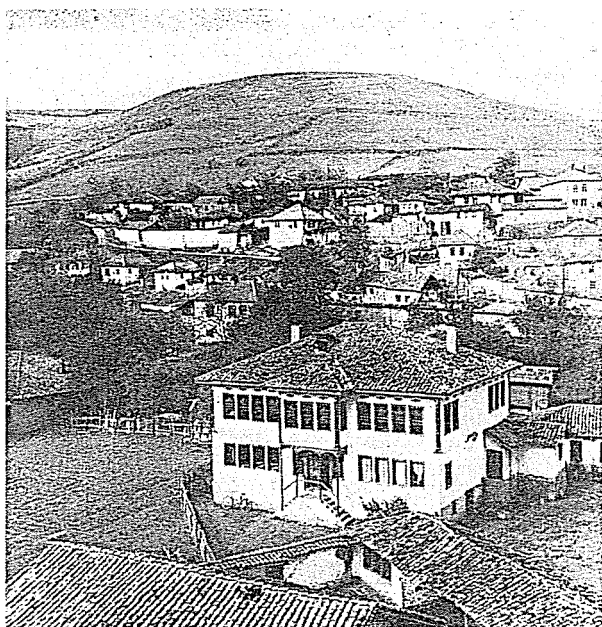
Тип куће симетричне схеме основе је деветоделни квадрат апстрахирано, квадрат подељен на три пута по три дела, од којих три усправна средња дела чине целину, попречни хол. Из ове геометријске сложености могло би се закључити да је симетрична схема настала касније од асиметричне, те да би старији и оригиналнији био тип зграде „на глагол”.

Куће асиметричне диспозиције плана „на глагол” дате су у прилогу од 1 до 3, а тип симетричне схеме у прилозима 4 и 5.

Као најочљивија локална карактеристика облика и масе типа куће у Новом Пазару, у односу на исти тип куће у Пећи, је извесна затвореност диванхане, било да је она смештена у приземљу — ако је зграда приземна, или на спрату — ако је зграда у два нивоа. Простор диванхане није затворен, него је ограђен косим летвицама. На овај начин се ублажава светлост у том репрезентативном простору, живот и кретање у њему чини

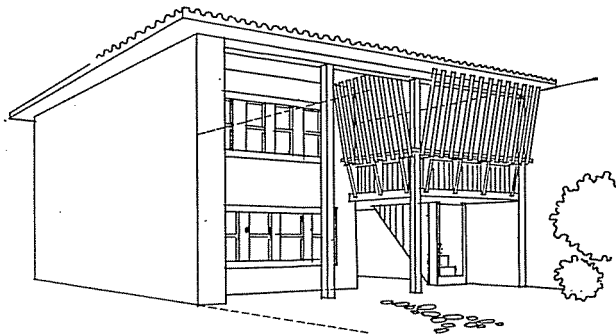
Слика 7 — Типичан спољни изглед и маса зграде схема основе „на глагол”, у првом плану зграда школе у дворишту Алтун Алем џамије

Слика 8 — Пример масе и облика зграде симетричне схеме основе, у њеној микролокацији

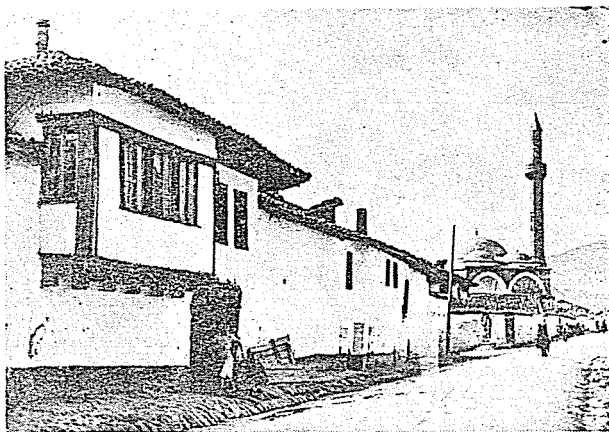
се дискретнијим, а истовремено се кућа заштићује од уласка нежељених посетилаца (сл. 9).

Са гледишта уличне пластике зграде, није једнак поступак у уобличавању уличног паноа улица на периферији и улица ближе чаршији. Улице на периферији су углавном „слепе”, јер су сви прозорски отвори куће оријентисани „унутра”, према дворишту или врту. Уличне паное сачињавају, дакле, голе површине

Слика 9— Перспективни изглед типа зграде у коме је дошла до пуног израза посебност спољне опреме и масе зграде у Новом Пазару: начин затварања летвама простора диванхане

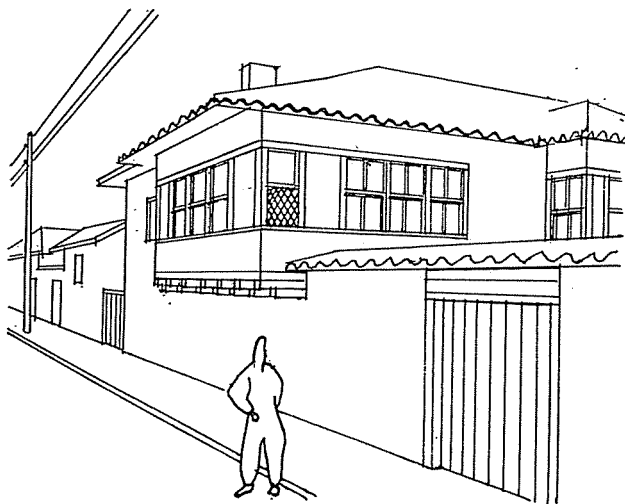
зидова леђа зграда, или високих ограда, све у једном плану, без испада. У улицама ближе чаршији улични панои оживљени су пластичном игром испада дела спрата куће, над регулационом линијом улице и низа прозорских отвора у тим испадима (сл 10).

Слика — 10 Типичан изглед уличног паноя средишног дела града

Да би се заштитила интимност породичног живота, ти прозори су маскирани лаким мрежама од дрвених летвица — „мушерабијама”. На тај начин дата је укућанима могућност увида у живот на улици а да при том сами остану скривени (сл. 11).

И спољна обрада фасада типова зграда у Новом Пазару међутим је особена у односу на изглед зграда сличних схема у

Слика 11 — Однос куће према улици у средишном делу града. Перспектива

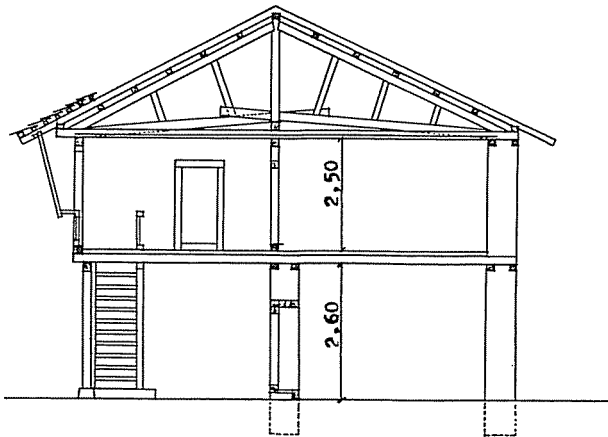

осталим градовима. Ову особеност дају јој уметнути дрвени медаљони у горњем или средњем фризу фасада зграда.

Примери старих зграда дати у прилозима можда нису најизразитији, али су свакако карактеристични и имају својства типа. Свакако да њима није исцрпљена цела скала облика или структура, али то су најосновнији типови и њихове схеме представљају заједнички именитељ већине објеката старог стамбеног инвентара града.

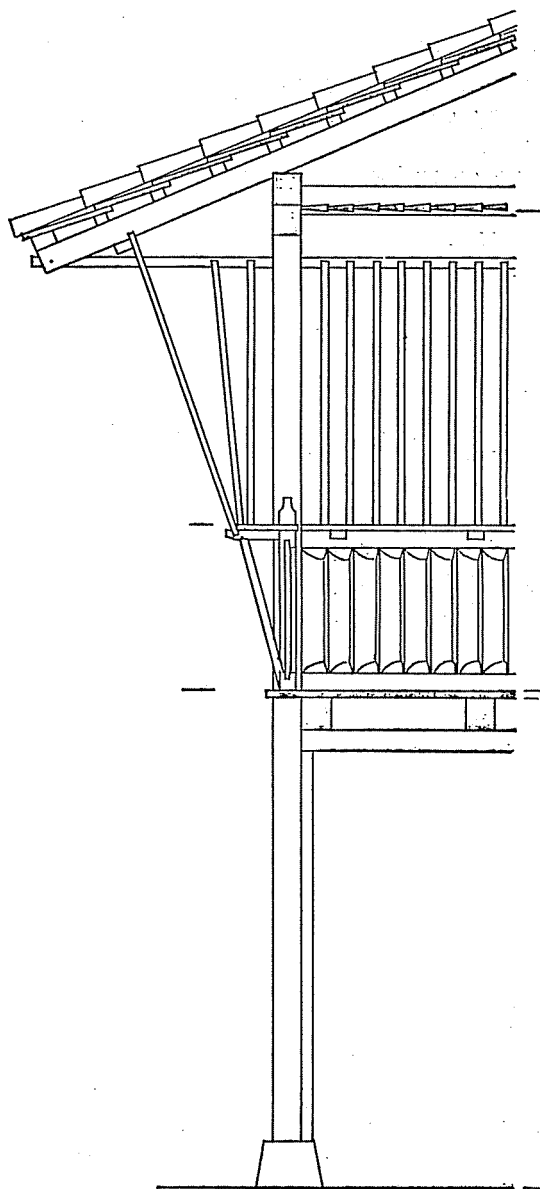
КОНСТРУКЦИЈА И СТРУКТУРА

У конструктивном или структурном погледу новопазарска кућа нема неких нарочитих посебности. Њена маса нема великих испада, а ако их и има, они се најчешће ослањају на стубове. То више није архитектура на консолама, бравурна конструктивна егзибиција македонске куће, где доминира игра маса, које слободно висе у простору. Тип новопазарске куће је солидно конструисана маса, без ексцеса, до крајности стандардизована, више окренута унутра него споља.

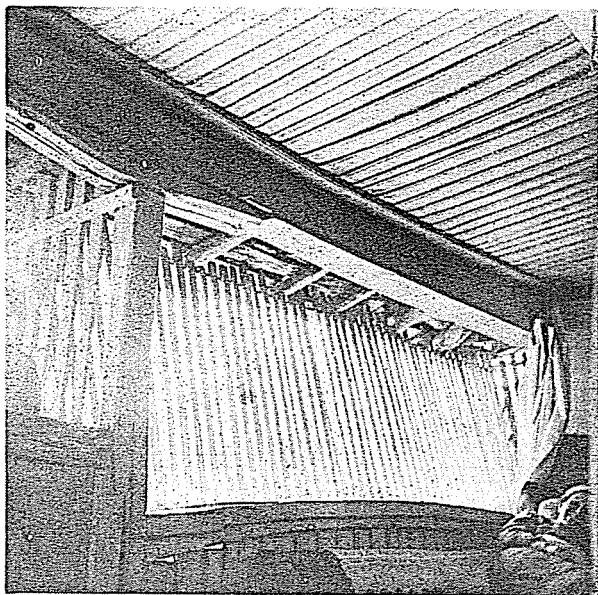

Слика 12 — Типична конструкција и структура куће у Новом Пазару (кућа приказана у цртежима Прилога 2).

Чудно је да је ниво приземља новопазарске куће често и до једног метра уздигнут од нивоа терена. То нарочито у кућама затвореног типа (схема симетричног плана, са попречним холем видети прилог 5). Међутим, једна од најбитнијих особина и карактеристика народне куће на југа јесте баш њена непо-

Слика 13 — Детаљ конструкције и структуре трема и простора диванхане

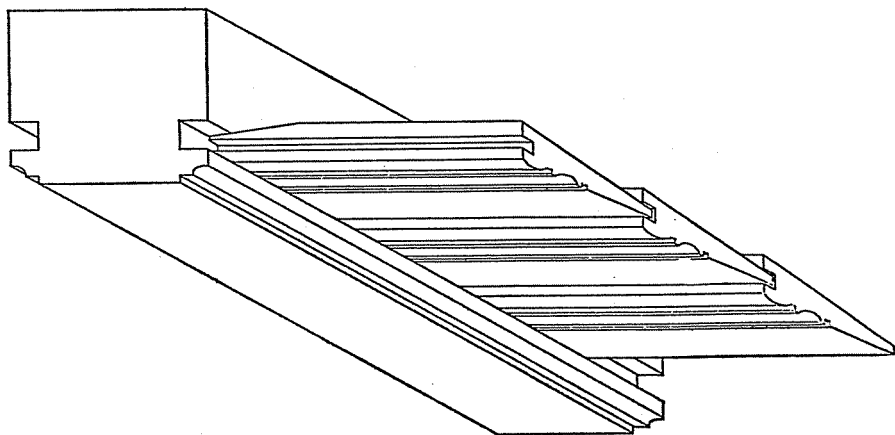
Слика 14 — Простор диванхане изнутра — топло дејство дрвета: косе летве оградe и „шашоваца” траванице

средна повезаност са тереном и баштом, тј. изједначен и иво приземља са тереном.

Постоје две врсте зида: зид масивне, дебеле структуре, изграђен од непечене опеке или камена, и врста лаког, танког зида, дрвене конструкције, са испуном од плетера или једним редом напечене опеке. Масивни, дебели зид се ставља према северу или западу, док је спољни зид, према југу или истоку, увек лака и танка преграда, „бондручне” структуре, пуна отвора — прозора.

Конструкција крова је општиу својен начин у традиционалној архитектури, веома неекономичног система „столице”, међутим са извесним елементима вешаљке, заправо неке врсте решетке, која се ипак не носи сама, него је ослоњена на средњи зид (сл. 12). На коснике троугла повезја („биндера”) ослањају се хоризонталне „баскије”, преко којих се постављају рогови. Преко рогова се постављају летве, даске или пруже, хоризонтално, и на ту подлогу се ставља ћерамида.

Сваки косник је ужљебљен у посебну греду, на својој страни (не у тавањачу), а ове посебне греде ослањају се на средњи зид. Ако би тај хоризонтални повезник била само једна греда, био би то систем троугаоне вешаљке. Али, то није случај; на-

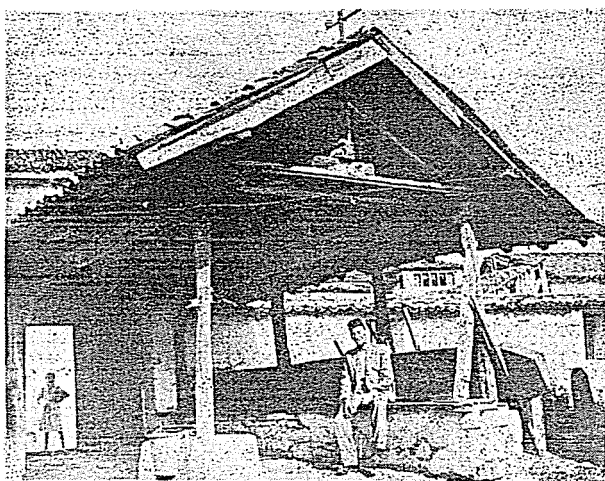
Слика 15 — Структура таваничне конструкције система „шашовци”: међусобна ужљебљеност. Аксонометријски пресек

против, цео тај систем компромитован је и даље низом вертикалних стубова, који подупиру коснике. Али пошто се и те „столице” просто наслањају на прекинути повезник, а нису оптерећене на натезање онда то није систем решетке, него једна врло нерационална конструкција, ван логике и економике модерних конструктивних кровних система.

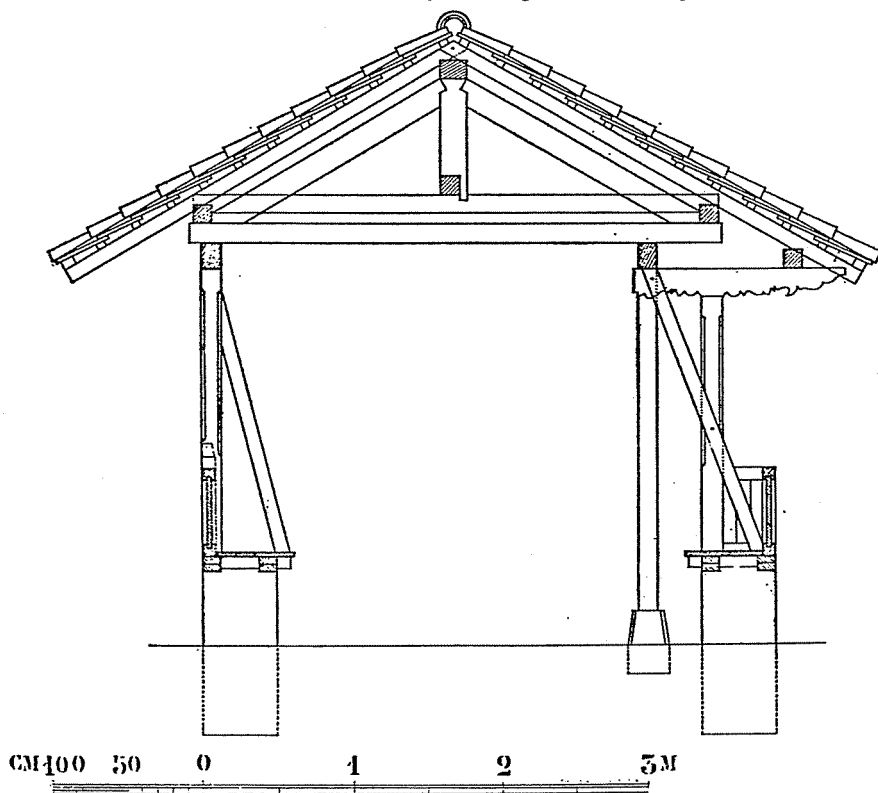
На сл. 13 дат је детаљ пресека, из кога се види начин затварања простора диванхане косим летвицама. Ове се једноставно прикивају на завршну парапетну даску, која је проширена и делује као полица, а горњи део летава прикива се на посебну штафлу, која се прибија уз рогове, при крају надстрешнице.

Занимљива је структура међусpratне конструкције, заправо структура плафона. Плафон је редовно начињен од „шашоваца” (сл. 14), букових цепаних дашчица, које су најпре изгладане, затим се ужљебљују једна у другу по ширини и нижу се у жлебове тавањача (сл. 15).

Веома је чудна конструкција улазног трема Алтун Алем-цамије (сл. 16). Цртеж пресека (сл. 17) дат је више као куриозитет него као стандардни поступак. Овде се троугаона вешаљка, са једне стране, ослања на једну клацкалицу, врло чудне статичке одређености. Ту се види да се мајстор ове индигенизне конструкције просто играо: на какав необичан и једноставан начин је укрутио целу конструкцију да се не нагиње ни десно ни лево. На хоризонталној гредици клацкалице типични су резани украси.

Слика 16 — Улазни трем Алтун Алем џамије

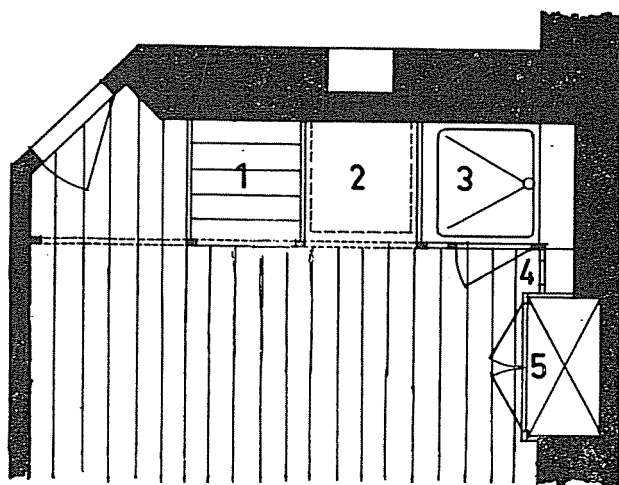

Слика 17 — Детаљ конструкције улазног трема Алтун Алем џамије. Један конструктивни куриозитет

ОПРЕМА ЕНТЕРИЈЕРА

Као што су облик, план основе куће и њена конструкција стандардизовани, све је типизирано, још у већем обиму је извршена стандардизација унутарњег уређења новопазарске куће. Та опрема соба изражена је у низовима фиксираних уређаја слу, и нема. Сав „наместај“, боље речено уређај, фиксиран је (уграбеног намештаја). Покретног намештаја, у савременом сми на своме месту, тако да је цео простор собе потпуно дегажиран, слободан. Цео патос застрт је ћилимима.

Фиксни уређај собе приказан је у распореду својих елемената на цртежу (сл. 18). Ови елементи су редовно распоређени у појасу дуж унутарњег зида насупрот прозорима. Са 1 је означе-

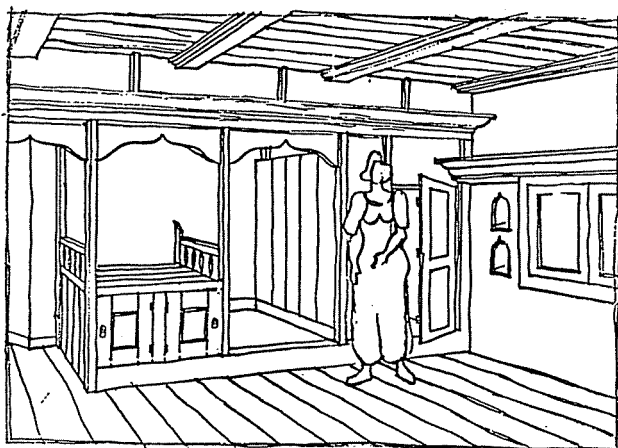

Слика 18 — Стандарни детаљ распореда унутрашње опреме собе. Легенда: 1) полица; 2) зидана пећ; 3) амамчик; 4), „чичеклук“; 5) уграбен орман

на полица за остављање посуђа, тестија са водом, бугума, крчага; 2 је земљана пећ (овде демолирана), која се обавезно ложи из суседног простора; 3 је „амамчик“, мало купатило са подом изведеним у паду за отицање воде, изолованим примитивним водонепропусним малтером, званим „оросан“. Вода за прање доноси се у бугумима и тестијама; 4 су мале украсне нише, за остављање ситних ствари, зване „тереца“, или „чичеклук“ (ниша за цвеће); 5 је „душеклук“, уграбен орман за остављање постељине, која се ноћу распостире по патосу, где укућани спавају.

Просторна слика тога функционалног низа приказана је у перспективи (сл. 19).

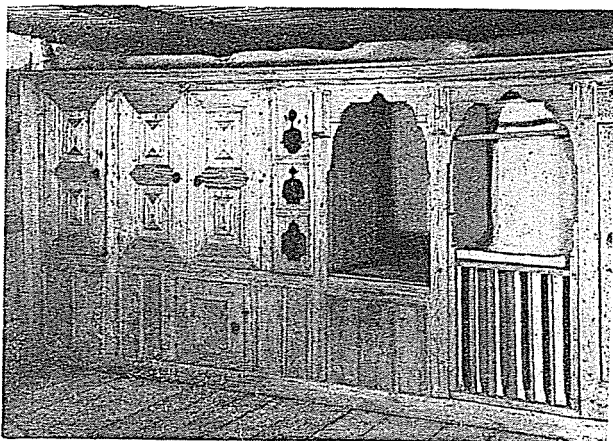
Све је изведено од дрвета, које никад није обојено; одржава се чисто, опрано, украшено изрезима или железним клинцима са великим главама (детаљ овог уређења узет је из основе

Слика 19 — Перспективни изглед опреме ентеријера собе (цела кућа приказана у прилогу 5)

приземља куће дате у прилогу 5). Комплетан састав ових фиксних уређаја у низу још потпуније је изражен у плану основе спрата куће приказане у прилогу 2.

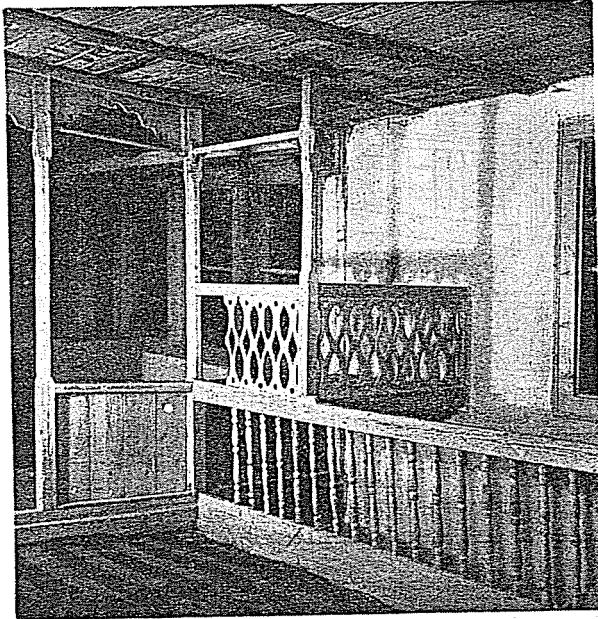
У приказаном детаљу и перспективи улаз у собу заузима једну од ниша, један је од елемената самога уређаја низа. На тај начин улаз у собу може бити дискретно скривен завесом. То је карактеристичан начин улаза у собе у кућама у Пећи, на пример. У свим осталим примерима кућа у Новом Пазару (прилози од 1 до 4) улази у собе су директни, независни од низа фиксних уређаја ентеријера собе. Они су, дакле распоређени у појасу целе расположиве ширине собе. То би била, карактеристика ентеријера соба типова кућа у Новом Пазару. На слици 20

Слика 20 — Фотографија низа опреме ентеријера собе, куће Грујића у Сарајевској улици

приказан је низ фиксног уређаја ентеријера собе у комплетном саставу из куће Грујића, у Сарајевској улици бр. 48.

Детаљ ентеријера хола на спрату исте куће приказан је на фотографији (сл. 21). Ступенишна ограда се завршава полицом

Слика 21 — Детаљ ентеријера ступенишног хола

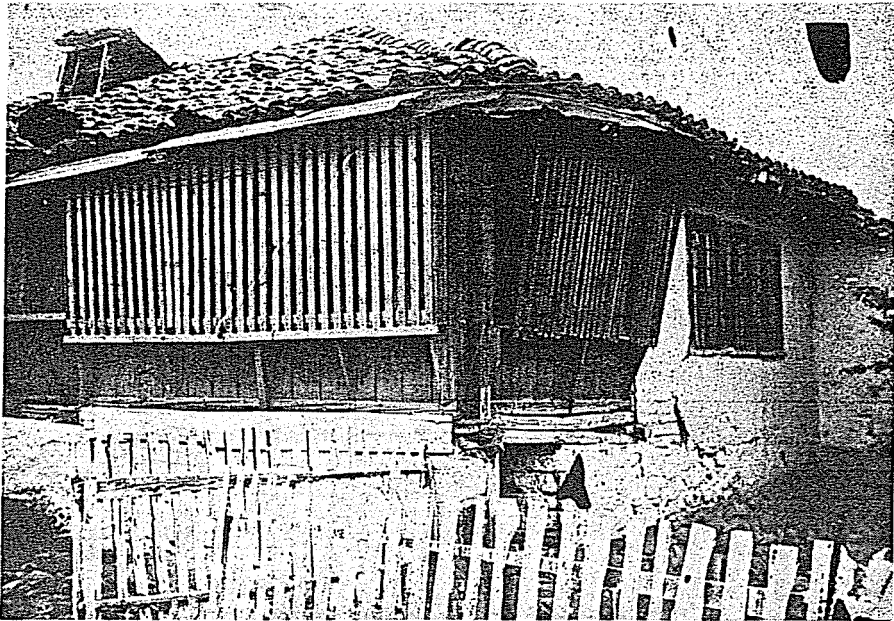
да би се искористила празнина ступенишног простора. Комуникацијски део хола исто тако је одељен оградом од дела хола који је намењен за боравак и одмор. Тај део наглашен је још и денивелацијом пода. Цео тај дрвени амбијент изложен је у природној структури своја површина, није заштићивана фарбањем, иако је та незаштићеност наметала велике напоре око одржавања. Не може се оспорити, рекло би се, стилска изразитост овог ентеријера, једног особеног карактера.

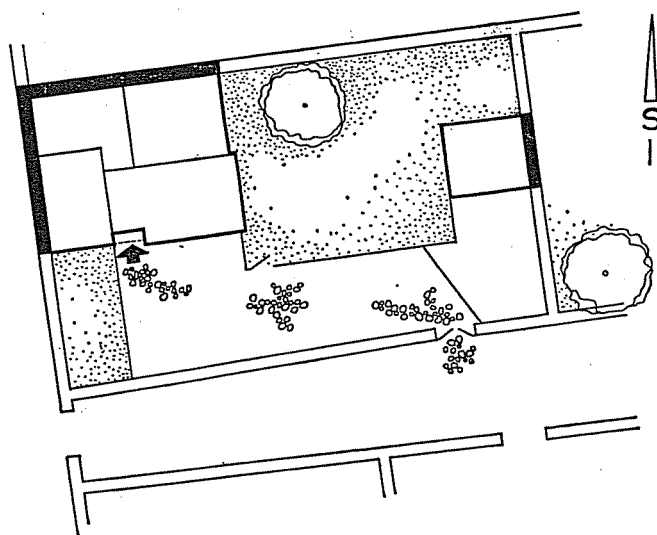
ПРИЛОГ 1

Кућа Танкосић Азема, у слепој улици насупрот Алтун Алем џамије.

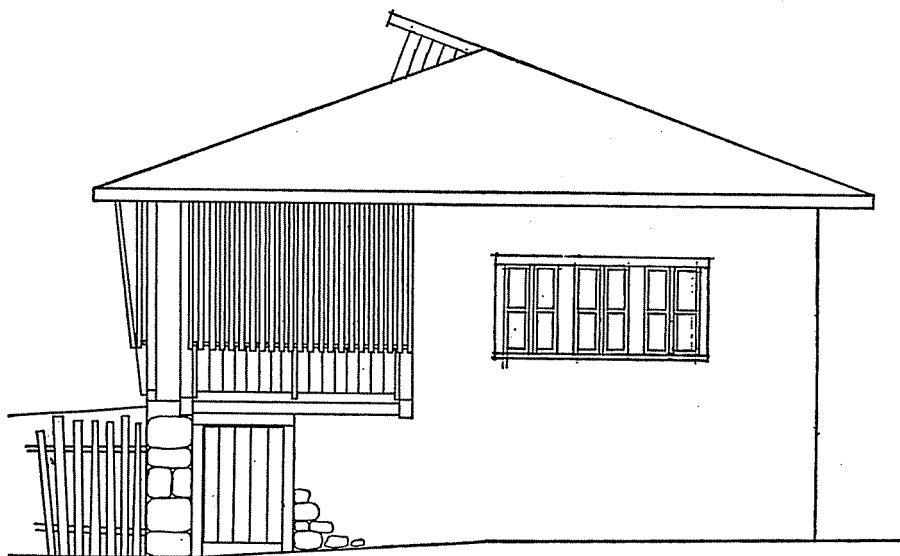
Тип мале куће власника скромнијих прихода. На први поглед незнатна, али врло карактеристична по смештају, схеми основе, облику и конструкцији. То је познати тип мале приземне куће у старим „турским“ градовима, на пример у Пећи. Али, у конкретној реализацији, у детаљима, она има извесне особено-

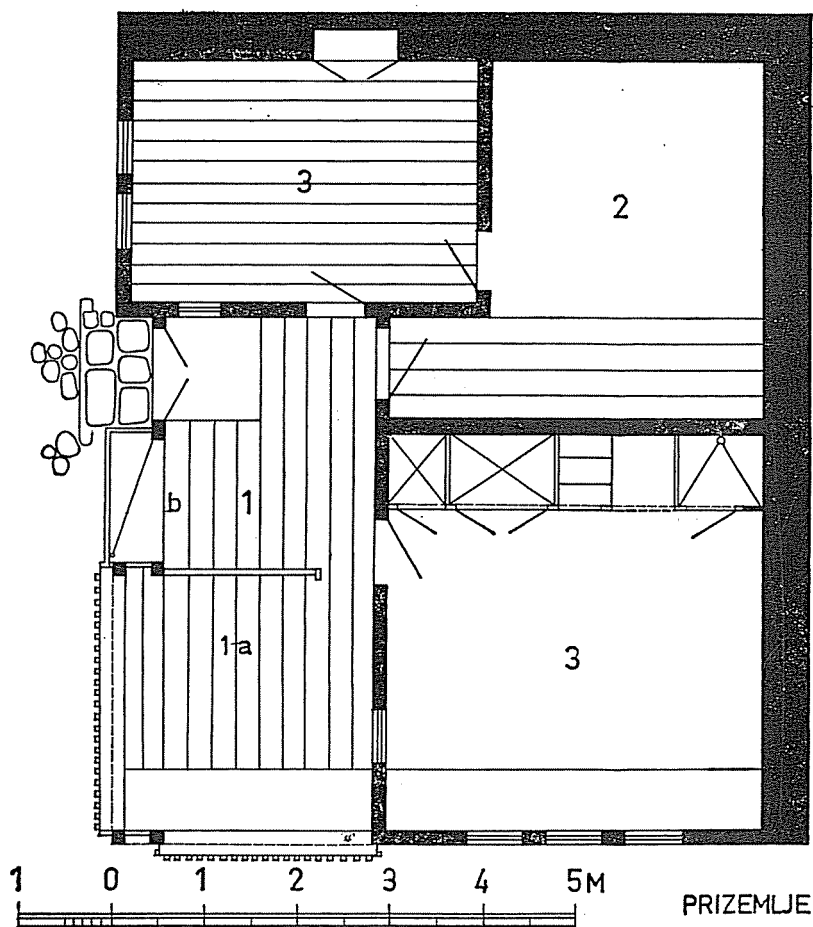

SITUACIJA 1:200

ISTOČNO LICE

ПРИЛОГ 1. Нови Пазар кућа Танкосић Азема

Легенда

- 1) улазни трем, прилаз свим просторијама
- 1a) део трема за седење и одмор „ћоршка“
- б) уребај за прање руку „абдеслук“
- 2) кухиња
- 3) собе

сти, које је чине друкчијом од кућа њене категорије и у Пећи и у Баковици.

По плану, то је позната схема основе приземне куће асиметричног типа, „на глагол”, са великим тремом у углу, са кухињом смештену по дијалонали насупрот трему, и са по једном собом у осталим угловима. Кухиња је увек без таванице, тако да се дим са отвореног огњишта просто диже у кровну конструкцију и излази напоље кроз бацу у крову.

Особено за Нови Пазар је полузатварање отвореног простора трема косим летвама, тако да се овај елемент куће сада истиче посебном обрадом у односу на тремове сличних кућа других вароши. Елементи опреме соба, који су и у овој малој кући веома изражени стандардног су типа: уграђени орман, земљана пећ, полица, амам. Спољна обрада дрвених површина ових уређаја, међутим, доста је поједностављена, како су то налагала скромнија средства власника куће. Кућа је, дакле, занимљива као решење проблема стана човека скромнијих прихода. Иако ни споља ни изнутра није украшавана, веома је изразита и вредна пажње као леп тип скромног стана, са свим општим одликама своје категорије, али и са извесним особеностима израженим при конкретном остварењу тих општих одлика.

Приступ згради је из следеће улице „ћорсокака”. Она сама је смештена на врло типичан начин, према принципу добре оријентације. Зато је повучена у горњи леви угао парцеле, на њену северну и западну границу. На тај начин су јој остале слободне источна и јужна страна, за оријентацију отвора соба према истоку и југу.

Ово би могао да буде и прототип за један мали, савремени стан и за величину парцеле. Димензије зграде $8,80 \times 7,30$ m (65 m²), величина парцеле $22,00 \times 14,00$ m (310 m²).

На другој слици је представљен изглед прилазне улице. Улица је у дуплом смислу „слепа”, прво, зато што је затворена, нема пролаза („ћорсокак”); друго, зато што нема прозорских отвора према улици, већ само оградне зидове и улазна врата. Једина комунална интервенција: поплочавање улице — „турска калдрма”, Велики урбанизам у малом.

ПРИЛОГ 2

Кућа Гиџића Назима у Сарајевској улици

Зграда је грађена у другој половини прошлог века. Према начину смештаја, према схеми основе, према својој унутарњој опреми, представља типичан пример своје врсте, старе куће Новог Пазара, основе плана „на глагол”.

Ситуирана је на јужној страни паноа Сарајевске улице, чији смер је скоро чисти исток — запад. Ширина саме зграде

(14,40 m) доста је тесно смештена у ширину своје парцеле (22,00 m).

Зграда је ситуирана на самој регулационој линији улице, тако да јој се северни зид продужава, лево и десно, у зид уличне ограде. Зграда је „слепа” према улици, сви отвори окренути су према дворишту. Пошто је прилаз згради са источне стране, то је са те стране и двориште шире, у односу на западну страну. Зато су стамбени простори: две собе и диванхана — горе, и соба и улазни трем — доле, могли бити оријентисани својим прозорским отворима према југу и истоку, те цео унутарњи живот куће изолован од улице.

Цртеж основе зграде је „на глагол”, у чија два крака су постављене собе, а у углу њиховог споја је кухиња. Други „празан” угао заузима улазни трем — доле, диванхана — горе, изнад њега, отворени и наткривени простори, најбоље оријентације. Кров је, међутим, јединствени паралелограм ћерамидног покривача на четири воде, јер је прекрио и простор диванхане. Схема „на глагол” одржава се само у цртежу основе.

Све зграде у Новом Пазару овог типа сродне су до идентичности. Међутим, у изведби појединих елемената структуре постоје мале разлике. Док је простор диванхане ове зграде одељен од спољног простора транспарентном преградом од косих летвица, ова преграда, је у следећем примеру изведена помоћу „топлија”, дрвених мрежа у прозорским отворима, али без прозорских крила. Али, у свим случајевима диванхана је отворени простор, као и доњи трем. Зато, са нашег данашњег гледишта, тај тип куће је несавршенији од онога симетричне схеме основе плана, који нема отвореног трема нити диванхане. Комуникација међу собама и кухињом, која се врши само преко отворене диванхане или трема, представља једну велику неудобност, зими, у условима климе Новог Пазара.

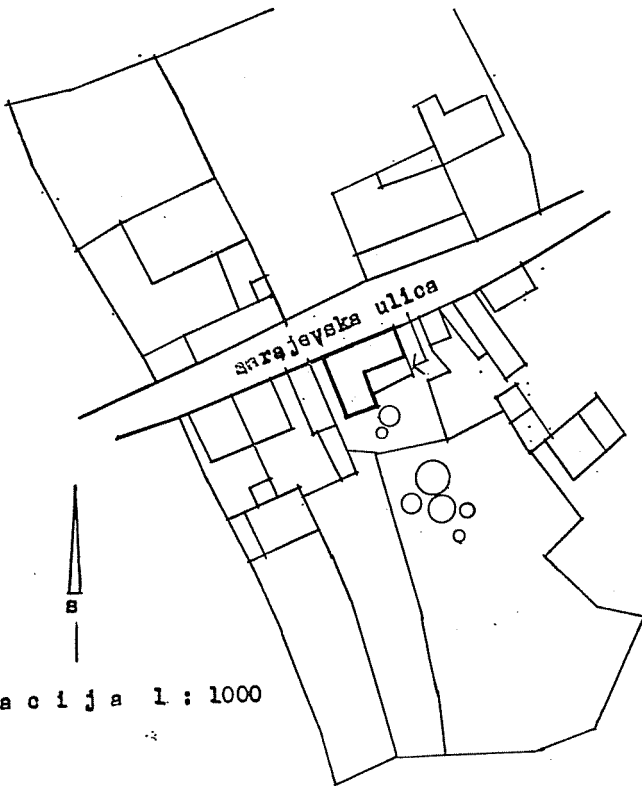
Иту такву неудобност представља и институција кухиње без таванице, која се примењује у свим типовима и схемама старих зграда и не само у Новом Пазару. У овом случају простор приземља у углу (2), који је одређен за кухињу, и који има и свој камин и димњачки одвод, има осим тога, и отворено огњиште у средини и само делимично таваницу, иако су предвиђене и изведене плафонске греде. Из једне, рекло би се, предрасуде, остављена је таваница у кухињи делимично неизведена, да би се дим са огњишта дизао слободно у простор изнад њега, на спрату, а одатле у таван. Део истог простора на спрату (2) јесте као дегажман, за приступ каминима (ц) за ложење пећи соба (3), а други део 2а је празнина изнад кухиње доле. Изнад целог простора 2 и 2а на спрату нема плафона.

Те собе, међутим, немају никад покретног намештаја. Али, све функције становања, грејања, ложења, купања, остављања предмета, удобног седења и одмарања су не само могуће него и тачно одређене и лоциране фиксним елементима унутрашњих

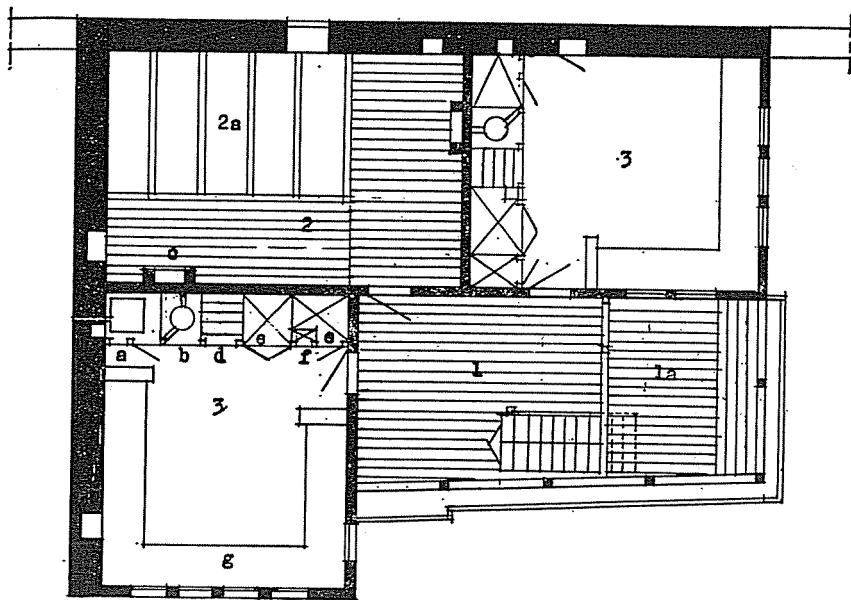
n o v i p a z a r kuća gicića nazava u sarajevskoj
ulici m : 1 : 100

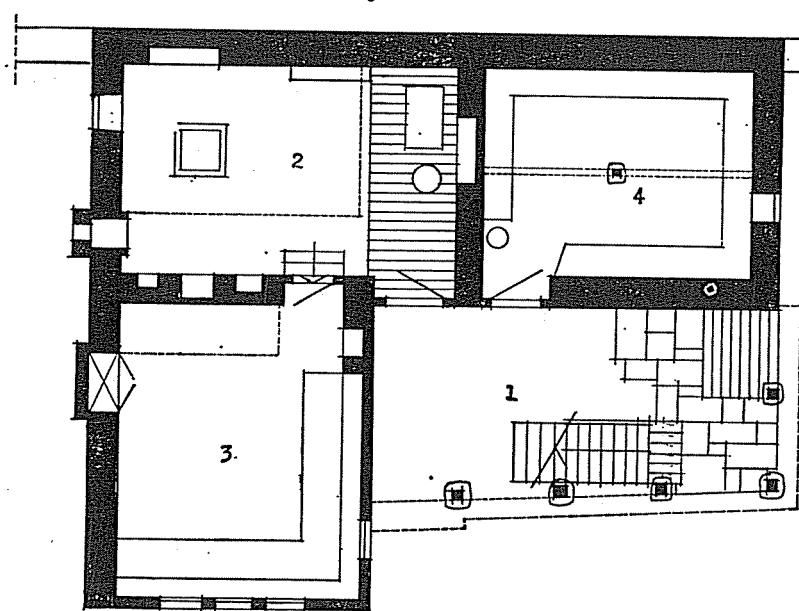
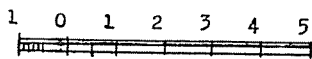
i s t o č n a f a s a d a

s i t u a c i j a 1 : 1000

osnova sprata
osnova prizemlja

приземље: 1) трем, улаз
2) кухиња
3) соба

спрат 1) дивинхана
1а) део за седење „лошка“
2) дегажман за приступ каминима
2а) празнина над кухињом
3) собе

уређаја собе. То су елементи од а до г: а) амамчик, тоалетни простор за одржавање телесне хигијене; б) уграђена земљана пећ, често изведена од лончића керамике; ц) камин за ложење те пећи, ради удобности и лакшег одржавања чистоће собе, смештен редовно споља; д) полица за ћугуме, ибрике и крчаге за воду; е) уграђени орман „душеклук“ за склањање душека преко дана; ф) мале украсне нише у тим орманима, зване „тереца“, или „чичеклук“ за излагање украсних предмета или цвећа; г) миндерлук фиксно подужно седиште дуж осталих зидова, за удобно седење или лешкарење. У свакој од тих соба се и спава, на патосу, на који се простру душеци, који се дању остављају у уграђене ормане; једе, седећи опет на патосу, око синије, примају посете и живи и одмара, седећи или лежећи околу по миндерлукцима.

Чудно је да у овом примеру није био предвиђен нужник у кући који је иначе редовно присутан, предвиђен у малом анексу на главну масу зграде и увек са прилазом из кухиње.

Вероватно је да су простори 1 и 2- у приземљу, кухиња и соба, који међусобно комуницирају, предвиђени за зимски стан породице, ради своје топле повезаности, али исто тако и простори летњег задржавања, укућана, ради непосредне повезаности тог дела куће са вртом. Простори на спрату би, дакле, требало да буду намењени више пријему гостију и репрезентацији.

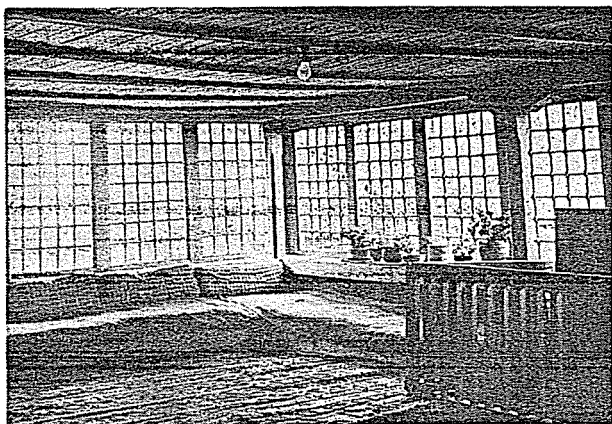
ПРИЛОГ 3

Кућа власника хана на почетку Немањине улице представља даљи степен у развоју асиметричног типа, схеме основе „на глагол“. Једноставни програм приземне куће приказане у прилогу 1, развијен је овде до максимума.

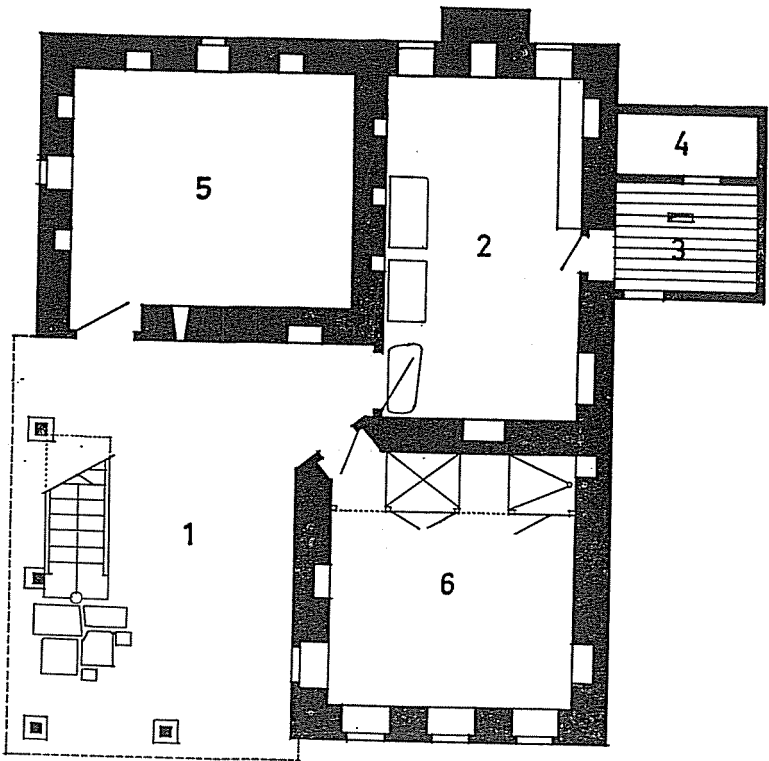
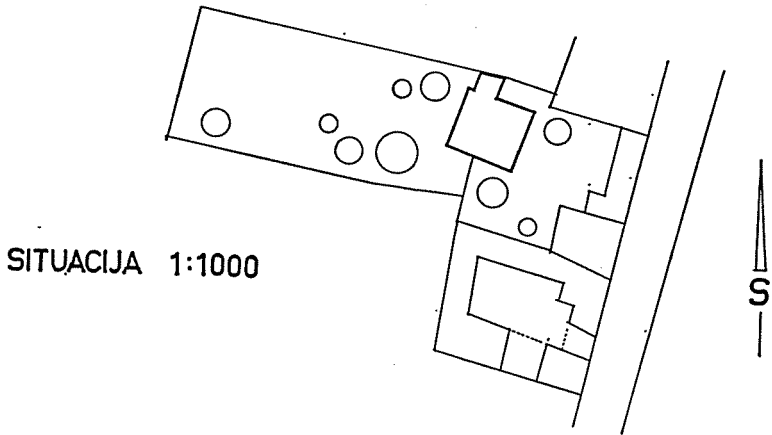
Празан простор једног угла основе приземља је улазни трем (1), из кога се улази у све три доње просторије и степеништем пење у просторије распоређене на спрату. Обично је само једна од просторија приземља соба (6), а остало су споредни простори, магаци, оставе или штале. Овде је простор 5 остава или магаци, а простор 2 доња кухиња са камином. Овде је над кухињом изведен комплетна таваница. Типично је да кухиња директно комуницира са нужником, који се, као посебни додатак прислања на главну масу зграде. Простор нужника доле подељен је на два дела. Други део је јама горњег нужника.

Отвореним степеништем из трема пење се у горњи хол — диванхану, огромни раскошни полузатворени простор, подељен

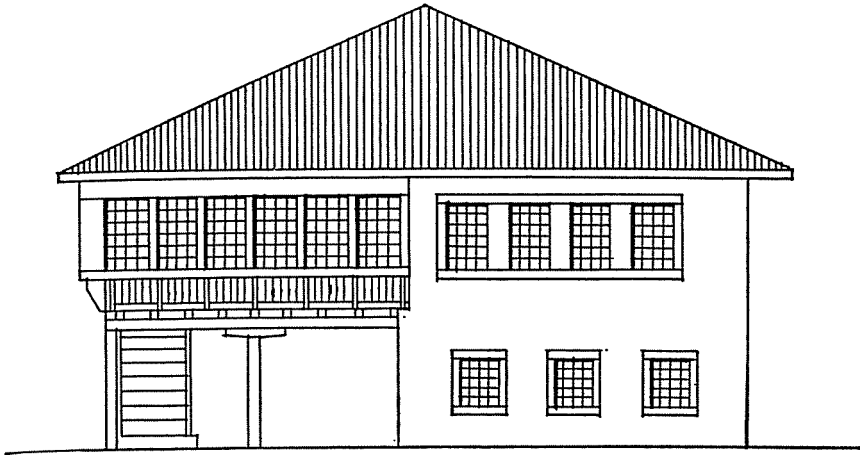

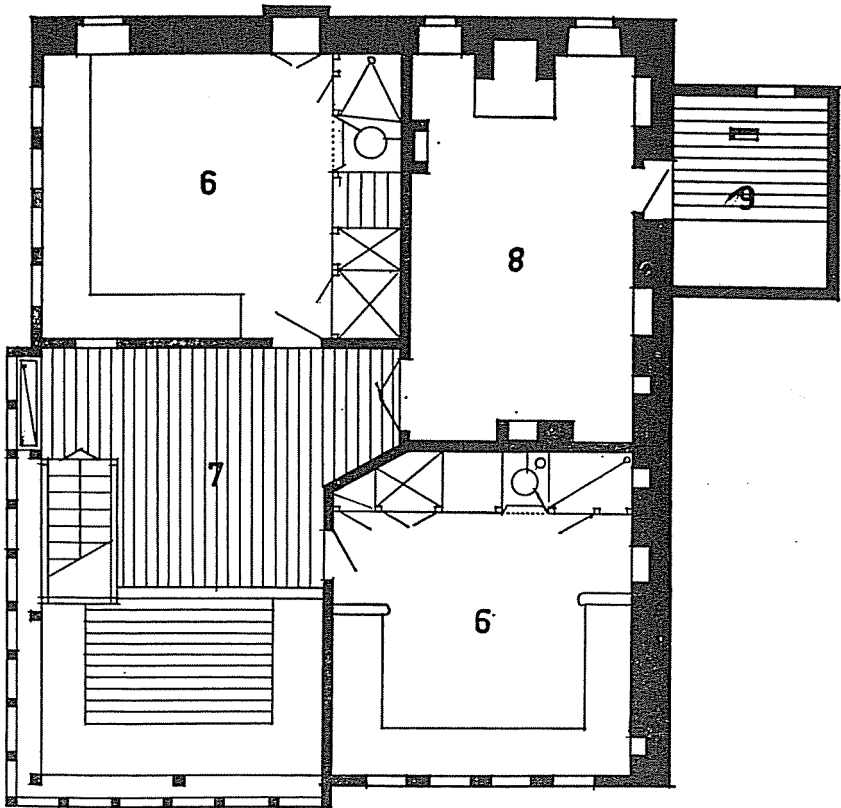
Прилог 3. Нови Пазар кућа у Немањиној ул. бр. 23

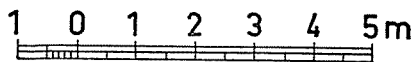
PRIZEMLJE

ISTOČNO LICE

SPRAT

на комуникацијски део и уздигнути ниво праве диванхане, опремљене миндерлуцима за седење и уживање. Простор диванхане, уместо летвицама, како је то уобичајено у Новом Пазару, овде је затворен „топлијама”, дрвеним решеткама на отворима попут прозора. Овим решеткама или летвицама ублажава се светлосна оштрина и зато је осветљење ових диванхана увек пријатно, светлост је разбијена и пригушена. Осим тога, боравак у овим просторијама се чини дискретнијим, чиме се не спречава могућност да особе које су унутра контролишу околину.

Из комуникацијског дела диванхане (7) улази се у преостала три простора спрата. У углу, супротном по дијагонали, редовно је смештена кухиња (8), која је сада без таванице, иако и овде постоји камин (погодан и за печење хлеба), те је одвод дима каналисан. У остала два супротна угла су собе (6), обе богато опремљене украшеним стандардизованом опремом ентеријера соба. Обе се пећи ложе из кухиње. Собе су богато украшене, дрвени делови су изрезбарени, оковани декоративним кованим ексерима са великим главама. Таванице су од профилисаних „шашоваца”, цели патоси застрти ћилимима, простор у собама дегажиран.

И споља је зграда веома изразита, са својим шупљим дрвеним углом трема и диванхане, са дрвеним мрежама „топлија” на отворима, и обавезним широким појасом венца натстрешнице, обрубљеног валовима ћерамиде благо нагнутог венца ћерамидног крова.

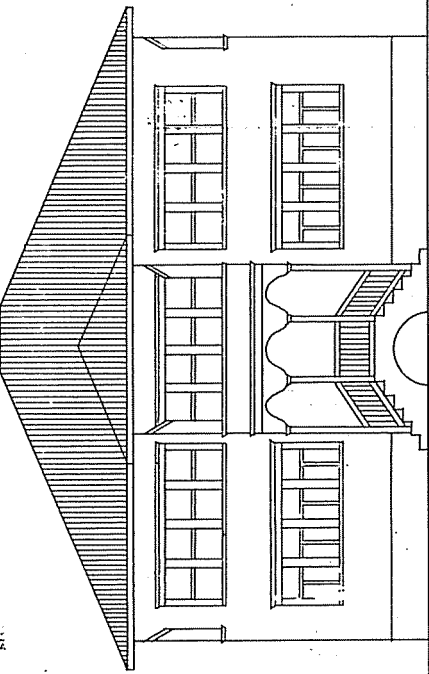
Зграда је ситуирана на западној страни улице, правца приближно север — југ. Повучена је са регулационе линије улице у двориште, тако да је према истоку добила простора, да би се главна фасада оријентисала на ту страну. Зграда је исто тако повучена и према северној граници парцеле, да би добила места за оријентацију стамбених простора и на југ. Типичан је овде и смештај зграде на начин да је парцела подељена на два дела: на двориште пред кућом и врт иза куће. Простор 9 је нужних спрата.

Према начину смештаја, према распореду, облику, структури, опремљености, ово је једна од најизразитијих зграда у Новом Пазару. Она је један драгоцен документ, уметнички веома експресиван, богато украшен, релативно добро очуван, сведочанство високе стамбене културе свога доба и у највећем степену је достојна да се стави под заштиту.

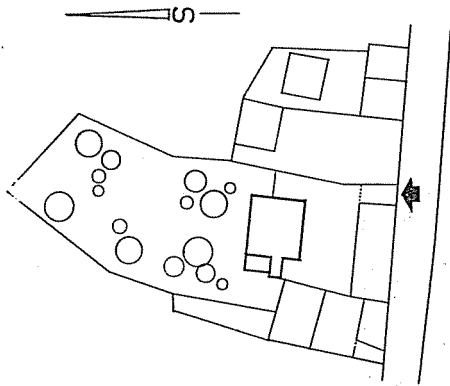
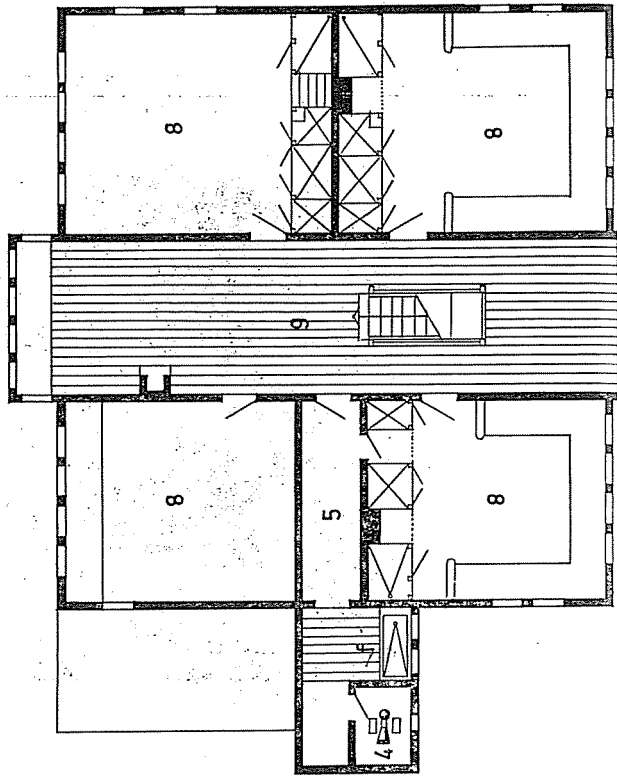
ПРИЛОГ 4

Кућа Хамзагића у Рифата Бурчевића улици број 34. Ова зграда и њој сличне, којих има читав низ у истој улици, грађене су почетком овога века, између 1900. и 1912. године. По спољашности су типизирани до идентичности. Међутим, разликују се

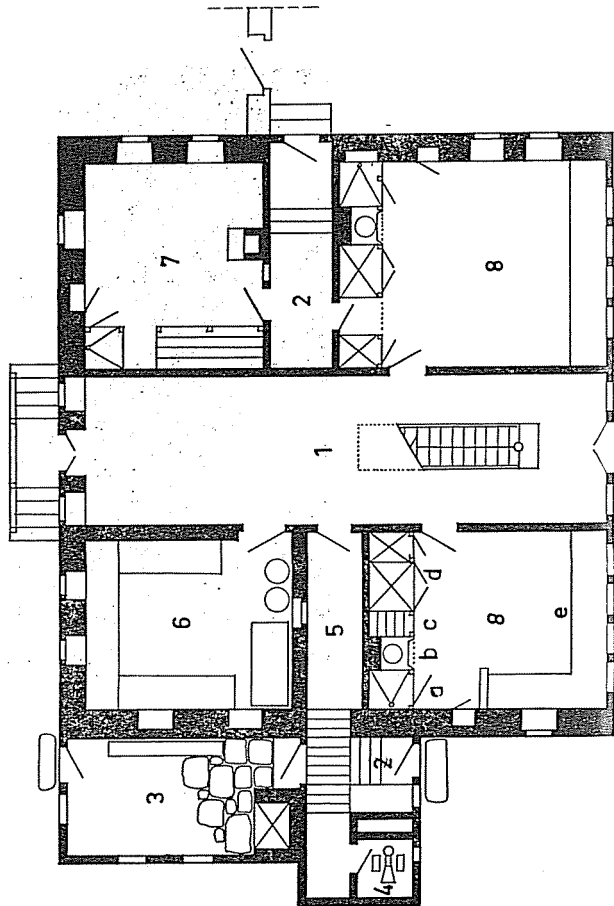

JUŽNO LICE

SITUACIJA 1:1000

у детаљима унутарње диспозиције. Одабрани пример представља потпуно развијен тип симетричне схеме основе, зграде са попречним холем, симетричне масе.

Основна карактеристика зграда овог типа је симетричност у диспозицији плана и симетричност облика и масе. Исто тако, хол, са степеништем и приземља и спрата, заузима попреко целу дубину основе плана зграде, а на спрату се чак продужава у мале испаде и спреда и позади. Међутим, само у најстаријим примерима зграда овог типа ти испади консоласто висе над приземљем, док се у свим зградама новијег порекла ослањају на стубове и образују тако мали улазни трем у приземљу. Има још једна разлика у обликовању крова над овим испадима. У новијим примерима ови испади имају засебне кровове са грбинама и увалама, док је у зградама старијег типа све под једном кровном пирамидом, а разлику у паноима лица се изравнавају закошавањем и спуштањем стрешног венца главног крова.

Цртеж основе је приближно квадрат. У Новом Пазару зграде овог типа редовно имају додатне масе, са стране, у којима се смештају кухиње и нужници. Основа плана је веома издиференцирана. Са западне стране, у обавезном дозитку, смештена је кухиња (3), нужник (4) и засебни улаз (2). Цео овај анекс спојен је дегажманом (5) са приземним холем. Источни, пак, део, са посебним улазом, представља засебни део куће, тако зван „селамлук“, део куће за пријем странаца. Простор 2 је источни улаз и дегажман међу собама 7 и 8. Соба 7 вероватно је била намењена послужу а соба десно (8) — соба за госте. У средини јужне и северне фасаде су главни улаз и излаз у врт. Простор 6 је велика остава. Зграда има пет улаза што је врло чудновато.

У схеми плана основе приземља ове зграде виде се већ рудименти схеме основе плана типа зграде са крстатим холем. Простори 2 и 5 приземља у тој схеми се развијају у бочне краке попречног хола 1, и у коначној фази истичу се и својим испадима на бочним фасадама. На тај начин основа хола добија облик уписаног крста, са стамбеним простором у сваком од четири угла. Посебно су означени елементи фиксних уређаја ентеријера одаја: а — амам, б — земљана пећ ц — полица уз пећ, д — уграђен орман, е — миндерлук.

На спрату је, опет, попречно постављен горњи хол (9), који преко дегажмана (5) комуницира са нужником (4). На попречни хол су надовезани сви остали простори.

Запажа се да су сви зидови спрата танки. Дакле, новије доба је донело и потребу штедње. Собе су, међутим, још увек богато украшене, и огромних димензија (6,00×5,00 m). Огромне су исто тако и димензије хола (14,00×4,00 m).

Зграда је и у основи, и у маси, и у изгледу симетрична. Собе су осветљене батеријама прозора, чак и према северу. Предња пасада украшена је дрвеним медаљонима, што представља

једну посебност, у односу на начин обраде фасада других градова. Прозорски отвори и горе и доле заштићени су, овог пута, железним мрежама.

Ова зграда, као и друге зграде истога типа у граду, веома су добро одржаване и очуване и удобне за становање, јер су потпуно затворене према споља. Оне су, међутим, занимљиве више као стамбени документ него као уметнички израз. Али, свакако ће бити потребно и многе од њих заштитити. Оне представљају типове стамбених зграда једног, рекло би се, градског грађанског реда, где је стамбена удобност дошла до свог максимума, нарочито у поређењу са степеном удобности постигнутим у типовима зграда асиметричне схеме основе.

ПРИЛОГ 5

Зграда Шабана без сумње је једна од најзанимљивијих старих зграда у граду. Према плану основе, она представља непотпуни пример схеме типа са крстатим холем. Од крстатог хола остала су само два крака, на лакат: простори 8 и 9 на спрату. Трећи крак одељен је у предпростор, дегажман (2) улаза у кућињу односно нужник. Отпао је потпуно четврти крак, и на његовом месту је, доле магацин (6), а горе велика зимска соба (7). Приликом смештања зграде, што је врло чудно, занемарена је јужна страна. Смештена на западној страни улице смера север — југ, она је одмакнута од регулационе линије улице да би пре-

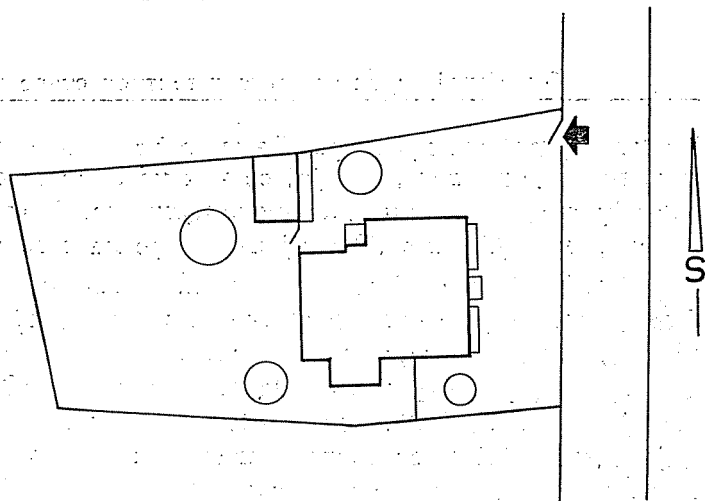
ма истоку добила простора. Наместо да је одмакнута и од јужне границе парцеле, она јој се чак не само приближена него је са јужне стране придодат анекс нужника. Горњи крак хола у испаду, на стубовима (9) оријентисан је ка северу.

Зграда је и својом масом обликована на посебан начин. Две предње горње собе истурене су на предњој фасади у два испада, али уместо да ти испади слободно висе као неки еркери, они су подупрти стубовима. Од средње нише међу њима начињен је балкон. Дакле, једна превасходно симетрична композиција. Даљу особеност спољног изгледа зграде чине ромбоидни медаљони у дрвеном фризу фасаде. Ови медаљони ће се истицати као украси и на фасадама осталих зграда у Новом Пазару.

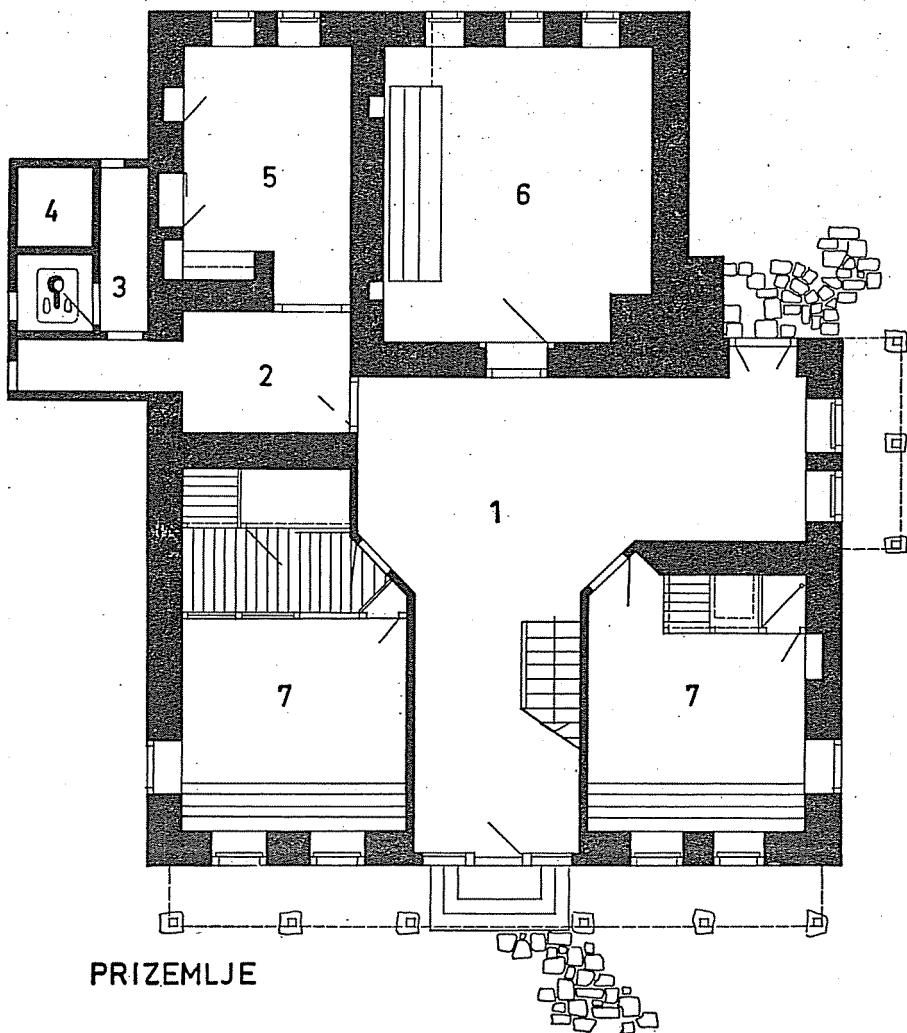
Зграда је врло солидно грађена; зидови су претежно дебели, а нарочито је богато украшена изнутра. У приземљу су, поред великог хола на лакат (1), са два улаза, са предње стране смештене још и две собе (7). Простор 2 је дегажман, који комуницира са нужником (3) и кухињом (5). Простор 6 је вероватно соба за послугу. На спрату је са 8 означен простор горњег хола, који се са предње стране отвара у нишу балкона, а са бочне продужава у истурену „хошку”. Простори означени са 7 су собе. Ове собе нису издиференциране по намени. Свака од њих је и соба дневног боравка и спаваћа соба, трпезарија и соба за пријем гостију. Којој ће намени служити соба зависи од годишњег доба, од доба дана, од врсте гостију. Све су оне опремљене уобичајеним елементима фиксних уређаја ентеријера: плакарима, амамима, каминима, пећима, миндерлуцима, полицама, рафовима. У овом примеру сви ти елементи су богато украшени.

Зграду је градио очевидно богат власник, врло солидно. Чудно је да је изграђена на релативно малој парцели (26,00 × 50,00 m). Својим положајем дели је на два дела: предњи двориште и задњи врт.

Према схеми плана основе, концепцији масе, начину украшавања, зграда је обликована на свој начин, који је, чини се, у великом степену специфичан за архитектуру целог града. Према изразитости и пластици својих маса, према богатству унутарње опреме, у највећој мери је достојна да се стави под заштиту. Зграда значајем и квалитетом архитектуре превазилази оквире самога града. Веома је пластичне експресивности, дакле, поред релативне вредности, као документ, има и апсолутну, као добро обликовано уметничко дело.

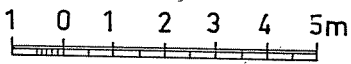
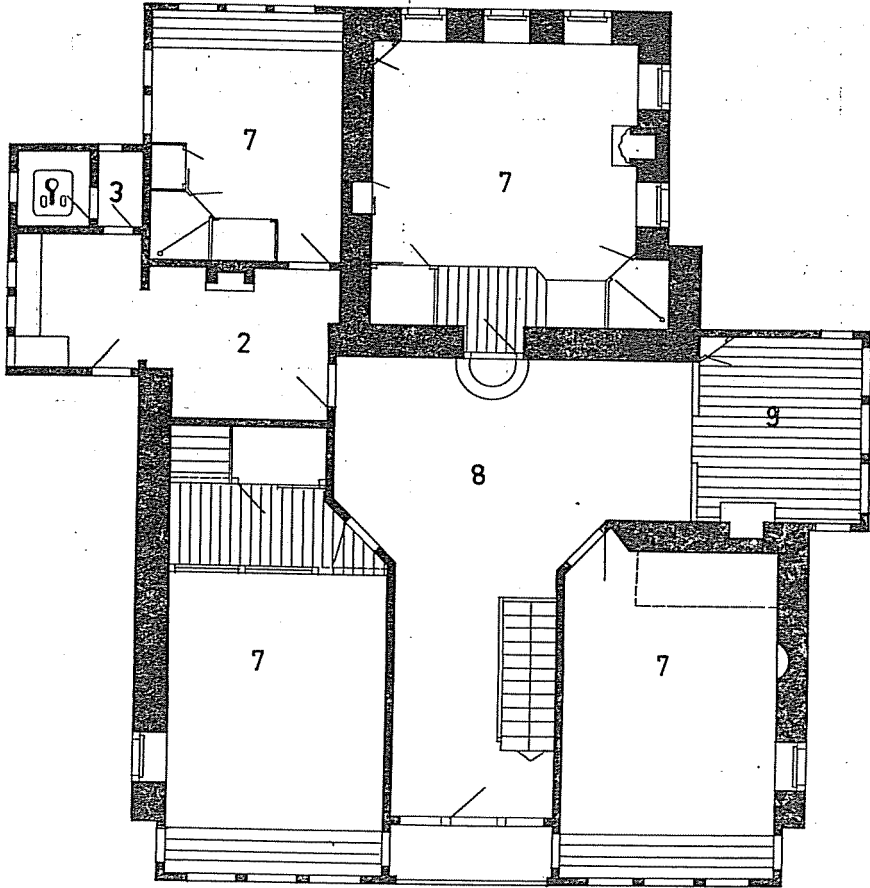
SITUACIJA 1:500

PRIZEMLJE

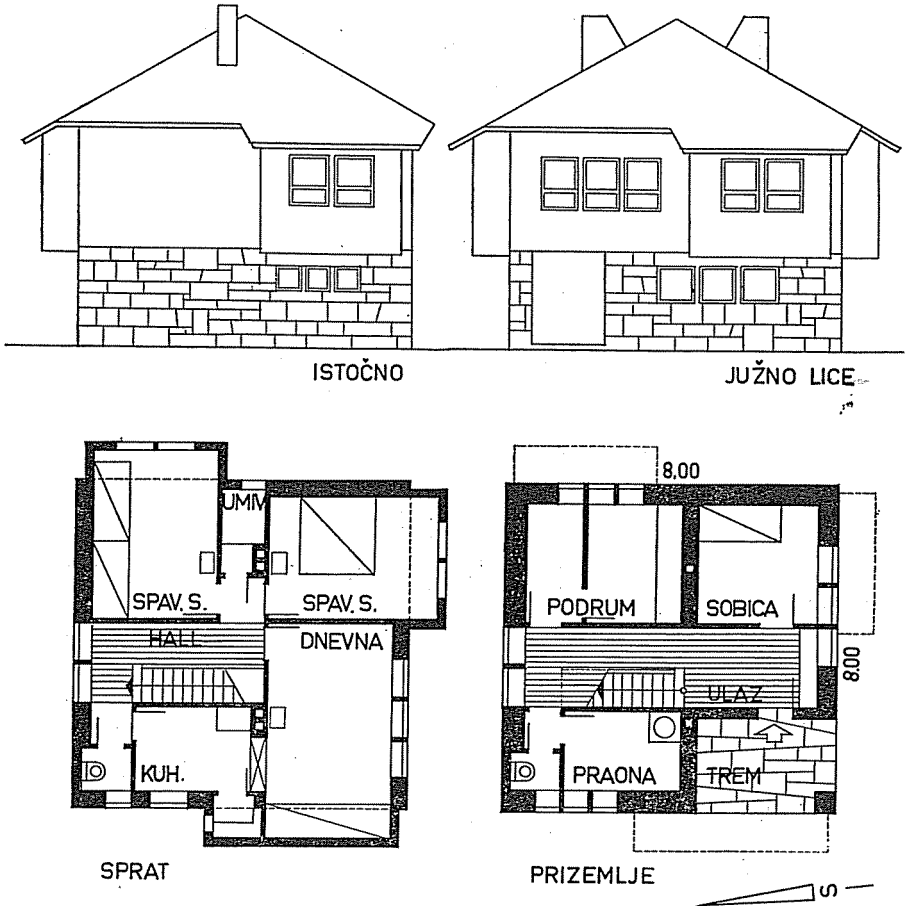
ISTOČNO LICE

SPRAT

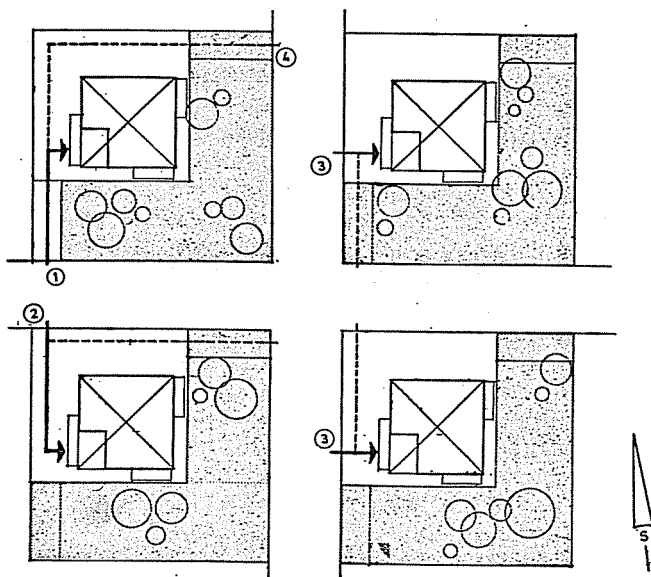
ПРИЛОГ 6

Предлог типа засебне куће, трособног стана за Нови Пазар (арх. Ј. Крунић). У плану основе овог савременог предлога парафразиран је традиционалан тип куће у Новом Пазару, схеме основе са попречним холмом. У овом свом новом издању, међутим,

ПРИЛОГ 6.

Ј. КРУНИЋ: ТИП ТРОСОБНОГ СТАНА — ЗАСЕБНА КУЋА НА СПРАТ ЗА НОВИ ПАЗАР

одбачен је симетрични карактер његове масе, односно главне фасаде.

Погречни степенишни хол — улаз изражен је само у приземљу, док је на спрату, на рачун хола, повећана дневна соба, тако да се холу горе изгубила трансверзалност.

Кућа је де факто у два нивоа, али је само њен горњи ниво намењен, стриктно узевши, становању. Ово деташирање стамбених просторија од нивоа терсна главна је карактеристика традиционалног концепта становања и не само у Новом Пазару.

У приземном нивоу плана куће који зависно од топографског карактера терена, може бити и делимично укопан, осим улазног хола и једне резервне собице, смештени су само помоћни простори.

Унутрашњост куће прелази преко улазног трема, који је инкорпориран у саму њену масу, у спољашњост. Тај заштићен простор — трем, повећан је још наткривеном површином испада дела спрата.

Преношењем извесних функција стана, у току лета, у приземље, где се праоница претвара у летњу кухињу, омогућава се непосредни контакт стана са баштом, тј. преношење дневног боравка директно у башту. Та повезаност куће — стана са баштом — природом, је, исто тако, основни принцип спроведен у концепту плана и организовању начина живота традиционалне старе куће.

У овом предлогу примењена су, дакле, већ два стара принципа. Примена принципа, међутим, није исто што и опонашање поступака или копирање облика. Применом истих принципа добија се афинитет у архитектури, а афинитетом разни објекти за добијају сличан карактер.

Процес развоја по тој формули назива се и органска метаморфоза. Међутим, при опонашању облика искључује се процес развоја. Сто или хиљаду кућа, насталих сукцесивним опонашањем једна друге, у току времена, означавале би застој тога времена, дакле процеса развоја. Трагови процеса развоја облика, у архитектури, називају се стил. Трасирају се афинитетом, применом истих принципа, а не опонашањем истих облика.

Трособни стан у горњем нивоу диспониран је на принципу добре оријентације: спаваће собе и дневна соба ка истоку и југу, кухиња ка западу, степенишни хол ка северу. Улаз у све просторије је директно из хола, али преко малих изолационих тампон-простора. Тако је комуникација између спаваћих соба и умиваонице дискретно заштићена малим дегажманом, као и улаз у кухињу и WC, са друге стране хола.

Доњи део куће је предвиђен у масивном каменом зиду, јер је околина Новог Пазара богата каменом доброг квалитета. Горњи су опечни пуни зидови, у које су интерполирани лаки монтажни панои у испадима над доњим нивоом.

Прозори су стандардизовани у три типа (60/60, 90/120, 90/90) и здружени су у ритмовима по два или три.

Пошто је диспозиција плана зграде конципирана према принципу добре оријентације и повезаности стана са баштом, мења се њен однос према улици. Спаваонице и дневне собе увек су оријентисане према истоку, односно југу, без обзира на то да ли је правац улице смера исток — запад или север — југ. Зграда се, дакле, не окреће према улици, него према сунцу.

И тај принцип је био откривен анализом урбаног ткива наших старих градова на југу, па и ткива Новог Пазара.

ЗАКЉУЧАК

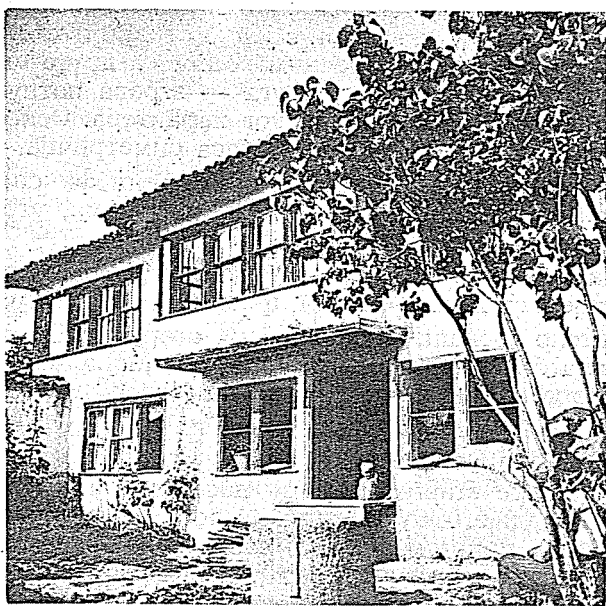
Постоји више важних разлога за објављивање оваквих приказа и документације. Није у питању само просто регистравање и упознавање онога што још постоји у нашем архитектонском наслеђу, иако је и то веома значајан моменат. Не само да наша културна јавност није упозната са чињеницом шта све постоји у нашој старој архитектури (осим манастира и конака) него ни сами грађани старих, дивних „турских“ агломерација не знају шта још живи у њиховим „касабама“. У њиховој свести постоје слике старих кућа као „ћумеза“, дакле потпуно нетачне представе о вредности архитектуре њихових родних махала. Зато је потребно најпре показати, просто, прави вид и карактер

тих „ћумеза”. Веома је важно, затим, открити разлог постојања баш таквих врста, типова кућа у датом локалитету и пронаћи начин долажења до формула њихових концепата. И, коначно, најзначајније је уочити *значај* те наслеђене архитектуре и могућности коришћења свега тога у нашим данашњим програмима и настојањима.

Овај сектор наше старе архитектуре, стамбена култура наших старих градова, веома разноликог, богатог и значајног инвентара, био је неоправдано стављен у задњи план. Додуше, наука о развоју наше рхитектуре још је на мртвој тачки.

Те заборављене старе куће, грађене по принципима и методама (нпр. стандардизација) које су и данас не само савремене него представљају идеал и програм савремених настојања у архитектури света, изложене су, међутим, пропадању, било због природне смрти од дотрајалости, било свесном жељом уништења услед погрешне оцене о њиховој невредности.

Из њиховог начина смештаја, оријентације, диспозиције основе из композиције маса, савремени архитект може се много чему научити (сл. 22). Најпре обогатити своје знање новим фак-

Слика 22 — Модерна архитектура старе куће у Новом Пазару (видети њен улични изглед у перспективи, сл. 11)

тима, а што је најважније, усавршити свој метод новим поступцима. Упознавање чињеница карактера изнетог у овом приказу, постаје императив за урбанисту или архитекту који треба да уређује још преостале делове ансамбла ових старих градских

агломерација. На тај начин ова разматрања превазилазе евиденцијско — стистички или етнографско—историјски значај и добијају велику практичну вредност, која је најзначајнија за даљи правилан развој града, па и целе наше архитектуре.

*

Нови Пазар је један од ретких градова Србије (поред Призрена, Пећи, Баковице), који је у прошлости добио своју изразиту урбану физиономију, узевши ствар обликовно, и који је ту физиономију релативно добро очувао. Ту физиономију чини његов специфичан урбани склоп, смештај, однос и облик његових кућа. Специфичност урбаног склопа града огледа се, сумарно узевши, у композицији градског ткива, склопа стамбених насеља ретког карактера, који образују одељене махале, са великим процентом зеленила. Посебну околност у томе склопу чини плато старог града са тврђавом, амбијент који би се могао развити у акропољ града.

Схема основа свих старих зграда, засебних породичних стана, могла се свести на два заједничка именитеља: тип куће са схемом основе плана на глагол, с једне стране и тип симетричне схеме основе плана, са попречним холем са друге стране. Прва схема зграда отвореног типа, друга — зграда потпуно затвореног типа и више градско-грађанског карактера. Основа ове друге схеме је приближно квадрат, а маса симетрична.

Сви типови кућа су изнутра опремљени фиксним уређајима типизираним ентеријера: амамима, долапима, уграђеним орманима, пећима, каминима, миндерлуцима.

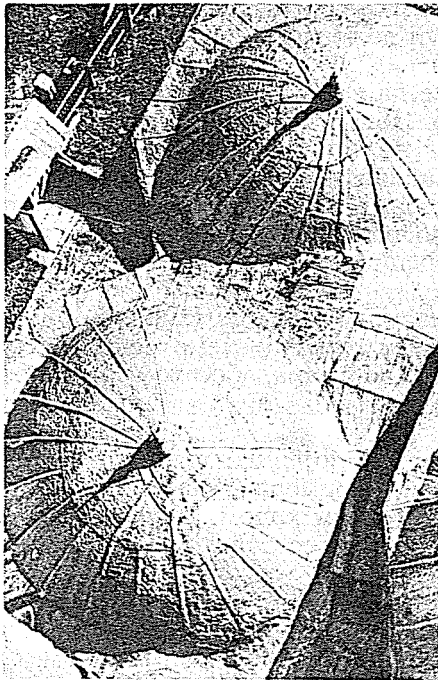
Карактеристика спољног изгледа тип зграде у Новом Пазару је украшеност њених фасада дрвеним медаљонима.

Уопштено узевши, својства ових старих кућа градског инвентара била би следећа: изражена функционалност у диспозицији простора, стандардизација плана (свега две основне схеме), стандардизација опреме ентеријера, законитост у оријентацији.

Ове особине старих кућа су последица примене извесних принципа изградње. Ако их боље погледамо, видимо да су то и наши данашњи принципи и наш савремени програм. Дакле, угледајући се на наше старе мајсторе, ми остајемо или постајемо савремени. То изгледа као парадокс, али само за оне који не познају вредност наше традиционалне архитектуре (сл. 23).

Међутим, конкретна примена општих принципа у старој архитектури Новог Пазара ипак има сопствену боју, а новопазарска кућа извесне посебности у односу на куће других градова сличног карактера. То је још већи њен квалитет: примена опште познатих принципа на сопствени начин. Имати *сопствени*

Слика 23 — Калоте кровног покривача Алтун Алем џамије, посматране са минарета

начин развоја архитектуре и изградње коначна је лекција, коју нам даје и овако сумарни преглед и анализа старе куће у Новом Пазару.

ПРЕДЛОГ ЗА ЗАШТИТУ

Служба заштите споменика у Србији, додуше дошла је до категорије такозване народне куће, али, чини се, више као објекта историјског интереса, дакле везана за какав историјски догађај или име заслужног човека, него као архитектонски објект који има самосталну естетску или културноисторијску вредност. Друго, изгледа да се служба заштите у Србији ограничава само на једну категорију народне архитектуре: конаке кнезова, владика, манастира или богатих трговаца.

Нови Пазар има врло много изразитих старих стамбених зграда које имају велику архитектонску или културноисторијску вредност, дакле и као самостални естетско-пластични феномени и као културноисторијски документи. Проблем стављања под заштиту ових објеката није ни тако тежак ни заплетен, нити изискује нека нарочита велика средства. У већини случајева,

куће које би требало заштитити релативно су добро очуване и заштићене па би и даље могле да служе за становање.

Предлаже се да се ставе под заштиту следеће старе зграде или комплекси у Новом Пазару:

1. зграда Шабана, приказана у Прилогу 5, као један од најизразитијих станбених објеката старог градског инвентара, узевши функционално или просторно. Зграда истовремено има особени карактер, специфичан за град;

2. зграда власника хана у Немањиној улици (видети Прилог 3), као изразити пример схеме основе асиметричног плана „на глагол”, добро очувана, богато опремљена, експресивног дејства;

3. зграда Смаја Плојовића у улици Рифана Бурџевића 68, као једини очувани примерак веома старе зграде симетричне схеме плана, са крстатим холлом. Данас врло склона паду, тако да би биле потребне и рестаураторске интервенције;

4. зграда Гиџића Назима у Сарајевској улици (Прилог 2), као пример једне од најстаријих кућа, схеме основе на глагол, са великим тремом, диванханом, заштићеном косим летвама, веома богато опремљена ентеријером. Стари специфичан документ, уз то врло експресиван;

5. кућа у Деде Шеховића улици број 19, као изразит и добро очуван примерак куће „на глагол”, са тремом, изузетних квалитета опреме и пластике;

6. заштитити све велике куће у комплексу ограниченом улицама Рифата Бурџевића, Деде Шеховића и Сјеничком, укључујући ту и кућу у Сарајевској улици број 6, затим кућу Хамзагића, у улици Бурџевића 34, као одличне и добро очуване примере не тако старе архитектуре, али врло свежег дејства, не тако уметнички експресивне, али карактеристичне типове стана у Новом Пазару почетком XX века;

7. кућа Каврајић Лукије на Јошаничкој обали као изразит пример старе зграде асиметричног типа „на глагол”;

8. заштитити комплекс хана на почетку Немањине улице, као пример јавне зграде — хотела из турског доба, као културноисторијски документ, типичне диспозиције и уређаја и ефектног просторног дејства унутрашњег атријума;

9. ако би се желео заштитити цео комплекс, онда би за то био најподеснији џеп Сарајевске улице према западу, јер је на

њему изграђен читав низ изразитих старих кућа. Сама улица има типичан профил и габарит ћорсокака турског доба.

Све предложене зграде и после заштите могу и даље да служе својој намени. Број објеката које треба заштитити, међутим, није само ствар процене њихове архитектонске или културноисторијске вредности него ствар расположивих средстава а и политике заштите коју спроводи град или Завод за заштиту. Стога је, уз овај предлог, потребно нагласити да је ово само основа за покретање проблема са мртве тачке. Јер брзи привредни развој, с једне стране, несхватање значаја и вредности ових споменика, с друге стране, осудили су на пропаст ова дивна сведочанства грабевицког генија народа, ове драгоцене документе његове стамбене културе, истински украс градског ткива и живи извор инспирације, не само за његов даљи развој него и за развој наше архитектуре.⁶

⁶ Овај приказ написан је 1955. године као прилог документацији Урбанистичког плана Новог Пазара. Двадесет година није умањило ни вредност поставки изнетих у њему нити акутност саме проблематике. Напротив, рапидним нестајањем и трагова тога наслеђа, она је вишеструко увећана. Многе од ових докумената — зграда непотребно су и неповратно уништене. Ту је минус. Да су овакве студије биле на време објављиване, многе од несталих кућа биле би још увек реалност, а ова прича не би била оно што сада јесте — литерарна фикција: ево шта смо некад имали.

Али, постоје још теже последице вакуума у познавању себе самих. Да је сазнање о вредности наслеђеног инвентара града било присутно у свести одговорних грађана, не би био могућан такав шок осећањима и изазов карактерној хармонији свега што постоји у граду, какав представља грабење облика и масе новог хотела. Тај несрећни акцидент у градском ткиву, чија ће трајна присутност представљати не само хронични напад на свест грађана Новог Пазара него директно изазивати аберацију те свести, у смислу индуцирања лажног идентитета. Саудијско-венедијанска „архитектура“ масе хотела не само да нема афинитета са својим местом и временом него ни са најелементарнијом логиком. Она не асоцира на далеку исламску симболику, него репродукује произвољне облике какве себи дозвољава хир неограничених средстава и тоталне непевезаности са конкретним условима — архитектура за петролејске магнате. Зграда, као карневалска накурада, не представља само промашај и неадекватност за амбијент него, као негативни агенс, јесте активни индуктор фикције о припадности, дакле фактор разједињавања, супротан интересу заједнице.

Сви цртежи и фотографије у раду су арх. Ј. Крунића.

Architect Jovan Krunić: „NOVI PAZAR, urban pattern and architecture of the old house”.

Novi Pazar is one of the few Serbian towns of outstanding urban features, formed in the past and still well-preserved. These particular urban features are due to the specific pattern of its streets, and the way of implanting its old houses. The town structure is composed of a number of small neighbourhood units called „mahala”. Mahala consists of groups of detached houses, in green belts.

The whole town is dominated by the old fortress on the hill-top as an urban acropolis.

The plan scheme of all houses can be reduced to two principal types: the type of symmetrical plan and mass, the central hall being the dominating part of the house, and the type of asymmetrical mass, enclosing the plan shaped in the form of the letter „L”, the empty space between the two wings transformed into a big porch called „divanhana”. The buildings of the asymmetrical concept seem to be of earlier date. The houses of the symmetrical type, of later origin, enclosing square-shaped plans are more comfortable, completely closed and have more of an urban character. The concept of both types presumes the use of two floors.

All houses of Novi Pazar are furnished with fixed interior equipment. This equipment consists of prolonged fixed seats along the walls called „minderluk”, built-in wardrobes opposite the window walls („musander”), fixed shelves along the walls called „raf”. The fireplace for making coffee is also part of this equipment. There is no moveable furniture in the old house of Novi Pazar.

The exterior mass of the type of house of Novi Pazar has few projecting parts. These parts if present are always supported by columns, rarely over-hanging, as in the type of house in Macedonia. The frieze under the roof cornices is provided with wooden medallions as an exterior decoration of the house.

Generally speaking the characteristics of old architecture of Novi Pazar are: functionality of the concept of the house, standardization of its plan (all house plans deriving from two basic types) and its structural elements, as well as interior equipment (the functionality of plan and standardization of form are indeed the basic principles of modern world architecture).

Although similar building methods and planning procedures were generally applied in the building up of our towns in Turkish times, and the same house schemes developed in all towns (for instance in Pec or Sjenica), the house of Novi Pazar is slightly different from them. This difference is due to the respective local conditions of various sites. Thus the local conditions acted as an important component in the planning and building process of the past. This „distorting” component definitely caused diversity in the feature of all old towns, or provoked a difference in the form of its houses. Each locality acquired its own urban particularity.

The lesson to learn in analyzing architectural heritage is: to transform and apply general (modern) tendencies in a personal character, to work out and express one's own style. Never to copy forms, either modern of foreign origin or forms of one's own past. The organic transition of the past into the future should be achieved in architecture. The continuity in architectural development means the continuity of application of old sound principles, and not in the preservation of its old forms.

Светлана БАЈИЋ

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ И НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА У СЕМБЕРИЈИ

О погребним обичајима и надгробним споменицима Семберије у стручној литератури до сада је писано само у оквиру комплекснијих етнолошких истраживања. Теодор Филипеску је 1907. године објавио резултате својих истраживања румунских насеља и румунског елемента у Босни, међу којима има и нешто података о погребним обичајима. Миленко Филиповић је 1960. године објавио резултате једне анкете вођене 1911. године у сјевероисточној Босни и такође даје неке податке о овом облику духовне културе. У раду *Етнолошка испитивања у Семберији* Радмила Кајмаковић је 1970. године објавила фрагментарну грађу о обичајима око смрти. Исти аутор је, 1974. године у раду *Семберија — етнолошка монографија*, знатно детаљније обрадила грађу о обичајима око смрти.¹

Овим радом су детаљније обухваћени обичаји око смрти и сахране, као и надгробни споменици сеоског становништва Семберије, и то на основу изворне грађе која је прикупљена етнолошким истраживањима на терену, објављеним у два наврата током 1971. године. Истраживање је требало да утврди основне етнолошке карактеристике савремених: погребних обичаја, те типолошку и хронолошку класификацију надгробних споменика сеоског становништва у Семберији. Истраживање се заснива, прије свега, на проучавању ових елемената код српског становништва које готово искључиво насељава ово подручје, а обухватило је и становнике који су по етничкој припадности Каравласи. Муслиманско становништво насељава само варош Јањ, (као и варош Бијељину); код овог становништва су такође вршена истраживања, али посебно обрађена јер се ради о полуурбаном становништву.²

1 Т. Филипеску, *Каравлашка насеља у Босни*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XIX, Сарајево 1907, 215 — 221; М. С. Филиповић, *Народни живот Срба у североисточној Босни према једној анкети 1911*, Ћланци и грађа за културну историју истоčne Босне, IV, Тузла 1960, 263, 264, 271, 272; Р. Кајмаковић, *Етнолошка испитивања у Семберији*, Ћланци и грађа за културну историју истоčne Босне, Тузла 1970, 76; *Isti, Semberija — etnoloska monografija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIX, Sarajevo 1974, 81 — 87.

2 С. Бајић, *Архаични елементи погребних обичаја у Јањи*, Народна стваралаштво, Београд 1978 (у штампи)

Методе нашег истраживања биле су директни интензивни интервју, којим је обухваћено више људи старије генерације, а затим директно посматрање опремања умрлог, погребња, као и понашања послџе погребња. Обављена су и магнетофонска снимања и фотографисање свега што се дешавало на сахрани. На овај начин успјели смо да посматрамо и анализирамо погребне обичаје до приближно 70 година уназад.

Семберија се налази у сјевероисточном дијелу Босне. Границу са истока чини ријека Дрина, а сјевера — Сава. У стручној литератури мишљења о западној и јужној граници Семберије су неуједначена.³ Према резултатима мојих истраживања, западну границу чини, дакле, потез од Саве према југу обухватајући у Семберију села Доњи, Средњи и Горњи Драгаљевац. Иза тих села граница води према југоистоку и обухвата село Сухо Поље. Гранични потез се затим спушта јужније укључујући у Семберију село Батар, које се налази јужно од варошице Јања, те избија на Дрину (табела I).⁴

Семберија у овим границама запрема површину од приближно 300 km², чија се апсолутна висина креће око 100 m. То је веома плодна равница, која са Посавином и равницом око Брчког представља најбољу житницу и шљиварски крај у Босни. Постоји знатан број мањих водених токова, који су већином управљени на сјевер, према Сави. У близини Дрине и Саве има и много мочварног земљишта.⁵

„Семберија је чисто народни назив за ову област. Ни у средњем веку, нити у турској администрацији, а ни доцније, ова област није називана Семберијом, ни у целини нити делимично. Због тога се термин Семберија не помиње у писаним изворима, па се не може установити када је он настао.”⁶

Семберија је густо насељена. Према попису од 1961. године, густина становништва износила је 107,4 становника на 1 km².⁷ У периоду када су вршена истраживања, а према попису становниш-

3 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 58; М. S. Filipović, *Postanak i značenje imena Semberije*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi XXX, Sarajevo 1966, 187; Р. Јеремич, *О пореклу становништва тузланске области*, Гласник географског друштва, VII — VIII, Београд 1922, 144; В. Боровић *Кнез од Семберије, Портрети и дела*, Београд 1921, 59, 60; В. Скаррић, *Семберија*, Развитак, I, Бањалука, 1910, 58 — 60; Р. Кајмаковић, *Етнологија испитивања у Семберији* 71; Исти, *Semberija — etnološka monografija*.

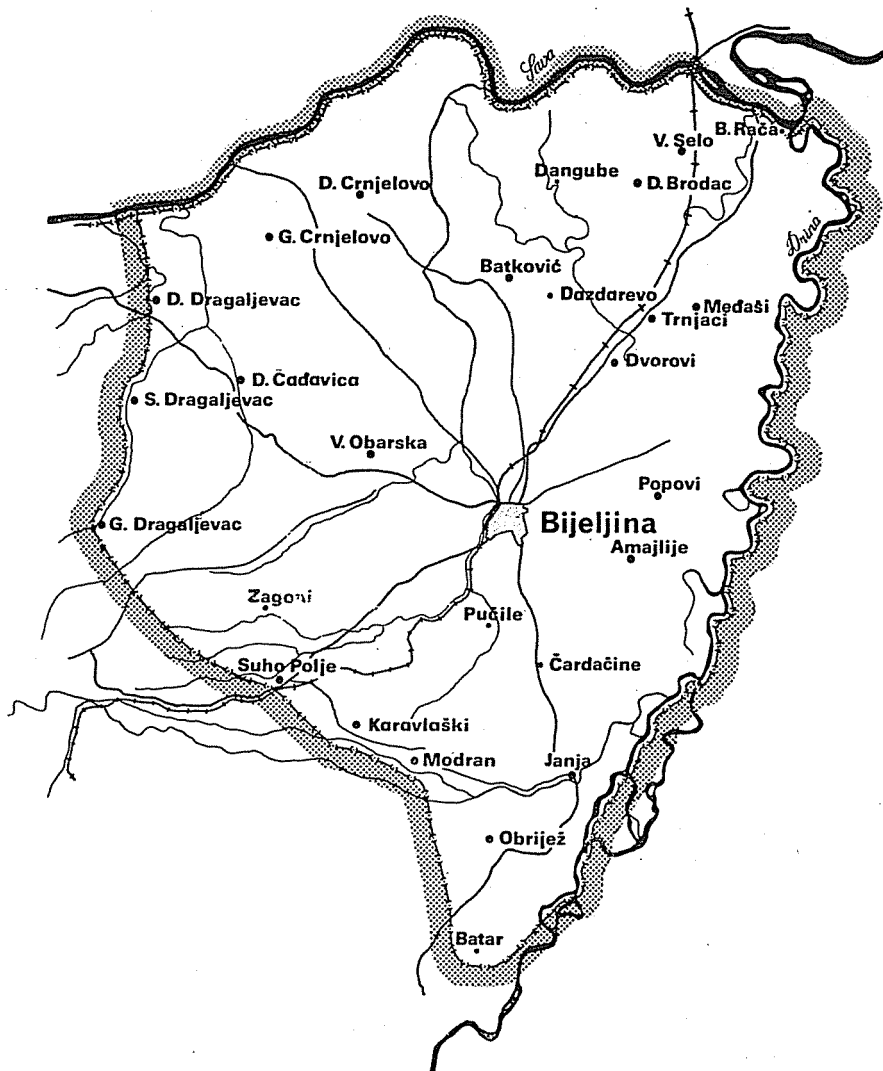
4 Наведена граница изведена је на основу мишљења људи о припадности одређеној друштвено-географској регији. Податке сам добила приликом теренских истраживања током 1971. године. Граница краја коју сам на тај начин установила донекле се разликује од досад постављених граница у етнолошкој литератури, али одговара схватању људи који по томе остају и ван граница одређене регије.

5 *Enciklopedija Jugoslavije, Srbija*, Izdanje i naklada Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, Зарпб 1968, s. v. Semberija

6 R. Ka j m a k o v i ć, *Etnološka ispitivanja u Semberiji*, 71.

7 *Statistički godišnjak BiH, Sarajevo* 1969.

SEMBERIJA

Табла I — Карта Семберије са убиљеженим насељима у којима су обављена истраживања

тва од 31. марта 1971. године, у семберским селима живјело је 55870 становника.⁸

У свим сеоским насељима у Семберији данас живи становништво српске националности. У селима Модрани и Батковићи, поред Срба, живе Каравласи, који су поријеклом из Румуније, али су, дошавши у ове крајеве дјелимично попримили језик и обичаје старосједилачког становништва иако се нису асимилovali. За њих се у народу одомаћио назив „Цигани” без икаквог пезоративног значења.

Данашње становништво Семберије углавном је конгломерат досељеника који су долазили током дуговјековне турске окупације, али како је и иселавање трајало такође читаво то вријеме, а нарочито у току ратова, то су данашњи становници већином потомци насељеника иза периода аустроугарске владавине, од 1739. године. Насељавање је текло у етапама највећим дијелом из области високих динарских планина, Херцеговине, Црне Горе и Санџака, те из развијених сточарских области у Босни. Као и свуда, становништво се често сели из села у село. Послије другог свјетског рата оживјела су микромиграцијска кретања и ван регије. Обавезно се памти досељавање из посљедњег мјеста — односно села.⁹

САМРТНИ ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА

а) Предзнаци смрти

Према општем народном вјеровању, сваком човјеку су унапријед предодребени дан и час смрти, јер „Нема смрти без суђе-на дана”. Но, ипак се вјерује у извјесне предзнаке смрти. Смрт у кући, по народном, предсказују извјесни снови, неубичајени гласови или понашање неких птица и домаћих односно дивљих животиња, и слично.

Предзнак смрти је најчешће и у вези са умрлим у кући. „Знамења” се тумаче овако; ако умрломе очи остану отворене, опћенито се сматра да ће у односној кући убрзо умријети још неко; ако је мртвацу отворено десно око — умријеће домаћин те куће, а ако остане лијево — онда ће умријети домаћица или нека женска особа из сродства. Ако двоје умру из куће у току године, вјерује се у свим селима да ће умријети ускоро и трећи (*потрећити*). „Да би се то избегло, када износе из куће другог мртваца, закољу кокош, а њену главу ставе у сандук умрлог, као замену за трећег”¹⁰, или засијеку праг сјекиром или, што је најчешће, с другим мртвацем сахране лутку од крпа. Исто се поступа и кад умре трудна жена. Ако на ископан гроб падне киша, ако приликом ношења на гробље или приликом укопа мртвац покисне, значи да ће уско-

⁸ *Popis stanovništva i stanova 1971*, Становништво, Београд 1973.

⁹ R. K a j m a k o v i ć, *n. d.*, 72, 73.

¹⁰ I s t i, *Semberija — etnološka monografija*, 81.

ро неко умријети у истој кући или у ближем роду умрлога.

Онај ко сања да му испадају зуби и да га то боли вјерује се да ће ускоро умријети. Ако га не боли, умријеће неко из сродства. Ако се сања човјек из села у којем живи, чије име почиње словом „ј” (Јован, Јованка), то значи смрт у кући или селу. Каравласи то исто вјерују ако сањају свадбу или весеље. Дукати у сну или наг „инсан” (човјек, особа)¹¹, затим орање, вршидба, савијање нових дасака и, уопште, сан у вези са кућом, рушење куће или кућа без прозора, тумаче се као најава неке смрти у селу.

У цијелој Семберији се вјерује да и неке птице или животиње могу да предсјете нечију смрт и да то предскажу својим присуством или манифестују извјесним знацима. Кад кукавица долети пред неку кућу, стане на ограду и закука када „луња” (сова) пропјева; ако кртица из куће напоље рови; ако изнад куће надлијећу гавранови — вјесници несреће — кућа ће се „завити у црно”. Као предзнаци смрти сматрају се и: ако „лијач” — лисица „лаје”, крава „риче”, коњ њишти, „дукела” завија у „невакат” (вријеме) — седам дана — у близини нечије куће, смрт је, по народном вјеровању, дошла по неког. И кокош може да предскаже нечију смрт. Ако „пропјева” и нарасте јој „обер” вјерује се да ће умријети неко у тој кући. Иако се људи брзо мире са судбином, вјерујући да се не може измијенити, ипак врше извјесне апотропејске радње да би избјегли несрећу. Кокош ухвати и закољу на прагу, а главу сви укућани три пута пребаце преко себе, тако да глава пада од куће. Међутим, код Каравлаха „кокош се ухвати и њоме од огњишта мјери до прага и то почне се од огњишта главом кокошијом, те се кокош преврће до прага, па ако прије глава до прага дође, онда се коље и кокош поједе. Ако пак задњи крај прије дође прагу, онда се реп одсијече и кокош пусти жива”.¹²

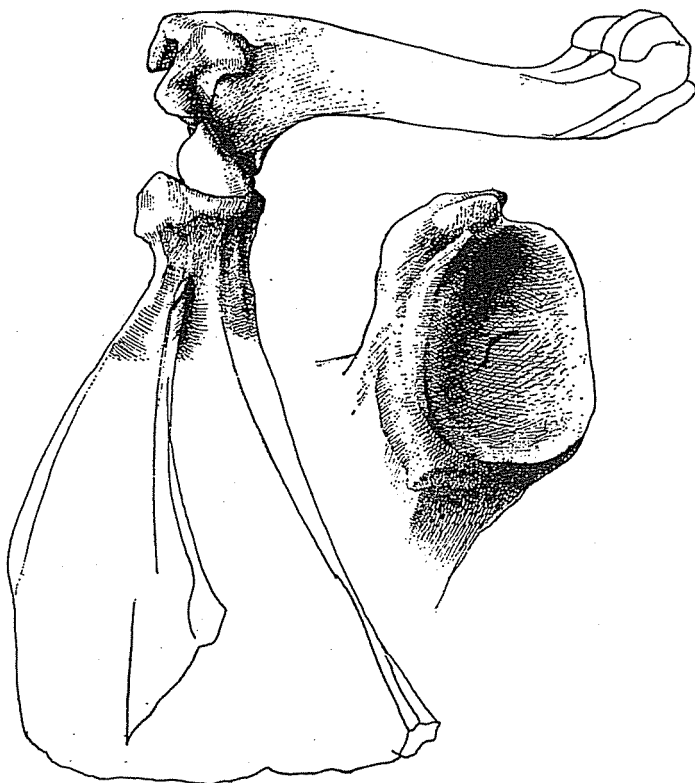
б) Вјеровања и гатања у вези са смрћу и загробним животом

Гатање је врло распрострањено, код Каравлаха такође и код становника сјеверних предјела, гдје је умирање свакодневна појава, а најчешће је узрок обољење нефритис. Гатањем се задовољава радозналост и указује на опрезност иако смрт, по народном вјеровању, не настаје као природна појава, него ко божја воља.

Гата се помоћу десне плећке божићне печенице. Ако палац домаћинове руке поклопи јамицу испод чашице која се назива „гроб”, наговјестиће скору смрт у кући, а ако не поклопи — у сродству или селу (сл. 1). Орах без језгра на божићној трпези такође „слути” на смрт. Да би човјек провјерио да ли ће

¹¹ Сва објашњења турцизама су по: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1965.

¹² Т. Филипеску, *н. д.*, 233.

1 — Плећка у коју се гледа да ли ће неко умријети

живјети у следећој години, он тражи своју сјенку alter ego, приликом догоријевања божићне свијеће или одлази на бунар рано ујутру на Божић и тражи је у води (село Попови). Такође, ако неко зове некога у „невакат“ (по заласку Сунца) и овај се одазове — умријеће.

Каравласи вјерују да „када дијете умре и у гроб се спусти, не смије се више помаћи, јер му мати неће више дјеце рабати. Ако се то догоди, или кад жена има дијете, па јој умре и она више не роди, онда оде мати на дјетињи гроб па се на гробу распшете и очешља“.¹³

У свим селима трудне жене или жене које имају једно дијете „дрвенче“ не треба да виде умрлог пошто се вјерује да ће родити мртво дијете или ће им дијете бити болесно. Због тога вјеровања не иду у кућу умрлог нити на сахрану. Ако ипак мо-

¹³ Исто, 234.

рају да иду, јер им је умрли близак род (отац, брат, мајка итд.), онда за појас затакну црвени кончић да би их штитио од покојникове душе. Код Каравлаха трудна жена не смије гледати на ону кућу у којој је мртавац, а „ако у њезиној кући неко умре, онда одмах спусти један крај од појаса низа се”.¹⁴

в) *Опраштање са самртником*

Особу на самрти, стару или тешко болесну, пријатељи и родбина често посјећују, а ако очекују да ће ускоро умријети, опраштају се са њом. Вјерује се да је неопходно да се самртник измири са онима са којима се због било чега у животу замјерио, као и да ће тада лакше и мирније да умре. Приликом опраштања, самртник каже: „Алал вам било на овом свијету!”. Присутни му одговарају: „Лака ти земља и алал ти било на другом свијету!”. Ако у кући домаћин умире, он сазове укућане и даје им упутства, а посебно жени и дјеци, шта ће радити после његове смрти. Та упутства одређују: ко ће га купати, обући, као и шта ће му обући, гдје ће га сахранити, који ће се ован заклати за обредни објед и слично. Последња жеља самртника се увијек испуњава. Ако се болесник дуго мучи и не може да умре, онда се каже да је „многа згријешио”.

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ

а) *Смрт*

Када укућани виде да ће болесник умријети, онда најстарији присутни члан запали свијећу и ставља је умирућем болеснику у десну руку. „Ако болесник умре без свијеће, онда се то сматра највећим гријехом и вјерује се да ће мртавац по оном свијету по тами ходати”.¹⁵ Из куће се изводе дјеца. Након тога отварају се врата и прозори. Испод умирућег се уклања све пернато, потом се полаже непосредно на земљу из увјерења да ће лакше издахнути и испустити душу.

Архаичан обичај полагања самртника на земљу, да би му се олакшао растанак са душом, опште је познат код наших народа а служи и као једна од превентивних мјера у спречавању умрлог да се повампири.¹⁶

Опште је вјеровање да праведан, частан и поштен човјек лакше умире а посебно ако је то на Велики петак и Богојављење,

14 Исто, 91.

15 Исто, 215.

16 С. Зечевић, *Порекло веровања да самртник лакше издише на земљи*, Народно стваралаштво, Београд 1967, 26 — 30; Т. Р. Борбевећ, *Полагање самртника на земљу*, Прилози за књижевност, језик, историју и

док гријешан, по вјеровању, умире суботом или на Божић. Каравласи вјерују да је душа онога ко умре на Ускрс предодребена за рај и да је боље да се умре дању него ноћу.

б) *Оглашавање смрти*

Смрт се оглашава гласним плакањем и јаукањем жена испред куће. Ако је близу црква, смрт се оглашава звоњењем црквених звона. Кад умре мушкарац звони три пута велико звоно, а за жене — два пута мало звоно. На тај начин сви у селу са знају да ли је умро мушкарац или жена. За самоубице звоно не звони. Ако је самртник умро у току ноћи, смрт се оглашава ујутро, а ако је умро по дану оглашава се одмах. Млађи човјек из сусједства обавјештава родбину у другим селима. Ако се ближи сродник умрлог налази у граду или удаљенијем селу, данас се обавјештава и телеграмом. У селима ближе Бијељини, у новије вријеме, смрт се оглашава плакатирањем смртовница које се лијепе на дрвеће, најчешће на раскрсницама. Кућа умрлог се обиљежава црним барјаком, посебно у селима ближе Бијељини.

Када чују јаук жена или „мртвачко звоно“, на тренутак прекидају сви у селу започети посао. Мушкараци скидају капе, крсте се и кажу: „Лака му земља!“. У засеоку умрлог рад се продужава тек послџе сахране умрлог. Каравласи кажу нека бог казни да руке трну онога ко ради, а „мејт“ (мртвац) је још у кући“.

ПРИПРЕМА САХРАНЕ

а) *Опрема покојника*

Чим се установи смрт, почињу припреме за сахрану, које суседи обављају добровољно. Предходно се проспе сва вода која се затекла у кући у тренутку смрти и донесе друга. У сусједним кућама такође се просипа вода јер је, према вјеровању, „вода живо биће у које може да уђе покојникова душа“.¹⁷ Воду сматрају нечистом као и све предмете који су на било који начин били у вези са умрлим, јер они, као такви, према народном вјеровању, могу да нашкоде живима.

У Доњем Бродцу је раније било уобичајено да се вода просипа на огњиште и да се њоме гаси ватра. У другим селима ово није било уобичајено. Ватра се и данас гаси у свим селима, али

фокаор, XVIII/1 — 2, Београд 1938, 468 — 474; Исти, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, Српски етнографски зборник, LXVI, Београд 1953, 5 — 10.

17 Казивач Стана Новаковић, село Трњаци.

се одмах ложи и друга „бар толико да би се душа покојника смирила” (Меџапи).

У свим селима у Семберији покојника зову „мејт”.

1. Купање

Умрли се обавезно купа. Купање се обавља на земљи чим наступи смрт. Вода за купање се грије изван куће. Посуда у којој се грије постави се на три камена. Умрлог мушкарца купају старији мушкарци, а умрлу жену — старије жене. Дјецу, без обзира на пол, купају жене. Настоји се да купање увијек обављају три особе. Умрлог мушкарца обрију, а жену почешљају, а косу јој расплету. Сапун којим се покојник окупао, Каравласи остављају за гатање. Код Срба у Семберији, уз Дрину, сапун којим се купао умрли служи за лијечење неких болести.¹⁸ Прстен скинут покојнику с прста чува се, а Каравласима служи и као хамајлија приликом одласка на пазар или у друга села.

Водом од купања гаси се ватра на којој се вода гријала, а посуда у којој се вода гријала изврне се. Тако остаје три дана. Сматрају да није добро прије унијети ову посуду у кућу. При гашењу ватре гледа се на коју страну иде дим, јер се вјерује да ће ускоро још неко умријети из те куће ако иде на десну страну. Срби и Каравласи у Модрану воду од купања просипају у ријеку, јер се њоме, по вјеровању, такође може гатати и на тај начин нашкодити укућанима умрлог.

Чешаљ којим је покојник почешљан преломи се и стави у сандук или се баца на неко недоступно мјесто.

2. Одијевање

Умрли се сахрањује у новој одјећи јер се вјерује да ће на „другом свијету” бити у оној одјећи у којој је сахрањен. Умрли се никада не сахрањује у кожној одјећи нити у одјећи коју је миш „начео” јер вјерују да би се покојник повампирио, а и да на „другом свијету” свака животиња долази по своју кожу.

Старије особе још за живота припреме „укупно одијело”. Прије су жене за укоп чувале свају вјенчану кошуљу. „Умрлом мушкарцу обуку кошуљу, гаће, чарапе, ставе му капу на главу. Умрлој жени такође обуку кошуљу, гаће и чарапе и мараму, а косу јој расплету и прекрсте на грудима. Сада се само старије особе облаче на овај начин. Млађима облаче градско одело и обућу на ноге. На умрлом ништа не везују нити сплићу”.¹⁹

¹⁸ Приликом истраживања нисам могла доћи до података за лијечење којих болести се употребљава сапун.

¹⁹ Р. Кајмаковић, н. д., 81.

3. Одјећа покојника

Постељина у којој је умрли лежао, одјећа у којој је умро и његове друге личне ствари оперу се у води у којој је окупан и оставе на „градину“ (ограду) на западној страни куће. Ове ствари ту остану до „трећине“ или „седмине“. Послије ове ствари поклоне онима који су га окупали или, што је најчешће, запале се.

Покојникове преостале ствари се окаде и поклоне „биједи“ јер се вјерује да ће тада покојник на „другом свјету“ бити обучен. „Кабење у животу људи има практичну и лустративну вјерску улогу: да се загушљивим димом спаљених материја прогна свако зло од мјеста становања. Заостало покојниково одијело може се носити тек пошто се окади“.²⁰

Накит и остале вриједне ствари покојника остају у кући. Ако је умрло дијете које је ишло у школу, његове књиге и свеске не користе друга дјеца. Ако нису сахрањене са њим, чувају се.

4. Смјештај умрлог

По свим селима у Семберији обучени мртвац се стави у сандук. Сандук се стави на одар — „сто“. Мртвацу се на очи стави метални новац, који се пред укоп баца у раку. Мушкарцу се брада подвезе марамом, а лице се окрене према истоку. Женама се брада не подвезује марамом, пошто им се на глави већ налази марама. Умрлом се руке ставе једна изнад друге на груди. Умрли се до врата прекрије покровом који је ткан од „тежине“ (лан) или је од куповног бјелог платна. Покров се никада не сијече маказама, него се „дијепа“. Једино Каравласи у Батковићу сијеку покров маказама, али на умрлом. Умрлог преко покроба опасује црвеном вуном, чији се крајеви завршавају у виду крста, на грудима, Р. Кајмаковић, пишући о обичајима приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата у источној Херцеговини, забиљежила је исту појаву.²¹

Изнад главе умрлог гори свијећа све док га не изнесу из куће. Сви који долазе у кућу умрлог доносе свијећу и ту свијећу пале новом ватром. Сви обреди који се обављају током припреме умрлог за сахрану обављају се са западне стране. Каравласи из Батковића западну страну објашњавају „свијетом мртвих“ јер свјетлост и топлота „тону“ на западу.²²

20 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970. s. v. Кабење.

21 Р. Кајмаковић, *Обицаји приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата у источној Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја, XXIII, Сарајево 1968, 9.

22 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, н. д., s. v. Исток и запад.

5. „Кићење”

Са умрлим на одру опрашта се родбина и пријатељи. Из сваке куће у селу долази бар по један члан „на жалост”. Свако ко дође, прекрсти се, три пута цјелива умрлог у лице и остави као „милост” нешто од животних намирница (брашно, хљеб, шећер, ракију и друго). Умрлом мушкарцу жене доносе пешкир, жени мараму а младима марамицу, цвијеће, воће. Жена која има малу дјецу никада не доноси цвијеће, а ни чланови из куће која држи пчеле. Умрли овим „милостима” буде сав „искићен”, тако да се једва од њих види. Уколико неко не стигне да дође кући „на жалост”, учествоваће на сахрани без посебних обреда.

6. Чување умрлог

Према ријечима Тихомира Борђевића, „вјеровање да по неки мртваци могу ноћу излазити из гробова прерушавају се у различите прилике, узнемиравати свет, правити штету, морити људе и стоку, и чинити свакојака друга зла, у нашем народу је било раширено од давних времена”.²³ У вези са овим вјеровањем једна од мјера предострожности у спречавању умрлог да се повампери, с јасном магијском намјеном да се надјача зло дјеловање умрлог, јесте и опасивање умрлог црвеним концем. Из истог разлога умрли се и непрестано „чува” док је у кући. „Чува” га родбина, сусједи и пријатељи и не остављају га никада самог. Вјерује се да ће покојник кога прескочи нека животиња или прелети птица постати вампир. Нарочито се чува од пса, мачке или миша, у шта, према вјеровању, покојник може и да се претвори. Из тог разлога све домаће животиње се затворе. Док га чувају, жене и људи пију ракију, кафу и разговарају о умрлом и вампирима. Ако је умрла особа старија, често се развеселе и нашале на њен рачун. Ако се ипак деси да умрлог прескочи нека животиња, да би спријечили да се повампери, Каравласи у Модрану је ухвате и преведу послџе укопа преко покојниковог гроба.

Глог је, према народном вјеровању, најбоља заштита од вампира; од глога он увијек бјежи и њим се најлакше убија. У селима Трљци и Мебаши вјерује се да вампир живи четрдесет дана и зато се не предузимају никакве заштитне радње да се покојник не повампери изузев што се „чува”. За тих четрдесет дана увијек се нешто догађа, „приказује” око куће јер душа не може да се смири. Да би се души „олакшало” ово лутање, на умрлог се стави грумен земље са његовог имања. „По општем народном веровању, за четрдесет дана душа умрлога лута око куће и по

²³ Т. Р. Борђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању*, 5—10.

оним местима где је покојник боравио или куда је пролазио”.²⁴ Стављање грумена земље на груди умрлог објашњава се у литератури и као једна од превентивних мјера да се покојник не повампири.²⁵ Ако се покојник повампири и поред свих превентивних мјера, у његов гроб се пободе глогов колац.²⁶

7. Мртвачки сандук

Сандук се раније ријетко правио. Умрли се полагао на дно раке на даску а са бочних страна укосе су постављене даске и тако се правило сјеме изнад њега.²⁷ Старији људи још за живота припреме даске за сандук, па га чак и направе. Чува се на тавану. У крајевима уз Саву, у последиједње вријеме сеоски столари израђују сандуке, док у другим селима то раде сусједи добровољно. Сандук се израђује од хрстовог дрвета и окован је даскама са свих страна. Сандук се обоји црном, а крст на поклошцу црвеном бојом. Ако умре дијете или млаба особа, на поклошцу се нацрта птица кукавица, цвијеће или гранчица. Струготина од дасака стави се у сандук, али не сва; један дио се остави за ложење ватре на задушницама. Изнад струготине се стави „сукњиште” од вуне, а онда „пртиште” од конопље. Млабима се ставља чоха. Јастук се напуни сламом и босиљком а у новије вријеме и вуном.

8. Прилози у сандуку

У сандук се ставља двије врсте прилога. Једно су предмети који су имали неку функцију током спремања умрлог, као чешаљ или „мртвачка марама” (Велино Село). Другу врсту прилога чине предмети којима се умрли за живота служио, које је

24 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *н. д.*, *с. в.* душа

25 Т. Р. Борбевић, *н. д.*, 5 — 10.

26 Вечерња посјела, када се сви окупују око топле пећи и уз рад препричавају догађај, прошли и садашњи, то су мјеста гдје се испредају разне приче и о вампирима. Причу како се жена ослободила вампира забиљежила сам у селу Доњи Драгањевац, а она гласи овако: „Једна жена је, прије удаје ашиковала са два момка. Један од њих је био богатији и отац је уда за њега иако је она више вољела оног другог. Убрзо последије свадбе момак умре. Једне ноћи, када муж није био код куће, дође онај умрли момак огрнут покровом. Жена се мужу пожали кад се вратио да јој је долазио вампир. Муж је посавјетова шта да ради када овај поново дође. Слиједећи пут када мужа није било код куће, вампир поново дође. Жена узме већ припремљено клупче конца и крај завеза за вампира. Како се он враћао у гроб клупче се одмотавало и тако показало у којем је гробу вампир. Сутрадан се договори муж са комшијом да оду до гробља и вампиров гроб прободу глоговим коцем. Тако су урадили и жена се на тај начин ослободила вампира”.

27 Према мојим истраживањима, која су обављена 1971. године, већина казивача тврдила је да су им ближи сродници причали да се сјећају када су покојници сахрањивани на овај начин, то јест без сандука.

посебно волио, или „све што је за живота наредио да се стави“. Старцима и одраслим мушкарцима ставља се часовник, лула, „масат“ (оштрило), духан, цигарете, боца ракије ако је волио да пије, штап итд. Штап се ставља и сваком умрлом ако се за живота њиме служио. Женама се као прилог у сандук стављају наочаре, игле, кафа, шећер и друго. Шећер се ставља и мушкарцима, а обавезно га доносе као „милост“ сви они који долазе да се опросте са умрлим. Умрли, по вјеровању, шећер носи као „милост“ умрлим прецима.

Туга за младом дјевојком или младићем је изражајнија и наглашенија и зато су прилози богатији и разноврснији. Воћем, цвијећем, бомбонама, огледалима, преслицама, сликама, накитом, млади покојници буду готово прекривени. Дјецџ се у сандук ставља цвијеће, воће, играчке, „сисак“ (цуцла) и друго, а трудницама све што су припремиле за очекивано дијете, као и оно што им је за живота било посебно драго.

САХРАНА (ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА)

Изношење покојника из куће, пренос до гробља и укоп назива се сахрана. Сахрану прате разноврсни обичаји и вјеровања. До прије шездесет година, општи обичај је био да се умрли сахрањује истог дана кад умре. Данас се на сахрану чека, према законском пропису, 24 часа. Сахрана се обавља поподне, никада до подне. „Не ваља се“, кажу становници Семберије, јер „дан до подне напредује“.

На сахрану се позива. Позива се усмено. Позив је једноставан: „Умро је Н. Н., позивају вас укућани на сахрану!"; или: „Испустио је душу Н. Н., дођите на сахрану!“ Позива сусјед. Никада то не чини неко од укућана. Из позване куће долази обично двоје одраслих. Омладина се не шаље осим кад умре младић или дјевојка. На сахрану жене иду више жене, а на сахрану мушкарца — више мушкарци. Према подацима из 1911. године, у Батковићу се „када умре какав имућнији сељак, сељанка искупе се звани и незвани, јер знају да ће бити пива и јестива за покој душе доброг комшије. А када умре сиромаш, нема их ни колико је потребно“²⁸, што је и данас уобичајено.

а) Копање раке

Умрли се сахрањује у сандуку на гробљу. Гроб је општи назив за сваку раку са гробном хумком и обиљежјем. То је „вечна кућа покојника, у коме он почива“.²⁹ Раку за умрлог копају

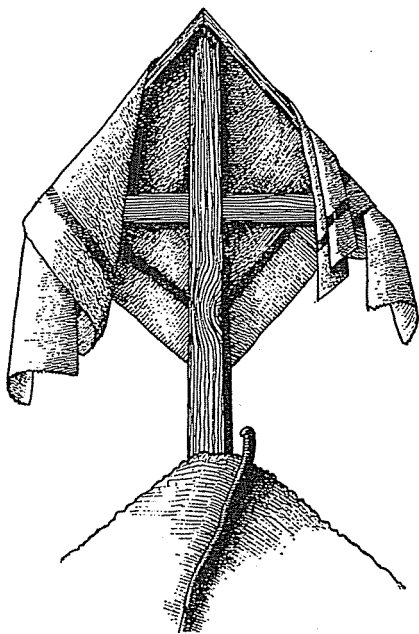
28 M. S. Filipović, *Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911*, 262.

29 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *н. д. с. в. гроб.*

добровољно сусједи, којих мора бити непаран број — три или пет. Рака је оријентирана у правцу исток — запад. Копа се онај дан када је и сахрана, јер ископана рака, по вјеровању, не смије да преноћи. Мјесто за гроб одређује сродник покојника. Грбови свих сродника су увијек на једном мјесту и уколико сарматик није тачно одредио мјесто онда се копа у близини. У селима испод Јања понекад умрлог сахрањују изван гробља на његовом имању.

Када добу до одређеног мјеста копачи скину капе прекрсте се и почињу да копају. Као алат служе им лопата и крамп. Алат никад не предају из руке у руку, него га спуштају на земљу. Приликом копања разговарају и по мало пију ракију.

Дубина раке је 1 до 1,5 m, за жене увијек нешто дубље, а дужина зависи од дужине умрлог. Дужина се не одређује метром већ прутем или штапом којим се умрли измјери. У селу Попови, штап се преломи и баца у раку. У неким селима оставља се на гробу до четрдесет дана (сјеверни крајеви Семберије), па се затим преломи (сл. 2). У осталим селима, одмах после сахране,

2 — Свјез гроб са крстом окићен пешкиром и марамом. Штап остављен на гробу

преломљени штап ставља се на гроб. Према народном вјеровању, то се ради јер „није добро заостатак у кући умрлог да се не изломи.“

Ако се при копању наиђе на кости, копање се не прекида. Кости се замотају у ланену крпу и, пошто се сахрани нови мр-

твац, враћају се у раку и стављају крај главе, али се претходно баца ситни новац у раку „да се откупи мјесто”. У Поповима се води рачуна о томе да кости или дијелови одјеће који се пронађу у раци не остану ни тренутак на сунцу. Копачи се, у већини села, не враћају кући кад ископају раку већ сачекају погребну поворку да умрлог укопају.

б) *Изношење умрлог*

Умрли се из куће износи кроз врата ногама окренутим напријед. Врата и прозори се у кући отварају, столице и сто изврћу. Каравласи спуштају умрлог на праг ако је то домаћин, одрежу му прамен косе коју домаћица носи увијек уза се, као амајлију. Сандук са умрлим поставља се на клупе које се налазе на западној страни куће у дворишту. Сви они који желе да се још једном опросте од умрлог или они који нису стигли да дођу док је умрли још лежао у кући, љубе га у чело или крст који стоји више главе умрлог. Ови други спуштају и „милост” на покојника. Чим се сандук са мртвацем дигне, клупе се изврну.

Чишћење куће се обавља по изношењу умрлог из ње. Сва вода која се затекла у кући пролије се а смеће се баца у воду да га однесе. Ако се ту налази свештеник он држи опело, окади кућу и „чељад” у њој.

На мјесту гдје је умрли лежао врше се разни обреди. Сви укућани посједају на то мјесто да се не би плашили; „чељад” се „напоји” ракијом и при том се каже: „Живим за остатак и здравље, а мртвијем за душу.” У Великом Селу се „напоје” водом у коју се стави жишка. Ако умре мајка, узме се очев појас и од њега се направи круг на мјесту гдје је умрла лежала и да се дјеци да једу погачу (која је, према сјећању, раније била у облику крста) унутар тог круга јер се вјерује да неће бити гладна за мајком.

ОБРЕДИ

а) *Пренос до гробља*

Умрли се до гробља превози, љети колима која вучу коњи односно волови, а зими на саоницама.³⁰ Ако је умрли угледан човјек, младић, дјевојка или дијете, онда се до гробља преносе у сандуку на рукама. Сандук носе два човјека из сусједства који се не смију до гробља мијењати.³¹

³⁰ Коњи се користе као запрега за вучу кола у равничарским селима а у брдовитим волови.

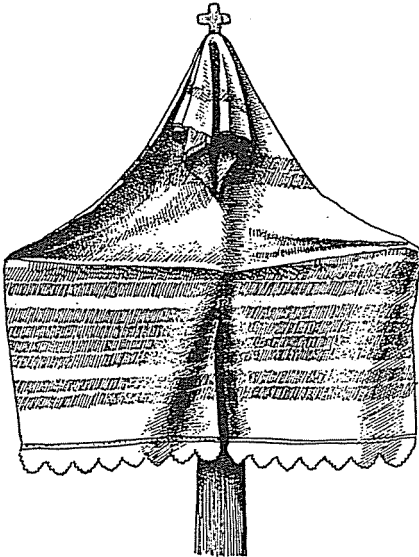
³¹ Ово није правило јер понекад умрлог младића или дјевојку носе четири човјека и у ходу се мијењају.

Од присутних се формира погребна поворка — пратња — која полази од куће умрлог. Мушкарце „кућа умрлог окити“ пешкирима или марамицама са лијеве стране на рамену. Сродници се никада не „ките“. „Раније су на спровод ишли само мушкарци. Сада иду и жене. Остатак обичаја да на спровод иду само мушкарци јесте дељење „дара“, стављања пешкира сваком мушкарцу учеснику у сахрани. Ако је умрла жена, њеном роду се дају највећи и најлепши пешкири“.³²

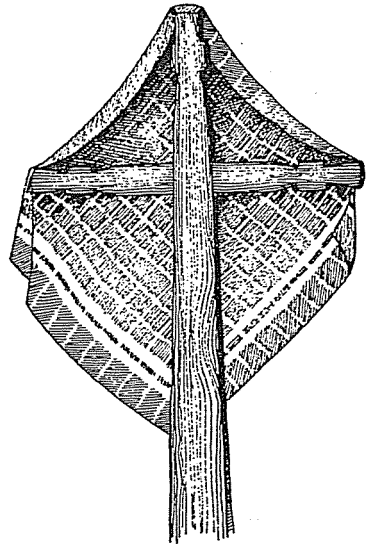
Послије сахране сваки „окићени“ носи пешкир марамицу својој кући и „чува за милост“ другом „мејту“. Каравласи у Батковићу мртвачки пешкир односно марамицу ставе на дрво да преноћи.

Преко сандука се пребаци капут умрлог изврнут на наличје (жени мужевљев). Каравласи из Модрана остављају капут на гробу док се у другим крајевима капут носи кући, па се „окади“ и поклони сиромасима.

Велики крст, обојен црвеном бојом, ставља се с десне стране у кола. Ако је умрли мушкарац, на крст се везује пешкир (сл. 3), а ако је жена, онда се везује марама, а понекад и марамица (сл. 4).

3 — Дрвени крст са прилогом (пешкир и марамица) за мушкарца

4 — Дрвени крст са прилогом (марама) за жену

Иза кола иде породица умрлог, затим мушкарци, а онда жене и млади. Мушкарци иду гологлави цијелим путем до гробља, а ожалошћене жене расплићу косу и „јаучу“ (наричу). На

сахрану никада не иде домаћица и домаћин из куће умрлог, без обзира на степен сродства (муж, жена, отац, мајка, дијете).

Учесници пртње се никада не окрећу. Сматра се да није добро да поворка сусретне некога, јер се вјерује да ће опет неко умријети из села. Ко год сретне погребну поворку, застаје, крсти се, ако је мушкарац скида капу и чека да поворка прође.

Од куће до гробља погребна поворка се зауставља на раскрсницама, односно испред гробља три пута. Ако се умрли носи на рукама, онда се приликом тог заустављања сандук спушта на земљу. Каравласи у Модрану, када дођу до текуће воде, „на ћуприји”, баце у њу мало шећера.

б) Укоп

Сандук се спушта поред ископане раке. Ту се посљедњи пут породица „опрашта” са умрлим. Ако се умрломе код куће није скинула „мртвачка марама” (којој се подбрађује брада), то се уради сада. У сјеверним селима Семберије с мртвачком марамом се поступа на сљедећи начин: провуче се кроз рукав умрлог (рукав од капута пребаченог преко сандука) и по повратку с гробља сродник умрлог је остави на рогове куће умрлог. Међутим, Каравласи у завезану мараму ставе жита и соли, па по повратку с гробља том сољу и житом нахране коње који су вукли кола на којима се налазио умрли, а мараму чувају јер сматрају да се њом може гатати. Умрлог спуштају у раку људи породица, бацају по метални новчић и грумен земље. Том приликом кажу: „Лака ти земља”. Пошто „укопници” укопају умрлог и поставе крст као обиљежје гроба, сви присутни попију мало ракије „за покој душе умрлог, а живима за остатак и здравље” и поједу нешто од донесеног јела. Гроб се прелије водом и ракијом. Све што остане од јела, оставља се на гробу. Кући се враћају само судови. Конопац и алат којим се је рака копала такође се враћају кући. Сва земља са алата очисте се на гробљу.

в) Враћање кући

У цијелој Семберији, као и код свих наших народа, постоји вјеровање да се учесници сахране у повратку не окрећу у правцу гробља. Ако је могуће, не враћају се истим путем да их покојник не би повукао са собом, односно да би се покојниковој души заварао траг.

Сви учесници на сахрани враћају се кући ожалашћене породице. На вратима куће сачекује их једна жена са водом и жаром на лопати. Она сваком полије да опере руке. Послије прања свако узме једну жишку са лопате и пребаци је преко

себе. Жишка се пребацује и преко коња односно волова који су вукли покојника. Који се нахране и тај дан се више са њима не ради.

ПОСЕБНИ СЛУЧАЈЕВИ

(самоубице, утопљеници, убијени, млади, дјеца)

У селима Семберије, до прије девет—десет година, сви они који нису умрли природном смрћу: утопљеници, самоубице, пострадали несрећним случајем (оног кога „убије гром” и сл.), убијени „копилад”, мртворођена односно некрштена дјеца, нису се сахрањивали у заједничко гробље. Додуше, од овог правила има и изузетака, о којима ће још бити речи.

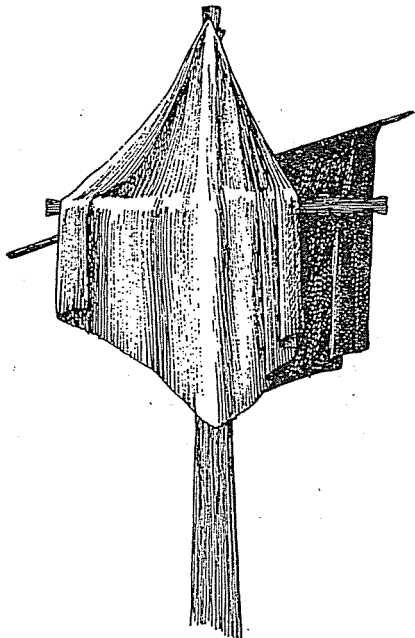
Покојници умрли насилном смрћу — самоубице, утопљеници и убијени или погинули од грома — сахрањивали су се на мјесту где их је смрт задесила, јер је народ вјеровао да они не могу отићи „на други свијет” и због тога се од њихових душа страховало. Због вјеровања да ће преношењем покојника са једног мјеста на друго настати невоља, суша, „лобиће град” поља кроз која се покојник носи, настала су чудна мјеста и називи; гроб утопљеника, гроб самоубице и сл.

Кад умре младић или дјевојка, у погребу учествује и поника и преливају је преко гроба. Покојника зову по имену, молећи га да заштити село од суше. Три године послје смрти, без обзира да ли је суша или не, доноси се вода јер се вјерује да је утопљеник „тражи”. Само погинули у рату, ако је то било могуће нису се сахрањивали на мјесту гдје их је смрт задесила. Сродници покојника, сина или брата, тражили су гроб да пренесу кости и послје неколико година. Сахрањивали су га на гробљу међу осталим прецима. Ако тражени гроб нису нашли, подизали су споменик у близини куће. Војнички споменик је и данас част породице, порука потомству за које је покојник живот дао. Сродници умрлог подижу симболичан споменик и ономе ко је умро далеко од своје куће, односно коме се не може често на гроб долазити.

Када умре младић или дјевојка, у погребу учествује и по неколико села. Умрлог носе у сандуку, сандук носе четири човјека, које, с времена на вријеме, присутни смјењују и то у ходу. Преко сандука се пребаца ћилим. Сахрана се обавља уз музику. Понекад се млади пренесе до гробља и колима; тада се коњи ките марамицама и цвијећем. Послје укопа, поред крста се посади млада воћка: шљива, вишња или јабука. Крст и воћка оките се цвијећем, бомбонама, марамицама, јабукама и огледалима. Понекад се на крст стави и црни барјак (сл. 5).

У сјеверозападним селима се задржао обичај да се мртворођена или некрштена дјеца не сахрањују у гробљу него у воћњаку или испод кућног прозора (Велико Село), гдје се не про-

лази. Сахрану обављају три жене из сусједства које ископају раку величине дјетета и дјете положи у гроб без сандука. После упока посаде јабуку као обиљежје гроба. У осталим селима, гдје се таква дјеца сахрањују у гробљу, то се обавља уз ограду, са унутрашње стране гробља. Сахрана се обавља без обреда, а гроб се обиљежава дрветом, као што је приказано на слици 6.

5 — Дрвени крст са марамом и црним барјаком

6 — Обиљежје гроба некрштеног дјетета.

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА

Према народном вјеровању, све потребе које је покојник имао на овом свијету — земаљском, има и после смрти — на другом. Сматра се да је за живот на другом свијету, као и на овом, најважнија храна и пиће. Због тога сродници покојника настоје да им удовоље како им се из незадовољства не би светили. Због тога се умрлом дају даће, обредни обједи, који се дају на гробу или пред кућом покојника.³³ Даће се дају у току

³³ У селу Трњацима забиљежила сам причу која објашњава како је, према народном вјеровању, настала даћа: „Живјеле у једној кући двије јетрве и свекрва. Млађа јетрва на сваког мејта носила „милост“ (пешкир односно мараму или марамицу). То било свекрви и старијој је-

прве године послије смрти покојника. Устаљени су обреди (по мени умрлима):

- *трећина* (трећи дан послије смрти),
- *седмина* (седам дана послије смрти),
- „*четересница*“ (четрдесет дана након смрти),
- *пола године*
- „*једже*“³⁴ (јело, храна),
- *година*.

Обреди се увијек дају суботом или суботом увече и недељом ујутро³⁵, и увијек нешто раније. Подешавају се тако да се дају и у мрсне и у посне дане. Обреди се не дају дјечи која су умрла а нису проговорила. За даће се обавезно спрема: кољиво³⁶ (кувана пшеница заслаћена шећером или медом), погача (бесквасан крух), црно вино, вода, тамјан и провлакови³⁷ (данас се купују свијеће), колачи, воће и разна јела. У посне дане се спремају посна јела: кромпир, „папула“ (тучен пасуљ са бијелим луком), рижа (кувана и запржена уљем) и обавезно риба. Ако се даћа даје у мрсне дане, спрема се доста разноврсног јела, као за свадбу. Кољу се све врсте стоке изузев пернатих животиња и спремају се сједећа јела: паприкаш, купус, сарма, кромпир, сир, кајмак, кисело млијеко итд. Обичај је, „од свачега што земља раба, да се изнесе на сто“. О даћи се и најсиромашнији старају да спреме што више јела. Као жртва за душу покојника коље се „душни брав“³⁸, обично за јецек или за четересницу. Ко је „могућан“ коље душног брава за све обреде. За мушкарца се коље

трви смијешно и оне одлучише да се с њом нашале, рекавши јој да се на крај села крај пута налази умрли „инсан“. Јетрва узе пешкир и оде до одређеног мјеста, кад — тамо лежи мртав пас. Јетрва се изненади али не поколеба: покри пешкиром пса и рече му: „Алаал ти било, теби је субено имаиш срећу. Био си добар, ево ти „милост“, бог ти је усудио!“ Врати се кући и не рече свекрви и јетрви ништа. Послије тога догађаја убрзо умре свекрва. Свиње су непрестано „јаукале“, узалуд им се мело давало. Старија јетрва се једном сакри у свињац, када угледа своју свекрву како лиже свињско корито. Упита је откуд она ту, а она јој само рече: „Е, моја снахо, иди кући и реци оној снаји што је добра била, зарадила је три софре, и замоли је да ми да једну, да не лижем више корито!“. Снаха била добра и свекрви дала софру. Од тада се „мјету“ даће дају и од тада се „милост“ носи“.

34 Јецек се не даје у селима у Семберији уз Саву и Дрину. Дају се пола године након сахране или за годину, али се тада трећина и седмина дају у један дан јер се не смије дати паран број даћа.

35 У селу Сухо Поље,

36 Панајија се каже у селима Мебаши, Трњаци и Велика Обарска.

37 „Провлакови“ се праве од лана и воска. Лан се опреде у облику фитиља, а од истопаљеног воска се праве свијеће. Мушкарци праве провлакове за умрлог мушкарца, а жене за умрлу жену и дјецу. Данас се провлакови праве само за главну даћу, четересницу, односно јецек.

38 Курбан (Сухо Поље), свакако под утицајем муслиманског становништва.

обавезно ован или одрасло мушко јагње, а за жену овца или одрасло женско јагње. Душно бравче мора бити бјеле боје и њега не једе нико од покојникових сродника. Храну за даће спремају сусједи. Јело за све обреде спремају исте особе, и за душу се храна не пече него кува.³⁹

а) Послије сахране

Учесници на сахрани могу да уђу у кућу тек послје прања руку и пребацивања жишке преко себе. Када уђу у кућу, не поздрављају се ни с ким јер се вјерује да би у тој кући опет неко умро. Када се сви искупе, одреди се један од старијих људи за „долибашу”. Он одређује када ће се шта радити, када ће се јести и пити „за душу”. Даћа се даје у дворишту, на дрвеном столу. Сви присутни добијају свијеће од укућана покојника. Прије јела долибаша се присутним обраћа ријечима:

„Народе, ко може доћи до кољива
нек се прихвати,
ко не може
нек се држи за десно раме”.

Сви стоје, долибаша држи кољиво и уз пиће благосиља „покоју душе” покојника:

„За испокoј душе
нашег брата Н. Н.
вјечна му памет
и блажени покој,
Бог да му душу прости (три пута).
Гдје му се душа
преставила
у рај се поставила”.

За покој душе покојникове, чаше се испијају три пута, а четврти пут се испија живима за дуг живот и здравље.⁴⁰

„За остатак живота и здравље
да се наздрави,
Бог остатак да поживи
накнади, намлади
гдје је жалост,
нека буде радост и весеље”.

Када се заврши испијање чаша приступа се јелу. Долибаша сједа у „врх софре” (на истоку), а остали сједају по реду како пристижу: Насупрот долибаше оставља се једно празно мјесто за покојника, за кога се сматра да присуствује даћи.

³⁹ Храна се за весеља пече и кува, а за даће само кува.

⁴⁰ У селима Обарској, Великом Селу, Сухом Пољу и код Каравлаха у Модрану испија се чаша ракије 5 пута за „душу” покојника, а шести пут за остатак.

За даћу се поставља увијек три, пет седам или више софри (трпеза, синија), што зависи од броја присутних, али најмање се увијек постављају три софре. Само за првом софром сједи долибаша и само се за првом „чита“ молитва. Код других софри, присутни испијају само чаше за „покој душе“.

б) Трећина

Треће јутро послје сахране покојника, три жене из сродства покојника одлазе на гробље. Том приликом окаде гроб, запале свијеће, прелију хумку ракијом или водом, а затим поједу нешто од јела и попију од донесеног пића. Преостало јело и пиће оставе на гробу. Враћају се кући, па се тамо поставе још двије софре. У кући се обављају обреди као и послје сахране.

в) Седмина

Седмо јутро послје сахране (мора да буде субота) домаћин односно домаћица из куће умрлог одлази на гробље, заједно са осталим укућанима, пријатељима и сусједима. Обављају се обреди исти као и приликом трећине.

г) Четересница

У неким селима за „четересницу“ се коље „душни брав“⁴¹ ако је то главна даћа. Глава се ставља пред долибашу, а крв душног брава се закопа у земљу. „Од цигерице и других изнутрица „душног брава“ прави се кавурма, од које сви присутни треба да окусе, као и од прве погаче“.⁴² На ову даћу се позивају сви они који су учествовали и на претходним.⁴³

На гроб умрлог младића или дјевојке у новије вријеме се за овај обред постављају такозване „успомене“ — пешкири, на којима је извезен текст, тужбалице у стиховима.

д) Пола године — полугодишњица

На гробље одлазе само сродници умрлог, окаде гроб, запале свијеће и дају једну „софру“. Кући се дају још двије софре.

41 „Душни брав“ је жртвена животиња која се коље за душу умрлог. У селима Семберије уз Саву, као „душни брав“ у новије вријеме коље се свиња.

42 Р. Кајмаковић, н. д. 84.

43 Каравласи не позивају на даћу.

б) Јецек

„Јецек” је главна даћа у крајевима у којима се даје. Он се приређује одмах после полугодишњице, односно за годишњицу. На гробље поново одлазе сродници умрлог, сусједи и пријатељи, да се на гробљу једна софра, док се код куће дају још двије, односно четири софре. Обавезно се коље душни брав. Умјесто свијећа се још и данас за овај обред праве „провлакови”.

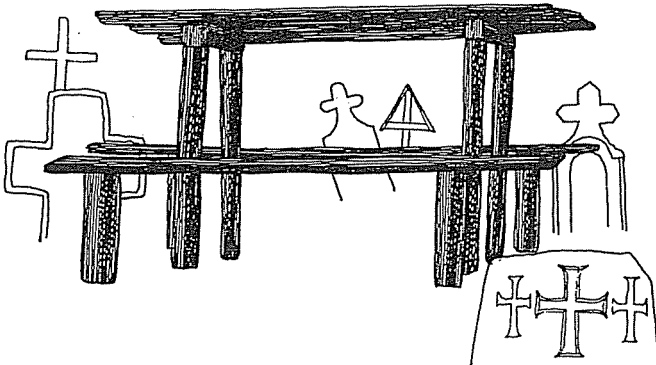
Сви присутни, као и на осталим даћама, доносе „прилоге” у храни и пићу и пију „за покој душе умрлог, а за здравље остатка”.

е) Годишњица

На годишњицу, на гроб умрлог одлазе само сродници. Пале свијеће и „орушавају се”. Тада се подиже и надгробни споменик ако то није учињено за полугодишњицу, односно за јецек. Код куће или на гробљу дају се три софре, а код треће буде и пјесме.

Задушнице

Задушнице се дају покојнику кад прође једна година од смрти и трају док траје и сјећање на њега. Јела се не спремају као за даће, али се обавезно за сваког покојника спреми по више „уштипака” (од брашна, квасца, јаја, соли и воде) и пића, без кога се покојници не могу споменути. Задушнице су у суботу пред часни пост. На гробље иду све породице које имају покојнике овдје сахрањене, и сједају по старини (прво породица најстаријег човјека у селу) на заједничке трпезе (сл. 7). Свака кућа до-

7 — Трпеза

носи са собом, осим хране, пића и свијећа, „читуле“⁴⁴ (књижице у којима су записана имена покојника). Свештеник, без кога се задушнице не дају, помене мртве, а затим окади гроб. Запале се свијеће, остави се нешто од донесеног јела и воћа на гроб, које покупе сиромашни. Такође се на гроб оставља нешто металног новца, који данас одмах узму дјеца. Послије обављеног обреда, заједнички се сједа и једе. Вјерује се да сваки умрли на „другом свијету“ има своју софру, на којој се нађе свега од онога што су му за душу спремили живи. Зато се жене старају да што више уштипака подијеле учесницима задушница. Приликом јела плаћени пјевачи (обично Каравласи) пјевају јуначке пјесме, углавном везане за косовски бој, а у новије вријеме, пјесме везане за јунаке из НОБ-а.

Знаци жаљења

До другог свјетског рата, док се носила народна ношња, жалост за умрлим обиљежавала се другачије него данас. Ожалошћене жене повезивале су главу бијелом марамом, док су мушкарци жалост изражавали извртањем одијела на наличје. Данас, када се традиционална народна ношња готово изгубила⁴⁵, жене у жалости носе црну мараму и кецељу, а мушкарци, ако носе грађанско одијело, на „ревер“ капута или око рукава стављају црну траку. Ожалошћене жене расплићу косу, а мушкарци (отац за сином, брат за братом) не брију браду и не шишају косу до „четереснице“. Најближи сродници се „руше“ годину дана, док се даља родбина „руши“ четрдесет дана. Понекад мајка за сином, особито ако је погинуо у рату, жали доживотно. „Разрушавање“ прије времена је уобичајено и обавља се само по одређеним правилима; ако је заказана свадба, ожалошћена дјевојка, да не би изгубила „прилику“, тражи дозволу од сродника, да се уда и онда се „разрушава“. У жалости се не пјева, не игра и не „тамбура“. Вјерски празници се славе, али без весеља. За Ускрс се јаја не боје, а ако се боје, за то се користи црна боја. Жене у жалости не носе накит. Жалост за умрлим обиљежава се различито, а зависи од угледа, пола и старости умрлог као и од степена сродства ожалошћених. Млади родитељи којима умре прво дијете „првенче“, у знак жалости не носе црнину, показујући на тај начин своју жељу да им будући потомци остану у животу. За умрлом дјецом жале само родитељи. Код Каравлаха је мања жалост за умрлом женском дјецом него за мушком. Ни једна жена којој су дјеца умирала неће да „окуси“ од новог воћа прије него што дјецу у сусједству подијели воће „за душу“ своје умрле дјеце.⁴⁶ За старим особама (дједовима и бабама), ако нису врло уг-

44 У селу Батковић се каже „ћитаб“.

45 Задржали су се само поједини дјелови женске традиционалне народне ношње, кошуља и кожун, и то код старијих особа.

46 Иако се не дају даће и задушнице, дјецу која нису проговорила воће се дијели. Ово је правило само за крштену дјецу.

ледни, такође се мање жали. Жалост за неудатом или нежењеном особом у пуној снази израженија је и наглашенија него за другим умрлима. Сестре и мајке жале јаче и дуже од свих. Већа је жалост за умрлим мушкарцем, поготово ако је угледна личност, него за умрлом женом. Општи је обичај да за умрлим жене гласно плачу „јаучу” и набрајају. Сматра се да „не ваља” да мушкарци плачу. За умрлим, жене јаучу одмах после смрти⁴⁷: када га „опремају”, када га понесу из куће, путем, и најјаче над празним гробом и приликом спуштања у раку. Затим се јауче приликом даћа и о задушницама, као и приликом сваког посјета гробљу.⁴⁸ У наступу велике жалости жене чупају косу и рукама се ударају у главу и груди, и у стиховима набрајају добра дјела из живота покојника, жале га како је умро млад (ако је умрли млад), те указују на несрећу која је задесила родићну његовом смрћу, као и страх од судбине која ће их снаћи без њега:

„А, јој, мили брате,
дobar си био!
А, јој, што нас
остави, негледан.
А, јој, млад, гледан
нас остави!
А, јој,
како ћемо без тебе?
А, јој...”!

„Набраја ко како зна и умије”. Врло често се јауче и набраја и над стварима умрлог, одјећом, сликом, драгом успоменом, и сл. Раније се на овај начин највише изражавала жалост за погинулим у рату. Народ поштује туђу жалост и не жели бар првих дана да увриједи ожалошћеног. Избјегава се шала, свирка и пјесма и у случајевима када сватови пролазе покрај ожалошћене куће. За годишњицу сви ближи сродници умрлог одлазе на гробље да се „оруже”. Остали се „оружавају” за четересницу. Када се заврши обред, свако „цјелива” крст и на њему оставља црнину, која се цијепа.⁴⁹ Жене сплићу косу која је до тада била расплетена.⁵⁰ Приликом изузетног орушавања прије времена (удаја дјевојке, односно женидба момка), даће се издају раније. У селима у којима је уобичајен и „јецек”, ближи сродници умрлог не смију да

47 Никада се не јауче прије него што самртник издахне. Према вјеровању народа у Семберији, душа покојника би се тада „предвојила” и самртник би теже умро.

48 По повратку са гробља се не јауче.

49 Млада у првој години не манифестује спољним знацима жалост за умрлим. Црнину не носи ни трудница изузев код Каравлаха у Батковићу.

50 После „оружавања”, дјевојка из куће жалости на првом весељу води коло. Најпре стави под ноге марамицу и преко ње поигра, а затим поведе мјешовито коло (седо Батковић, Каравласи). Т. Филипеску је забиљежио да „кад се први пут поигра, баца се под ноге пешкир и преко пешкира поигра неколико пута”: Т. Филипеску, н. д. 220.

се оруше прије давања једека, који у овом случају може да се да други дан послје полугодишњице.⁵¹

ГРОБЉА

Гробља су мјеста за сахрањивање мртваца из једног или више насеља. Смјештена су већином на раскрсницама. Поред практичних разлога, једноставнијег прилаза гробљу које је поред пута — постоји и други разлог, религијски. Наиме, познато је да је култ предака веома раширен код наших народа: да пролазници и путници у пролазу одају почаст умрлима; уколико је гробље поред пута, већа је могућност пролажења поред њега, поздрављања умрлих, дакле извршавања једне религијске обавезе из култа мртвих.⁵²

Чим се изабере мјесто за гробље, приступа се одмах његовом уређењу. У вези са овим одржао се веома стари обичај обравања, затварања магичног круга. Према схватању народа у Семберији, прије него што се закопа први мртац у ново гробље, то гробље треба „оборити“ да се у њему не би појавили вампири. „Оборавање“ се врши по уобичајеним принципима: два брата близанца упрегну два вола близанца у плуг и заору бразду око мјеста одређеног за гробље. То се ради ноћу у „глухо доба“.⁵³

51 Ако се не даје на годишњицу, јесек се даје између полугодишњице и годишњице.

52 Ш. Кулишић и П. Ж. Петровић, Н. Пантелић н. д. с. в. гробље.

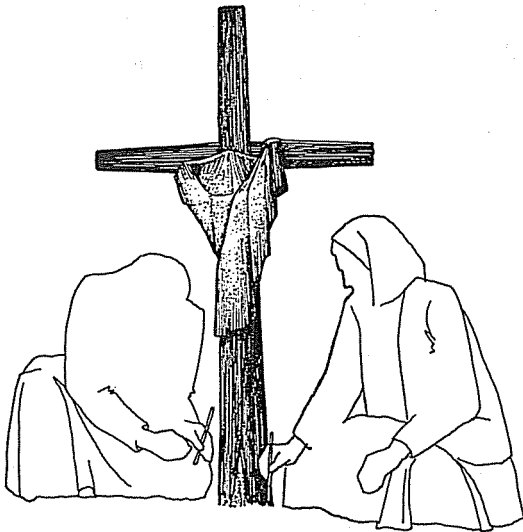
53 Прича забиљежена у Великом Селу носи назив *Како се жена ослободила вампира* и показује како по општенародном вјеровању изорана бразда има улогу магичног круга, који штити све што се у њему налази, у овом случају — дјевојку од вампира. „Једном давно живјела два друга, нежење, и оба ашиковала са једном дјевојком. Један од њих изненада умре и повампири се. Као вампир и даље је долазио дјевојци и звао је да дође са њим или ће је појести. Не знајући да је он вампир, дјевојка га је одбијала, али се он ње није хтио оканити. То чује њена мајка и каже јој да је он вампир и да не полази са њим него да стално уза се носи клупче конца па ако је он ухвати и поведе у свој гроб да она то клупче конца понесе и њиме га превари. Једне вечери, враћајући се сама нешто касније са њиве, сретне вампира и овај јој запрети да ће је појести ако одмах не побе са њим. Дјевојка пристаде, на што је овај стави на коња и поведе у свој гроб пјевајући:

„Мјесечина дивно сја
мртац коња јаше.
Јед'те цуро стра'
Што ће мене бити стра'
кад мој драги коња јаше!”

Стигавши до гроба, вампир затражи да дјевојка сиђе прије њега; она му рече да он први сиђе и обећа му да ће и она сићи, али тек пошто он одмота оно клупче, на шта он пристаде. Док је одмотавао клупче, дјевојка побјегне. Завршивши одмотавање а видевши да она не силази, дигне се вампир да види гдје је и угледа је како прелази „градину“. Појури да је стигне, али је она већ стигла до пооране њиве. Вампир повика за њом: „Срећа твоја да су ту њиву орала два вола близанца па те

У селима у Семберији гробља су велика и прегуста, најчешће неограђена, иако има и ограђених. Гробови су урасли у шибље, траву и горостасна дрвећа јер њиховом уређењу становници не поклањају готово никакву пажњу.⁵⁴ Многи надгробни споменици су поломљени и леже у трави. Један од разлога за овакав изглед гробља је и вјеровање да дрвеће прави хлад умрлима и омогућава им да користе воће са воћки. Према општенародном вјеровању, то је својина умрлих коју живи не смију да користе за огрев и друге потребе.

Гробови су оријентисани у правцу исток — запад; главе покојника су на западној страни, лицем окренуте истоку. Гробови су у великом народном поштовању. Не скрнавe се, не раскопавају се и не уништавају. Села уопште нерадо напуштају стара гробља јер се вјерује да премјештање гробља прати велика смртност и умирање у селу. У гробљу се данас сахрањују сви умрли из једног краја. Гробља се посјећују осим за даће и задушнице, и сваким другим даном, а најчешће суботом (сл. 8).

8 — Посјета покојниковог гроба

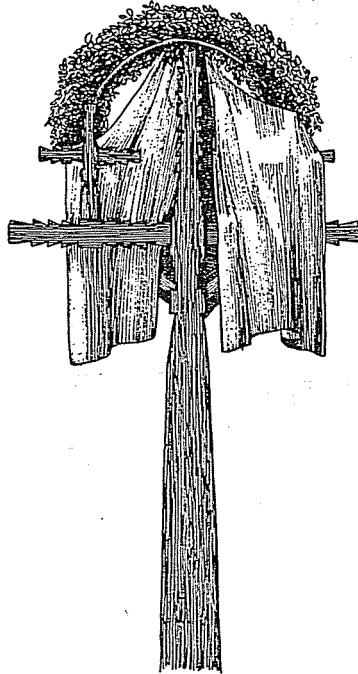
Ноћу се гробља не посјећују нити се пролази кроз њих, осим у некој невољи „јер ако је човјек нападнут, најбоље се може сакрити у гробљу“.

не могу ухватити, иначе бих те појео”. Видећи да јој не прети никаква опасност, дјевојка легне под дрљачу и ту преспава. Ујутро дође кући и исприча шта се догодило. Слиједиће вечери момци сачекају вампира и убију га. Тако се дјевојка ослободила вампира и удала се за другог момка којег јој је судбина одредила”.

54 Негађе су породичне парцеле ограђене дрвеном или жељезном оградом.

а) Прилози на гробу

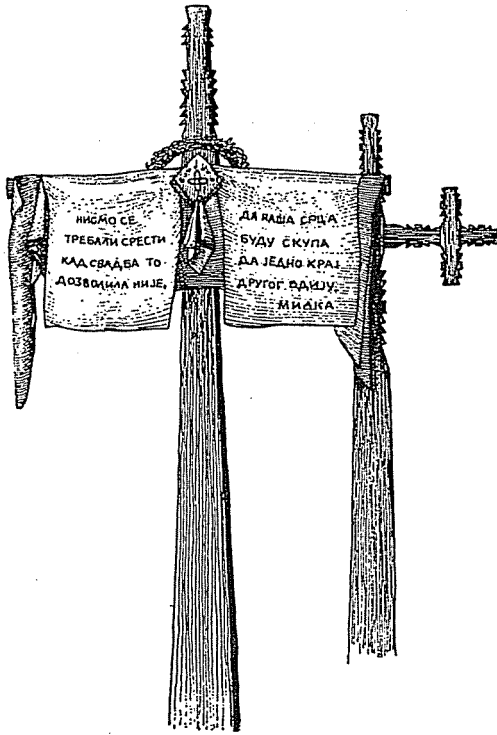
Све оно што се оставља на гробу приликом сахране или каснијих посјета гробу јесу поклони који су намијењени покојницима. С обзиром на вјеровање у загробни живот и све овоземаљске потребе у њему, најчешће се на њему оставља храна и воће (наранџе, јабуке, ораси, крушке) и, обавезно, вода или неко пиће, свијеће, а у новије вријеме се на гроб остављају и куповни вијенци (сл. 9). Нарочито су богати прилози на гробовима младића

9 — Дрвени крст са старим (пешкиром) и у новим (вијенцом) прилозима

и дјевојака. У новије вријеме, осим ових прилога, а као знак успомене на покојника, на гроб младића или дјевојке, за четересницу, остављају се такозване „успомене“. Ове везене туџбалице, или успомене, такође се прилажу црквама и манастирима у виду прилога, да се чувају на видном мјесту ради успомене на покојника. Рађене су на пешкирима од бољег домаћег или куповног материјала, а везене су памуком, претежно црвене боје. Млађе дјевојке или жене, вичне састављању стихова писаним словима испишу текст оловком на платну док ожалострене сестре или другарице тај текст извезу. Стиховима на платну најчешће се описује покојников живот, његове добре особине, младост, љепота и прерана смрт. Таквог су садржаја и успомене на гробљу у Доњем Драгаљевцу (сл. 10). То су три краће лирске пјесме, које

10 — Дрвени крстови са прилозима (везане „успомене”, пешкири и марамице)

су везле сестре и вјереница умрлог. Топлим и њжним ријечима изражена је туга и бол за прераном смрћу и нестанком:

„Зар да умрем
кад ми вријиме није
црна земља
младост да покрије
мили Боже, јел то воља твоја
да погине овака младост моја
Сјај сунце и опет ћеш сјати
мене младог нећеш огријати”.

(Име покојника)

„Све сестрице
своју браћу
на вашар спремају,
мене моје у гроб
опремају
није среће Мићу да женимо,

да жешимо
 младу доводимо,
 већ у гроб га
 вјећно спроводимо.
 Теби везе сеја
 твоја мила,
 земљица ти црна,
 лака била”.

(Име сестре)

„Нисмо се требали срести
 кад свадба
 то дозволила није,
 да напа срца
 буду скупа
 да једно крај другог, бдије”.

(Име вјеренице)

Осим текста, на овим пешкирима извезени су и орнаменти, обично биљног поријекла: лозице, гранчице свијећа и сл.⁵⁵

Појава писаних и везених тужбалица настала је спонтано на врло удаљеним крајевима (Космај, Невесиње, сјеверна Шумадија, сјеверозападна Србија, средње Полимље и Потарје). Бори воје Дробњаковић сматра да се везене тужбалице јављају од 1941. године, упоредо са масовним жртвама омладине у току НОБ-а, док Персида Томић сматра да је ова појава настала још у XIX вијеку када писменост продире у народне слојеве и да је то, у неку руку, пандан посветама на марамицама, пешкирима и другим тканинама које су се првенствено давале на дар војницима за успомену.⁵⁶

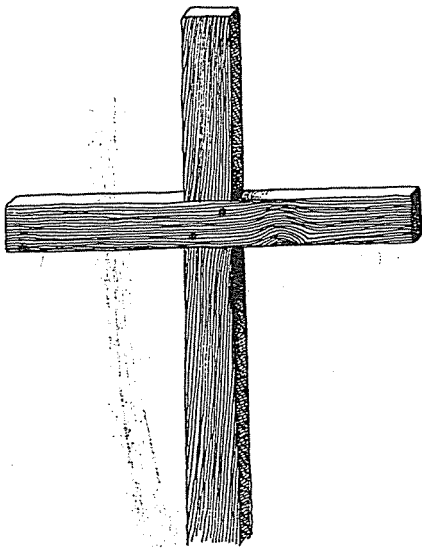
НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ

Без обзира на то да ли ће се постављати надгробни споменик или не, у гроб повише покојникове главе постави се дрвени крст, одмах послје упока. Крст, или „крстача”, јесте супституција човјека и покојника. Он представља покојника у гробу, његову „вјечну кућу”. Крст добровољно праве сусједи. Први

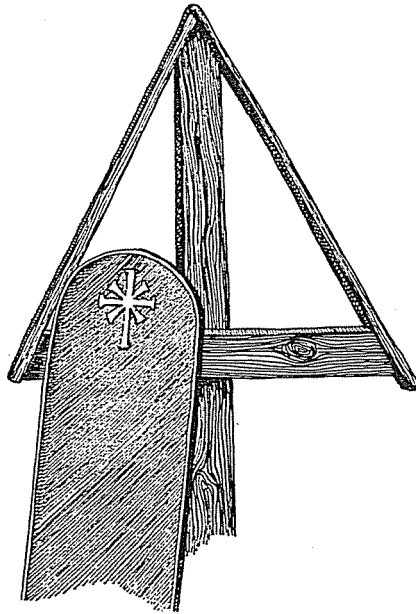
55 Текст тужбалице преписан на гробљу у селу Доњи Драгаљевац.

56 Б. Дробњаковић, *Успомене на гробовима у космајским селима*, Гласник Етнографског института, Српска академија наука I, Београд 1965, 278—204; П. Томић, *Навезени стихови*, Гласник етнографског института, Београд 1965. године, 297 — 308; Петар Влаховић, *Савремене везене тужбалице Бродарева*, Народно стваралаштво, Београд 1967.

ивер крста оставља се за лијечење болести. На гробове атеиста постављају се „пирамиде”. Гроб младића или дјевојке обиљежава се још и засађивањем младе воћке. Дрвени крстови су различитог облика и величине у сјеверним и јужним крајевима Семберије. Исто тако, разлике постоје и између крстова на мушким и женским гробовима. Заједничко им је само што су израђени од храстовог дрвета. Дрвени крстови на мушким гробовима у сјеверној Семберији имају горња три крака једнака, а доњи, који се пада у земљу, знатно је дужи (сл. 11). Крстови на гробовима жена имају три горња крака спојена даском, формирајући тако троугао (сл. 12). У средишним и јужним дијеловима Семберије

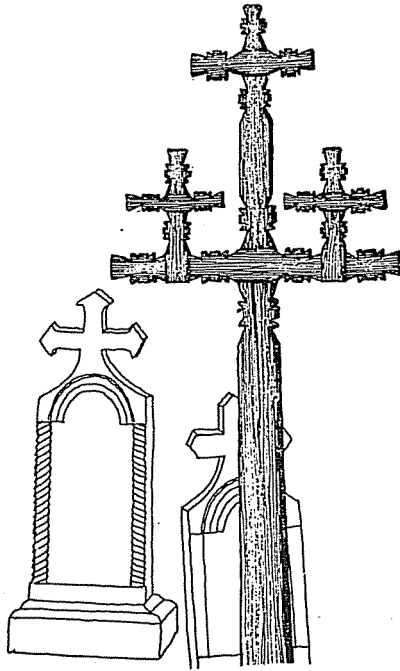

11 — Дрвени крст на гробу мушкараца (сјеверна Семберија)

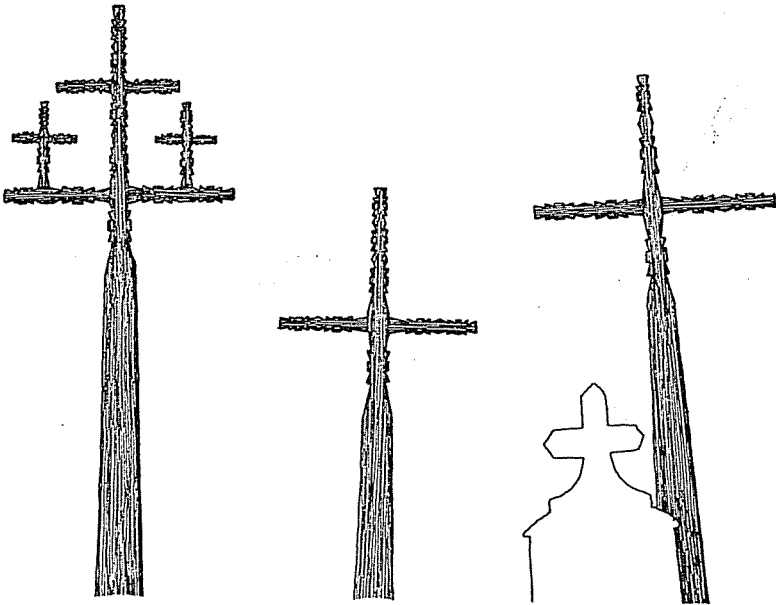

12 — Дрвени крст и надгробни споменик на гробу жене (сјеверна Семберија)

праве се крстачке високе и до 4,5 m. Врло лијепо су обликовани, често компликоване конструкције, изрезбарени, а понекад и полихромни. Изради крстована женским гробовима народни неимари поклањају већу пажњу: орнаментисање је прецизније а пластичност изразитија (сл. 13). Величина и висина крста зависе од тога да ли је покојник био више или мање угледна личност у селу (сл. 14). У селима близу Бијељине, Попови и Амајлије, наишла сам на врло риједак облик крста у Семберији. Горњи краци крста завршавају се тролисно. У подручју Мајевице, село Доња

13 — Дрвени крст огромних димензија (у другом плану надгробни споменици карактеристични за период између два рата)

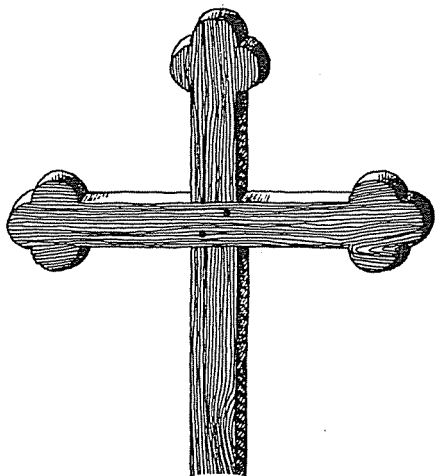

14 — Дрвени крстови огромних димензија

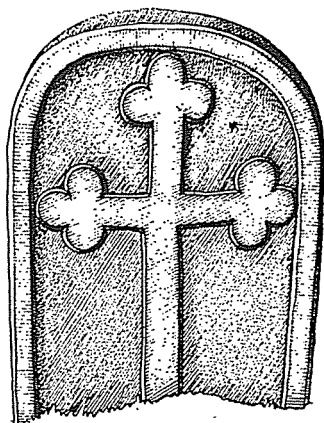
Трнова, овакви крстови стављају се на гроб умрле дјеце (сл. 15). Није уобичајено стављање натписа на крстове.

Ко је у могућности, подиже над гробом камени споменик. Споменик се мора поставити до годину дана после сахране. До тада, према општем народном вјеровању, душа покојника се налази још око гроба и подизањем споменика она се везује за одређено мјесто, које јој је у исто вријеме и склониште. Сматра се да „не ваља“ подизати споменик кад прође годишњица, док не „замине“ из сродства.

Према облику и времену настанка, надгробни споменици се могу сврстати у неколико група. Надгробни споменици који потичу из друге половине XVIII вијека су у облику укопаног стуба, са заобљеним врхом. Њихова горња страна орнаментисана је розетама или су то кругови са уцртаним стилизованим крстом или крстом чији се краци завршавају тролисно (сл. 16). Другу

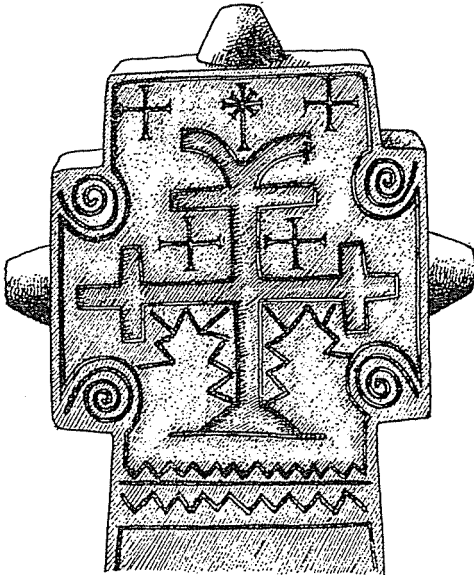

15 — Риједак облик дрвеног крста у Семберији

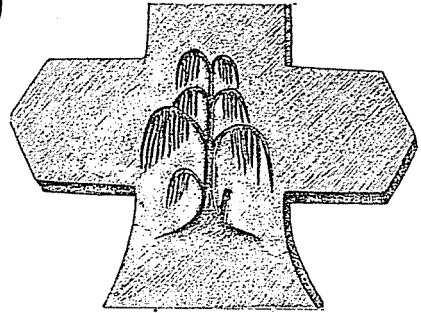

16 — Надгробни споменик из друге половине XVIII вијека

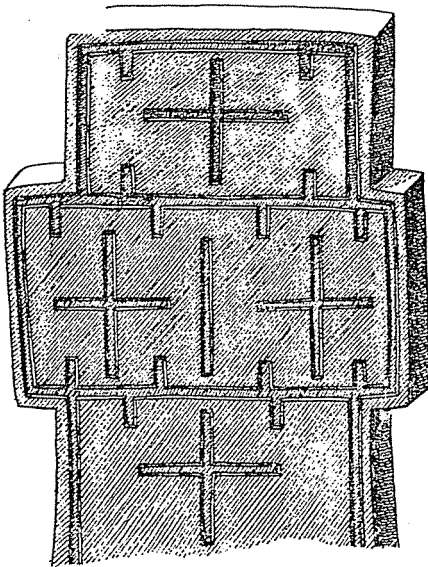
групу из овог периода чине споменици који су у облику масивног крста. Неки од њих су орнаментисани а најчешћи су геометријски орнаменти (сл. 17). Међутим, појављују се и вегетабилни орнаменти: стилизовано цвијеће, гранчице, хрст, дјетелина и жалосна врба (сл. 18). Могу се сретти и споменици са по десетак урезаних крстова (сл. 19). На овим споменицима натписи су ријетки, и они се јављају крајем XIX вијека. Са појавом натписа на споменицима нестају и орнаменти (сл. 20). Натписи су једноставни: садрже име и презиме покојника, годину рођења и смрти, име и сродство онога ко споменик подиже.

17 — Надгробни споменик са „фесовима” и геометријским орнаментима

18 — Детаљ са надгробног споменика

19 — Надгробни споменик са више урезаних крстова

20 — Надгробни споменик из 1917. године

Почетком овог вијека почињу да се израђују споменици правоугаоне основе, са горњим дијелом у облику масивног крста. Текст на овим споменицима исписан је на правоугаоној основи. Уз овакве споменике понекад се јављају и сандуци начињени од монолитног блока. Овакви су углавном гробови свештених лица.

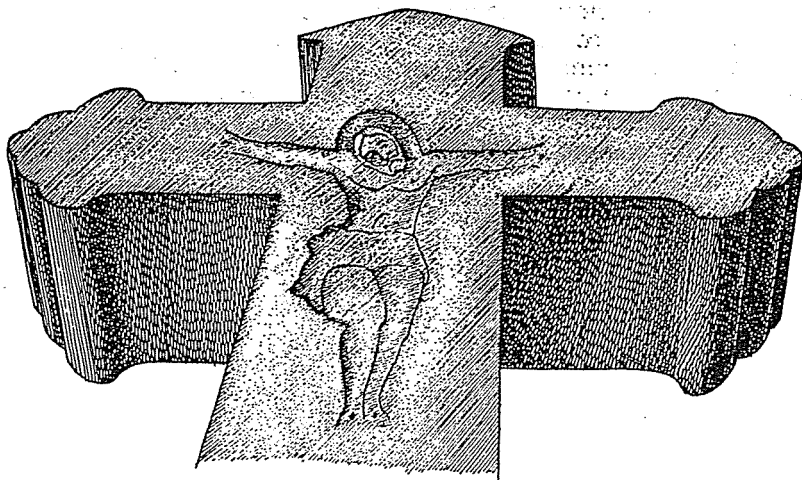
Обради камених споменика, подигнутих између два рата, поклања се много већа пажња. Украшени су полихромираним орнаментима и тордираним стубовима, а богатство њихове обраде условљено је имовним стањем сродника умрлог (сл. 21 — 23). Данашње камене споменике израђују занатлије и они се не разликују од споменика какви су уобичајени у граду.⁵⁷ Израђују се

21 — Надгробни споменик између два рата

махом од мермера, са обавезном сликом покојника (сл. 24 и 25). Веома често се подиже један споменик за више умрлих или се након смрти једног умрлог, на споменику предвиди мјесто за другог. У натпису који се уклеше на споменик изостави се година смрти, а остали подаци се уклешу одмах. Из натписа се може ус-

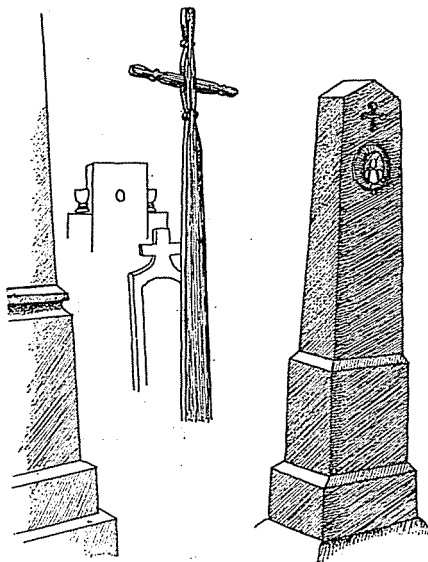
⁵⁷ Споменици се наручују или купују у Бијељини. Текст напише каменорезац, са подацима добијеним од онога ко споменик подиже. Име каменоресца забиљежено је у десном углу споменика (М. Асим и Кобеља из Бијељине).

22 — Детаљ са цртежа 21

23 — Надгробни споменик карактеристичан за период између два рата

24 — Новији надгробни споменик

25 — Новији надгробни споменик са обавезном фотографијом

тановити да су неки споменици подизани још за вријеме живота умрлих. Брачни парови који немају порода побрину се, осим за мјесто у гробљу, за укупну одјећу и остало што је потребно за сахрану, и за надгробни споменик.

На споменицима су понекад урезани и епитафи, често духовито срочени, који говоре о смрти не као о непреболној несрећи, већ као саставном дијелу живота, као и о покојнику који је обиљежје подигао:

„Овај спомен подиже
Петар Миловановић, лицидер
из Доњег Бродца, рођен 1871,
те га и сам подиже, маја 1920.
анђелска сам душа био
Бог ми дао крила
да одлетим к њему,
рају — анђелском загрљају!”

„Овдје лежи Тешо Лабарина
стари бећарина.
Спомен диже
крава шаруља и
криви хрст!”⁵⁸

Основни циљ предузетих истраживања био је да се установе основни елементи погребних обичаја сеоског становништва Семберије, а сврха овог рада је да, уз већ публиковане радове, користи при изучавању овог облика духовне културе.

⁵⁸ Натписи с надгробних споменика из Доњег Бродца.

Данас се дешавају интензивне промјене у нашем народном животу, започете још крајем XIX вијека продирањем капитализма, ширењем европске просвијећености и научног гледања на свијет. „После ослобођења, услед насталих друштвених промена и динамичнијег економског развоја, долази до битних измена у начину живота, у личним и породичним односима, као и у материјалној и духовној култури. Последњих година, масовнији одлазак на рад изван свог региона, како у земљи тако и у иностранству, такође уноси нове елементе у начин живота, схватања и односе сеоског становништва. Наведени процеси, који су евидентни у читавој нашој земљи, одвијали су се и у проучаваној области, Семберији”.⁵⁹ Обичаји око смрти, међутим, задржали су многе архаичне елементе. Истраживајући их и упоређујући са публикованим обичајима истраженим код осталог становништва Босне и Херцеговине, уочили смо низ заједничких елемената, који су уједно заједнички и на широј територији. Да би се установило поријекло и карактер ових обичаја, била би потребна посебна студија, што превазилази оквире и задатке овог рада. У обичајима о смрти и сахрани истичу се многи архаични предхришћански елементи, као на примјер гатања, вјеровање у вампире и повратак душе покојника, употреба црвеног конца (црвене боје) као заштита од покојникове душе, даће, задушнице, и друго. Сахрањивање умрлог младића или дјевојке уз музику (понекад и сахрана других умрлих), кићење коња марамицама и цвијећем, са елементима „мртвачке свадбе”, и пјевање на гробљу приликом задушница, било је познато и код Словена.⁶⁰ Обичај „оборавања” превентивно кружно заоравање око новог гробља против појаве вампира и ноћног привиђења, општепознато, налазимо и код Сембераца. Магијски круг, који вјероватно има заштитну улогу од спољашњих сила, присутан је у обичају заокруживања простора очевим појасом и храњењем дјете унутар њега. У Црној Гори и Босни и Херцеговини био је обичај да се комад од покроба одсијече и објеси о кућну греду.⁶¹ Сличан постоји и у Семберији, гдје се „мртвачка марама” објеси на кућну греду и ту остаје годину дана. Овај поступак доводи се у везу са општим вјеровањем код нас да душа покојника борави на земљи док се тијело не распадне. У том периоду, за који се вјерује да се душа враћа кући за извјесно вријеме, вјероватно мртвачка марама служи као склониште душе. Могућно је да исту функцију има и дрвеће посађе-

59 Р. Кајмаковић, *Промене у народној култури Семберије*, резултати и искуства, Симпозијум Етнологика проучавања савремених промена у народној култури, Београд 1974, 103.

60 М. S. Filijarić, *Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod Južnih Slovena*, Radovi XXVI Сарајево 1965, 187.

61 Е. Сневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, Гласник скопског научног друштва V, Скопље 1927. године, 267; Р. Кајмаковић, *Обичаји приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата у источној Херцеговини*, 9.

но на гробу покојника, као и надгробни споменик који се мора поставити до годину дана од покојникове смрти.

Подизање споменика над празним гробом, изван гробља, у коме покојник није сахрањен, у Србији се вјероватно раширио послје устанка против Турака⁶², а у Семберији је највјероватније узео ширег маха послје првог свијетског рата, јер споменика изван гробља одраније нисмо нашли. Подизање овог споменика онемо ко је умро насилном смрћу Веселин Чајкановић, на примјер тумачи да се то чини да душа оних који су умрли прије времена не лута и не наноси људима зло.⁶³

У обичајима око смрти и сахране овог становништва евидентни су и врло карактеристични архаични елементи које налазимо још само у источној Херцеговини, Црној Гори и дјеломично Србији. Такав је, на примјер, обичај „нарицања“, који се у пуној свјезини задржао и послје другог свијетског рата. Уз овај обичај јавља се и нови облик изражавања тужења над умрлим, а то су писане „успомене“ на гробовима, као и везани пешкири приложени црквама. Извртање одијела на налицје и расплитање косе код ожалошћених жена овдје је још данас сачувано, што, као и индиције које указују на ношење бијеле мараме као обиљежја ожалошћених, вјероватно сеже у далеку старину.

Ношење веома угледних покојника на рукама, као израз дубоког поштовања, један је од сачуваних елемената из матице досељења, јер се у областима високих динарских планина — Херцеговине, Црне Горе и старе Рашке — умрли обавезно носи на рукама.⁶⁴

COUTUMES ET MONUMENTS FUNEBRES DE LA POPULATION RURALE DANS LA REGION DE SEMBERIJA

Dans la période du XX-e siècle les coutumes et les monuments funèbres dans la région de Semberija n'ont été décrits qu'en passant. Cet article est une synthèse et une analyse des études faites en 1971 à ce sujet. Per ces recherches on avait établi des caractéristiques ethnologiques des coutumes funèbres existantes. On a aussi fait une classification typologique des monuments funèbres de la population rurale de cette région. Les études ont surtout concerné le plus grand groupe ethnique de la population serbe, le petit groupe des Kara-Valaques, ainsi que la population musulmane vivant dans les villes de Janj et de Bijeljina.

62 В. Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1932.

63 Р. Кајмаковић, *Etnološka ispitivanja u Semberiji*, 76.

Магдалена ВЕСЕЛИНОВИЋ-ШУЛЦ и Лајош МАТИЈЕВИЋ

ЛИК КРАЉЕВИЋА МАРКА У ПРИПОВЕДАЊУ САВРЕМЕНОГ МАБАРСКОГ ПРИПОВЕДАЧА У БАЧКОЈ

Према причању Јулијане Саболчки, пољопривредне раднице из Руменке, Лајош Матијевић је забележио приповетке о Краљевићу Марку које је она као дете чула од свога деде, сиромашног пољопривредног радника Јожефа Тота. Уз приповетке, она је испричала и своју биографију, а дала је и многе податке о томе како су ове приповетке у њој сазреле и, како их је, захваљујући својој маштовитости, сама уобличавала.

Иако приповетке није казивала хронолошким редом, пратећи догађаје, него онако како јој је која дошла на ум, ми смо их средили хронолошки, сматрајући да ће преглед на овај начин бити бољи и потпунији, а настојали смо да у преводу останемо у оквиру њеног речника. Покушали смо да пренесемо изразе којима се служила и језик којим је говорила — начин казивања народних приповедака како их је слушала и језик нешколованог слоја сеоске сиротиње између два рата, на чијем је нивоу остала до данашњих дана.

ПРИВИБЕЊЕ МАЈКЕ КРАЉА МАРКА

Једне ноћи пробудио је ћук из дубоког сна мајку краља Марка: „Ћук, ћук, ћук” крештао је, „пробуди се, рећи ћу ти велику тајну”. Прелепа Српкиња је устала, није знала шта се дешава, али је кроз слабо светло, које се увлачило кроз прозор, угледала ћука. А ћук је и даље крештао: „Ћук, ћук, ћук, жено, ти носиш дете у утроби”. „Да”, одговорила је прелепа Српкиња. „Ћук, ћук, ћук, ускоро ћеш да родиш сина. Али не ма каквог сина. Ћук, ћук, ћук, твој син ће имати оштре нокте, као орао. Имаће необично развијен слух, дугачку браду, и у њој ће да се скрива његова снага. Кад буде имао три године, попеће се на кров куће. Немој га звати, јер ће пасти. Пусти га, нека иде по крову, тако ће да скупи снагу. Кад буде имао дванаест година, попеће се на торањ, на сам његов врх. Ни онда га немој звати, јер он само тако може да заустави непријатеља. Са врха торања погледаће непријатеље, и ови ће сви до једног да изгину. Ћук, ћук, ћук, биће све тако како ја кажем, ћук, ћук, ћук”.

Ћук је затим нестао, као да никада није ни био тамо.

ДЕТИЊСТВО КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је био врло сиромашно дете. Увек је био свињар и спавао је у штади. Једном, док је спавао, уснио је леп, прелеп сан. Сањао је да је краљ. Није могао ни да замисли да од једног таквог детета, малог свињара, може да постане краљ. Можда није добро сањао? Ипак, кад се пробудио, осећао је да је истину сањао. Он је растао, јачао. Одједном је имао такву снагу да је могао да корача по високим крововима кућа.

„О, боже, господе, како сам могао да сакупим толико снаге?” питао се. Кад је сишао, доспео је у другу шталу, легао је, избројао греде и поново сањао да је краљ.

„Како сам могао да будем краљ?” — чудио се. Мислио, мислио, и отишао у војнике. Био је врло вешт дечак, краљ га је без речи узео у војску. Својом великом снагом ратовао је тако да је одједном поубијао сто непријатељских војника. Углед му се све више повећавао, тако да је после сваке битке добио све већи положај. Тако је његов сан постао стварност; на крају је постао краљ. Тако је доспео у свој диван дворац.

ОДАКЛЕ КРАЉУ МАРКУ СНАГА

Краљ Марко никоме није рекао одакле му велика снага, али једне ноћи ипак је испричао своје слузи следеће: „Снагу сам добио од вила. Оне су располагале са мном, оне су ми дале и ово краљевство што имам. У својој тридесетој години постао сам тако снажан да сам добио велики положај. Једне ноћи ме је пробудио то што су виле око мог узглавља и што ми нешто говоре. „Учинићемо те краљем” — рекоше ми. Нисам хтео да поверујем, али оне су и даље шапутале. „Родио си се на таквој планети да можеш да будеш само човек од положаја, ти можеш да будеш само краљ. Даћемо ти велику снагу”.

„Затим сам добио велику снагу, нагло сам порастао, постао сам делија. Оне су ми дале такву снагу да сам могао храбро да кренем у сваки бој, имао сам снагу у ногама, рукама, грудима — свуда”.

ПЕСМА ГРИЦЕ О КРАЉУ МАРКУ

У дворишту краља Марка
Разгранато стабло.
На њ слетела грличица
И певала песмицу:
„Краљ Марко у срце своје
Примио војнике своје.
Само напред, храбра војско,
Нема страха никаква,
Храбри момци, ја вас молим
Живот свој не напуштајте!
Само напред, само напред!
Могу Турци да нам добу.
Храбра војско, смели момци,
Само напред, само напред!”
Певала је грлица
У дворишту краља Марка
А на врху разгранатог стабла.

КОЊ КРАЉА МАРКА

Када је краљ Марко ишао у бој, увек је био на челу и јакао је на своме коњу. А коњ није гледао ни у земљу ни у небо, него је само поносито ишао. Коњ се звао Зеленко, име му је било Зеленко. Потковица његова од злата, а ланац од дијаманата. Ово је била потковица која се није никада могла излизати, јер је одмах израстала друга на њеном месту. Грива му је била сива, као и реп. У гриву му је била уплетена лепа црвена трака. Непријатељ је већ издалека могао да види када се приближавао коњ краља Марка, јер му је лепршала црвена трака. Био је храбрији од свих других коња. Много је волео краља Марка; увек је од њега добијао шећера. Кад му је краљ Марко давао шећер, стао би на две ноге. Краљ му је само шапнуо на уво куда иду, повукао је узде и, хип-хоп, већ су били тамо где је краљ Марко хтео да иде.

„Мој је коњ Зеленко
И он може у бој!
Мој је коњ Зеленко
И носи ме убој.
Мој је коњ Зеленко
Крвава му нога до колена”

певао је краљ Марко. Овоме се коњу није никада ништа десило. Када су последњи пут упали у „декунг” (јарак шанац), коњ је рзао и говорио је:

„Извучите, извучите,
Краља мога, краља мога са слугама
Слуге његове са гардистима
Извучите, извучите!
Затим мој труп, затим мене
Извучите, извучите!”

Спасао га је краљев гардиста; тако се избавио. Зато су могли увек да ратују, да освајају. Тако им је успело да савладају непријатеља; само, отада био је краљ Марко често жалостан. Сетно је гледао у земљу јер је видео да му је коњ крвав до колена.

ПОМОЋ ВОЈНИКА КРАЉА МАРКА

Десило се то у време када је краљ Марко војевао у Карпатима. Зашао је у планину и ту наишао на зачарани дворац. Када је ушао у дворац, придружила му се нека нарочита душа, као анђео. У дугачком сандуку, пак, лежала је прелепа принцеза, плаве косе. Краљ Марко се толико изненадио да му је застао глас у грау. Било му је страшно, а затим је дошао његов телохранитељ и нешто му је показивао. И телохранитељ је опазио принцезу, и он је занемео. Само су показивали нешто један другоме. Показивали су и домамили једнога војника да и он види шта би се ту могло помоћи. Војник се обзирао десно и лево и опазио је чудан дугачак сандук и у њему лепотицу принцезу. Принцеза је била зачарана. Војник упита принцезу зашто је зачарана, а она одговори:

„Лежим ту у сандуку
 Јер сам зачарана.
 Не за увек, три године,
 Чекам краља мога,
 Марка краља мога,
 Да он мене види,
 И мене и виле.
 Ти си његов војник
 Војник краља Марка
 Теби ћу ја рећи
 Судбину ми тужну:
 Баволска старица
 мене је зачарала.”

Затим је овако наставила своју причу: „Када сам угледала краља Марка, много сам се обрадовала, јер само он може да ме ослободи ове чаролије. Али од моје велике радости, глас су изгубили и краљ Марко и његов телохранитељ. Сада ти, као војник краља Марка, ослободи ме моје зачараности и чим будем ослобођена, повратиће се и глас твога краља Марка”.

И, заиста, тако је и било. Војник је извадио из сандука кћер краљеву и однео је у краљев двор. Краљ Марко и његов телохранитељ су ишли за њима и, када су ушли у краљев двор, код принцезиног оца, прелепе виле су узетеле и у том часу је краљ Марко проговорио; повратио му се глас.

Тако је војник краља Марка ослободио зачараности плавокосу принцезу, краља Марка и његовог телохранитеља. А принцезин отац га је наградио; дао му је много злата.

КРАЉ МАРКО И СРПСКИ КМЕТ

Краљ Марко је био веома савестан; добро је разумео судбину сиромаша. Једном му је пало на памет да пође по селима и да види како се кметови односе према сиромасима. Прерушио се у путника да га не би препознали. Застао је крај једног србијанског сеопета и сазнао је како се кмет опходи са сиромасима. Ушао је у село — баш је било предвече.

У општинској кући није могао да га прими мали кмет, пошто прави кмет није био тамо. Молио је, молио да га смести у неку кућу да преноћи. Мали кмет је мислио да можда има и вашке, јер је био тако поцепан и тако прљав да га је послао најсиромашнијем човеку у селу.

А овај сиромаш примио га је веома срдечно; видео је да је и путник сиромашан. Како је и у кући имао много чељади, шта је могао да ради: отишао је до суседа и затражио парче хлеба и мало сламе да смести госта да спава. А сусед је био милостив, честит и добар Србин. Разастро је сламу, али није имао по њој шта да простре.

Краљ Марко је појео хлеб у сласт, сажалио се на сиромаша, позвао га је и упитао: „Што си ти тако сиромашан? Зар не добијаш никакву помоћ?”

Сиромаш му је испричао да му је кмет, када је од њега затражио помоћ, рекао да му исцепа три метра дрва. А он је баш онда био врло слаб, био је болестан.

Кад је свануло, краљ Марко је отишао у општинску кућу да тражи зову. Сиромаш се уплашио, али му је он рекао: „Не бој се ништа. Бићеш награђен зато што си био искрен према мени”.

Кад је свануло, краљ Марко је отишао у општинску кућу да тражи милостињу. Тамо је већ био и кмет. Најпре је наредио да га ишибају, а затим га је упитао: „Но, шта хоћеш?” — „Мало милостиње”. — „А нећеш да радиш? Тиме треба почети, зар не знаш!”

Затим је наредио пандурима да ухвате краља Марка и да му дају да исцепа пет метара дрва. Како је краљ Марко цепао дрва, један већи комад намазао је смолом и написао на њему своје име и ову песмицу:

„Тако овде поступају са сиромасом,
 Дају му по двадесет пет,
 Двадесет пет удараца,
 Милостиње за њега нема.
 Овај кмет дични кмет,
 Како је он праведан.
 Хаљине ми поцепане,
 Хаљине ми прљаве,
 За сиромаша ништа добро.
 Ја сам краљ Марко.
 Ја сам ово писао
 Краљ Марко.
 Био сам ја овде,
 Ја, краљ Марко.”

Кад је завршио посао, добио је још једном двадесет пет по стражњици зато што је тако прљав и неуредан дошао у село и осрамотио општинцу. Дали су му неки динар и отерали су га.

После три дана краљ Марко је објавио да иде да обиђе своју државу и да ће ићи у свако село и сваки град да види да ли је све у реду и како кметови поступају са сиромасима. Наредио је да се упретну кочије са шест коња, сео је у њих и најпре отишао баш у ово село у коме је добио батина. Дочекали су га са великим весељем, прострли су пред њега зелене гране и цвеће. Клањали су се пред њим, а највише сам кмет.

Краљ Марко је рекао да би хтео да види све, да му све покажу. Пратили су га гардисти, а он је загледао свуда. Стигли су и до оне велике просторије у којој је он цепао дрва. Одмах је потражио ону цепаницу. Узео је и показао је кмету. Кад је овај прочитао стихове, веома се уплашио.

„Па зар се овде тако поступа са сиромасима?” — упитао је краљ. Нико се није усудио да каже и једну реч.

Краљ Марко је наредио да одведу кмета на крај села да свако види да је то наредио краљ зато што тако поступа са народом. Ту су обесили неправедног кмета. То је он и заслужио.

Краљ Марко је био тако праведан.

КРАЉ МАРКО ДЕЛИ НОВАЦ ДЕЦИ

Краљ Марко је имао много коња, али је у бој ишао само на своје Зеленку. Волео је и свога Жутоногог, јер он се тако звао, али на њему је јахао само онда кад је ишао у подераним хаљинама.

Једном, кад је обукао масне, прљаве сељачке хаљине, узјахао је свога жутоногог и тада се догодило следеће. Отишао је далеко, далеко, ко зна колико километара од двора у оним прљавим, масним сеоским хаљинама. Већ је било касно после подне кад је стигао у долину у једно мало србијанско село. Ту је било деце колико звезда на небу, а путника су дочекали са таквом грајом да се од њихове дерљаве није могло ништа чути. Торба му је висила о рамену — то је, богме, била веома лепа торба — и он ју је увек носио са собом. Запазио је да су деца била обучена сиромашно, да су мршава, па можда чак и гладна. Онај страшни Турчин појео им је све и однео је све што су имали, те су ови људи живели врло сиромашно. Краљ Марко се сажалио на ове лепе дечаке и девојчице и помислио је да их нечим обрадује. Скинуо је ону торбу са рамена и почео је да вади и сипа новац. Сипао је пуном шаком, сипао је сипан златни новац који се, како се котрљао, на све стране сијао као звезде. А деца су само купила, купила, а било га је толико да га се нису могла накупити.

Када су све главе биле повијене према земљи, јер су деца тражила и сакупљала новац, краљ Марко је, без речи, да не би приметили његов одлазак, одјахао на своме коњу.

КРАЉ МАРКО ПОБЕБУЈЕ КРАЉА АРАПСКОГА

Некада су овај свет називали свет са великим ушима. Онда је била и турска најезда. Турци су били са Србима у великој борби. Пролазили су кроз Србију.

Дочуо је то краљ Марко, који је имао велику снагу, и пошао је пред њих. Када је стигао на обаду реке Дрине, ископао је тамо „декунг“. Онај „декунг“ је дубока јама, дубоки јарак, покривен зеленом травом. Прeko њега су унакрст жице, бодљикаве жице. Овако је ископао и краљ Марко. Најпре је дошла претходница, приметила је декунг и сви су га прескочили. Краљ Марко је ступио у борбу са њима и све их је посекао. Велика чета није добила никакву вест; њен заповедник је мислио да је све у реду и пошли су према реци Дрини.

Краљ Марко је стајао и чекао их је. Био је веома велик, а ни турска чета није била мала; али, ипак, Турци су за њега били ситница. Сви су они попадали у „декунг“, сви су тамо пропали.

Њихов вођа је био арапски краљ, бодљикаве жице су му изболе очи и он је, урлајући, молио краља Марка да му се смиљује јер се много љутио што је против њега довео тако велику чету Турака.

Тако је на обаји Дрине победио арапскога краља, који му је у животу задавао много невоља.

КРАЉ МАРКО НА ГРАНИЦИ

Жене су на реци Дрини прале рубље пракљачом. Изненадила их је чета Турака. То је било у близини границе, некада се граница тако звала. Тамо је прало пет, шест српских жена. Једна је дојила свога синчића, а остала деца била су у корпи. Некада су, знате, биле онако мале плетене корпе, жене су у њима носиле своју децу на леђима.

Баш тада је краљ Марко пројахао на свом дивном коњу, а обратио је пажњу на то што су их Турци изненадили. Чуо је плач, гаааму. Једно дете су Турци проболи ханџарем у корпи и натакли га на ханџар. Жене су потрчале тамо и пракљачама тукле Турке, али они се од тога нису улапили. Краљ Марко је на цыку жена отишао међу њих, али је претходно везао свога коња за једно дрво. Био је веома јак, борио се одједном са четири пет људи. Он је могао са њима јер су они били само претходница, ишли су напред да испитају терен. Њих је краљ Марко савладао својом великом снагом, али је и њему била повређена десна рука. Једна ваљана српска жена расцепала је своју лепу белу мараму и повезала је његову велику руку.

Док би овамо стигла цела турска чета, жене су, наравно све већ отишле. На оном месту, пак, где су дете натакли на ханџар, израсло је велико дрво са белим цветовима, а у подножју је потекла вода чиста, провидна, права изворска вода.

ОСВЕТА КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је био велики човек у време Срба, некада. Носио је је дугу косу, имао је велике бркове, био је увек лепо обучен — онако како се и данас облаче, дугачке чакшире, дуги капут. Овако је ишао краљ Марко. Имао је врло лепу кћер, и пошто је она зашла у године, помислио је да је уда. Најпре је упитао своју кћер: „Кога би хтела, драга краљева кћери, себи за мужа?“ А она је одговорила: „Узвишени краљу, краљу Марко,

оче мој, ја волим све краљевиће, можете да ми доведете којег год хоћете, али којег ја заиста волим, показаћу вам онда”.

И краљ, краљ Марко, разгласи по свим крајевима да се у његовом двору окупе сви синови његовог краљевства. И дошли су сви редом. Онда је кћери дао леп прстен и чекао је коме ће младићу да га да. Кћерка краља Марка бацила га је једном обичном турском младићу, турском достојанственику. Ови су, дакле, сви отишли, а сада је ћерка ушла у двор свога оца.

Он је упитао: „Ком си младићу, кћери, бацила прстен?” А ћерка је показала: „Ево, овоме Турчину”.

Краљ Марко се на то разбеснео: „Како си могла да бациш прстен обичном турском достојанственику, када су овде били краљевићи — све лепши од лепшег?”

Али се кћери највише свидео баш овај. А краљ Марко је био тако љут да је одмах објавио рат турском краљу и Црном краљу. Сада ће да води са њима велику битку, а кћер краља Марка је много, много плакала што не може да се уда за оног турског младића.

Једне ноћи је дошао турски младић, посадио кћер краља Марка на свога коња и одвео је. Када је за ово дознао краљ Марко, наљутио се још више, пошао у рат против Турака, против Црног краља. Долазили су Турци су ханџарима одасвуда, а младић је бежао све даље. носио је кћер краља Марка. Кад је стигао са њом до турске чете, лепој девојци су пробали груди и натакли су је на ханџар. Затим су прошли кроз целу државу и на све стране само су убијали, секли; Турчин не зна за милост, на све стране су секли и велико и мало, кога год су ухватили.

Турци су овако поступали зато што краљ Марко није дозволио да му се кћер уда за обичног турског младића; он је много потценио њихов народ, њихову државу. Зато су били тако окрутни. Прошли су преко целе српске државе.

Краљ Марко је био веома жалостан кад је дознао шта се десило његовој кћери. Spreмао се на жестоку борбу са Турцима. И он је поубијао Турке. После тога је краљ Марко био окрутан са сваким, није подносио ни једнога, јер је веома туговао за својом кћерком што је тако умрла.

Краљ Марко је постао још храбрији: имао је коња Зеленка и улазио је у све турске чете. Газио је, у крви до колена, тукао је Турке јер је туга у његовом срцу била велика, што су му кћер пробали ханџаром. Од тада је био много жалостан и увек је у себи мислио да Турцима неће дозволити да дођу овамо, јер су му кћер убили, а државу упропастили.

КРАЉ МАРКО ТРУЈЕ ТУРКЕ ГЛАВАМА АЖДАЈА

Једном су Турци хтели да униште краља Марка. Нису могли да га победе, него су га терали према бунару вештице, у коме је боравила седмоглава аждаја.

Зар он, тако јак и издржљив човек, да се боји аждаје? Баш за инат отишао је до вештичиног бунара. Кад је аждаја промолила своју прву главу, јер их је имала шест, и још врат дугачак један метар, прву главу је одмах посекао; но из бунара су се појављивале и остале главе. Све их је, редом, посекао, а затим ханџаром пробо аждају, тако да је она морала да изађе из вештичиног бунара.

Ова аждаја била је дуга двадесет метара, ако не и дужа, али се краљ Марко борио са њом све док је није победио. Сакупио је све аждајине главе, исецкао их наситно, затим послао у шатор турскога султана. Турци нису знали какво је то месо, видели су само да је добро исечено и скували су паприкаш од њега. Од отрова који је био у главама аждајиним помрло је неколико турских чета.

Тако је краљ Марко отровао Турке. Нису могли да га надмудре: хтели су да он умре, али је краљ Марко био вештији, он је њих уништио отровом.

КРАЉ МАРКО СЕЧЕ ДЕСЕТ ХИЉАДА ТУРСКИХ ГЛАВА

У време краља Марка, кад су Турци прешли овамо, Марко краљ им је пошао усусрет. Био је врло јак, није хтео да остане у позадини; увек је желео да буде напред, на коњу није се никога бојао, издржао је и у највећој борби. Мрзео је Турке јер они нису никога штедели: ударали су и секли, жене су низали пробадајући их кроз груди, малу децу су секли у колевци пред родитељима, а затим погубили и родитеље. Краљ Марко то није могао поднети, био је јак и велики човек, добра срца и добре душе. Увек је желео правду, а био је у стању да се до смрти бори за то.

Био је увек у средишту ватре, а кад год су ишли Турци, он је ишао за њима и борио се. Његова снага била је толика да се није уплашио ни онда када се нашао пред Турцима, а његови војници остали далеко иза њега. Ништа се није могло чути, само вика, шир-шур шир-шур, како је краљ Марко секао турске главе својом сабљом. Он сâм посекао је десет хиљада турских глава а да није задобио ни једну рану. Турске главе су само падале по земљи. Нису му се смели ни приближити када су видели какву снагу има и како је добар борац.

Од турских глава начинио се велики брег, а на његовом врху је један гравран савио гнездо у коме су се излегли леви мали гавранчићи. Из турске крви настале су три велике реке, а њихова вода је и сада тако мутна тамо у Србији, а само једна врста рибе живи у њој. Овом рибом се храни гавран, јер само он може то да једе. И све док буде ове рибе у реци дотад ће и гавран да живи са својим гавранчићима.

ДОБРОТА КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је на своме двору имао много слугу. Приметио је као да је кључар заљубљен у његову жену. Ипак је помислио да му се можда то само чини. Увек је био у борбама; био је јак, борбен човек, волео је борбу. Кад је једном дошао кући, приметио је да је његова жена другачија према њему. Зато јој је рекао: „Шта је с тобом, моја краљице госпођо?“ А она му одговори: „Ја не знам“.

Ипак, да она не примети, почео је да се жали да га боли те ово, те оно, да га боли глава, па га све боли. А требало је да иде опет у борбу против Турака и отишао је. Док је био одсутан, краљица се договорила са куварицом да некако смакну краља Марка. Куварица је смислила како да то ураде. Узвишена краљице, скуваћемо црну кафу и, када краљ дође кући, пошто увек прво тражи кафу, послужићемо га као увек“.

Тако је и било. Куварица је скувала јаку црну кафу, а краљ Марко је био уморан, јер је водио тешку борбу. Дошао је на лепом чилашу и, кад је ушао у двор, сео је. Слуга му унесе кафу, стави је пред њега, а краљ Марко само гледа шта се збива око њега. Као да ни кафа није онаква каква је обично. У црном пехару није ни црна, него као посивела. Зато рече својој слуги: „Будите љубазни и попијте ви ову кафу. Само изволите, нагните је! Ја не желим да пијем кафу“.

Кад је слуга попио, срушио се одмах мртв, пред лицем краља Марка. Тада се присетио да је сигурно жена хтела да га отрује. Позвао је цео двор и пресветлу госпођу краљицу, да испита шта су хтели са њим ураде. Краљица се изговарала да није она и да свему томе није ништа знала. Али куварица ју је одала: „Њено величанство краљица ми је наредила да сипам у кафу опијум да умрете“.

Краљ Марко се много наљутио; одмах је наредио да куварицу вежу за коња, и овај ју је вукао по целој држави и сву је искидао. Тако је куварица умрла. А краљицу је прогнао из двора. Пре него што је пошла, упитао ју је зашто је она то хтела са њиме да учини. Краљица се бранила овако и онако, али је на крају признала да се заљубила у кључара. „Онда не можеш да останеш на двору“, рече јој краљ Марко. „Ти неш ниш, али кључар ће да остане.“

Краљица је отишла и дугала је по шуми. Била је трудна, дете је било кључарево, а ишла је све дубље у шуму. Кад је отишла сасвим далеко, осетила је јаке болове. Стигла је до испод стабла краљеве круне. Ту јој је позлио и ускоро је донела на свет лепог дечка. Бринула се шта ће са њим, куда да га стави. Сакупила је грања и лишћа, и увидела је дете. Затим га је узела у наручје и ишла је, ишла, све док није наишла на једно велико удубљење. Била је то дубока рупа — заклон за дечака.

Једном је овуда пролазио ловац и чуо људски глас, а затим дечји плач, који је допирао изнутра. Он се нагнуо и погледао је у рупу. Ту је угледао лепотицу краљицу са малим дететом у наручју. Сагнуо се и упита је како је доспела овамо. Краљица му је испричала своју невољу да ју је краљ изгнао из двора јер није била добра. Ловац ју је извукао из рупе заједно са дететом и рекао је: „Ја имам овде лепу колибу, можеш да живиш тамо. Хватаћемо у шуми срне и јелене, а њиховим млеком ћеш хранити дечака”.

И тако су они тамо живели. Једно вече ловац више није могао да издржи: скинуо је са себе ловачко одело, кад — то није био нико други него сам краљ Марко.

„Леп краљице, ја сам твој муж. Драга, прелепа моја краљице, да ли би се вратила са мном кући?” — „Зашто да не, величанствени краљу мој, ако ми опростиш, вратићу се”.

Тако су отишли кући и повели и дечака. Он је израстао у лепог младића, у делију. Кад су на краља Марка навалили Турци, поново је ишао у борбу, али је водио са собом и делију — младића који је постао његов храбар војник; секао је Турке као репу јер га је томе учио краљ Марко, који га је заволео као свога сина.

КРАЉ МАРКО ИДЕ КОД ТУРАКА НА ЗДРАВИЦУ

Сакупили су се Турци и позвали краља Марка да дође и да им држи здравицу. Црни краљ је био веома заљубљен у лепу кћер краља Марка. Краљ Марко о томе није хтео ни да чује. Али и турски цар је знао да Црни краљ воли кћер краља Марка и хтео је у томе да му помогне. Краљ Марко је био невесео, али се ипак предомишљао да ли да иде или да не иде на састанак и да држи здравицу. Отишао је, када су сви поседали око стола, дали су му неку чудну чашу. Изгледало му је да другачија него остале. Помислио је да му припремају неку превару. Зато је рекао једном угледном Турчину, који је седео крај њега: „Будите љубазни, узмите моју чашу”. — „Хвала лепо, ја нећу да пијем из ње, она је намењена твоме величанству”.

Краљ Марко је помислио да ипак не пије из ове чаше. Узео је другу са стола. Кад је узео другу чашу, турски цар је од беса подивљао је је знао да Црни краљ хоће кћер краља Марка, а ако краљ Марко сада не умре, план им неће успети. У ону чашу сипали су опијум и краљ Марко је требало то да попије. Попио је то један несрећни Турчин који се ту задесио кад су наздрављали турском цару. Истог тренутка он је умро.

Видевши то, краљ Марко се страшно наљутио и објавио је рат турском цару и Црном краљу. Никада није могао да се помири с тим да су хтели да га отрују опијумом на здравици турском цару.

СМРТ КРАЉА МАРКА

Турци су објавили рат и краљ Марко је пошао у борбу. Борећи се, терао је Турке и већ су били много далеко, далеко. Приближавали су се једној великој барки. У барки је већ било много наоружаних Турака, а када је стигао краљ Марко, сви су поскакали. Ту је био и турски султан.

Турци су опколили краља Марка, затворили му пут и зарили му у стомак велики ханџар. Краљ Марко није могао да се ослободи и тако су га смакли у оној великој барки.

БИОГРАФИЈА ЈУЛИЈАНЕ САБОЛЧКИ

„Испричаћу свој живот. Док сам још била девојчица, живот ми је био веома тежак. Родила сам се у Капарфалви, у Румунији, и ту смо живели у великој, врло великој беди, јер смо били веома сиромашни. Родила сам се 1910. године. Мој отац је био страховито немилосрдан према мојој мајци. Не кажем, имали смо нешто мало земље. Изашли бисмо на имање, окопали бисмо га, али, богме, мој отац је био такав да се увек опијао; рекао би ми: „Поћимо, кћери, да копамо”. Али кад поћемо, он легне у бразду и спава, а ја сам морала да копам. Била сам још девојчица.

Мој отац је сејао и нешто жита, али тамо, знате, род је такав: када је суша, жито израста ниско, а када има много кише, није ни онда боље јер израсте много шишкова.

Кад ми је мати умрла, моја сестра је дошла по мене и тако сам доспела овамо, у Руменку, код сестре, 1920. године. Отац ми је остао у Капарфалви. Била сам код сестре, али и они су били тако сиромашни да сам и ту морала копати. Једва сам могла да дижем мотику, болела су ме крста, али морала сам да радим.

У Капарфалви сам ишла у школу; тамо је било шест разреда, али ја нисам свих шест изучила. Данас се више и не сећам тога, знам да сам понављала, али овде у Руменки сам само радила. Била сам у Тополи, Моравици, Бајши, а кад сам имала седамнаест година, удала сам се. Моји родитељи су рано умрли; имала сам дванаест година када ми је умро отац; била сам на великој муци, присиљена да станујем код шогора, тамо сам се и срела са мојим мужем. У почетку смо били тако сиромашни да смо имали само креветац, а у њему мали, врло лош гуњ. Он је имао само једно кошуљче, а ни ја нисам имала више. Мог мужа је отац искључио из наследства кад се оженио са мном. Венчали смо се тек када нам се родило друго дете. Вративши се из Бајше у Руменку, становали смо под кирију. И даље смо ишли да надничимо сваког дана. Касније сам родила још троје деце, тако да сада имам два сина и четири ћерке. Служила сам на много места, долазила сам и у Нови Сад, али сам дуго радила код лекара у Руменки. Кућу у Руменки смо купили тек када смо нешто наследили. И сада радим, радићу док будем могла, а волим да причам приче, највише мојим унуцима, који ме радо слушају”.

10. августа 1972.

Јулијана Саболчки, Руменка

Иако је у главним цртама испричала свој живот, не можемо сматрати да нам је Јулијана Саболчки казала све о себи. Оно што нам је саопштила, можемо да прихватимо као биографске податке потребне приликом упознавања приповедача, али који изискују допуне, а оне могу да се црпе из примедба које је она у току разговора, кроз приповедање, несвесно саопштавала.

Приповедачица је провела у кругу своје уже породице десет првих година живота, и оне су оставиле трајан печат на њену личност и њен духовни развој. Доба њеног детињства представља сећање не на сталожен и миран породични живот, него на грубости и сурове поступке оца. „Моја мати је имала дугу, лепу косу и плела ју је у плетеницу; када би је расплела, допирала јој је до струка. Мој отац, када је био пијан, напао је, грубо је прашчупао њену косу, ухватио се за њу и вукао је тако кроз бразду”. Он није поступао милосрдније ни према својој деци. Тукао их је, а када је требало да раде, давао им је најтеже послове, као да су одрасли: „Често ми је натекла рука, јер сам морала да радим на њиви, а нисам имала ни осам година. Отац је увек спавао, јер је био пијан. Ми, деца, нисмо никада осетили његову љубав, никада нисмо чули лепу реч од њега, само се издирао на нас”. Није ни чудо што се осетљива девојчица туђила од оваквог оца и да јој није никада био близак.

Други мушки члан породице, деда, био је сасвим супротне нарави: он се играо са својим унуцима, окупљао их је око себе, причао им је приче, распламсавао њихову машту. Јулијана Саболчки га је упознала тек када се доселила у Руменку. Иако није могао да замени оца, праву главу породице, јер је често био одсутан, његов карактер, мужевност, љубав према унуцима, трезвост и упечатљив физички лик умногоме су допринели формирању личности наше приповедачице. Поред тога што је девојчици, одраслој без очеве љубави, представљао идеал доброг оца, он ју је својим приповедањем сасвим придобио. Лик Јожефа Тота на тај начин не само да се урезао у њено сећање, него је он у њеним приповеткама присутан као значајна личност.

„Када смо се пробудили, деда је викао да већ кренемо једном на онај брег, да лижемо шећер и да једемо много кобасица. Аој, како смо били тада срећни! Радили смо све и свашта само да бисмо доспели на онај стаклени брег. Дедо је ишао напред, да први размотри околину, а када се вратио, испричао је шта је све видео”.

Скоро увек, кад почиње да прича каже: „Мој деда је то причао овако”; „Мој деда је то видео овако”; „То сам чула од мога деде” или усред приповедања: „И мој деда се борио са оном страшном змијом”; „Победио је, јер је био јак као мој деда”. Отац, који свом детету пружа сигурност, заштиту, остао је заувек непознат, недоступан у животу Јулијане Саболчки, а деда је ово одсуство љубави и заштите делимично надокнађивао. Њена жива машта, богат материјал њених умишљених доживљавања

нису дозволили да се са том чињеницом мири. Зато она сама ствара у себи мушки лик који се бори са седмоглавом аждајом, са владава високе врхове, а мужевност, снага борбеност и сигурност присутни су у скоро свим њеним приповеткама као најзначајнија особина мушкарца, као ненадокнадива врлина. Лик мушкарца у њеном приповедању, било да је позитиван било да је негативан, богат или сиромаш, увек је оличење мушкости: јак, висок, развијен.

Можда нећемо погрешити ако у анализи ликова краља Марка и краља Матије, како их је приказала Јулијана Саболчки, пођемо од тих чињеница. Можда не грешимо ако претпостављамо да је — поред општепознатог, у народу омиљеног краља Матије, који није карактеристичан ни по снази ни по мужевности, него приповедачице главно обележје. Појава деде, међутим, као надопуна, а његова борбеност и улога заштитника постаје у машти приповедачице главно обележје, појава деде, међутим као надокнада савршеног оца, могла је у њеној машти да послужи само делимично, пошто је деда убрзо умро, те је остало само једно решење: све мужевне особине и врлине главних личности, било да је то сиромашан младић или краљ, приписане су краљу Марку и краљу Матији. Лик деде, Јожефа Тота, његов изглед и појава никада се нису избрисали из сећања Јулијане Саболчки, о чему сведочи спомињање његовог имена, набрајање његових дела. Обратимо ли пажњу на једноставне цртеже са ликом краља Марка и Краља Матије, осведочићемо се да су они нацртани онако како је она описала свога деду. Зато су јој драги и блиски и краљ Марко и краљ Матија, зато пажљиво чува приче које је о њима слушала, и зато увек радо прича о њима.

ОД КОГА ЈЕ ЧУЛА ПРИЧЕ ЈУЛИЈАНА САБОЛЧКИ

„Приче сам чула од мога деде. Он ми је увек причао. Родио се у Руменки, али не знам које године. Звао се Јожеф Тот. Пударио је стално, јер је био сиромашан; szöllőcsősz је пудар, који само чува винограде. И такав је био мој деда; имао је велику косу, дугачку, и велике бркове. Нас унук је узимао на крило, ми смо га чешљали, уплитали траку у косу „Јаој, драга децо моја, како сам сада леп” — говорио би нам. Његово стално пребивалиште било је у Руменки, али је много био у виноградима, у планине је ишао ретко. Пударио је, чувао винограде на планини Крушкагаоја¹ у сремским планинама, иако је тим путевима. Био је и са Србима и са Мађарима, али српски није знао, само мађарски. Стално је пударио и тако зарађивао свој хлеб. Како га је ко најмιο, тако је ишао. Од сремских Мађара је чуо многе приче, а и од свога деде, али је и он сам волео да саставља приче. Био је

¹ Фрушка гора.

„поентски“² човек, увек је „поентизирао“; увек је причао неке фигуре. „Ово је било овако, ово је било онако“ — говорио је, затим како је било у његовом детињству, јер је онда било све другачије. Причао је о краљевима, достојанственицима, сиромасима, о свим могућим људима. Често је причао како је било у време краља Марка, а о Турцима је знао много, јер је у његовом детињству била турска најезда.³ Они су бежали једном кроз Руменку према Кисачу, преко поља. Било је много трске, а Турци су ишли за њима са великим коњима, на великим коњима, и тако су их гонили. Сав народ је напустио Руменку. Много је причао о Турцима, јер их се страшно бојао. Када је умро, имао је деведесет и осам година. Па ево, од њега сам чула ове приче.”

ПРИКУПЉАЊЕ И БЕЛЕЖЕЊЕ ПРИПОВЕДАКА

Све ове приповетке забележене су током пола године. Први пут смо обратили пажњу на Јулијану Саболчки марта 1972. године, када је једно вече, без икаквог устручавања, испричала једну познату причу. Пажњу нам је привукао њен начин казивања, једноставан, природан, а свака реченица је деловала убедљиво, те смо је замолили да нам још прича. Није је збунио ни магнетофон. Тако смо од марта до августа свако вече слушали по једну причу или анегдоту. Није нас изненадила чињеница што је знала многе приче о краљу Матији, пошто о овоме правдољубивом краљу сваки маћарски приповедач зна да каже понешто, али смо били изненађени када је почела да прича о краљу Марку.

Наша приповедачица би отпочињала причу без увода, а није обраћала пажњу ни на редослед; казивала је онако како јој је која прича пала напамет. Што год је казивала — анегдоту, „труфлу“ или неки догађај — све је називала „приповетком“. Тако је на магнетофонску траку доспело око осамдесет „приповедака“ оним редоследом како их је говорила, међу њима и оне о краљу Марку и краљу Матији.

О краљу Марку и краљу Матији казивала је овим редоследом: *Освета краља Марка и Доброта краља Марка* (април), *Детињство краља Марка*, *Одакле краљу Марку снага*, *Краљ Марко иде код Турака на здравицу*, *Краљ Матија и сиромашна жена*, *Праведни краљ Матија и Смрт краља Матије* (мај). *Марко краљ сече десет хиљада турских глава*, *Смрт краља Марка* (јуни), *Краљ Матија у Руменки*, *Краљ Матија и виноградар* (јули), *Краљ Марко на граници* и *Краљ Марко трује Турке главама аждаја* (август).

2 Вероватно поетски.

3 Ту већ ради њена машта или машта њеног дете, јер првих деценија XIX века у овим крајевима није било Турака. Било је избеглица после буне 1848, а појам непријатеља је и за њеног деда, а и за њу Турчин.

У току рада са Јулијаном Саболчки никада јој нисмо споменули да су нам познати ликови краља Марка и краља Матије како је не бисмо збунили или утицали да нешто каже другачије него што је мислила, или да скренемо њену пажњу са онога како је она замишљала ове ликове: У току причања умела је да каже и следеће: „Кад бих могла да одем до сестре, она би исто тако умела да прича о краљу Марку, пошто је заједно са мном слушала од нашега деде”, или: „Краљ Марко је био велики човек, тако велик, да је чак и мој деда могао да прича о њему. Можда га је и видео? Али он није никада рекао да га је видео”.

Док је причала, волела је да има око себе слушаоце који су морали пажљиво да прате њену причу, пропраћену гестикулацијама. Ако би приметила да је не прате са пажњом, обратила би им се гласније, или би убацила: „Знате ли?”; „Само да сте видели”; „Што ниси и ти био тамо”; „Видиш ли, сине”; „Чујеш ли?”

Иако јој је глас до краја остајао природан, она је и сама доживљавала оно што је причала. Неки пут би се чак дигла са столице и показивала цокретом борбу, тучу, а победи над непријатељем би се и сама толико радовала да је чак и рукама плескала.

„Немојте ме исмевати што толико причам. Ја волим да причам, могла бих да комбинujem причу и од самих будалаштина. Нисам тако поентична особа као мој деда, јер он је био веома поентичан, а ја волим да причам, јер заборављам све што је у мом животу било тешко”.

И заиста, у току шест месеци, ни једном нас није одбила када смо је молили да прича; села би одмах пред магнетофон. Међутим никада нисмо чули од ње више од три приче. Када би завршила, молила би нас да је оставимо да размишља, а следећи пут ћемо чути оно чега се сада присећа.

До сада нико није обратио пажњу на Јулијану Саболчки као казивача прича. Све што нам је говорила, снимили смо на магнетофонску траку. Две последње приче о краљу Марку нису снимљене. Када је дошла да се опрости од нас, изразила је жељу да нам исприча *Краљ Марко на граници* и *Краљ Марко трује Турке главама аждаја* пошто су оне „сасвим нове”. Ове две приче ушле су у свеску бележака, наравно од речи до речи, како је казивала, јер смо је замолили да не говори брзо.

„Знам још много тога о аждајама, вештицама, о краљу Матији и краљу Марку, написаћу и послаћу вам их” рекла је на расстанку.

Да ли Јулијана Саболчки верује у истинитост онога што нам је испричала?

Да бисмо могли на то да одговоримо, требало је да проведемо више времена са њом. У току разговора, она се о томе није радо изјашњавала, а када смо непосредно упитали настојала је да избегне одговор. Начин њеног казивања био је убедљив; и најкраћу причу говорила је без застоја, без глумљења. Пред микро-

фоном се понашала тако као да верује у оно што говори, као да види пред собом догађаје, као да и сама учествује у њима. О томе сведоче и оне њене приче које је казивала у првом лицу (*Мој деда и стаклени врх, Љута гуја, Моја борба са аждајом и сл.*). Умела је да каже: „Причам вам и којекакве лудости, можда ме и исмевате, али се немојте на мене љутити због тога”. Међутим често је наглашавала да је истина све оно што је слушала од свога деде, јер он није никада говорио неистину. По томе бисмо закључили да је она у ове приче више веровала него што није, јер их је скоро све чула од свога деде Јожефа Тота.

Радо се изјашњавала о приповеткама које се односе на краља Марка и краља Матију. Она зна да су обе ове личности постојале, да су то били чувени владари који су се борили, да је краљ Матија штитио сиротињу, а да је „краљ Марко био огроман и снажан, краљ Срба, и њиме су се поносили, јер их је бранио од Турака”. „Све је истина што је чинио краљ Марко, тако је причао мој деда, а он је све добро знао; иако је био неписмен, био је поетичан и искусан човек. Ја вјерујем да је краљ Марко штитио свој народ од Турака и Татара, који су били врло опаки. Марко је осећао своју снагу и није их се бојао, чинио је чуда. Верујте ми да се то све уистину тако и догађало”.

Већ од свога детињства Јулијана Саболчки је имала заокружљену представу и о краљу Марку и о краљу Матији, њој нису били потребни веродостојнији извори од оних који су потицали од њеног деде. Она је и сама радо додавала и приписивала им особине које су неопходне у опису неке легендарне личности, њених поступака, јунаштва, и у све то не само да је веровала, него је и настојала да наметне својим слушаоцима. Колико су у њој живе ове личности, сведоче илустрације које је сама цртала не само о овим јунацима него и о вештицама, огромним ајкулама и аждајама, и ове једноставне слике, дате у неколико потеза као наивне или стилизоване фигуре, сведоче да су у машти приповедача прихваћене као стварне, постојеће, само што није свакоме дато да их види и доживи.

Предмете није ни покушавала да илуструје цртежом, а ако је једну-две слике ипак нацртала, то се догодило на изричиту молбу слушалаца или да се са неким од њих нашали (*Искривљени враг*).

Закључак

О приповеткама Јулијане Саболчки можемо да донесемо следеће закључке.

Оне су комбинације разних мотива српскохрватских народних песама са мотивима приповедака општепознатих широм Европе. То су контаминације разних мотива испреплетених са светом маште самога приповедача, који плете и ствара нове целине са примесама савремених услова живота у којима приповедач

живи. У целокупном њеном казивању међутим нема ни једног непосредног одјека песме о краљевићу Марку у целини, нити елемената стила или облика српскохрватске народне поезије. те у појединим приповеткама можемо да говоримо и о позајмљеном имену Краљевића (краља) Марка, што се у фолклору често сусреће.

Као главне елементе у њеном приповедању истакли бисмо:

1) Маркову доброту, племенитост, физичку снагу, али и суровост, и то само према непријатељу који наноси зло и њему и његовом народу;

2) суровост и окрутност Турака који су непријатељи Маркови исто тако као и Црни краљ (Арапин), а што срећемо и у приповеткама бачких Русина;

3) краљ се прерушава у сиромашног путника како би сазнао дела.

4) надмоћност краља Марка: он увек савладава непријатеља, његово посредство доноси увек нешто добро.

Од општих елемената народних приповедака, познатих широм Европе, истаћи ћемо следеће:

1) свињар постаје краљ;

2) зачарању принцезу буди из сна краљевић. У овом случају, међутим, машта приповедача долази до изражаја: јавља се посредник, један од војника краља Марка;

3) краљ се прерушава у сиромашног путника како би сазнао под којим околностима живи његов народ. То је један од значајних и честих елемената мађарског приповедања о краљу Матији;

4) мотив опште приповетке *Девојка без руке*: Марко краљ тера (у овом случају) своју неверну жену са двора, она одлази у шуму, роди дете, краљ прерушен у ловца долази, налази жену и дете (сина), враћа их своме двору и опрашта јој неверство. Напомињем, да је мотив неверства Маркове жене обрадио и мађарски песник Ендре Ади у својој, у младости испеваној балади о Марку¹;

5) мотив о удаји краљеве кћери, која воли онога за кога не сме да се уда;

6) мотив аждаје (овде са шест глава), чије је све главе краљ Марко посекао.

Од мотива наанзачених у тачкама 4, 5 и 6 налазимо аналогне и у приповедачком благу бачких Русина с краја XIX и почетка XX века.

Социјални моменат — становиште сеоског најсиромашнијег слоја — нарочито се огледа у приповеткама *Краљ Марко и српски кмет* и *Краљ Марко дели новац деци*. У њима се осећа да је сâм приповедач доживљавао тешке дане у своме детињству, када су пратиоци његовог живота били: гладовање, немаштина, голоотиња, па и прљавштина. Зато ће у лику краља Марка да овапроти праведног судију који без милости кажњава угњетача си-

¹ *1. Ady összes versei I, Versek 1891—1899, Budapest 1969, 222.*

ротиње, а гладној и голој деци „из своје лепе торбе прегрштима сипа златнике, а она их незајажљиво скушљају и грабе”.

Приповедач својата краља Марка у свој социјални круг: он је „врло сиромашно дете”, „уек је био свињар и спавао је у штали” (*Детињство краља Марка*), сањари о томе да је краљ, што је за поимање Јулијане Саболчки и њеног деде Јожефа Тота појам богатства, удобног и раскошног живота, ситости.

Као елеменат који би могао да буде нечији лични доживљај навели бисмо онај о Турчину који набада на ханџар дете у колеџи. То је Ј. Саболчки могла да чује од свога деде који је свакако учествовао у ратовима (живео је, по њеном казивању, 93 година) и био је очевидац оваквих и сличних ситуација.

Приповедачева машта и елементи српскохрватске народне поезије прожимају се и преплићу готово непрестано: Марков коњ је Зеленко, приповедач не зна за Шарца, али зна да није обичан коњ.

Мотиве српскохрватске народне поезије казује мање-више приближно оригиналу: Марко је снагу добио од вила; поред добротe и правичности, главних његових особина, ту је и окрутност, али само према непријатељу. Присутан је и мотив хиперболисања Маркове снаге, у скоро свакој приповеци, но она је слична снази мабарског народног јунака Толдија. Уосталом, и овде налазимо сличности са Толдијем, који, иако није сиромашан, живи на селу и ради сељачке послове.

Далеки одјек српскохрватске епске народне поезије налазимо у многим приповеткама Ј. Саболчки: (*Привиђење мајке краља Марка*), жене перу рубље на реци када наилазе Турци (*Краљ Марко на граници*), на месту где су Турци натакли на ханџар дете израсло велико дрво са белим цветовима, а у подножју је потекла вода, чиста, провидна, изворска (*Краљ Марко на граници*), што може да представља контаминацију српскохрватске народне баладе *Бог ником дужан не остаје* са многим мабарским народним баладама, само обрађено по личном укусу и замисли приповедача.

Оно што је уочљиво у приповедању Јулијане Саболчки јесте изражена симпатија према српском народу из Србије. Она зна да је Марко из крајева преко Саве и Дунава; Маркова мајка је „прелепа Српкиња”, а деца коју злоставља кмет у србијанском селу су „лепа деца”. Ови елементи, као и страховање од Турака, могу да буду одједи пада Караборбеве Србије, када су у Бачку долазиле избеглице и причале о страхотама рата и о турским неделима; све је то могло да допре, касније, као препривавање и Јожефа Тота, деде Јулијане Саболчки.

Стихови, којима су проткани неки текстови, као и она посебна песма о грлици и краљу Марку, махом су у седмерцу — осмерцу, али има и других размера; ми ипак не бисмо могли да кажемо да је Јулијана Саболчки ближе познавала српскохрватску народну поезију, односно њену метрику. Њени стихови су у ве-

ћини рогобатни, не теку природно, глатко, као у српскохрватској народној поезији. Њој је, у сваком случају, много ближе прозно изражавање.

Појава песама и приповедака о Краљевићу Марку, најпознатијој личности фолклора балканских народа, код етничких група које живе у јужним деловима Панонске низије може да се тумачи непосредним додиром са српскохрватском фолклорном традицијом², али и међусобним прожимањем народа који су живели у заједници, под сличним условима. Миљана Радовановић указује на присуство мотива о Краљевићу Марку у народној прози тројице закарпатских приповедача³, а Петар Линтур је поставио смелу хипотезу да је фолклорна традиција о Краљевићу Марку продрла у Угарску Русију, у Закарпатје, још у XVII и XVIII веку.⁴ Према казивању Јулијане Сабољчки, она је приче о Краљевићу Марку (она га назива краљ Марко) слушала од свога деде, који је пударио у виноградама у Срему, где се сретао са Мабарима и са Србима. Русине не спомиње, али ми претпостављамо, сасвим одређено, да се сретао и са њима. Није знао српски, већ само мабарски, а приче је слушао од свога деде и од сремских Мабара. Међутим, и сâм је волео да „комбинује” приче, уносећи у њих елементе о краљевима, достојанственицима и сиромасима.

Ми бисмо овде указали на још једну могућност преузимања приповедака, односно мотива, и то посредством међетничких прожимања бачких Мабара, Срба, Русина и других народности које су живеле на овој територији у заједници. Недавно је један рад указао на елементе и мотиве мабарских и јужнословенских народних приповедака који су присутни у приповеткама бачких Русина⁵, док у својој већ споменутој студији Миљана Радовановић опширно расправља о српскохрватској епској традицији у народној прози куцурских Русина⁶, указујући претежно на присуство српскохрватске народне поезије о Краљевићу Марку у приповедању бачких Русина. Из резултата њених истраживања дознајемо да су куцурски приповедачи припадали слоју сеоске сиротиње која је одлазила у сремске винограде да надничи, да су тамо слушали гусларе, али су и сами читали песмарице са народним песмама.

2 Миљана Радовановић, *Српскохрватска епска традиција у народној прози куцурских Русина*, Гласник Етнографског института САНУ; књ. XVI—XVIII (1967—1969) Београд 1971, 70; видети и: *Краљевић Марко у фолклору бачких Русина*, Зборник од XIX конгрес на СЗФЈ, Скопје 1977.

3 *Српскохрватска епска традиција ...*, 71.

4 П. В. Линтур (Ужгород), *Закарпатские народные сказания о Королевиче Марко*, Советская этнография I, Москва 1965, 49 — 50.

5 Магдалена Веселиновић (Нови Сад), *Мотиви и елементи српских и мабарских народних приповедака у народним приповеткама бачких Русина*, Зборник 18. Конгреса СУФЈ, Бовец 1971, Љубљана 1973, 297 — 303 и Veselinović Šulc Magdalena, *A magyar és a délszláv népmese motívumai és elemei a bácskai ruszinok népmeséiben*, A HITK 23 — 24. sz., 1975, 189 — 197.

6 Миљана Радовановић, *нав. дело*.

Украјински етнолог и фолклориста Владимир Хнатјук, крајем XIX века, бележио је етнографске податке о бачким Русинима, а бележио је и предања која су казивали најбољи куцурски приповедачи Осиф Кулич (1860 — 1929) и Имре Фаркаш (1874 — 1943). То су претежно предања о Краљевићу Марку, а нешто и о краљу Матијашу.⁷ Хнатјук је од њих забележио 25 предања о Краљевићу Марку, а Кулич је Хнатјуку изјавио да се о Краљевићу Марку много прича, само ко хоће да слуша.⁸

Међу овим песмама о Краљевићу Марку има и оних чије неке елементе налазимо и у приповедању Јулијане Саболчки: *Марко Краљевић и Мина од Костура (Королевич Марко војује з Туркама проти Арабије)*, *Краљевић Марко и Арапин (Јак визволиз Марко Короливну вид чорнаго Арабина)*, *Краљевић Марко и 12 Арапина (Марко и дванаицат Арабије)*, *Женидба Краљевића Марка (Свати Королевича Марка)* и др. нашле су свога одраза у следећим приповеткама: *Marko király legyözi a Szerecsen királyt, Marko király megmérgezi a törököt sárkányfegyekkel* и др.

Русински надничари који су радили у сремским виноградима знали су мађарски пошто су живели заједно са Мађарима и Немцима, са којима су неговали и развијали складне односе.⁶ Миљана Радовановић констатује да је излагање куцурских приповедача веома блиско оригиналу и по садржини и по форми, а да се Краљевић Марко приказује у њима као борац за народну правду, добротинитељ и заштитник сиротиње. Кулич спомиње да су Марка помагале виле, из чега би се могло закључити да су русински приповедачи знали више песама о Марку него што је Хнатјук забележио.¹⁰ Напомињемо да и русински приповедачи умеју да сместе Марка у свој амбијенат или, пак у онај који им је близак и добро познат.

Према казивању Кулича и Фаркаша, било је у Срему и других русинских приповедача, али они су остали анонимни. Према *томе*, и *Јозеф Тот*, а и *његов деда*, *могли су да се сретну* и у сремским виноградима, на заједничком раду, са русинским надничарима — приповедачима који су припадали истом слоју селске сиротиње. Пошто су Русини знали мађарски, могли су да казују и на мађарском језику песме и приче, тако да су деда и прадеда Јулијане Саболчки могли да их чују и од њих, на мађарском језику.

Јулијана Саболчки не спомиње Русине као могуће изворе приповедака о Краљевићу Марку и краљу Матији. Разлога за то може бити и више. Или њен деда Јозеф Тот није хтео да је оптерећује спомињући јој Русине, о којима она, као дете, није знала, него је спомињао само Србе са којима је долазила у додир. Могућно је, међутим и то да је он спомињао Русине, али је она након

⁷ *Етнографични збирник XXIX. Етнографични материјали з Угорској Руси Т. V. Казки з Бачки, Лвов 1910, IV.*

⁸ М. Радовановић, *Нав дело*, 76.

⁹ *Исто*, 74.

¹⁰ *Исто*, 84.

толико времена ову околност сасвим изгубила из вида, једноставно заборавила.

Да су Русини могли да буду посредници, односно у неку руку извори ових приповедака, указује нам и приповетка *Помоћ војника краља Марка*, у којој приповедач указује на то да је краљ Марко „војевао у Карпатима”. То, као што знамо, не одговара историјској чињеници, али нам указује на то да је могао да чује од некога ко је знао за Карпате и желео да овог омиљеног јунака, јаку личност која штити сиротињу, постави у амбијент који му је близак.

Претпостављамо да је Јожеф Тот својој унуци преносио приче много аутентичније, ближе народним песмама, односно оригиналу, како их је и сам чуо и, можда, још и искитио мотивима о краљевима, богаташима, сиромасима, а казивање Јулијане Саболчки је само бледи одсјај, осиромашена грађа, у којој је сачувана срж, контаминирана и испреплетена елементима других фабула и њене маште.

И на крају: као што је већ споменуто, у фолклору се често среће позајмљивање имена, мотива. Русински приповедачи причају једнако и о Краљевићу Марку и о краљу Матијашу, што исто тако и у истој мери чини и Јулијана Саболчки. Већина елемената које налазимо у приповедању бачких Русина присутно је на веома сличан начин и у приповедању Јулијане Саболчки, те бисмо с правом могли да претпоставимо да су им извори исти, односно да су русински приповедачи могли да имају посредничку улогу.

Kraljević Marko dans la narration d'un narrateur hongrois dans la région de Bačka

Selon les données de Julijana Sabolčki, ouvrière agricole de Rumenska, Lajoš Matijević avait noté les récits sur Kraljević Marko que son grand-père, Josef Tot, un pauvre ouvrier agricole, lui avait racontés. Elle lui avait aussi raconté toute sa biographie.

Ces narrations abondent en a). éléments authentiques des poèmes épiques serbo-croates sur Kraljević Marko; b). en éléments trouvés dans les récits similaires européens (princesse charmée sauvée par un prince etc.) et c). en éléments fantastiques créés par l'imagination du narrateur.

Certains récits reflètent la vitalité de la plus pauvre couche sociale (ouvriers journaliers) qui avait le plus senti l'injustice sociale et qui fut exposé à la misère et la famine à laquelle avait appartenu Julijana Sabolčki.

En conclusion on peut dire que le grand-père de Julijana Sabolčki avait pu entendre les récits sur Kraljević Marko des ouvriers-journaliers ruthènes qui savaient l'hongrois et qui avaient travaillé avec lui dans la région de Bačka qui la tradition de Kraljević Marko était très vive.